

POHĽAD NA POMENOVANIE CEZ PRIZMU TEORETICKÝCH RÁMCOV A SLOVNÍKOVÉHO HESLA¹

ALEXANDRA JAROŠOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava, Slovensko

JAROŠOVÁ, Alexandra: Looking at a naming unit through the prism of theoretical frameworks and dictionary entry. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 277 – 301.

Abstract: The first part of this paper outlines the relevant aspects of functional structuralism serving lexicographers as a departure point for building a model of lexical meaning useable in the Dictionary of Contemporary Slovak Language. This section also points to some aspects of Klára Buzássyová’s research on lexis and word-formation that have enriched the functional-structuralist paradigm. The second section shows other theoretical and methodological frameworks, such as linguistic pragmatics, cognitive linguistics and corpus linguistics (all of them departing in some respect from the structuralism and, in other aspects, being complementary with it) that can enhance the structuralist basis of the model. The third section outlines an extended model of lexical meaning that represents a synthesis of all those theoretical frameworks and, at the same time, represents a reflection of three language constituents: 1. The social constituent is present in consideration of communicative functions of utterances, naming functions of lexical units, functional styles and registers, language norms, and situational contexts; 2. The psychological component takes the form of consideration of the prototype effect, the abolition of boundaries between linguistic meaning and other parts of cognition; 3. Thanks to the structural/systematic component, a description of paradigmatic and syntagmatic behaviour of words can be performed, and an inventory of formal-content units and categories (lexemes, lexies, word-forming and grammatical structures) can be provided.

In our dictionary practice, the above-mentioned model is reflected in the methodological procedures as follows: 1. Systemization of repetitive (regular, standardized) phenomena; 2. Prototypicalization of meaning description; 3. Contextualization/encyclopedization of meaning description; 4. Pragmatization of meaning description; 5. Continualized presentation of language phenomena, i.e., introduction of numerous phenomena of transient and indeterminate nature and indicating the existence of a semantic-pragmatic and lexical-grammatical continuum; 6. “Discretization” of combinatorial continuum, i.e., identification and description of entrenched word combinations with naming functions.

Key words: monolingual dictionary, theoretical and representational models of lexical meaning

¹ Štúdiá bola vypracovaná v rámci grantového projektu Vega č. 2/0017/17 *Slovník súčasného slovenského jazyka* – 6. etapa (Koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-lexikografický výskum).

1. KLÁRA BUZÁSSYOVÁ – VÝRAZNÁ POSTAVA FUNKČNÉHO ŠTRUKTURALIZMU

Dovoľte mi na úvod zacitovať Viléma Mathesia: „Nemůže být lingvistou nového typu, kdo není nadán jemným citem pro jazykové hodnoty“ (Mathesius, 1929; cit. podľa vydania z roku 1982, s. 38).

Veľmi výrazným citom pre jazykové hodnoty ako dôležitým predpokladom pre lingvistickú prácu sa vyznačuje naša vzácna kolegyňa Klára Buzássyová a všetci, ktorí mali a majú česť s ňou spolupracovať, si túto črtu museli všimnúť, lebo je prítomná v každej jej analýze, v každom vyjadrení o jazykových javoch, v každom redakčnom zásahu v slovníku. Na tom sa zhodneme azda všetci a mohli by sme vymenovať rad ďalších pozoruhodných vlastností jubilatky, ale zatiaľ sa uspokojíme s touto ľudskou a pracovnou črtou vysoko cenenou V. Mathesiom.

1.1 Ide o to, že v osobe Viléma Mathesia sa nám spája nielen autor výstižného a múdreho citátu, ale aj zakladateľ a azda najinšpiratívnejší predstaviteľ pražskej funkcionalistickej školy, ktorá vypracovala rad nadčasových, a preto stále aktuálnych konceptov a prístupov k jazykovému materiálu. V tejto vedeckej paradigme, teda v rámci funkčného štrukturalizmu, Klára Buzássyová vytvorila svoje doterajšie práce a aj vďaka nim sa tento teoretický rámec rozvíjal a posúval dopredu. Pražská škola pozitívne modifikovala rigidnosť a formálnosť ženevského a dánskeho štrukturalizmu tým, že stavala na hlavnej premise funkcionalizmu, teda na nevyhnutnosti vychádzať z jazykovej funkcie, ktorou je uspokojovanie potrieb spojených s odovzdávaním informácie, v češtine „sdělovacích potřeb“ (Mathesius, 1936, s. 137; 1942a, s. 88). Týmto činom sa Pražskej škole používateľ jazyka nikdy nestratil zo zreteľa a z jazyka sa nestal autonómny, samoregulujúci systém nezávislý od jednotlivcov. Článok, z ktorého sme v úvode citovali, končí autor slovami: „Nová lingvistika znamená, jak jsem hned na počátku prohlásil, přiblížení lingvistického zkoumání živé skutečnosti“ (ibid., s. 38).

Realizácia spomínanej funkcie, teda uspokojovanie vyjadrovacích potrieb používateľa, sa deje v prehovore, resp. v texte ako súčinnosti pomenúvacieho a usúvzťažňovacieho aktu. Prehovor, resp. text je východiskom lingvistickej analýzy, ktorá identifikuje opakujúce sa javy, inými slovami „konvenčné, teda v danom jazyku zvyčajné spôsoby jazykovej štylizácie myšlienkového obsahu“ (Mathesius, 1947, s. 232). Na základe analýzy sa stanovujú jazykovosystémové koreláty k prehovoru: výsledok pomenúvania je pomenovanie v podobe značkového slova, odvodeného slova, kompozita alebo ustáleného slovného spojenia („sousloví“), výsledok aktu usúvzťažňovania je voľné spojenie tvoriace vďaka predikácii vyššiu jednotu – vetu. Abstraktnejšie poňaté štruktúrne typy výpovedí predstavujú vetné vzorce (Mathesius, 1942b, s. 17; 1947, s. 173). Veľmi moderné je Mathesiovo rozhraničenie vedných odborov: náuka o pomenovaní, funkčná onomatológia (pokrývajúca v podstate lexikálnu sémantiku, tvorenie pomenovaní z hľadiska formy a kategoriálnosémantickú typológiu pomenovaní)

a náuka o usúvzťažnení, teda funkčná syntax. Formálna morfológia, čiže tvaroslovie netvorí samostatnú rovinu popri syntaxi a onomatológii, ale prechádza naprieč obidvo- ma (Mathesius, 1929/1982, s. 35; 1942a, s. 88; 1961). Pri modelovaní systému sa postupuje od „vyjadrovacích potrieb k formálnym prostriedkom, ktorými sa tieto potreby uspokojujú“, inak povedané od potreby odovzdať správu, informáciu („sdelení“), teda od významu k formálnemu stvárneniu tohto významu (Mathesius, 1936, s. 137).

1.2 A takto postupuje **Klára Buzássyová v práci o slovenských deverbatívach**. Monografia je brilantnou ukážkou inovatívneho uplatňovania funkčno-štrukturalistických prístupov v derivatológii v čase, keď sa v tejto oblasti začali presadzovať generativistické koncepty, a aj školiteľ Kláry Buzássyovej, prof. Ján Horecký, ju orientoval týmto smerom. Jubilantka sa veľmi šťastne, aj vďaka spomínanému citu pre jazykové hodnoty, rozhodla skúmať odvodzovacie možnosti slovies s ohľadom na ich intenčné pole, teda s ohľadom na ich kategoriálnu sémantiku. Z pohľadu odvodených substantív a adjektív išlo o skúmanie slovotvornej realizácie komponentov intenčnej štruktúry fundujúceho slovesa. Koncept intencie slovesa, ako originálny príspevok Eugena Paulinyho (1943) k česko-slovenskému štrukturalizmu, obsiahol svojím pôdorysom oblasť lexikálnej aj syntaktickej sémantiky, a preto je mimoriadne vhodným nástrojom na skúmanie medzislovnodruhových derivátov slovesa. Intenčná štruktúra je veľmi životaschopný teoretický pojem, pretože okrem uplatnenia sa v morfológii (*Morfológia slovenského jazyka*, 1966), v syntaxi (je sémantickou paralelou vetných vzorcov v prácach Františka Daneša a jeho kolegov vychádzajúcich z Mathesia: Daneš – Hlavsa et al., 1981) a v derivatológii, má vzťah aj k aspektologicky motivovanej klasifikácii slovies a koncept je ranou teoretickou paralelou ku korpusovo založenej analýze slovných vzorcov (o korpusových metódach pozri Čermák, 2017). Našu jubilantku zaujala aj ďalšia vtedy perspektívna a doteraz uznávaná teória lexikálnych funkcií v rámci syntetického sémantického modelu jazyka predloženého Alexandrom Žolkovským a Igorom Meľčukom (Meľčuk – Zholkovsky, 1988) a chápaného ako teoretické rozpracovanie budúceho počítačového modelu *Zmysel – Text*. Lexikálne funkcie, predstavujúce okrem iného aj parametrizovaný systém lexikálnej spájateľnosti slov, významne obohatili štrukturalistickú lexikologickú metodológiu, sústredenú dovedy skôr na paradigmaticku (synonymá, opozitá, konverzíva, lexikálne polia), o silný syntagmatický rozmer. Mnohé lexikálne funkcie sa stýkajú aj so slovotvornou problematikou, pretože usúvzťažňujú napríklad derivačne súvisiace slová ako vzťah akcie a pôvodcu danej akcie: *strielať – strelec* (Buzássyová, 1974, s. 47).

Metodologickou vyzretosťou sa práca Kláry Buzássyovej vyznačuje nielen týmto premysleným a jasnozrivým výberom komponentov východiskovej platformy, ale aj priamym vkladom do tohto teoretického rámca zavedením konceptu **slovotvorná paradigma** postihujúcim zásadné typové zákonitosti slovotvorby. Monografia patrí doteraz k najprogresívnejším prácam v tejto oblasti aj v medzinárodných súvislostiach.

Funkčný štrukturalizmus bol nielen otvorený dimenziám uvažovania o jazyku, ktoré priniesol komunikačno-pragmatický obrat, ale ho svojim spôsobom aj predznamenal.

1.3 Klára Buzássyová brilantne využila všetky možnosti, ktoré funkčno-štrukturalistická paradigma poskytovala a invenčne ich prepojila s pragmaticko-komunikačným rámcom. Pozorne načúvala tomu, čo jej hovorí materiál, aby sa od deskripcie mohla presunúť k náročnej pragmaticko-komunikačnej explanácii vývinových zmien, variantností, konkurencií a ohnísk napätia, k výkladom o vzťahu normy, systému a úzu a k predstaveniu fenoménu kreatívnej slovtvorby, k okazionalizmom. Jej výskum, odhaľujúci hĺbkové procesy v jazyku a vysvetľujúci ich následky pre stavbu a fungovanie jazyka, sa premietol do prelomovej kolektívnej monografie *Dynamika slovnnej zásoby súčasnej slovenčiny*, kde má dominantný autorský a editorský podiel (Horecký – Buzássyová – Bosák et al., 1989).

Vysoko cenený súbor prác s česko-slovenskou tematikou ukázal, že jubilantka vie zaujať veľmi vyvážený a inšpirujúci postoj aj k témam, v ktorých sa jazyk prejavuje ako politikum.

Nielen medzijazykové porovnávanie (okrem spomínaného česko-slovenského aj maďarsko-slovenské), ale aj zreteľ na jazykové kontakty slovenčiny dlhodobo priťahovali jej bádateľskú pozornosť, o čom svedčí bravúrne napísaný súbor štúdií o internacionalizácii slovenskej lexiky.

2. SLOVNÍK V KONTEXTE TEORETICKÝCH RÁMCOV: PROBLÉMY A RIEŠENIA

Po načrtnutí istého bázového teoreticko-metodologického kontextu slovenskej jazykovedy a jubilantkinho pôsobenia v nej sa presunieme k meritu nášho príspevku – k problémom, ktoré prináša práca na novom výkladovom slovníku, a k riešeniam, ktoré lexikografi spolu s Klárou Buzássyovou ponúkajú. Aj tu je potrebné naznačiť teoreticko-metodologický kontext, teda poukázať na fakt, že *Slovník súčasného slovenského jazyka* (2006, 2011, 2015; ďalej SSSJ), ktorý začal vznikať pod vedením Kláry Buzássyovej v 90. rokoch minulého storočia, sa musel vyrovnávať s intenzívnym prenikaním kognitívizmu do lingvistického uvažovania, ako aj s nástupom korpusových metód spracovania jazykového materiálu. Navyše to bolo obdobie, keď celá lexikografia prechádzala a napokon aj prešla na elektronické médium. Stručne povedané, išlo o veľmi náročné obdobie.

Ústredným problémom výkladového slovníka je, samozrejme, spracovanie významu slov a ustálených slovných spojení. Perspektíva lexikologicko-lexikografickej analýzy je teda semaziologická – od výrazovej stránky jednoslovného alebo viacslovného pomenovania k jeho významu. Pretože ústredným mottom kompendia je pomenúvanie ako odraz komunikačných potrieb, teda aj spomínané mathesiovské „od vyjadrovacích potrieb k formálnym prostriedkom“, tak ide – vzhľadom na to, že funkcia

primárne generuje význam – o onomaziologickú perspektívu. Tu sa natíska otázka, či onomaziologická perspektíva spomínaného teoretického rámca je relevantná aj pre oblasť lexikografie. Odpoveď je pozitívna. Toto tvrdenie možno hneď na začiatku výkladu o pomenovaniach a pomenúvaní krátko ilustrovať poukazom na také základné onomaziologické zoskupenia, akými sú synonymá a antonymá. V slovníku je potrebné vypracovať kritériá uvádzania synonym v osobitne označenej zóne, ďalej ich využitia ako pomocného výkladového komponentu popri hlavnej explikačnej perifráze a napokon ich použitia ako prostriedku výkladu (Jarošová, 2008a). V prípade antonym bolo potrebné do hĺbky riešiť problematiku slov so záporným prefixom *ne-*, ktoré plnili nielen funkciu kontradiktorických opozít mnohých heslových slov, ale aj autonómnych jednotiek s osobitným sémantickým vývinom (Buzássyová, 2011).

2.1 Princíp funkcie v jazyku sa naplňa vo sfére pomenovania (predmet mathe-siavskej funkčnej onomatológie) aj vo sfére hovorených, resp. písaných výpovedí (funkčná syntax), teda v situácii komunikácie („sdelení“). V prvom prípade by sme hovorili o nominatívnej funkcii, resp. funkciách (Filipec – Čermák, 1985, s. 229 – 235; Čermák, 1995², 2003³) a v prípade výpovedí ide o komunikatívne funkcie. Pri charakterizovaní komunikatívnych funkcií sa môžeme oprieť o Bühlerovu „klasic-kú“ trojčlennú schému obsahujúcu zobrazovaciu (prezentačnú, designatívnu⁴) funk-

² František Čermák v *Českej lexikológii* (Filipec – Čermák, 1985) rozlišuje v nominatívnej funkcii designatívnu (konceptuálnu, nocionálnu) a pragmatickú zložku. V neskorších prácach súvisť zvažuje nominatívnu funkciu v podstate len s denotáciou (Čermák, 1995), resp. s designáciou (Čermák, 2003), s faktom, že jazykový znak (slovo a ustálené slovné spojenie) slúži ako meno triedy objektov v širšom rámci semiotickej funkcie. Vo vzťahu k súboru komunikačných funkcií má nominatívna funkcia svoju paralelu v referenčnej funkcii, kde ako pomenovania referentov (konkrétnych denotátov v konkrétnej situácii) môžu vystupovať (popri ustálených systémových jednotkách) aj voľné kombinácie slov. Pragmatickú zložku významu chápe ako výsledok pôsobenia osobitej evaluatívnej funkcie, čím sa nominatívna a pragmatická funkcia dostávajú do istej opozície.

³ Podľa F. Čermáka (2003) prejavy funkčného prístupu možno vysledovať už u F. de Saussura, pretože jeho *hodnota* (*valeur*) predstavuje niečo ako delimitatívnu funkciu slov (ponímaných vždy ako súčasť vyššieho systémového celku). O túto funkciu možno podľa neho rozšíriť komunikatívne a nominatívne funkcie Pražskej školy. Kodanská škola podľa Čermáka pracovala tiež s pojmom *funkcia*, ale nie vo význame úloha, rola, resp. cieľ, účel, ale vo význame závislosť, vzťah.

⁴ Marek Nekula v hesle *Denotát a designát v Novom encyklopedickom slovníku češtiny* upozorňuje na to, že „věcně-neutrální část nebo kognitivní jádro významu“ sa v lexikológii zvykne označovať ako *denotát*, kde často stojí v opozícii k „asociativně hodnotící části významu“ označovanej ako *konotát* (Nekula, 2016). V prípade, že budeme chcieť upozorniť na semiologický aspekt nominatívnej funkcie, budeme v tomto príspevku používať spojenie *designatívny význam/designatívna funkcia* na označenie vecnej, neutrálne-konceptuálnej časti významu, resp. zobrazovacej, prezentačnej zložky nominačnej funkcie v súlade s jeho zaužívanosťou v slovenských lexikologických prácach (napr. v práci Dolník, 1987, s. 223 sa *designát* vymedzuje ako „konstitutívne príznaky triedy [objektov]“ a v práci Dolník, 2009, s. 23 ako „obsahová stránka znaku“). V rámci *designátu* rozlišujeme *denotatívnu zložku* a *signifikatívnu zložku* (Ufimceva, 1974, s. 27; porov. aj Blanár, 1984, s. 43), o ktorých sa ešte bližšie zmienime. Reálny konkrétny predmet, na ktorý sa *designát* vzťahuje v rámci komunikácie, nazývame *referentom* (porov. Dolník, 2009, s. 24; Čermák, 1995).

ciu (Darstellungsfunktion), ktorá sa naplňa referovaním o entitách mimojazykovej reality („objektoch a faktoch“), expresívnu funkciu, pri realizácii ktorej sa vyjadrujú „individuálne myšlienky a pocity“ hovoriaceho (vysielateľa), a apelovú funkciu, zmyslom ktorej je pôsobiť na prijímateľa správy (Bühler, 1934/1960). Táto základná schéma sa rozvíja a dopracúva vo viacerých neskorších modeloch, z ktorých azda najznámejší je Jakobsonov (1960) šesťčlenný model, ktorý prevzal Bühlerovu triádu pod názvom referenčná, emocionálna a direktívna funkcia a pridal k nim tri ďalšie funkcie – poetickú, fatickú (kontaktovú) a metajazykovú.

Pretože sa sústreďíme na nominatívnu funkciu vlastnú pomenovaniu v širokom zmysle (aj slovám patriacim k nadstavbovým a nesamostatným slovným druhom), ako najvhodnejší sa pre nás javí práve triadický model, pretože jeho prvky sa uplatňujú rovnako v procese tvorby výpovedí, zahŕňajúcej aj výber komunikačne primeraných pomenovaní, aj v procese tvorby pomenovaní plniacich vyjadrovaciu potrebu používateľov jazyka. V kontexte funkčného vzťahu „vyjadrovacia potreba – prostriedok určený na jej naplnenie“ je význam pomenovacích prostriedkov ich funkciou a tá určuje aj formálne stvárnenie pomenovania. Postupnosť je teda funkcia – význam – forma.

2.2 Význam je veľmi komplexná entita a jeho obsahom nie je len odraz určitých úsekov reality zachytený a spracovaný viacerými kognitívnymi mechanizmami ľudskej mysle vrátane jazyka. Zobrazovací komponent ľudskej mysle odpovedá len na otázku, o čom chcem referovať. Veľmi dôležitým komponentom významu je však okrem dimenzie ČO aj dimenzia AKO. Takže okrem princípu funkcie súčasne pôsobí aj **princíp stavby**. Tvorca pomenovaní, resp. hovoriaci, môže úsek reality konceptualizovať rozličným spôsobom a na výber má viaceré jazykové mechanizmy. Kategorizačné mechanizmy jazykového myslenia umožňujú uchopiť úsek reality ako substanciu alebo reláciu (teda ako príznak, či už dynamický, statický alebo ako príznak príznaku), napr. *zabezpečiť plynulý tok informácií; zabezpečiť, aby informácie tiekli plynule*. Je jasné, že hovoríme o **formovaní významu na úrovni slovných druhov a za účasti slovtvorby** – napr. onomaziologickej kategórie transpozície – v službách kategoriálnej morfológie a syntaxe.

Pred lexikografom stojí otázka, ako spracovať výsledky transpozičných slovnodruhových prechodov a modifikačných slovtvorných postupov (*jemný – jemne, jemný – na jemno/najemno; jemný – jemnosť; jemný – jemnučký, jemnosť – jemnosťka; most – mostový, mostný; Kšinná – kšiniansky; farár – farárka; lev – levica*). Pomerne abstraktne formujú pojmový, resp. kognitívny obsah aj slovtvorné kategórie (napr. názvy osôb podľa činnosti, názvy miesta na uloženie a i.) a slovtvorné typy (napr. desubstantívne názvy nástrojov so sufixom *-ník*, abstraktá na *-osť* motivované deverbatívnymi adjektívami na *-avý* alebo *-ivý*). Otvára sa tu **problematika makroštruktúry slovníka**: teda otázka, ktoré slová budú spracované ako autonómne heslá a ktoré budú prihniezdované k prvostupňovému základovému slovu (*fáza – fázový – fázovo – fázovosť*) alebo k bezprostrednému motivátu (*modrý – modro*). Ku kandidá-

tom na prihniedzovanie spravidla patria desubstantívne (vzťahové) adjektíva (*mostový, mostný*), deadjektívne adverbiá (*jemne*), deadjektívne abstraktné substantíva (*jemnosť*), hromadné pomenovania (*baníctvo*), prechýlené podoby (*demokratka*), deminutíva (*jemnosťka*), obyvateľské mená (*Kšičan, Kšičianka*).

Princíp obmedzeného hniezdovania ako súčasť diskusií o koncepcii a napokon aj súčasť samotnej koncepcie SSSJ Klára Buzássyová ďalej teoreticky rozpracovávala do hĺbky (Buzássyová, 2000, 2001, 2008). Okrem iného bolo potrebné rozpracovať typizované výklady lexikálneho významu abstrákt (Buzássyová, 2000) a typológiu distribúcie výkladových perifráz používaných pri vzťahových adjektívach (Jarošová, 2008b). V prípade abstrákt autorka presvedčivo ukázala, ako možno zaraďovací a usporadúvací účinok sémanticko-formálnej súvzťažnosti derivátov využiť aj na systemizáciu výkladových perifráz: *ráz (českosť, európoskosť)*, *charakter (gyčovitosť, horúčkovitosť)*, *schopnosť (aplikovateľnosť, deformovateľnosť)*, *možnosť (dokázateľnosť, hmatateľnosť)* a iné. V prípade vzťahových adjektív nám bola oporou teoretická báza Míry Nábělkovej (1993) vystavaná na kategoriálnom význame, ktorý adjektívum realizuje vo vzťahu k určovanému substantívu. Napr. v prípade spojenia *golierový strih* vystupuje adjektívum *golierový* vo význame objektu (porov. *strih goliera, strihať golier*) a v spojení *golierová výstuž* ide o vyjadrenie účelu (*výstuž na goliere, na spevnenie goliera*). Do tohto okruhu patrí aj problematika usúvzťažňovania slovtvorného a lexikálneho významu, teda otázka, do akej miery je slovtvorný význam komplementárny s lexikálnym a kedy je redundantný, lebo do hry vstupuje ďalší samostatný vývin odvodennej lexikálnej jednotky. V prípade abstrákt na *-osť* ide o zmenu vzťahového významu na kvalifikačný, resp. abstraktného na konkrétny. Napr. lexéma *bezprávnosť* so štruktúrnym významom „stav bez práva“ nadobudla významy „hrubé a trvalé porušovanie ústavy a zákonov predstaviteľmi moci; syn. bezprávie, nezákonnosť“ a „prejav bezprávneho konania, nezákonnosti“, ktoré reflektuje aj SSSJ (Buzássyová, 2013, s. 166). Myšlienkové uchopenie vonkajšej reality pomocou abstraktných kategórií je založené na vsadení kognitívneho obsahu (poznatkov o svete) do istých konvenčne vypracovaných gramatických a onomatologicko-onomaziologických rámcov. Tieto rámcujúce štruktúry primárne súvisia so zobrazujúcou, prezentačnou stránkou nominačnej funkcie (napr. vlastné morfológické stvárnenie má v slovenčine v rámci formálno-štruktúrnej kategórie mužského rodu trieda neživých objektov, trieda zvierat a trieda osôb; ohraničené a neohraničené deje a diania sú korelované do vidovej opozície).

2.3 Teraz zostúpime na nižšiu abstrakčnú rovinu. Tvoria ju tie mentálne entity, ktoré sa asociujú s určitým pomenovaním pri jeho vyslovení, prečítaní alebo vyhľadávaní v sémantickej pamäti. Ide v prvom rade o **denotát** – schematickú predstavu, obraz triedy objektov a javov (niekedy chápaný aj ako samotná trieda objektov – extenzia) – a **signifikát** – súbor príznakov, ktoré sú aplikovateľné na danú triedu predmetov (intenzia). Tieto štrukturalistické alebo štrukturalizmom adoptované ka-

tegórie pôsobia ako extrakt rozumovej úvahy, výsledok logicko-gnozeologického typu uvažovania. Prvá abstrakčná vrstva príznakov zaraďuje pomenovanie s jeho významom do určitej **bázovej kategórie**. Filozofická a štrukturalistická tradícia tu pracuje s pojmom **generický** alebo **rodový pojem**. Pojmy vyjadrené pomenovaniami nad generickou rovinou (ľudia, zvieratá, fyzické predmety, abstraktné predmety, akčné konania, neakčné diania/processy, stavy, ohraničené a neohraničené deje) sa, ako sme videli, často gramatikalizujú.

2.3.1 Na druhej strane, pomenovania pod bázovou rovinou, teda tie, ktoré vyjadrujú špecifickejšie entity v rámci generických tried (hyponymá), sú opísané pomocou **diferenciačných príznakov**. Výber týchto príznakov býva obmedzený na tzv. podstatné, resp. **nevyhnutné a dostačujúce**. Lexikografi pracujúci s veľkým množstvom rozmanitého jazykového materiálu mali vždy veľký problém aplikovať tento redukovaný model významu pri koncipovaní slovníkov. Svedčí o tom napr. rozdiel v chápaní lexikálneho významu u Josefa Filipca (1957) ako lexikografa teoreticky reflektujúceho praktickú prácu na výkladovom slovníku („[v]ýznam slova je **odraz skutočnosti alebo jej vzťahov v našom vedomí** [alebo sprostredkovaný našim vedomím]...“; *ibid.*, s. 131) a toho istého autora predstavujúceho princípy teoretickej výstavby lexikológie („ako plodné sa ukazuje chápanie významu nie ako psychologickéj kvality, ale ako **jazykovej systémovej hodnoty**, ktorá je priesečníkom pomenúvacích a gnozeologických funkčných vzťahov...“; Filipce, 1968, s. 266). Tieto rozpory sa prejavili aj v istej nekonzistentnosti komponentov modelu lexikálneho významu predstaveného v inak veľmi kvalitnom lexikologickom kompendiu (Filipce – Čermák, 1985). Aj práce slovenských lingvistov poukazovali na niektoré problémy spojené s aplikáciou štrukturalistickej paradigmy na slovnú zásobu: zložitost' vzťahu medzi obsahmi vedomia a významom slova, problémy spojené s usúvzťahovaním virtuálneho (systémového) a aktuálneho významu, problémy s opisom tzv. prirodzených tried – pomenovaní živočíchov a rastlín (Dolník, 1978, 1986; Blanár, 1984). Jerzy Bartmiński (1988/2016, s. 85), popredný predstaviteľ kognitívnej etnolingvistiky, považuje redukciu výkladu na malý súbor diferenciačných príznakov za neprijateľnú, pretože je založená na ľubovoľnom výbere. Práce lexikologického zamerania objavujúce sa na rozhraní 80. rokov a 90. rokov a v polovici 90. rokov obsahujú už komponenty teoretických rámcov odlišných od funkčného štrukturalizmu (Horecký – Buzássyová – Bosák et al., 1989; Dolník, 1990; Blanár, 1993; Dolník – Benkovičová – Jarošová, 1993; Buzássyová, 1994).

2.3.2 Komunikačno-pragmatický obrat s jeho záujmom o používateľa jazyka v kontexte kolektívnej jazykovej praxe otvoril možnosť **považovať význam za bežné poznanie sveta** odrážajúce podstatu javov iba povrchné, bližšie si všímať konotatívne a afektívne (teda pragmatické) komponenty významu a jeho situačnú ukotvenosť (typické okolnosti používania významu).

Túto paradigmatickú zmenu sme reflektovali aj pri vytváraní koncepcie SSSJ, kde hovoríme, že lexikálny význam je komplexný obsah lexikálnej jednotky a jeho povaha je intersubjektívna. Časť obsahu má pojmovú povahu a popri nej môže (ale nemusí) mať aj pragmatickú zložku. „Pojmová zložka významu odráža komplex vedomostí, ktoré o označovanej mimojazykovej entite (objekte, jave, príznaku) majú používatelia na úrovni bežného poznania. Prvky, ktoré odrážajú postoje nositeľov jazyka k realite, ako aj postoje hovoriaceho k partnerovi, tvoria pragmatickú zložku významu. (...) Pri bežnom poznaní (používa sa aj výraz ‚naivný obraz sveta‘) nie je možné presne určiť hranicu poznatkov, ktoré už sú relevantnou súčasťou významu a ktoré nie. Význam bežného slova, na rozdiel od väčšiny termínov, vyjadruje vágny pojem, preto je pri uvádzaní významových komponentov zmysluplné poukazovať na pravdepodobnosť ich výskytu. Na to slúžia prvky výkladu uvádzané slovami *často, najmä, obvyčajne*. Takto sa vyčleňuje typický, ale nie nevyhnutný príznak, napr.

čaj... 3. ▶ (obyč. horúci) nápoj zo sušených lístkov čajovníka, čajovní, liečivých rastlín a pod.“ (Jarošová – Buzássyová – Bosák, 2006, s. 27 – 28).

Niektoré prvky výkladu zosilňujú jeho explikačný efekt „poukazom na typických predstaviteľov triedy vyjadrenej daným pojmom, napr.

ciciak... 1. ▶ cicajúce mláďa (teľa, prasa, jahňa a pod.)...“ (ibid., s. 28).

2.3.3 Je zrejmé, že tieto formulácie reflektujú nielen pragmaticko-komunikačný obrat v jazykovede, ale posúvajú teoreticko-metodologické východiská SSSJ smerom ku **kognitívnemu rámcu**, ktorý tvorí súbor niekoľkých pozoruhodných konceptov a teórií, ktoré lexikografia môže dobre upotrebiteľ s cieľom rozšírenia a skvalitnenia výkladu. V prvom rade ide o chápanie jazyka ako „úložiska poznatkov o svete, štruktúrovaného súboru významových kategórií, ktoré nám pomáhajú vyrovnávať sa s novými skúsenosťami a ukladať informáciu o tých starých“ (Geeraerts – Cuyckens, 2007, s. 5). Nehovorí sa teda o sémantických príznakoch ako diskretných entitách, ale o poznatkoch, o skúsenostne budovanej báze znalostí, ktorá je výsledkom interakcie nášho tela a mysle s tzv. vonkajším svetom. Presvedčením, že spomínaná báza „odráža potreby, záujmy a skúsenosti jednotlivcov aj kultúr“ (ibid., s. 5), sa kognitivismus zblíži s funkcionalizmom.

2.3.3.1 Častým uvádzaním **typických príznakov a typických exemplárov** ako súčasti slovníkového výkladu sme sa priblížili k chápaniu významu, ktoré nie je založené na genericko-diferenciačnom súbore nevyhnutných a dostačujúcich príznakov, ale berie ohľad na **prototyp**, ktorý patrí k základným konceptom kognitívnej sémantiky, porov. napr.

jeseň... ▶ jedno zo štyroch ročných období, v miernom pásme nasledujúce po lete a predchádzajúce zime, ktoré trvá od 23. septembra do 21. decembra; obdobie, v ktorom dozrievajú plody a z drevín opadávajú listy

jednohubka... ► malý obložený chlebiček (obyč. z nakrájaného rožka) prepichnutý paličkou, podávaný ako pohostenie

Juraj Dolník vo svojej inštruktívnej práci o prototypy a prototypovom efekte sformuloval ich podstatu takto: „Používateľ jazyka za štandardných okolností vníma kategórie prostredníctvom ich prominentných exemplárov a ich mentálnych obrazov, ktoré sa konštituovali na základe prototypových, resp. typických vlastností reprezentujúcich štandardnú intenziu pojmu. (...) Prototyp je teda to, čo je štandardne preferované“ (Dolník, 2007, s. 108 – 109). Na kategorizáciu, ako efektívny spôsob orientácie ľudí vo svete, možno s najväčším úspechom použiť spomínané „mentálne obrazy“ zložené z typických vlastností objektov chápaných ako jedna trieda, ale porovnávacím etalónom môže byť aj „prvotný preferovaný exemplár“ (ibid., s. 112). Zdá sa, že prototypickým exemplárom pri vykladaní významu slova *kávovina* je *melta*, hoci vo výklade nie je explicitne označená, ale podľa opisu ju možno identifikovať:

kávovina... ► kávová náhradka al. prísada vyrobená z kvalitnej očistenej, usušenej a upraženej suroviny (napr. z koreňa čakanky obyčajnej, raže, jačmeňa, cukrovej repy al. fig)

melta... 1. potrav. ► kávovinová zmes zo sušeného a praženého koreňa čakanky, cukrovej repy, drvených zŕn jačmeňa a žita, náhradka čiernej kávy neobsahujúca kofeín

Z doteraz povedaného vyplýva, že prototypové kategórie majú spravidla nejasné hranice, pretože **typickosť členov kategórie je stupňovitá** až do takej miery, že príslušnosť niektorých exemplárov ku kategórii je nejasná. Ako príklad možno spomenúť známy fakt, že nádobu na zaváranie niektorí nositelia jazyka nazývajú *pohárom* a iní *fľašou*. Rozličné kategoriálne vnímanie niektorých vecí alebo bytostí pripomínajúcich v niečom človeka dokumentuje aj fakt, že pomenovania ako *humanoid*, *android*, *ludooop* sa vyznačujú vysokou variantnosťou v nominatíve plurálu, teda *androidy* (z výsledkov je potrebné odfiltrovať výskyty týkajúce sa názvu operačného systému určeného pre smartfóny a tablety) aj *androidi*, *humanoidy* aj *humanoidi*, *ludooopy* aj *ludooopi*. Variantnosť tvaru *hominidi/hominidy* jestvuje, ale výskyt podoby *hominidy* je zanedbateľný a jeho použitie je obmedzené na neodbornú komunikačnú sféru. Treba pripomenúť aj fakt, že mnohé antropomorfné objekty a bytosti majú už ustálenú a akceptovanú morfológickú variantnosť, porov. *snehuliaci/snehuliaky*, *strašiaci/strašiaky*, *bubáci/bubáky*, *anjelici/anjelikovia/anjeliky*, *škriatkovia/škriatky* a iné.

2.3.3.2 Tieto skutočnosti svedčia o tom, že pre kognitivismus je typické škálovité nazeranie na jazykovú empiriu, teda relativizovanie dichotómií a zdôrazňovanie **kontinua**. Relativizuje sa hranica medzi jazykovým a mimojazykovým (teda hranica medzi encyklopedickými vedomosťami a jazykovým významom), medzi sémantikou a pragmatikou, medzi lexikou a gramatikou. Objektívne plynulá je hranica medzi termínom a lexikalizovaným spojením (združeným pomenovaním) aj medzi niektorými

slovnými druhmi. Pozrime sa na príklady použitia zámen vo vetách, v ktorých sa nerealizuje ich „prototypický“ význam: *Opováz sa mi tu fajčiť!* – *Prichádza ich čas.* – *My by sme to inak zvládli!* – *Nebol to hocijaký dom, ale hotový kaštieľ.* – *Otec – ten mi poskytne inú oporu!* V nasledujúcich vetách zase vidíme plynulosť prechodu substantíva k príslovke: *Bola by hanba, keby neprišiel.* – *Hanba mu bolo pýtať si peniaze.*

2.3.3.3 Uplatňovaný model významu slova ako potenciálneho komplexu poznatkov o pomenúvanej situácii, resp. entite vychádza z predpokladu, že poznatky sa sústreďujú na charakteristické typické vlastnosti úsekov reality. Ako môžeme tieto **typické vlastnosti objektov a javov** určiť? Môžeme ich **spoznať** cez reálny proces rečovej činnosti, **cez frekventované kontexty slova**⁵. Tu sa môžeme oprieť o výsledky korpusovej lingvistiky poskytujúcej nám materiál a nástroje na analýzu veľkého počtu kontextov skúmaných heslových slov.

Ak sa pozrieme do korpusu na kontexty slova *mlieko*, môžeme určiť nielen všetky vlastnosti kravského mlieka dôležité pre ľudí z hľadiska ich bežného zaobchádzania s touto potravinou (*surové, čerstvé, kyslé, vlažné, teplé, plnotučné, sušené; liter, pohár; výroba, spotreba, cena; piť, pridať*), ale zistíme aj to, že „základný“ význam týkajúci sa mlieka určeného na bezprostrednú výživu detí a mláďat z mliečnych žliaz, má neporovnateľne menší výskyt. Adjektívum *materský* je síce najfrekventovanejším prívlastkom slova *mlieko*, ale v danom význame sa slovo bez prívlastku *materský* používa v písanom texte len zriedka. Takže počet spojení *materské mlieko* sa takmer kryje s počtom dokladov na „základný“ význam (okolo 19-tisíc výskytov), pričom ostatných výskytov je okolo 360-tisíc. Pretože možnosť, aby mlieko určitých zvierat slúžilo aj ako potrava ľudí, nielen mláďat, sa priam ponúka, tak realizácia tejto možnosti neznamenal len prosté rozšírenie „materskej“ funkcie, ale celkom sa od nej oddelila ako osobitne dôležitá a prvoradá. Preto tento derivačný proces možno vnímať skôr ako metonymickú transpozíciu než ako generalizáciu. Tu vidíme príklad klasifikačne nejednoznačného výsledku sémantickej derivácie popri

⁵ Na tomto mieste je potrebné poznamenať, že frekvencia nie je jediným kritériom typickej/prototypickej vlastnosti. Frekvencia je napr. záležitosťou frekventovaných združených pomenovaní. Na základe častého výskytu pomenovania *červený kríž* nie je možné konštatovať, že prototypickou vlastnosťou *kríža* je červená farba. Prototypickosť ako podklad sémantiky nie je teda len vecou frekvencie určitých exemplárov a ich vlastností, ale vecou kognitívnej a antropocentrickej interpretácie javov. Nejde o priamočiary vzťah medzi znakom a svetom. O inom druhu typickosti, tzv. salientnosti (nápadnosti, výraznosti, markantnosti), sa zmieňuje J. Dolník (2007, s. 109 – 110); porov. aj J. Kesselová, 2018 a A. Jarošová, 2018. Salientnosť je úzko spojená s konkrétnym jazykovo-kultúrnym prostredím. Adjektívno-substantívne spojenia *červená krv*, *červené jablko/jablčko*, *biely sneh*, vyjadrujúce salientný príznak entity, nepatria medzi najfrekventovanejšie (napr. spojenia *zelené jablko* a *nový sneh* sú oveľa častejšie), ale majú status rečových stereotypov v určitom žánri (porov. aj V. Telia – N. Bragina – E. Oparina – I. Sandomirskaya, 1994). Podobne slovesno-substantívne spojenia *nevzdať sa nádeje*, *zriecť sa nádeje*, *vzbudzovať nádej* nepatria medzi najfrekventovanejšie kolokácie s týmto abstraktom (na rozdiel od *mať nádej* a *dávať niekomu nádej*), ale o kohéznosti komponentov týchto slovných kombinácií nikto nepochybuje. Tá je daná idiomatikosťou uvedených kolokácií.

rade významov, ktoré nepochybne sú výsledkom metaforizácie (*kaučukové mlieko; sójové mlieko; vápenné mlieko; pleťové mlieko*).

2.3.3.4 Týmto príkladom získavania informácií o typických vlastnostiach pomenovaného objektu cez štúdium veľkého množstva kontextov sme sa dotkli aj problematiky štruktúrnej podoby **polysémie**. Sémantická štruktúra polysémických slov má z pohľadu vzniku jednotlivých významov radiálnu a viacdimenzionálnu povahu. Radiálna kategorizácia tiež patrí medzi základné koncepty kognitívnej lingvistiky⁶. V prípade polysémie sa prejavuje pri väčšom počte významov (porov. napríklad heslo *ísť* v SSSJ). Pokiaľ prebieha dvojstupňovo, teda určité významy sú utvorené od základného významu (základnej lexie) a určité významy od niektorej z už derivovaných lexií, aj vtedy má spravidla radiálny charakter, ktorý v prípade existencie len jedného derivátu vyzerá ako reťazenie. Štrukturalistická aj kognitívna lingvistika pracuje so schémami zobrazujúcimi výsledok sémantickej derivácie najčastejšie založenej na mechanizmoch metaforizácie, metonymizácie, generalizácie a špecifikácie.

Informáciu o tom, aký mechanizmus leží v základe nového lexikalizovaného významu, nepovažujeme z hľadiska slovníka za závažnú. Ide o lexikologickú problematiku. Pri úplne lexikalizovanom význame je dôležitá sémanticko-pragmatická povaha výsledku pôsobenia daných mechanizmov. Spôsob združovania sémantických derivátov a stupňovitosť ich vzniku nenaznačujeme žiadnymi hierarchizačnými prostriedkami (číslicami oddelenými bodkou, prípadne kombináciami čísel a písmen). Dávame prednosť lineárnemu usporiadaniu jednostupňovo číslovaných významov, pri ktorom sa poradie určuje takými kritériami ako príznakovosť/nepříznakovosť a frekvencovanosť/marginálnosť.

2.3.3.5 Rozšírené chápanie významu, ktoré nám poskytuje koncept prototypu a kontinua súvisí s ďalším metodologickým nastavením kognitívizmu, a to je predstava o tom, že jazykový význam je súčasťou všeobecnej kognície a je prakticky neoddeliteľný od ostatného kognitívneho obsahu. Ak si túto platformu osvojíme, potom musíme pripustiť väčšiu mieru uvádzania tzv. **encyklopedickej informácie**. V oblasti bežných slov vykladaných v slovníku plní encyklopedizačnú funkciu aj prototypový efekt. V oblasti slov patriacich skôr do odborného alebo niečím špeci-

⁶ Kognitívna lingvistika spočiatku do hĺbky rozpracúvala najmä metaforu (Lakoff – Johnson, 1980), ktorá hrá dôležitú úlohu pri konceptualizácii reality jazykovými prostriedkami na všetkých úrovniach abstrakcie. Napr. pri konceptualizácii emócií sa používajú postupy, ktoré sú metaforickou extenziou pozorovateľných reakcií tela; porov. schému „strach je chlad“: *blednúť, stuhnúť, triasť sa, chvieť sa od strachu, zuby mu drkocú od strachu, zimomriavky mu behajú po chrbte* a pod. Schémy typu „strach je chlad“, „láska je oheň“ nazývajú spomínaní autori „konceptuálnou metaforou“. Z oblasti morfológie možno poukázať na názov *vid*, ktorý ako lexikalizovaná metafora určená na pomenovanie slovesnej kategórie navodzuje predstavu videnia toho istého deja z rôznych uhlov, resp. v rôznych fázach svojho priebehu. V posledných rokoch sa zaslúžená pozornosť v kognitívnej lingvistike udeľuje aj metonymii (o tejto problematike súhrne pozri Panther – Thornburg, 2007).

fického diskurzu sa encyklopedizácia⁷ výkladu prejavuje v uvádzaní početných poznámok približujúcich čitateľovi slovníka niektoré relevantné detaily konkrétneho historického (porov. lexémy *kulak*, *dubčekovec*, *kečky*) alebo typického situačného kontextu (*čínidlo*, *lamelovať*, *makroprostredie*):

kulak... (rus.) pejor. ► (pôvodne v staršom sovietskom prostredí, u nás v 50. rokoch 20. stor.) majetný sedliak, väčší gazda, dedinský boháč

dubčekovec... ► stúpenec slovenského politika A. Dubčeka (1921 – 1992), jeho názorov a politiky reformy a obrody socializmu v r. 1968

kečka... 2. obyč. pl. *kečky* etnogr. ► pramene vlasov začesané za uši al. zapletené do dvoch až štyroch vrkočov po oboch stranách tváre (ktoré nosili muži napr. na Liptove, v Detve, Novohrade až do začiatku 20. stor.)

čínidlo... chem. ► látka na zisťovanie iných látok al. na vyvolávanie reakcií (zafarbenie, zrazenie, stuženie a pod.), agens

lamelovať'... tech. 1. ► upravovať, upraviť lamelami, napr. ich narezávaním, lepením, vrstvením, na zvýšenie pevnosti, priľnavosti a pod.

makroprostredie... ► vonkajšie faktory, napr. širšie spoločenské, demografické, ekonomické, technologické, prírodné al. kultúrne vplyvy pôsobiace na podniky, rezorty, odvetvia, resp. na hospodárstvo ako celok

Iný druh encyklopedizácie (kontextualizácie) predstavuje výklad lexikálnych jednotiek s konotačne bohatým významom, napr. výklad spojenia *križne cesty*:

križny... ► smerujúci, idúci naprieč, križom cez niečo, križujúci sa, pretínajúci sa: *križne toky*; *križna chodba*; *križna prihrávka*; ... ■ fraz. *križne cesty miesto* (často vzdialenejšie od určitého sídla), kde sa križujú al. rozchádzajú cesty a ktorému sa prisudzoval magický obradový význam (podľa ľudových povier miesto pôsobenia nadprirodzených síl, bosoriek, duchov)

2.4 Posledný príklad ukazujúci **konotačný komponent** vo význame frazémy naznačil, že doteraz sme sa venovali lexike, ktorá napĺňa predovšetkým zobrazovaciu (prezentačnú, designatívnu) zložku nominatívnej funkcie. A hoci pomenúvame objekty najmä cez ich mentálne zobrazenie, cez pojem, často je tam prítomná aj **sebaprezentácia hovoriaceho v podobe evaluácie (hodnotiaceho postoja) alebo v podobe zámeru a vôle hovoriaceho dosiahnuť určitý efekt u adresáta**. Posledné dve zložky môžu byť pomerne výrazné (Buzássyová, 2012). Hodnotenie je prítomné v konvencionalizovaných lexikálnych prostriedkoch a môže to byť ako v jednotkách s racionálnou axiologickou zložkou (*zločinec*, *dobrodinec*, *slaboch*, *milosrdný*, *bezočivý*), tak v jednotkách s emocionálnym hodnotiacim komponentom (v expresívach, afektívnych frazémach, parémiách, spoločenských formulách, citoslovcích, časticích, spojeniach s funkciou častic a citoslovieč, napr. *perfídny*, *tu*

⁷ V koncepcii SSSJ používame popri spojení „rozširovanie výkladu o encyklopedické prvky“ (Jarošová – Buzássyová – Bosák, 2006, s. 29) aj pojem „kontextualizácia výkladu“ (Jarošová – Benko – Chochoľová – Janočková, 2013, s. 338).

pec, paprča, hlasisko; zlatá stredná cesta, mladost' – pochabost'; amen tma, nedajbože, nie a nie). Jednako v komunikácii, v závislosti od kontextu, môžu výpovede obsahujúce pragmaticky nezaťažené (neutrálne) slová nadobudnúť sarkastický zmysel: *Súdiac podľa spontánnych zvukových prejavov nášho kolegu a priateľa XY predpokladám, že nevyvládze dopyčovať posudok oponenta do konca. Pán predseda, žeby sme pristúpili rovno k hlasovaniu?!* Takúto situačnú jazykovú pragmatiku slovník nemôže zachytiť, príp. len výnimočne v citátovom doklade. Jestvujú však skupiny slov, napr. deminutív, kde je ironizujúci odtienok už lexikalizovaný: *asistentík, docentík, redaktorík; miliardička, miliónik, múdručky* a pod.

2.4.1 Nominačná funkcia nadobúda špecifické podoby v závislosti od modifikácie, resp. zmeny statusu základnej zložky – zobrazovacej (prezentačnej) funkcie, ktorá je zodpovedná za vytváranie pojmového (kognitívneho) obsahu. Môže ísť, ako sme videli vyššie, o **pribúdanie citovohodnotiacej a apelovo-vôľovej zložky** a súčasnú **redukciu pojmovej** (zvlášť sa to týka apelovo-vôľového typu v podobe konvencionalizovaných spoločenských formúl; na redukciu typickej nominatívnosti v tomto type už dávno upozorňoval Machač, 1967). V prípade formúl (zdvorilostných fráz, replikových kliše a pod.) sú pre nás užitočné zistenia pragmaticky orientovanej lingvistiky, vďaka ktorej si zreteľnejšie uvedomujeme, ako v sociálnej interakcii, v situačnom kontexte slová a spojenia strácajú význam a nadobúdajú niektorú z ilokučných (komunikačných) funkcií, napr.: *To si nemusel!* (pokarhanie) – *No nevtravel som to!?* (výčitka) – *To je sila!* (údiv) – *To nemá chybu!* (pochvala) – *Ak inak nedáš...* (rezignácia) – *Na to zabudni!* (odmietnutie) – *Si v pohode?* (obava) – *Máš moje požeňnanie.* (dovolenie) – *Nech ťa tu viac nevidím!* (rozkaz) a iné. Prípadne vyjadrujú trocha komplexnejšie funkcie, napr. spojenie *Pozývam ťa* vyslovené v situácii, keď v reštauračnom zariadení prinesú účet, vyjadruje zámer hovoriaceho zaplatiť konzumáciu za oboch účastníkov komunikačnej situácie. Toto situačné použitie slov (realizované samostatne alebo v rámci frázy), vyjadrujúce pragmaticky orientované funkcie, je potrebné identifikovať, analyzovať a zisťovať, či je dostatočne zaužívané, aby si zaslúžilo lexikografický opis. Niektoré príklady sme už lexikograficky spracovali v zóne formúl, napr.: *Dovolíte?!* (proba uvoľniť cestu na prechod) – *Nedbám.* (rezignácia) alebo ako samostatnú lexiu s funkciou výstrahy v hesle **moment 2** (*Tak moment, ako to viete?*), prípadne ako homonymum, napr. heslá **bingo²**, **fakt²**, ktoré vznikli ustálením sa pragmatickej funkcie substantív v podobe homonymného citoslovca, resp. častice (*To fakt?!* – začudovanie; vždy v podobe otázky predpokladajúcej potvrdenie). Zreteľ na pragmatické, postojové komponenty sa pri heslách vyjadrujúcich hanlivé pomenovania premieta do poznámok naznačujúcich pozíciu hovoriaceho motivujúcu používanie daných slov, napr.:

huba²... 3. hovor. pejor. ► tvárová časť ľudskej hlavy... ■ fraz. ... hrub. *čierna huba* hanlivé označenie ľudí tmavej pleti, obyč. černocho, používanie rasisticky zmýšľajúcimi ľuďmi

krpčiarstvo... 2. pejor. ► (z pohľadu kritikov, obyč. mestských ľudí) čo pôsobí zaostalým, skostnatým, nepružným dojmom typickým najmä pre dedinské prostredie

nevedomelý... 2. 2. st. -lejší ► (so záporným hodnotením z hľadiska zástancov istej názorovej základne) ktorý nemá rozvinuté poznanie o skutočnosti, ktorý nedostatočne vníma vlastné, skupinové, národné al. iné záujmy, vzťahy a pod.; op. uvedomelý: *n. volič; národnostne nevedomelí občania; ...* □ (triedne) *nevedomelý občan (v období socializmu) kto sa nestotožňoval s hodnotami presadzovanými predstaviteľmi bývalého socialistického systému, kto nemal vedomie príslušnosti k spoločenskej triede robotníkov a roľníkov, k budovaniu socializmu, op. (triedne) uvedomelý občan*

Ďalšia hojne uplatňovaná špecifikácia nominatívnej funkcie sa prejavuje **príbúdaním jednoznačnosti v pojmovej zložke významu** a súčasne **ubúdaním vágnosti** príznačnej pre bežnú, povrchnú konceptualizáciu úsekov reality. Hovoríme o známom jave – o procese **terminologizácie** bežného slova alebo o procese **tvorby nového terminologického pomenovania**. Výklad významu má potom podobu striktno vedeckej definície.

Napokon môže ísť o nominatívnosť zameranú na **identifikáciu jedinečných objektov**, teda o uplatnenie onymickej určenosti, ktorá generuje **onymické pomenovania (propriá)** a vylučuje vágnosť. Propriá svojou univerzálnejšou onymickou funkciou stoja trochu bokom a prejavuje sa to aj v tom, že sa vyskytujú v oboch z vyššie menovaných tried, napr. v geografických nomenklaturách aj vo frazémach. Onymická funkcia teda ide naprieč triedami.

Mohlo by sa javiť, že akákoľvek špecifikácia nominatívnej funkcie spočívajúca v kombinovaní pojmu (kognitívneho obsahu) s ďalšími zložkami má za následok zužovanie referenčnej extenzie pomenovaní, zužovanie komunikatívnych sfér, v ktorých ich možno adekvátne použiť (neformálna komunikácia, vedecká komunikácia, formálna komunikácia). Tento jav, samozrejme, jestvuje, ale jeho kauzálna súvislosť je opačná. Boli to komunikačné potreby so svojimi nárokmi na podobu obsahu, ktoré význam príznakových slov účelovo modifikovali. Funkčnú určenosť významu ako formotvorný činiteľ premietol J. Dolník (1997, s. 36 – 37) do postulovania **princípu funkčnej separácie**, čo značí, že funkčne výrazné a osobitné vlastnosti jazykových jednotiek separujú typ jednotiek s týmito vlastnosťami od ostatných jazykových jednotiek, s ktorými sú v kontraste. Klasifikácia pomenovaní (jednoslovných aj viacslovných) podľa ich funkčnej určenosti delí lexikálnu zásobu na štyri veľké triedy: **1. nepríznakové slová a lexikalizované spojenia (združené pomenovania)** pomenávajúce entity na základe bežného, štandardného poznania sveta; vytvorený poznávací obraz objektov (denotát, význam) je vágny; **2. expresíva a frazémy** (ako centrum kategórie) pomenávajúce objekty citovohodnotiacim alebo apelovo-vôľovým spôsobom; postoje a zámery subjektu dominujú nad podkladovým denotatívnym významom; **3. jednoslovné a viacslovné termíny** pomenávajúce entity na základe nadštandardného, expertného poznania sveta; ich význam smeruje k maximál-

nej jednoznačnosti a minimálnej vágnosti; **4. jednoslovné a viacslovné propriá** pomenujúce jedinečné entity; túto identifikačnú funkciu plnia pomocou určitých „koordinát“, ale význam v tradičnom zmysle pri nich absentuje. Existencia týchto tried výrazne vplýva na podobu heslovej state.

Jednoslovné pomenovania predstavujúce heslové slová sú vybavené príslušnými funkčnými kvalifikátormi, prípadne kombináciou kvalifikátorov.

Viacslovné pomenovania, ktoré spravidla nemajú vlastnú heslovú stať, sú zaradené podľa jednotlivých slovných komponentov do príslušných heslových slov, kde sú pre ne vytvorené funkčne motivované zóny v rámci jednotlivých lexií (t. j. jednovýznamových slov alebo významov polysémickej jednotky). Špeciálnym znakom je označená zóna pokrývajúca lexikalizované spojenia, nociónálne spoločenské formuly a viacslovné propriá. Podobne je vyznačená aj zóna terminologických spojení v rámci lexií, ktorých prvotný význam nie je terminologický. Zóna frazém a parémii je umiestnená na konci heslovej state.

2.4.1.1 V jednotlivých nominatívnych typoch jestvujú postupy štrukturácie obsahu, ktoré sú pre ne príznačné. Napr. efekt zaangažovaného postoja hovoriaceho (hodnotenie, výzva, zdôrazňovanie) vo frazémach a expresívach sa vytvára pomocou **mechanizmu sémantickej transpozície** (metaforizácie, metonymizácie). Jej výsledkom je v prípade frazém idiomatičnosť, obraznosť a často aj expresivita (*časovaná bomba, otvorená hlava, modrý pondelok, rozhadzovať peniaze, prepisovať dejiny*). S týmto postupom sa môžeme stretnúť aj pri tvorbe termínov a združených pomenovaní, ale nie je pre ne typický, s výnimkou „farebných“ adjektív a adjektív od toponým (astron. *drakonický mesiac, biely trpaslík*, film. *filmová interpunkcia*, lod. *husí krk*, vodohosp. *frankfurtská píšťala*, eltech. *žabie vinutie*, šport. *estónske podanie*, ekon. *holandská dražba; slepý náboj, holé lebky, hadia žena, blší trh, babie brucho* (šalvia), *čertovo rebro* (papraď), *biskupské čiapky* (betónové zábrany); *sivá ekonomika, červené čísla, biela technika, modrá knižka, zelená nafta; vlašské orechy, francúzske okno, anglický park, linecké cesto, kremžská horčica*). Vidíme, že idiomatičnosť⁸ ako prostriedok štruktúrovania významu plní celkom iné funkcie vo frazéme – vytvára zložku citového hodnotenia a expresivity – a celkom iné v terminologickom spojení a združenom pomenovaní – klasifikuje, špecifikuje pojem bázovej úrovne, vytvára hyponymum k bázovému pomenovaniu (*čierna/biela technika*) alebo prostredníctvom špecifikácie vytvára zovšeobecnené pomenovanie ako hyperonymum k bázovým pomenovaniám (*chladné zbrane*).

Ak budeme za idiomatičnosť považovať aj **jav monokolokability**, teda fakt, že určité slovo sa ako celok (formou aj významom) vyskytuje len v jednom spojení,

⁸ Fakt, že sledované slovo sa v danom význame vyskytuje len v jednom spojení, kvalifikuje F. Čermák (Filipec – Čermák, 1985, s. 175; Čermák, 2009, s. 485) ako kolokačnú a sémantickú anomálnosť. Napr. jedinečnosť významu slova *prístav* vo frazéme *zakotviť v manželskom prístave* sa vníma na pozadí bežného významu tohto slova v spojeniach ako *riečny, rybársky, bezpečný, domovský prístav*.

resp. vo veľmi malom počte spojení, napr. v intenzifikačných frazémach *treskúci mráz, úhlavný nepriateľ/protivník/sok, frenetický potlesk, hurónsky smiech, kardinálny omyl, priepastný rozdiel, cyranovský nos, tma tmúca, máčny mak, trojchlapové víno, vraný kôň/koník/žrebec, stáť dupkom, horieť blkom*, potom tento jav uvidíme aj vo viacslovných termínoch a združených pomenovaniach, ktoré obsahujú monokolokabilné adjektíva vytvorené s cieľom presne špecifikovať daný rodový pojem: *mimoúrovňová križovatka, blanokridly hmyz, dózický zámok, dvojkariérové manželstvo, geostacionárna družica, komunitárne právo, dvojpásmová sústava reproduktorov, nízkooktánový benzín, šakal čabrakátý, škorec červenkastosluchý; visutý most, očitý svedok, prípadový manažment/manažér, prípadová štúdia*. Výsledky idiomatického formovania obsahu sú úplne podriadené charakteru nominatívnych funkcií viacslovných pomenovaní, a preto nie je možné zaradiť tieto pomenovania do jednotlivých zón s ohľadom na prítomnosť/nepriťomnosť idiomatickosti (napr. zaradiť tzv. obrazné termíny typu *zlatý rez* a obrazné združené pomenovania typu *zlatý dážd'* k frazeologickým spojeniam ako *zlatý klinec programu, zlatá horúčka, zlatý padák*).

Špecifiká nominatívnych funkcií možno charakterizovať aj pomocou sústavy istých **binárnych opozícií**, v rámci ktorých sa však uplatňuje princíp kontinua: **pojmovosť – evaluatívnosť, pojmová vágnosť – pojmová určitosť, referenčná všeobecnosť – referenčná jedinečnosť, nociónálnosť (citová neutrálnosť) – emocionálnosť, uzuálnosť (norma) – okazionálnosť (kreativita)**.

3. ÚVAHY O SYNTETICKOM MODELI VÝZNAMU A JEHO PREZENTÁČNEJ PODOBE – HESLOVEJ STATI

Z toho, čo sme doteraz povedali, je zrejmé, že vo viacerých smeroch **nie je potrebné vzdávať sa funkcionalistického dedičstva, ale model významu je užitočné a potrebné obohatiť o nové prístupy a koncepty** (akceptovať dôležitosť prototypu a časti encyklopedických poznatkov pre formovanie významu). Kognitívna lingvistika a funkčný štrukturalizmus sa v niečom prekrývajú, napr. v dôraze na význam ako základ a zmysel existencie jazyka a aj východisko jeho skúmania (Nagy, 2014). V niečom sú komplementárne, teda sa dopĺňajú. Ide o tieto rozdiely:

V štrukturalizme je význam ukotvený v systéme⁹ v podobe redukovaného súboru sém/príznačiek objektivizovaných alebo vnútrojazykovou konfrontáciou, alebo odvolaním sa na realitu v podobe designátu/signifikátu¹⁰, teda „predmetových prí-

⁹ Samozrejme, že funkčný štrukturalizmus venoval okrem systému pozornosť aj sfére používania jazyka. Na základe funkcie vypracovali predstavitelia Pražskej školy teóriu jazykovej normy (Havránek, 1932), ktorá zahŕňa pravidelne používané jazykové prostriedky aj s ohľadom na existenciu funkčne diverzifikovaných komunikačných sfér (komunikačno-funkčná a normatívna kategorizácia lexiky a z nej vyplývajúci súbor funkčných kvalifikátorov používaných v slovníku).

¹⁰ Tu treba poznamenať, že sú vrstvy slovnej zásoby, napr. technická a prirodovedná terminológia, rôzne nomenklatúry a pod., kde toto inštrumentárium možno efektívne použiť, pretože pomenúvacie potre-

znakov vybraných generalizáciou a abstrakciou“ so zreteľom na všetky možné použitia danej lexie (Filipec – Čermák, 1985, s. 72).

Kognitivismus sa orientuje na mentálne fenomény, a preto význam v jeho chápaní je ukotvený v senzo-motorických vnemoch, poznatkoch, priestorovo-objektovom konštruovaní. Inými slovami konceptualizácia sveta je vnorená do telesnej a kultúrnej skúsenosti ľudí patriacich do istého jazykového spoločenstva.

Štrukturalizmus obľubuje princíp binárnych opozícií a presne ohraničené diskkrétne jednotky na každej jazykovej rovine. Vítaný je medzirovinový paralelizmus kategórií, napr. dištingtívne príznaky vo fonológii a diferencné príznaky v sémantike. Štrukturalizmus „zachytáva sémantické javy modelom, ktorý disponuje ustáleným a redukovaným inventárom jednotiek a základnou schematizáciou“ a „toto jednotkové inštrumentárium nie je nevýhodným nástrojom modelovania významu“ (Nagy, 2014, s. 214). Dôraz na funkciu a význam spolu s inventárom jazykových jednotiek sú stavebné bloky, ktorých sa ťažko možno vzdať, keď sa orientujeme na relatívne statický, neprocesuálny model.

Kognitívny prístup sa vyznačuje dôrazom na kontinuum a zvlášť dôrazom na významovo-encyklopedické kontinuum. Význam je stabilizovanejšia, konvencionalizovanejšia časť kognitívneho obsahu nášho vedomia. Kognitívna lingvistika ponúka niektoré princípy opisu jazykových javov (bázová rovina, konceptuálna metafora, radiálna štruktúra, prototypický efekt), ale stabilizovaný súbor jednotiek v svojom repertoári nemá.

Redukovaného modelu významu sme sa my lexikografi nikdy nepridržiavali rigorózne, ale jeho vážne limity sa ukázali najmä v momente, keď sme boli konfrontovaní s veľkým množstvom autentického materiálu v objeme stámiliónoch textových slov (tokenov), teda keď sme sa výrazne posunuli do oblasti používania jazyka. Jestvujúci model významu sa ocitol pod dvojakým tlakom. **1. Lingvistická pragmatika a kognitivismus** ako novšie paradigmy nám ponúkali koncepty, ktoré by mohli viesť k jeho rozšíreniu. Natískala sa otázka, či by sa model nerozpadol. **2. Jazyková empiria, dostupná v korpusoch** v dovedty nevídanom rozsahu, od nás tiež vyžadovala modifikácie tradičného modelu významu. Bolo potrebné uvažovať o modeli založenom na používaní jazyka. Kognitivismus nás nabádal obohacovať opis významu o nové komponenty súvisiace s prototypom a encyklopédiou a pragmatika nás nabádala, aby sme zohľadňovali aspekty komunikačnej situácie (vrátane jej stratégií) a diverzitu komunikačných sfér.

Kognitívna lingvistika ponúkla aj schémy, ako sa s týmto novým informačným nákladom vyrovnáť. Mali podobu **idealizovaných kognitívnych modelov**, rámcov, scenárov, sémantických polí a sietí (podrobnejšie Geeraerts, 2010, s. 222 – 229 a Cienki, 2007, s. 170 – 187). Niektoré deskriptívne schémy používajú ilus-

by odbornej komunikácie nachádzajú svoje naplnenie v striktnnej definícii a jednoznačnosti. Pri tvorbe termínov sa však využívajú aj metaforické pomenovania, čo svedčí o prvotnej konceptualizácii fragmentu reality pomocou obrazu. Terminológia je vždy súčasťou slovnej zásoby ako celku, nie je to svet sám pre seba.

tračné doklady z korpusu (rámce v databáze FrameNet), ale tieto príklady podľa všetkého ilustrujú konštrukt, ktorý je výsledkom introspekcie. Odhliadnuc od toho, že prezentačný formát rámcov sa síce dá uplatniť v databáze, ale dosť ťažko v slovníku, hlavným nedostatkom je, že interpretácia jazykových javov v duchu kognície nie je založená na používaní jazyka, ale usiluje sa akoby simulovať psychické procesy prebiehajúce pri konceptualizácii reality a ukladaní získaných poznatkov v myslí (jazyková kompetencia). Kognitívna lingvistika predpokladá, že modeluje mentálne reprezentácie procesov prebiehajúcich na neurálnej úrovni. Takýto predpoklad by však vyžadoval „procesuálnejšie“ poňatý model významu (porov. Kořenský, 1992; Dolník, 2012, 2017; Nagy, 2014). Rámce ako model sú pomerne statické.

Pragmatická lingvistika, na druhej strane, skúma „štruktúry a funkcie jazyka v procese používania a vo väzbe na sociálny svet“ (Dolník, 2009, s. 213). Zaujíma sa o to, ako sa používa **jazykový význam v diskurze**, teda v komunikácii stvárnenej konkrétnym situačným kontextom v najširšom zmysle. V hre je navrstvovanie aktuálnych zmyslov na doslovný význam, komunikačné stratégie a ich interpretácie (vrátane preferovaných), diskurzívny význam ako príležitostný konštrukt vyplývajúci z interakčného kontextu (ibid., s. 294). Teda táto platforma je položená na inej abstrakčnej rovine ako lexikografia. Nezaujíma ju zovšeobecnený opis, ale „emergentnosť štruktúr a významov“¹¹. Pri zovšeobecňovaní jazykovej empirie treba mať aj tieto skutočnosti na pamäti, ale z povahy predmetu svojho výskumu pragmatika nemá model štandardizovaného významu „v náplni práce“.

Ostávala teda otázka, či **výsledky analýzy korpusového materiálu** urobenej pomocou štatistických nástrojov sa dajú vtesnať **do rámcov rozšíreného modelu významu** vybudovaného na funkčno-štrukturalistickej báze modifikovanej akceptáciou prototypu, umierneného encyklopedizmu a posilnením pragmatickej zložky.

Korpusová lingvistika je predovšetkým silný a inšpiratívny metodologický rámec (Čermák, 2017), ale ponúka aj niekoľko **teoretických konceptov spojených so syntagmatickým aspektom jazyka**, ktorý bol v štrukturalistickej lexikológii zanedbaný (Stubbs, 2009, s. 117). Protagonisti korpusového prístupu John Sinclair (1991), Patrick Hanks (2013) a František Čermák (2000, 2017) spájajúci pri svojom výskume veľký objem dát so štatistickými metódami, prišli k záveru, že v jazyku sa nachádza oveľa väčšie množstvo frekventovaných slovných spojení (fráz, konvenčných spoločenských formúl a výrazov, ustálených kolokácií, klišé, frazém), ako sa dovtedy predpokladalo. Časté spoluvýskyty slov tvoria obmedzene variabilné vzorce, prefabrikáty pripravené na použitie v reči. J. Sinclair (1996) vypracoval model viacslovných významových jednotiek, ktoré nazýval **rozšírenými lexikálnymi jednotkami** (extended lexical units). Model tvorí: 1. kolokácia – vzťah medzi tvarom bázevej jednotky a tvarom jej kolokátu (lexikálneho partnera); 2. koligácia –

¹¹ Pragmatická lingvistika síce hovorí, že význam sa vytvára v procese interakcie, v ktorom aktéri uplatňujú komunikačné stratégie, ale nepopiera, že v tomto procese sú prítomné aj znalosti subjektov o štandardizovanom význame (Dolník, 2009, s. 316, 366).

vzťah medzi báзовou jednotkou a abstraktnými gramatickými kategóriami; 3. sémantická preferencia – vzťah medzi frázou a slovami z vymedzených lexikálnych skupín a 4. prozódia predstavujúca komunikatívny účel frázy, jej ilokučnú silu. Zmysel tohto modelu tkvie v posolstve, že **význam** nie je uzavretý v slove, ale **je záležitosťou jednotiek presahujúcich hranice slova**. P. Hanks (2013) vypracoval **teóriu lexikálnej normy a jej kreatívneho využitia v reči**. Norma v jeho ponímaní (väčšinový úzus) sa v podstate neodchyľuje od toho, ako ju uchopil pražský funkcionalizmus, ale je prepracovaná na oveľa väčšom materiáli a do väčšej hĺbky. Nóvu jeho práce je princíp kreatívneho využitia noriem, pomocou ktorého autor interpretuje tvorivý pól jazykovej aktivity človeka. Tento pól vyvažuje rutinnú stránku jazykovej praxe a bez neho neexistuje ani vyvážený pohľad na jazyk. Autor sa lexikograficky venuje slovesám, ktoré opisuje v podobe valenčno-sémantických vzorcov vyextrahovaných z veľkého množstva korpusového materiálu. F. Čermák (2001, 2010, 2017) vypracúva **typológiu slovných kombinácií** a v ich rámci typológiu kolokácií.

Korpusový pohľad ako organizujúci princíp je veľmi prínosný, pretože **doplňa štrukturalizmus aj kognitívizmus**. Diskrétné jednotky postulované v rámci štrukturalizmu implikujú myšlienku, že význam je uzavretý v slove, ale korpusová lingvistika zistila, že lexikálny význam vo väčšine prípadov potrebuje jednotku väčšiu ako slovo. Oblasť viacslovných pomenovaní je rovnako rozsiahla, ak nie ešte väčšia, ako oblasť jednoslovných pomenovaní. Kognitívna lingvistika hovorí, že význam tvorí sémanticko-pragmatické kontinuum. Korpusová lingvistika k tomu dodáva, že fixácia významu na určitú štruktúru/formu má pravdepodobnostný charakter. Diskretizácia, rozčlenenie tohto kontinua má povahu kombinatorickej škály, v ktorej nielen nominácia prechádza do predikácie (čo sa očakáva), ale aj predikácia do nominácie a je tu aj zóna neurčitých javov. Kohéznosť spojenia komponentov v pomenovacích celkoch je odstupňovaná. Jav spájateľnosti z pohľadu určitého slova vyjadruje pojem „kolokačná paradigma“ ako zoznam jeho kolokátov (Filipec – Čermák, 1985, s. 171 – 173; Čermák, 2017, s. 59). Paradigma môže predstavovať veľmi širokú, strednú a aj veľmi limitovanú spájateľnosť. Preferenčná spájateľnosť v rámci paradigmy je určitá tendencia, ktorá môže mať podobu vzorcov, v ktorých jednotlivé pozície s väčšou alebo menšou pravdepodobnosťou obsadzujú jednotky so spoločným sémantickým alebo pragmatickým príznakom. Nie sú vylúčené ani netypické kolokáty (lexikálni partneri báзовého slova). S adjektívom *chúlostivý* sa spája okrem iného istý okruh substantív ako *situácia, téma, otázka, záležitosť, vec, scéna, problém, informácia, údaj, prípad, materiál, fotografia, moment*. Ich spoločným znakom je to, že predstavujú druh informácie (vyplývajúcej z určitého diania), ktorá vzbudzuje pozornosť. Slovo *príhoda* je síce sémanticky pomerne blízke k vymenovaným substantívam, ale jeho výskyt s adjektívom *chúlostivý* je takmer nulový. V korpuse Omnia Slovaca III (4,9 mld. tokenov) sa nachádza 2-krát. Prečo sa substantívum *príhoda* nespája s adjektívom *chúlostivý*? Vysvetlenie možno takisto nájsť v kolokačnom správaní tohto substantíva. Ono sa totiž prednostne spája s adjektívami, kto-

ré vyjadrujú pozitívnu vlastnosť: *milá, humorná, úsmevná, vtipná, veselá, zábavná príhoda*. Spája sa aj s adjektívami na opačnom konci hodnotiacej škály (*nešťastná, neprijemná, smutná*), ale táto spájatelnosť je výrazne nižšia. A ktoré substantívum s príznakom „to, čo sa stalo“ potom priťahuje adjektíva typu *nešťastný, smutný*? Je to substantívum *udalosť*. Spájatelnosť, a teda typickosť kolokátov, sa tiež riadi princípom škály, ale nepredstavuje úplne voľný výber kolokátov z istého sémantického radu, pretože spravidla narazíme na neprijateľný kolokát. V jazyku je možné všetko, ale nie všetko sa pociťuje ako normálne (Hanks, 2013, s. 6 – 7). Napokon, korpusová lingvistika je pre kognitívny rámec prínosom aj preto, že empiricky potvrdzuje prítomnosť prototypu a kontinua v jazyku.

Prezentačná, resp. aplikačná podoba tohto **syntetického modelu v podobe heslovej state** výkladového slovníka má odvodený charakter. Prezентuje objekty vytvorené diskretizáciou (členením) kontinua, ale robí to na základe zovšeobecnenia veľkého objemu dát spojených s používaním jazyka. Akceptuje tézu, že toto zovšeobecnenie aktuálnych významov reprezentuje významový potenciál, teda určitý abstraktný objekt. Predkladaný model predstavuje syntézu, ktorá spája tri zložky jazyka: **sociálnu zložku** (komunikačné funkcie výpovede, nominatívne funkcie lexikálnej jednotky, funkčné štýly a sociolekty, jazykové normy, situačné kontexty), **psychickú zložku** (prototypový efekt na rovine lexikálneho aj gramatického významu, naivný obraz sveta, jazykovo-kognitívne kontinuum), **štruktúrno-systémovú zložku** (opis paradigmatického, valenčného a kolokačného správania slov, inventár formálno-obsahových jednotiek a kategórií, ako sú lexémy, lexie, slovtvorné a gramatické štruktúry).

V slovníkovej praxi sa to prejavuje v týchto metodických postupoch. **Prototypizácia výkladu**: ohľad na prototypový efekt pri opise významu na designatívno-pragmatickej aj kategoriálnej úrovni; **kontextualizácia/encyklopedizácia výkladu**: obohatenie výkladu o relevantné prvky kontextov a encyklopedických poznatkov, uvádzanie širokej škály dokladových spojení; **pragmatizácia výkladu**: uvádzanie doplňujúcich a vysvetľujúcich poznámok pragmatického charakteru, uvádzanie ustálených formúl s ilokučnou funkciou; **„kontinualizácia“ jazykových javov**: identifikácia a opis početných javov prechodnej a neurčitej povahy; **„diskretizácia“ kombinačného kontinua**: identifikácia a opis rôznorodých slovných kombinácií, ktorým možno pripísať status pomenovacej jednotky.

4. ZÁVER

Výsledky získané analýzou rozsiahleho materiálu, teda postupujúc zdola smerom k teoretickému zovšeobecneniu, je možné vysvetľovať v rámci modelu významu vystavaného na základe uvážlivého výberu konceptov, ktoré nám ponúkajú aktuálne paradigmy. Kognitívna lingvistika a lingvistická pragmatika sa podieľajú na explanačnej zložke tohto modelu, teda na zodpovedaní otázky, aká je

povaha významu (kontinuum, prototyp, neostrá hranica medzi jazykovým a encyklopedickým, ilokučné funkcie a preferované interpretačné stratégie). Funkčný štrukturalizmus sa podieľa skôr na deskriptívnej zložke: poskytuje „jednotkové inštrumentárium“ na prezentáciu doterajších poznatkov o jazyku. Korpusová lingvistika obohacuje svojím nekompromisným empirizmom obidve zložky. Je prehĺbením a doplnením opisných metód funkčného štrukturalizmu v tom zmysle, že pokiaľ tento rámec má skôr onomaziologickú orientáciu, teda funkcia – význam – forma, tak korpusová lingvistika má opačnú orientáciu, teda forma – význam – funkcia. Kým štrukturalizmus v lexicológii sa orientoval skôr na javy paradigmatické, tak korpusová lingvistika na syntagmatické, kontextuálne. Kognitívnej lingvistike môže korpusový prístup dodať empirické potvrdenie onoho kontinua, ktoré kognitívna lingvistika postuluje.

Aký je zmysel hesla v *Slovníku súčasného slovenského jazyka*, teda v slovníku akademického typu zameraného na prezentáciu významu? Zmyslom tohto slovníka je slovocentrický opis jazyka ako celku.

Bibliografia

BARTMIŃSKI, Jerzy: Jazyk v kontextu kultury. Dvanásť statí z lublinské kognitívnej etnolingvistiky. [Citovaná štúdia bola pôvodne publikovaná v roku 1988.] Prekl. a ed. I. Vaňková. Praha: Karolinum 2016. 168 s.

BLANÁR, Vincent: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1984. 216 s.

BLANÁR, Vincent: Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1993. 192 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974. 240 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Aktuálne problémy nového výkladového slovníka súčasnej slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca*. 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1994, s. 31 – 39.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Syntagmatická a paradigmatická dimenzia lexikálnych jednotiek vo výkladových slovníkoch (na príklade spracovania abstrákt). In: *Nová slovní zásoba ve výkladových slovníkách*. Sborník příspěvků z konference. Praha, 31. 10. – 1. 11. 2000. Eds. O. Martincová – J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2000, s. 9 – 19.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Z koncepcnej a realizačnej problematiky nového výkladového slovníka súčasného slovenského jazyka. In: *Lexicographica '99*. Zborník na počesť Kláry Buzássyovej. Eds. S. Ondrejovič – M. Považaj. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2001, s. 13 – 23.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantické a štylistické aspekty obmedzeného hniezdovania vo výkladovom slovníku. In: *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Sborník příspěvků z pracovního setkání. Praha 4. – 6. 6. 2007. Eds. A. Jarošová – A. Rangelova. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008, s. 75 – 84.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: K aspektom tvorenia antonymných lexém s prefixom *ne-* (nominácia, lexicálizácia, pragmatické komponenty významu). In: *Česká a slovenská výkladová lexikografia na začiatku 21. storočia*. Súbory príspevkov v rámci medzinárodného projektu *Princípy a metódy tvorby výkladového slovníka*. Eds. J. Světlá – A. Jarošová – A. Rangelova. Brno: Tribun EU 2011, s. 175 – 191.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Konotatívne a pragmatické príznaky lexikálneho významu. In: Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. Eds. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2012, s. 56 – 75.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Komplementárnosť slovotvorného významu pri výklade lexikálneho významu vo výkladovom slovníku. In: Motivované slovo v lexikálnom systéme jazyka. Zborník zo 7. medzinárodnej konferencie Komisie pre výskum tvorenia slov v slovanských jazykoch pri Medzinárodnom komitáte slavistov. Bratislava 27. 9. – 1. 10. 2004. Eds. K. Buzássyová – B. Chocholová. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV – Veda, vydavateľstvo SAV 2013, s. 157 – 169.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – JAROŠOVÁ, Alexandra (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.

BÜHLER, Karl: Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache. Jena: Fischer 1934 (cit. podľa prekladu v publikácii Istorija jazykoznanija XIX i XX vekov v očerkach i izvlečenijach. Ed. II. V. A. Zvegincev. Moskva: Izdatel'stvo Ministerstva prosvetšeniya RSFSR 1960, s. 24 – 33).

CIENKI, Alan: Frames, Idealized Cognitive Models, and Domains. In: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Eds. D. Geeraerts – H. Cuyckens. New York: Oxford University Press 2007, pp. 170 – 187.

ČERMÁK, František: Functional System and Evaluation. In: Travaux du Cercle linguistique de Prague n. s. Prague Linguistic Circle Papers. Vol. 1. Eds. E. Hajičová – M. Červenka – O. Leška – P. Sgall. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1995, pp. 73 – 84.

ČERMÁK, František: Jazykový korpus: Prostředek a zdroj poznání. In: Studie z korpusové lingvistiky. Eds. F. Čermák – J. Klímová – V. Petkevič. Praha: Karolinum 2000, s. 15 – 37.

ČERMÁK, František: Syntagmatika slovníku: typy lexikálních kolokací. In: Čeština – univerzália a specifika 3. Eds. Z. Hladká – P. Karlík. Brno: Masarykova univerzita v Brně 2001, s. 223 – 232.

ČERMÁK, František: Profusion or Lack of Function? In: Proceedings of CIL17. Eds. E. Hajičová – A. Kotěšovcová – J. Mírovský. Prague: Matfyzpress – Matematicko-fyzikální fakulta Univerzity Karlovy 2003. CD-ROM. Dostupné na: <http://ucnk.korpus.cz/stahni.php#cermak>.

ČERMÁK, František: Česká přirovnání. In: Slovník české frazeologie a idiomaticky. Přirovnání. 2. vyd. Eds. F. Čermák – J. Hronek – J. Machač. Praha: Academia 2009, s. 483 – 507.

ČERMÁK, František: Lexikon a sémantika. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2010. 358 s.

ČERMÁK, František: Korpus a korpusová lingvistika. Praha: Karolinum 2017. 268 s.

DANEŠ, František – HLAVSA, Zdeněk et al.: Větné vzorce v češtině. Praha: Academia 1981. 272 s.

DOLNÍK, Juraj: Slovný význam a jeho explikácia. In: Jazykovedný časopis, 1978, roč. 29, č. 2, s. 112 – 122.

DOLNÍK, Juraj: Teoretické zobrazenie komunikatívneho uplatnenia slova. In: Jazykovedný časopis, 1986, roč. 37, č. 1, s. 29 – 38.

DOLNÍK, Juraj: Designácia a vzťahy v slovnej zásobe. In: Slovenská reč, 1987, roč. 52, č. 4, s. 223 – 231.

DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 303 s.

DOLNÍK, Juraj: Jazykové princípy vo výstavbe frazém. In: Frazeologické štúdie. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Komisia pre výskum frazeológie pri Slovenskom komitáte slavistov 1997, s. 36 – 44.

DOLNÍK, Juraj: Prototyp v lexikálnom význame. In: Lexikálna sémantika a derivatológia. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Prešov 5. december 2000. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 107 – 113.

DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2009. 376 s.

DOLNÍK, Juraj: Lexikálna pragmatika. In: Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. Eds. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2012, s. 41 – 49.

- DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej kultúre. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2017. 248 s.
- DOLNÍK, Juraj – BENKOVIČOVÁ, Jana – JAROŠOVÁ, Alexandra: Porovnávací opis lexikálnej zásoby. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1993. 192 s.
- FILIPEC, Josef: Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce. (Na materiále jednojazyčných slovníků.) In: Slovo a slovesnost, 1957, roč. 18, č. 3, s. 129 – 150.
- FILIPEC, Josef: K úkolům české lexikologie. In: Slovo a slovesnost, 1968, roč. 29, č. 3, s. 259 – 276.
- FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 281 s.
- GEERAERTS, Dirk: Theories of Lexical Semantics. New York: Oxford University Press 2010. 362 p.
- GEERAERTS, Dirk – CUYCKENS, Hubert: Introducing Cognitive Linguistics. In: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Eds. D. Geeraerts – H. Cuyckens. New York: Oxford University Press 2007, pp. 3 – 7.
- HANKS, Patrick: Lexical Analysis. Norms and Exploitations. Cambridge – Massachusetts – London: The MIT Press 2013. xv + 462 p.
- HAVRÁNEK, Bohuslav: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Eds. B. Havránek – M. Weingart. Praha: Melantrich 1932, s. 32 – 84.
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján et al. Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 436 s.
- JAKOBSON, Roman: Closing Statement: Linguistics and Poetics. In: Style in Language. Ed. T. A. Sebeok. Cambridge – Massachusetts: MIT Press 1960, pp. 350 – 377.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: Problém uvádzania synonym v výkladovom slovníku. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Zborník štúdií z konferencie venovanej S. Ondrejovičovi, ktorá sa konala v Kongresovom centre SAV v Smoleniciach 26. – 27. apríla 2006. Ed. S. Mislovičová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2008a, s. 371 – 377.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: Spracovanie adjektív v Slovníku súčasného slovenského jazyka s osobitným zreteľom na adjektíva vzťahové. In: Lexikografie v kontextu informačnej spoločnosti. Sborník příspěvků z pracovního setkání. Praha, 4. – 6. 7. 2007. Eds. A. Rangelova – J. Světlá – A. Jarošová. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008b, s. 59 – 72.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: Špirála poznania alebo funkcionalizmus a kognitivizmus (v lexikológii) cez optiku dvoch kongresových jubileí. In: Slovenská reč, 2018, roč. 83, č. 2, s. 123 – 142.
- JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján: Východiská a zásady spracovania slovníka. In: Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Eds. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006, s. 13 – 47.
- JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2011. 1088 s.
- JAROŠOVÁ, Alexandra (ed.): Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. [3. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2015. 1104 s.
- JAROŠOVÁ, Alexandra – BENKO, Vladimír – CHOCHOLOVÁ, Bronislava – JANOČKOVÁ, Nicol: Živé portrétovanie slovenského slova v slovníku ako úloha oddelenia súčasnej lexikológie a lexikografie JÚLŠ SAV. In: Slovenská reč, 2013, roč. 78, č. 6, s. 333 – 346.
- KESSELOVÁ, Jana: Implicitná a explicitná autoreferencia v dialógu. In: Slovenská reč, 2018, roč. 83, č. 1, s. 7 – 22.
- KOŘENSKÝ, Jan: K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby. In: Slovo a slovesnost, 1992, roč. 53, č. 4, s. 265 – 272.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: Metaphors we live by. Chicago – London: University of Chicago Press 1980. xiii + 242 p.
- MACHAČ, Jaroslav: K lexikologické problematice slovních spojení. In: Slovo a slovesnost, 1967, roč. 28, č. 2, s. 137 – 149.
- MATHESIUS, Vilém: Funkční lingvistika. In: Sborník přednášek proslavených na prvním sjezdu čs. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3. – 7. dubna 1929. Praha: Stálý přípravný výbor sjezdu

dový 1929, s. 118 – 130. Citované podľa: Z klasického obdobia pražské školy 1925 – 1945. Ed. J. Vachek. Praha: Academia 1972, s. 27 – 39.

MATHESIUS, Vilém: Deset let Pražského lingvistického kroužku. In: Slovo a slovesnost, 1936, roč. 2, č. 3, s. 137 – 145.

MATHESIUS, Vilém: O soustavném rozboru gramatickém. In: Slovo a slovesnost, 1942a, roč. 8, č. 2, s. 88 – 92.

MATHESIUS, Vilém: Řeč a sloh. In: Čtení o jazyce a poezii. Eds. B. Havránek – J. Mukařovský. Praha: Družstevní práce 1942b, s. 10 – 100.

MATHESIUS, Vilém: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha: Melantrich 1947. 466 s.

MATHESIUS, Vilém: Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického. Ed. J. Vachek. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1961. 279 s.

MATHESIUS, Vilém: Jazyk, kultura a slovesnost. Ed. J. Vachek. Praha: Odeon 1982. 528 s.

MELČUK, Igor – ZHOLKOVSKY, Alexander: The Explanatory Combinatorial Dictionary. In: Relational Models of the Lexicon. Representing Knowledge in Semantic Networks. Ed. M. Walton Evens. Cambridge: Cambridge University Press 1988, pp. 41 – 74.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

NÁBĚLKOVÁ, Míra: Vztáhové adjektíva v slovenčine. (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov.) Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1993. 208 s.

NAGY, Marek: Hranice významu. Proměny československé a české lexikální sématiky. Olomouc: Univerzita Palackého 2014. 250 s.

NEKULA, Marek: Denotát a designát. In: Nový encyklopedický slovník češtiny [online]. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Brno: Centrum zpracování přirozeného jazyka Fakulty informatiky Masarykovy univerzity 2012 – 2018. Dostupné na: <https://www.czechency.org/>.

PANTHER, Klaus-Uwe – THORNBURG, Linda L.: Metonymy. In: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Eds. D. Geeraerts – H. Cuyckens. New York: Oxford University Press 2007, pp. 236 – 263.

PAULINY, Eugen: Štruktúra slovenského slovesa: štúdia lexikálno-syntaktická. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1943. 116 s.

SINCLAIR, John: Corpus Concordance Collocation. Oxford: Oxford University Press 1991. xviii + 170 p.

SINCLAIR, John: The Search for Units of Meaning. In: Textus: English studies in Italy, 1996, vol. 9, No 1, pp. 75 – 106.

STUBBS, Michael: The Search for Units of Meaning: Sinclair on Empirical Semantics. In: Applied Linguistics, 2009, vol. 30, No 1, pp. 115 – 137.

TELIA, Veronika – BRAGINA, Natalya – OPARINA, Elena – SANDOMIRSKAYA, Irina: Lexical Collocations: Denominative and Cognitive Aspects. In: Euralex 1994 Proceedings. Eds. W. Martin – W. Mejis – M. Moerland – E. ten Pas – P. van Sterkenburg – P. Vossen. Amsterdam: Vrije Universiteit 1994, pp. 368 – 377.

UFIMCEVA, Anna: Типы словесных знаков. Moskva: Izdatel'stvo Nauka 1974. 208 s.

Internetové zdroje

Omnia Slovaca III Maior. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 2015 – 2018. Dostupný na: http://sketch.juls.savba.sk/bonito2/run.cgi/first_form.

LEXIKÁLNY VÝZNAM V RECEPCII¹

JURAJ DOLNÍK

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

DOLNÍK, Juraj: Lexical meaning in a reception perspective. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 302 – 315.

Abstract: Asking first about how the lexical meaning manifests itself as we experience it in a communicative event, the author explores the background of the ways in which we are able to perceive the meaning of words in texts. One useful way of thinking about how recipients react to the words in utterances is in terms of *behavioural and actional lexical meaning*. The first refers to the understanding of meaning, the second corresponds to interpretations of words when the recipient does not succeed in the process of natural understanding of words. These terms lead to questions about the rationality of language. One aspect of this rationality is the function of the intentional-emergent mechanism that adjusts the interplay of automatic and deliberate use of language. This mechanism has its roots in the fundamental human nature: we are behavioural-actional beings. Pragmatic analysis sheds light on how hearers understand and interpret what they hear with regard to their conceptual knowledge associated with words.

Key words: lexical meaning, behavioural and actional meaning, understanding, interpretation, pragmatic analysis

1. RECEPČNÉ MODALITY VÝZNAMU SLOVA

Klára Buzássyová z pozície praktickej lexikografie sa sústavne vyrovnávala s otázkou výkladu lexikálneho významu so zreteľom na jeho aproximáciu k jeho výskytu v jazykovej praxi. Uvedomovala si schematickosť štrukturalistického prístupu k výkladu a vyvíjala úsilie o nájdenie cesty k pragmatizácii opisu významov, ktorý optimálne zodpovedá sémantickej realite aj funkčnosti výkladového slovníka (porov. napr. s jej prácami o vzťahu medzi derivatológiou a lexikálnou sémantikou vzhľadom na výklad významu slov; Buzássyová, 1980, 2007). Jej pragmatizačné inšpirácie sú zreteľne prítomné v súčasných výskumoch významu slov orientovaných na ich poznávanie v reálnom jazykovom živote. Týka sa to aj tejto štúdie. Jej cieľom je prispieť k vysvetleniu recepcie významu slov, vychádzajúc z antropologickej konštanty, že človek je behaviorálno-akčná bytosť, t. j. aktívna bytosť, ktorá funguje na základe koordinácie svojho správania (jej behaviorálna stránka) a konania (jej činnostná stránka; jej aktivita teda zahŕňa správanie a konanie, čiže činnosť).

¹ Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/0553/18 MŠVVaŠ *Pragmatické a gramatické princípy jazyka so zreteľom na kultivovanie jazykovej praxe*.

Tomu, že sme behaviorálno-akčné bytosti, čiže takto štruktúrované aktívne subjekty, zodpovedajú dve modalities významu slov: behaviorálny a akčný význam. Behaviorálnosť ľudskej bytosti je jej biologicko-kultúrnou zložkou, kým akčnosť je jej kultúrno-civilizačným komponentom, čiže z jednej strany sa ukazuje ako bytosť, ktorá sa riadi inštinktnými, reflexmi, návykmi, kolektívnymi zvykmi, a z druhej strany ako umovo-rozumová (súhrnne: intelektová) bytosť, ktorá sa riadi analyticko-syntetickou, interpretačnou a tvorivou schopnosťou svojho mozgu. Táto schopnosť formuje človeka ako civilizačnú bytosť, teda bytosť meniacu životné podmienky na základe vedeckého, technického a technologického pokroku. Tým, že sa tu výraz kultúrny vyskytuje v opise obidvoch stránok ľudskej bytosti, sa dáva najavo, že kultúra zahŕňa nevedomované aj uvedomované (cieľavedomé) aktivity, takže človek sa riadi svojou kultúrou jednak v duchu svojich inštinktov a reflexov a jednak v duchu ovplyvňovania civilizačného rozvoja, teda jeho podpory aj jeho brzdenia (napr. dizajnová kultúra je jeho podporou, ale kultúra kritického myslenia naň pôsobí ako brzda). Korene behaviorálneho a akčného významu slova siahajú po základ spôsobi existencie človeka ako bytosti (evolučne) najvyššieho druhu – po racionalitu súhry („kooperácie“) toho, čo mu je vlastné od prírody (inštinkty, reflexy) a čo navodzuje v duchu prírody (kultúra späť s nevedomosťou), s tým, čo si vedome vytvára (civilizácia s vedome ovplyvňujúcou kultúrou).

2. BEHAVIORÁLNY VÝZNAM

O behaviorálnom význame slov sa dá hovoriť vtedy, keď pri ich vnímaní vo výpovediach rozumenie sa prosto „dostaví“ – ich vnímanie recipientom a rozumenie prebiehajú prakticky synchrónne –, čo zodpovedá tomu, že keď ich hovoriaci pri produkovani výpovedí vyslovuje, synchrónne navodzuje aj významy bez toho, aby im musel venovať pozornosť – aj v tomto prípade sa významy prosto „dostavia“ ako samozrejmosť vo výpovediach. Významy slov sa tak javia ako konštitučná vlastnosť jazykového správania, ktoré si jednotlivci osvojujú v jazykovej praxi v rámci socializačného procesu tak, že analogicky reagujú (teda v tom zmysle, v tom duchu) na jazykové správanie v sociálnom okolí, a tak nadobúdajú dispozíciu na jazykové správanie zodpovedajúce jeho pravidlám. Jedným z týchto pravidiel je, že keď sa v reči vysloví isté slovo, navodí sa tým aj istý význam. Vnímaním vysloveného slova sa vníma aj jeho význam, vnímanie zvukovej formy slova splýva s vnímaním významu. Zodpovedá to výroku, že vo forme slova je stelesnený jeho význam (porov. napr. s klasickým prístupom demonštrovaným v práci T. Schippanovej, 1992), čo korešponduje s predstavou, že konfigurácia aktuálne aktívovaných neurónov v mozgu je materializáciou toho, čo máme aktuálne v myšli. Vyslovované a sluchovo vnímané slová sú prejavmi aktivácie zodpovedajúcich konfigurácií neurónov a tým súčasne aj aktualizátormi nimi spredmetnených významov ako ideálnych (nehmotných) entít. Otázka, ako existuje význam – ideálna (duchovná) entita – spolu s touto

konfiguráciou, a teda so slovom ako materiálnou entitou, nás vŕahuje do jedného z „večných“ filozofických problémov, ktorým je pomer medzi telom a duchom. Na krátko sa pri nej pristavme.

3. PROBLÉM: VZŤAH MEDZI MATERIÁLNYM A IDEÁLNYM

Klasické prístupy k riešeniu tohto problému sú všeobecne známe, takže stačí krátke zhrnutie. Jedným z nich je prístup z pozície dualizmu, ktorý najvýraznejšie presadzoval René Descartes (nazývaný „karteziánsky dualizmus“ – podľa Descartovho latinského mena Cartesius). Z tohto hľadiska v univerze existujú dva druhy entít – substancii (substančná verzia dualizmu, ktorú zastával práve R. Descartes) alebo vlastností (vlastnostný dualizmus) –, ktoré sa vyznačujú tým, že sa vzájomne vylučujú, pretože jeden druh je fyzický, sú to hmotné objekty a fyzické vlastnosti (ako napr. hmotnosť alebo tvrdosť), kým druhý je duchovný a platí, že fyzické nemôže byť duchovné a duchovné nemôže byť materiálne. Druhý prístup, známy ako materializmus, sa spája s presvedčením, že niet ničoho nad rámcom fyzických vlastností materiálneho sveta – duchovné stavy sú len stavy mozgu, nie sú to subjektívne duchovné javy (istý stav mozgu je v príčinnom vzťahu k duchovnému stavu a to je všetko, duchovný stav nie je nijaký prídavok k materiálnym vlastnostiam mozgu). Reakciou na túto tradíciu protikladných prístupov (v rozličných variantoch) sú pokusy o jej preŕatie prístupom, ktorý vyjaví neadekvátnosť dualizmu aj materializmu. Jedným z nich je reakcia Johna Rogersa Searla (2015), ktorý neprijíma filozofický „záväzok“ pokračovať v tejto tradícii. Dualizmu vyčíta, že je mimo reality, keď sa o vedomí hovorí ako o niečom nebiologickom, teda o niečom, čo nepatrí do prirodzeného sveta, a materialistov kritizuje, lebo tí vlastne ignorujú skutočnú existenciu vedomia (skutočnú v tom zmysle, že namiesto toho, aby akceptovali existenciu vedomia ako vnútorného, subjektívneho duchovného stavu, ako fenoménu spätého s prvou osobou, hovoria o ňom ako o fenoméne spätom s treťou osobou, ako o telesnom správaní, počítačovom programe implementovanom do mozgu, o spracúvaní informácií alebo funkčných stavoch fyzického systému). Aj jemu je, samozrejme, jasné, že naše stavy vedomia sú kauzálne späté s tým, čo sa deje v mozgu. Je to prostý neurobiologický fakt, že isté procesy a stavy v mozgu sú príčinou istých stavov vedomia: „Vedomie je biologický fenomén ako každý iný. Je pravda, že vedomie má... špeciálne príznaky, osobitne subjektivitu, ale to predsa nebráni vedomiu, aby bolo príznakom mozgu vyššieho stupňa rovnako, ako trávenie je príznakom žalúdka vyššieho stupňa alebo tekutosť je príznakom systému molekúl vyššieho stupňa, ktorý vytvára našu krv“ (ibid., s. 67). Vedomie pozostáva z procesov vyššieho stupňa, ktoré sa realizujú v mozgu, a ich príčinou sú neuronálne procesy nižšieho stupňa, ale keďže má „prvoosobovú“ ontológiu (je fenoménom 1. osoby), nedá sa eliminovať tým, že mu pripíšeme status „treťosobovej“ ontológie (fenoménu 3. osoby), ako sa to robí z pozície materializmu. Túto koncepciu vedomia J. R. Searle označuje ako

biologický naturalizmus: duch je súčasť prírody a spôsob vysvetľovania duchovných fenoménov je biologický. Ešte raz jeho vysvetlenie: „Vedomie spočíva v stavoch a procesoch, ktoré sú ontologicky subjektívne, sú zapríčinené procesmi v mozgu a v mozgu realizované“ (ibid., s. 70). Táto subjektivita, subjektívne prežívanie vedomia, zabraňuje, aby sa vedomie dalo redukovať na biologický fenomén (práve táto subjektivita spôsobuje, že máme pojem vedomia). Pocity, bolesti, myšlienky, túžby a pod. sú stavy vedomia, existujú v subjektívnom mode, teda ako subjektívne prežívané stavy.

Na pozadí týchto nazeraní na pomer medzi materiálnym a ideálnym (telom a duchom) sa nám náhľady na slovo a jeho význam sprehľadnia takto: Pomer medzi výrazom slova a jeho významom sa chápe v duchu dualizmu, ak sa hovorí o asociácii medzi nimi; napr. v známom de Saussurovom modeli jazykového znaku (slova) akustický obraz znaku je asociačne spätý s pojmom (akustický obraz je psychický korelát zvukovej formy slova; de Saussure, 1989). Pozícii materializmu zodpovedá chápanie významu v duchu behaviorizmu alebo fyzikalizmu, resp. mechanizmu; napr. Leonard Bloomfield (1967, s. 139) definuje význam jazykovej formy ako „situáciu, v ktorej ju hovoriaci vyslovuje, a reakciu, ktorú tým vyvolá u počúvajúceho“; (v duchu behaviorizmu) aj vysvetľuje, že „mechanisti“ odmietajú výklad „mentalistov“, podľa ktorého význam je nejaký mentálny obraz (čo odmietali aj protagonisti „druhej kognitívnej revolúcie“ v nadväznosti na Ludwiga Wittgensteina; porov. Harré – Gillett, 2001, s. 46 – 52), vyjadrenie myšlienok, emócií a vôľových pohnútok, lebo pre nich mentálny obraz, city a pod. sú iba populárne výrazy pre „rozličné telesné pohyby“ (Bloomfield, s. 142); mentálne procesy sú len tradičné názvy fyzických (telesných) pohybov, vonkajších aj vnútorných. Zo stanoviska „biologického naturalizmu“ význam slova je v kauzálnom vzťahu k štruktúram a procesom v mozgu, je následkom aktivovaných neurónov v istej konfigurácii, ale neredukuje sa na ne, pretože taká redukcia znamená, že sa eliminuje, čo je pre význam konštitučné – subjektivita: slovo prežívame ako jazykovú jednotku, ktorá má pre nás význam. Iste ho neprežívame ako aktivovanú konfiguráciu elementov mozgu, hoci význam je následkom jej navodenia, ale ako niečo, čo je v našej mysli, keď sme v nejakom intencionálnom stave, t. j. v subjektívnom stave, ktorým sa dostávame do vzťahu so svetom (ide o stavy ako presvedčenia, želania, úmysly, nádeje, ale aj láska a nenávisť a pod., teda o formy, v ktorých sa duchovne vyrovnávame so svetom – sme presvedčení o *niečom*, želáme si *niečo*, sme zameraní (máme úmysel) na *niečo*, robíme si nádeje, že *niečo* sa stane a pod.).

To, čo prežívame ako význam, ktorý je v kauzálnom vzťahu ku konfigurácii neurónov v mozgu, je tak emergentný fenomén – v pomere k materiálnej povahe neurónov fenomén nového druhu, niečo ideálne, čo vyvoláva otázku, prečo sa z danej konfigurácie neurónov vynára zodpovedajúci význam (fundamentálna je, pravda, otázka, ako môže z materiálneho vzísť ideálne; k problematike emergencie porov. Greve – Schnabel, 2011). Tu a teraz je dôležité to, že konfigurácia neurónov je biolo-

gickým korelátom slova ako fyzikálneho – artikulačno-akustického – objektu a tieto koreláty sú prostriedkom navodzovania toho, čo prežívame ako význam. A opäť sme pred otázkou, čo prežívame ako význam, ktorý sa v komunikácii prosto „dostaví“, teda čo je behaviorálny význam. Je to význam, ktorý vnímame simultánne s percepciou slovných výrazov pri čítaní textu alebo počúvaní niekoho bez toho, aby sme sa na to sústredili. Používaným slovám rozumieme aj mimovoľne. Uvažovanie v duchu L. Wittgensteina (1984) vedie k výroku, že rozumieme im tak preto, lebo v jazykovej praxi v rámci socializačného procesu zrela v nás dispozícia na jazykové reakcie v súlade s pravidlami používania slov a nadobúdaním tejto dispozície sme sami začali používať slová podľa pravidiel, čím sme preukazovali, že slovám rozumieme, čo bolo predpokladom nášho zapojenia sa do dorozumievacieho diania. Takže správne používanie slov znamená rozumenie týmto slovám. Rozumenie nie je nič viac. To je wittgensteinovské vysvetlenie, prečo splyva vyrieknutie slov v prehovoroch s ich rozumením, teda významy sa prosto „dostavia“ (toto vysvetlenie vzišlo z antimentalistického „obratu“ „pozdného“ Wittgensteina). Nie je však legitímna otázka, čo prežívajú ľudia pri správnom používaní slov so zreteľom na to, o čom hovoria?

4. HYPOTÉZA EKVIVALENCIE

Vyslovujem hypotézu, že pri tejto aktivite ľudia prežívajú ekvivalentnosť používaných slov s tým, čo prežívajú, keď sú v intencionálnom stave, t. j. keď sú v zrakovom, sluchovom, hmatovom, čuchovom, chuťovom, emocionálnom, vôľovom, racionálnom aj iracionálnom styku so svetom, do ktorého patria aj oni sami. To, že slová sú ekvivalentné s prežívanými intencionálnymi stavmi, znamená, že sú im rovnocenné z hľadiska orientačnej funkcie (ekvivalencia chápaná ako rovnocennosť entít v istom aspekte, so zreteľom na niečo); napr. slovo *vidieť* je funkčným ekvivalentom prežívaného zrakového vnímania niečoho, vyslovenie a počutie tohto slova je ekvivalentné s týmto vnímaním, zodpovedá tej istej orientačnej funkcii. Tento ekvivalent vzišiel – humboldtovsky povedané – z mentalizácie vonkajšieho sveta, z jeho „zduchovňovania“, teda z pretvorenia tohto sveta na mentálny svet, z jeho „presadenia“ do hlavy človeka jeho pretvorením. To sa mohlo udiť imitáciou, ktorá je spätá s interpretáciou (napodobenina, imitát sa interpretuje ako „zodpovedajúci napodobovanému“). Interpretácia je závažný moment v imitácii, ale dôležitým faktorom je aj schopnosť abstrahovania a navodzovania imaginácie a fikcie. Táto schopnosť umožňuje vzdľať sa od priezračnej, prototypovej („dobrej“) imitácie, ktorú reprezentujú „verné“ zvukové a vizuálne napodobeniny (kresby, maľby, sochy, pohyby). Dobré ju znázorňuje prechod od maľby priezračne vernej zobrazenému výseku sveta k abstraktným maľbám s rozličnou mierou imaginácie, predstavivosti, ktorou sa dotvárajú črty napodobovaného objektu, od ktorých sa abstrahovalo. Tomuto javu zodpovedajú zvukovo motivované slová s rozličnou mierou „vernosti“: *čink*, *čľup*, *syčat*, *kikirikat*, *erdžat* a pod. Človek však dokáže vytvoriť aj fiktívny svet, a teda fik-

tivizovať aj imitáciu. Na fikcii (fiktívnej klasifikácii) je založená metaforizácia, takže ide o metaforickú imitáciu. V tejto súvislosti si pripomeňme metafory založené na synestézii, ako napr. *temný tón*, *drsny hlas*, *jemná vôňa* alebo *krikľavá farba*, pri ktorých zvukový, čuchový a vizuálny vnem sa imitujú zrakovým, hmatovým a zvukovým vnemom, teda vnemami úplne inej kvality; výrazným príkladom je variabilné uplatnenie zmyslového vnemu pri istom jave: *Prebudili ma oslepujúce/zvonivé/drsne/voňavé/sladkasté lúče slnka*. V takom zmysle sú imitátmi slová ako *strom*, *chodiť*, *zelený* atď., ktoré akustickou fikciou napodobujú vizuálne vnímané entity. Aj z tohto pohľadu na slová sa ukazuje, že metaforizácia nie je nejakým „nastavbovým“ jazykovým javom, ale fundamentálnym konštituentom jazyka. Zistenie, že slová sú imitáty výsekov sveta v recepcii človeka, podporuje výrok o tom, že majú status ekvivalentu prežívaných intencionálnych stavov. Imitát môže vždy fungovať ako ekvivalent imitovaného, čiže ako výtvar, ktorý je v istom aspekte rovnocenný s napodobeným. To, čo sa traduje ako arbitrárnosť jazykového znaku, pri pohľade na jeho vznik ako akt duchovného zmocnenia sa istého výseku sveta sa vyjaví ako fiktívna (metaforická) imitácia, a tak môžeme povedať, že funguje ako ekvivalent.

Tým, že slová prežívame ako fiktívne imitáty toho, o čom nimi hovoríme – tak, akoby boli imitátmi (ešte raz porov. s príkladom *drsny hlas* – „akoby bol hlas hmataateľný“) –, sme nastavení na to, aby sme ich používali ako ekvivalenty toho, čo prežívame v intencionálnom stave. Čo prežívame v tomto stave, dá sa uchopiť len absolútnou metaforou (taká metafora funguje ako heuristický surogát, ako náhradné uchopenie potenciálneho objavu, ktorý sa buď ešte nedá priamo pojmovovo uchopiť, alebo to principiálne nie je možné, takže len ukazujú, ako možno niečo vnímať; porov. s výkladmi v prácach Blumenberg, 2015; Haverkamp – Mende, 2009): sú to striedavé mentálne záblesky toho, o čom daným slovom hovoríme. To, o čom sa hovorí, sa nám zablyсне pred mentálnym zrakom, a tak „bleskovo“ rozumieme tomu, čo počujeme alebo čítame. Tieto záblesky sú emergentným produktom konfigurácií neurónov v našom mozgu, ktoré sa navodili spolu s našimi intencijnými stavmi a usadili sa v ňom v korelácii so zodpovedajúcimi fyziologicko-akustickými útvarmi – slovami. Táto korelácia spôsobuje, že konfigurácia neurónov sa neaktivuje len opätovným stykom s príslušnou entitou, ale aj použitím zodpovedajúceho slova mimo tohto styku, čím sa aktivuje aj emergentný produkt, a teda sa zjavuje mentálny záblesk. Na základe tejto korelácie používané slová fungujú ako ekvivalenty mentálnych zábleskov, takže rozumenie slovám sa nám „dostaví“ tým, že ich používaním sa nám „dostavia“ tieto záblesky. Keď sa toto deje, jedným z aspektov nášho jazykového správania je emergencia (tentoraz v zmysle „náhle objavenie sa“, „vynorenie sa“) behaviorálnych významov slov (v tejto súvislosti pripomínam termín intenčno-emergentný mechanizmus, ktorý je jedným z riadiacich faktorov našej jazykovej aktivity; porov. Dolník, 2017). Pripomenutím striedavosti mentálnych zábleskov sa upozorňuje na ich premenlivosť spôsobenú premenlivosťou kontextu, v ktorom sa navodzuje intencionálny stav s jeho prežívaním. Aj pri tejto premenlivosť prežíva-

me ekvivalenciu: striedavé mentálne záblesky prežívame ako ekvivalentné so zreteľom na porozumenie používanému slovu; napr. pri použitíach slova *dom* sa nám „dostavia“ diferencované mentálne záblesky v kontextoch, ako *Brat si postavil dom. – Keď mal 18 rokov, odišiel z rodičovského domu. – Môj dom – môj hrad. – Chodil z domu do domu a vypytoval sa.* a pod., ktoré sú ekvivalentné, rovnocenné z hľadiska toho, že porozumenie tomuto stavu sa v každom z týchto prípadov „dostaví“, na rozdiel napr. od kontextu *Môj dom – môj hriech.*

V kognitívnej lingvistiky, konkrétne v teórii „telovej kognície“ (Embodied Cognition), sa vychádza z toho, že v základe jazyka sú mentálne simulácie telových a kognitívnych procesov a počas simulácie sa reaktivujú perцепčné, motorické a introspektívne stavy, ktoré v priebehu ontogenézy interakciou s prostredím sa stali vlastnými telu a mozgu jednotlivca. Rozumenie používanému jazyku sa chápe ako mentálna simulácia situácií opisovaných v jazykových prejavoch (v prehovoroch), pričom referenčná situácia sa simuluje z istej perspektívy. Simulácia prežívania referenčnej situácie tvorí teda proces rozumenia. Vyzdvihuje sa, že sa reaktivujú multimodálne skúsenosti, napr. hladkanie mačky, jej pach, vnímanie jej mňaukania, pociťovanie jej pazúrov, vnímanie jej výzoru a pod., takže simulácia nevedie k celostnému obrazu situácie (objektu), ale navodzuje multimodálne schematické stopy, pričom v závislosti od kontextu sa aktualizujú simulačné formy (napr. raz vizuálna simulácia mačky, inokedy sluchová imitácia pradúcej mačky). Môže to prebiehať automaticky, nevedomene (prehľadný výklad tejto problematiky: Rickheit – Weiss – Eikmeyer, 2010, porov. s. 65 – 68 a s. 106 – 107). Výrok, že simuláciou sa navodzujú multimodálne schematické stopy, sa dá interpretovať ako zodpovedajúci výroku o mentálnych zábleskoch. Výrazom „mentálny záblesk“ sa poukazuje na bleskovosť a skratkovosť toho, čo sa nám pristo „dostaví“ pri bežnom rozumení tomu, čo počujeme či čítame. Ako je možné, že sa nám rozumenie týmto spôsobom jednoducho „dostaví“?

Rozhodujúce je, že fiktívne zaobchádzanie s entitami patrí k našim základným skúsenostiam; napr. takto zaobchádzame s dieťaťom a so slnkom, keď dieťaťu poviem: „Ty moje slnko/slniečko.“ Dieťa prežívame, akoby bolo slnkom, slnko vnímame ako fiktívny imitát dieťaťa v našom prežívaní, dieťa sa v ňom fiktívne zobrazuje, takže slnko prežívame, akoby v ňom bolo zobrazené dieťa, čiže prežívaním slnka prežívame aj dieťa, prežívanie dieťaťa sa automaticky, bleskovo „dostaví“. Obsah prežívania je variabilný (flexibilný), obmieňa sa v závislosti od kontextu: dieťa fiktívne zobrazené v slnku raz prežívame ako milé, usmievavé stvorenie, inokedy ako životodarnú silu alebo ako príťažlivú silu a pod. Prežívame ho skratkovo, len ak máme dôvod, rozvineme ho, pričom môžeme mať problém s jeho presným určením (niekedy aj hovoríme: „Neviem to ani dobre vyjadriť.“ – „Ty moje slniečko.“ = ty si pre mňa všetkým, neviem to ani vyjadriť). S fiktivizovaným slnkom v rozličných kontextoch zaobchádzame ako s fiktívnym ekvivalentom aktuálne prežívaného dieťaťa. Tento príklad ilustruje vysvetlenie, ako sa rozumenie slovu „dostaví“ bleskovo

a skratkovo simultánne s vyslovením slova v prehovore. Má prispieť k ozrejmeniu toho, že bežné rozumenie slovám je založené na našej dispozícii fiktívnej imitácie a ekvivalencie. V tom duchu, ako nám slnko funguje ako fiktívny imitát dieťaťa, aj artikulačno-akustický útvar *slnko* je takým imitátom objektu „slnko“, ako ho prežívame v našom vnímaní. V prvom prípade slnko prežívame, akoby bolo obrazom dieťaťa v našom prežívaní, v druhom prípade artikulačno-akustický útvar *slnko* prežívame, akoby bol obrazom slnka v našom prežívaní. To znamená, že tento artikulačno-akustický útvar prežívame ako metaforizovaný výraz, čo si môžeme uvedomiť, keď ho porovnáme s výrazom typu *bum*, ktorý vnímame ako reálny imitát zvukového javu „bum“. Zvukovo nemotivované slová, napr. *slnko*, sú analógiou výrazov ako reálnych imitátov, t. j. sú vytvorené v tom duchu (v tom zmysle) ako napr. *bum*; „v tom duchu“ znamená, že nie presne tak isto (analógia nie je založená na kopírovaní), ale tak, že imitácia je fiktivizovaná. V prípade metaforického použitia výrazu *slnko* sa deje to, že mentálnym pretvorením objektu „slnko“ sa navodí stav, ktorý prežívame, akoby slnko bolo obrazom dieťaťa. V druhom prípade výraz *slnko* prežívame tak, akoby bol reálnym imitátom „slnka“ v našom prežívaní na základe toho, že máme skúsenosť s takým imitátom (napr. s výrazom *bum*). Táto skúsenosť má pre nás zásadný význam, lebo je v pozadí používania zvukovo nemotivovaných slov, napr. slova *slnko*. So zreteľom na túto skúsenosť aj výraz *slnko* prežívame ako imitát „slnka“ v našom prežívaní, ale nie reálny, lež fiktívny. Výraz *slnko* funguje, akoby bol reálnym imitátom „slnka“, čiže metaforicky – „slnko“ nezobrazuje priamo (ako napr. *bum*), ale nepriamo, fiktívne.

Ukazuje sa, že slová používame ako prvotné aj druhotné metafory. Sekundárna metafora spočíva na tom, že vlastný výraz sa nahrádza nevlastným (*dieťa* sa nahrádza *slnkom*), čo je sprevádzané intuitívnym objavením vzťahu medzi dvoma entitami: prežívaným obrazom dieťaťa a slnka. Fiktívna imitácia je založená na intuícii, teda na iracionálnom uchopovaní entít v ich vzájomnom vzťahu, ktoré sa „dostaví“ ako náhly „bleskový“ objav tohto vzťahu na základe predstavivosti, obrazotvornosti aj skratkového usudzovania. Aj pri primárnej metafore ide o to, že sa vlastný výraz nahrádza nevlastným, ale v tomto prípade sa nahrádza chýbajúci vlastný výraz – nahrádzajúci výraz funguje „akoby bol vlastným výrazom“ (*slnko* prežívame, akoby bolo vlastným výrazom objektu „slnko“). Toto „akoby“ spôsobuje, že vzťah medzi (nevlastným) výrazom, napr. *slnko*, a objektom, napr. „slnko“, môžeme uchopiť iracionálne, teda nie umom, ale „bleskovým“ navodením mentálneho javu, ktorý je skratkovou reprezentáciou tohto vzťahu a umožňuje nám jeho prežívanie, a teda behaviorálne rozumenie používanému slovu. Tento mentálny jav je variabilný, koreluje s variabilitou kontextu používaného slova, ktoré prežívame v konkrétnom kontexte ako fiktívny ekvivalent entity prežívanej v aspekte, ktorý je aktualizovaný kontextom.

Z výkladu vyplýva, že behaviorálny význam slova je založený na dispozícii človeka iracionálne reagovať. Nie je to reagovanie na základe umových operácií, ale

na základe náhleho nápadu, bleskovej spomienky, predstavivosti a obrazotvornosti, tušenia, intuície, skratkového vnemu a postihnútia súvislostí, okamžitej orientácie prostredníctvom náznaku a pod. To, že pri bežnej recepcii rozumenie slovám v komunikáte sa prosto „dostaví“, je prejavom našej dispozície na iracionálne sémantické správanie. Toto správanie je umožnené tým, že používané slová prvotne prežívame ako fiktívne ekvivalenty. Fiktívnosť (akoby boli reálne ekvivalenty) vytvára priestor pre iracionálne sémantické správanie a nastavuje nás na iracionálny recepčný režim. Takto nastavení pri vnímaní výrazu *slnko* v bežných použitíach, ako napr. *Slnko práve zapadá. – Už neznášam ostré slnko. – Slnko sa schovalo za mraky.*, „vypíname“ um a „oddávame sa“ prežívaniu slova s mentálnymi „zábleskami“, čím mu rozumieme, t. j. prežívame jeho behaviorálny význam. Takže: prežívaná fiktívnosť v nás oddeľuje iracionálne od racionálneho.

5. AKČNÝ VÝZNAM

Ak sa pri recepcii slova v komunikáte jeho význam „nedostaví“, recipient nasadzuje svoju interpretačnú kompetenciu na objavenie významu. Deje sa to vtedy, keď mu je použité slovo neznáme, resp. povrchné známe (zhruba vie, na čo sa vzťahuje), alebo mu v danom kontexte nerozumie. Recipient sa pri slove „pristaví“ a prepína na racionálny recepčný režim. Keďže vnímaný výraz nemôže prežívať ako fiktívny imitát, resp. ekvivalent, pretože nedisponuje zdrojom imitátu ekvivalentu, stojí pred problémom, ako má objaviť tento zdroj. Výraz je pre neho stimulom k mentálnej – sémantizačnej, interpretačnej – činnosti (akcii), preto sa tu hovorí o akčnom význame. Akčný význam slova je teda produktom sémantizácie, resp. interpretácie slovného výrazu v úseku recepčného procesu, v ktorom zlyháva behaviorálne spracovanie slovných výrazov, čiže recipient nevystačí s reakciami v rámci iracionálneho recepčného režimu. Objavenie tohto významu je odpoveďou na (implicitnú alebo explicitnú) otázku, ako mám rozumieť tomuto slovu v tomto kontexte. Touto otázkou sa recipient presúva do metajazykovej sféry, reflektuje slovný výraz, aby si vysvetlil, čo znamená v danom kontexte. Objavenie (akčného) významu je stav, ktorý recipient dosiahol vtedy, keď je presvedčený, že si dokáže vysvetliť význam slova v danom kontexte, ktorý mu je nedostupný v iracionálnom recepčnom režime.

Ak sa recipient pri istom slove ocitne pred problémom objavenia jeho významu, a teda jeho mozog začína fungovať v racionálnom recepčnom režime, nasadzuje svoje skúsenostné znalosti týkajúce sa nadobúdania slovných výrazov s ich významami. Opiera sa o znalosť, že tieto výrazy s ich významami nadobúdal v komunikačnej praxi, v ktorej sa mu dostávalo vysvetľovania významov tým, že sa stretával s používaním príslušných slov. Pripomeňme si Wittgensteinovu ideu, že význam slova je to, čo vysvetľuje jeho vysvetľovanie. A čo sa vlastne vysvetľuje? Používanie slova. A čo znamená vysvetlenie používania slova? Vysvetlenie pravidiel používania (podľa neho všeobecne platí, že používanie niečoho vysvetlíme tým, že vysvetlíme

pravidlá, ako niečo robíme; porov. aj s výkladom v práci Krämer, 2001, s. 125). To znamená, že konaním podľa pravidiel používania slova dávame najavo, že mu rozumieme, a teda že jeho význam spočíva v jeho používaní. Ako čitateľovi týchto riadkov, ani L. Wittgensteinovi, samozrejme, neuniklo, že niekto môže poznať používanie slova a konať podľa toho aj bez toho, aby mu rozumel, takže si kladie otázku, či rozumenie nespočíva v niečom inom. Ako antimentalista reaguje na ňu takto: „Poviem si, že slovo »nádherný«, slovo »ach« alebo slovo »azda« je výrazom istého pocitu, istého citu. Tento cit však nenazývam významom slova. To, že vzťah slova k tomuto pocitu je taký, že slovo je ním vyvolávané, že pocit slovo pravidelne správa, že slovo ho zbavuje náboja, ako každá jazyková empirická skutočnosť ako taká, nás nezaujíma. Zostávame pri opise procesu a na ňom nás nezaujíma pravda, ale jej forma. Proces ako hra“ (Wittgenstein, 1984, s. 66). „Nás“ („nezaujíma“) sme my ako používatelia jazyka. My sme zaujatí používaním slov podľa pravidiel, lebo jazyk existuje pre nás ako činnosť. Rozhodujúce pritom je, že hovorenie nie je proto len činnosťou, ale konaním včleneným do iných činností (životných foriem), je časťou iných činností. Ak sa pretrhne obvyklé spojenie medzi hovorením a inými činnosťami, nemôžeme zmysluplne hovoriť o jazyku. Z toho vyplýva, že slovu rozumieme, ak ho vieme používať podľa pravidiel a jeho používanie spájame s inými činnosťami. L. Wittgenstein teda trvá na tom, že význam slova spočíva v jeho používaní podľa pravidiel v spojitosti s inými činnosťami. Výklad významu, napr. aj ostenzívnou definíciou, je len príkladom používania slova.

6. IMAGINÁRNA EKVIVALENCIA

Pokúsme sa využiť Wittgensteinov výrok, že význam slova je to, čo vysvetľovanie významu vysvetľuje, na podporu našej hypotézy, podľa ktorej ľudia prežívajú ekvivalentnosť používaných slov s tým, čo prežívajú, keď sú v intencionálnom stave. V tejto súvislosti je vhodný pojem „imaginárna ekvivalencia“, určený ako „výsledok imaginárnej homogenizácie, ktorá spočíva v tom, že sa v predstave dotvára, kompletizuje istý prvok, a to tak, že sa vníma, akoby chýbajúca vlastnosť reálne jestvovala“ (Dolník, 2013, s. 146; v tejto práci je problematika ekvivalencie vo vzťahu k jazyku detailnejšie osvetlená). Ide o mentálne dotváranie (kompletizovanie) javu. Pripomeňme si napríklad, že hláska „h“ reálne nemá fonetickú vlastnosť, ktorej fonologickým korelátom je „konsonantickosť“, v takej kvalite ako ostatné spoluhlásky, ale nositeľ jazyka ju imaginárne homogenizuje, čiže ju identifikuje ako imaginárny ekvivalent spoluhlások“ (ibid., s. 148). A fonéma *h* je aj náprotivkom fonémy *ch* v znelostnom korelačnom rade, hoci sa vzájomne odlišujú nielen znelosťou, ale aj miestom artikulácie, a to preto, lebo „imaginárne dotvorenie prvku kompenzuje reálnu absenciu tejto vlastnosti, takže táto dvojica sa vníma, akoby bola úplne homogénna s ostatnými párami“ (ibid.). V sledovanej hypotéze aj slovo, ktoré vnímame v racionálnom recipientskom režime, funguje ako imaginárny ekvivalent. Opäť sa vychá-

dza z prípadov reálnej ekvivalencie (imitácie), ktoré zastupuje napríklad výraz *bum*. Tieto prípady sa interpretujú tak, že obnažujú „najvlastnejší“ spôsob jazykového (verbálneho) uchopenia sveta, a teda ako protomodus (vývinovo prvotný spôsob) prežívania slov pri kognitívnom spracúvaní segmentov sveta. Protomodus rozširoval pole svojej pôsobnosti na základe analógie: slová, ktoré nemôžu byť reálnymi ekvivalentmi, napr. *slnko*, používatelia prežívajú v tom duchu, v tom zmysle ako slová typu *bum*. Je to však analógia s imagináciou. Slová typu *slnko* prežívame ako slová typu *bum* prostredníctvom imaginácie – mentálnym „dotváraním“ homogenizačnej vlastnosti, ktorou je „reálnosť“ ich ekvivalentnosti. Imaginárne zrealnenie ekvivalentnosti slova je oporným prvkom vnímania slova v racionálnom recepčnom režime, pretože stimuluje k aktivite zameranej na vysvetlenie, čo sa imaginárne premieta do výrazu slova, a teda na základe čoho môže recipient slovu rozumieť. Čo sa doň imaginárne premieta, je racionálny imitát entity prežívanej v istom intencionálnom stave. Výraz *bum* je verbálnozvučným imitátom zvukového javu, výraz *slnko* vnímame ako imaginárny racionálny imitát „slnka“ prežívaného v istom intencionálnom stave.

Efekt imaginárnej homogenizácie, imaginárneho zrealnenia spočíva v tom, že koncentruje pozornosť na výraz a stimuluje „prepnutie“ na racionálny recepčný režim. Keď sa recipient ocitne v tomto režime, zameriava sa na vysvetlenie významu, na to, aby si vysvetlil, čo znamená vnímané slovo v danom použití. Ak pristupujeme k významu slova v duchu L. Wittgensteina, vychádza nám, že recipient sa upína na ozrejmenie pravidla, podľa ktorého sa slovo v danom kontexte použilo. Dajme slovo ešte raz L. Wittgensteinovi: „Povedali sme ale: pod »významom« rozumieme to, čo vysvetlenie významu vysvetľuje. A vysvetlenie významu nie je žiadna empirická veta ani žiadne kauzálne vysvetlenie, ale pravidlo, dohoda“ (Wittgenstein, 1984, s. 68). Správne použitie slova zviditeľňuje pravidlo a takto zviditeľnené pravidlo je vysvetlením významu slova; napr. ostenzívnyvýkladové použitie slova *slnko* vo vete *Slnko je tá oslepujúca guľa na oblohe* stransparentňuje pravidlo jeho použitia a tým ozrejmuje aj jeho význam. Relevantné je len pravidlo (dohoda, konvencia o tom, že také a také použitie slova je správne), prihliadanie na našu skúsenosť, na to, čo by malo byť kauzálnym vysvetlením použitia slova, je vylúčené. Tento prístup, ako je známe, viedol k prevratu v chápaní znaku so zreteľom na vzťah signifikant – signifikát. V saussurovskej koncepcii znaku signifikát je spojený (asociačne) so signifikantom, signifikant reprezentuje signifikát, v čom sa prejavuje reprezentačný vzťah medzi materiálnym a ideálnym. Jacques Lacan (1978) napríklad odmieta také chápanie, lebo vylučuje, že signifikant reprezentuje signifikát, čo však neznamená popieranie významu. Signifikant nie je spojený so signifikátom, ale odkazuje na iný signifikant, lebo je daný ako spojený s inými signifikantmi. Význam vzniká tak, že istý signifikant odkazuje na iný signifikant tým, že zaujme jeho miesto a dostáva sa do pozície signifikátu (ibid.), napr. výrazy *slnko* a *oslepujúca guľa na oblohe* sú signifikanty, *slnko* odkazuje na druhú výrazovú štruktúru tým, že sa posunie na jeho miesto,

a to tak, že *oslepujúca guľa na oblohe* „skĺzne“ podeň, čiže sa dostáva na miesto signifikátu; každý signifikát je pôvodne signifikant. V tomto „skĺznutí“ spočíva vznik významu; *slnko* ako signifikant nereprezentuje signifikát „oslepujúca guľa na oblohe“, ale odkazuje naň ako na vysvetľujúci výraz, t. j. posúva tento výraz do pozície signifikátu.

Signifikát je teda vysvetľujúci signifikant. Vysvetľuje tým, že zviditeľňuje pravidlo použitia daného slova. Zviditeľnenie pravidla má zabezpečiť jeho apercepciu, t. j. jeho vnímanie s porozumením, čo nastáva vtedy, keď ho recipient v racionálnom režime prežíva ako imaginárny racionálny imitát referenčnej reality. Recipient musí dospieť k prežívanému vnímaniu (prežívaniu vnímania) vysvetľujúceho signifikanta. Prežívanie tu má kľúčový význam. Spomínaný Wittgensteinov výrok môžeme modifikovať takto: význam slova spočíva v imaginárnom *prežívaní* toho, čo vysvetľovanie významu vysvetľuje. Recipient potrebuje vysvetľovací signifikant, ak vysvetľovaný výraz nedokáže prežívať ako imaginárny racionálny imitát referenčnej reality (síce ho tak vníma, ale bez prežívania), pretože v svojom mentálnom svete nenachádza sediment prežívaného výseku reality, ktorý by mohol imaginárne premietnuť do vysvetľovaného výrazu. Navodenie stavu prežívania referenčnej reality je predpokladom imaginárneho prežívania vysvetľovacieho signifikanta, a teda rozumenia tomu, čo vysvetľovanie významu vysvetľuje, t. j. významu. L. Wittgenstein prežívanie vylúčil z určovania významu, vymedzil ho pravidlami jeho používania, ktoré sú dané „dohodou“, a zaošiel sa bez prihliadania na skúsenostný svet nositeľov jazyka, ktorý prichádza do úvahy ako kauzálny faktor vo vysvetľovaní významu. V prezentovanej koncepcii sa berie zreteľ na tento faktor, a to tak, že sa považuje za pozadie významu slova, za podmienku, bez ktorej slovo nemôže mať pre nás význam, nemôžeme mu rozumieť. Tu sa výrazne vyjavuje zmysel imaginárnosti, toho, že sa hovorí o imaginárnom prežívaní, ekvivalente aj imitáte. Imaginácia je tu prostriedok na to, aby slovo fungovalo na pozadí našich sedimentovaných prežívaní segmentov sveta, čo nám umožňuje hovoriť o svete bez sprítomnenia jeho reálneho prežívania v istom intencnom stave.

7. ZÁVER

Prístup k významu slova z pozície praktického života používateľov jazyka aktualizuje fundamentálny spôsob existencie človeka: človek je behaviorálno-akčná bytosť. Jedným z derivátov tejto antropologickej konštanty je výskyt významu slova v behaviorálnej a akčnej modalite. Behaviorálny význam, ktorý sa recipientovi v apercepčnom procese samočinne zjavuje, a akčný význam, ktorý musí objaviť, keď sa sémantické správanie „zasekne“, sú aj prejavmi iracionálno-racionálnej povahy človeka. Recipient môže sledovať používané slová v iracionálnom aj racionálnom recepčnom režime. V iracionálnom recepčnom režime slová prežíva ako fiktívne ekvivalenty referenčných entít prežívaných v istom intencionálnom stave. Analo-

gicky s tým, ako rozumie klasickej metafore, založenej na fikcii (fiktívnej klasifikácii), rozumie aj slovám prežívaným v tomto recepčnom režime. V racionálnom recepčnom režime sémanticky koná, opierajúc sa o dispozíciu na imaginárnu homogenizáciu, ktorá ho nastavuje na to, aby slovné výrazy vnímal ako imaginárne ekvivalenty referenčných entít prežívaných v istom intencnom stave. Takto nastavený mentálne koná tak, aby objavil význam. Je to akčný význam, ku ktorému musel dospieť v prípade, že pri istom slove sa behaviorálny význam „nedostavil“.

Výklad týchto dvoch modalít významu slova je založený na hypotéze o fiktívnej a imaginárnej ekvivalentnosti slovných výrazov s referenčnými entitami prežívanými v istom intencionálnom stave. Ťažisko určovania významu sa tak presúva na výraz, na signifikant (v zmysle klasickej teórie jazykového znaku), čo vedie k súhlasu s Wittgensteinovou tézou, že význam slova spočíva v pravidlách jeho používania, ale so zásadným dodatkom, že ide o pravidlá prežívaného používania slova. Rozhodujúce je, že prežívané používanie slova má v pozadí sedimenty prežívanej referenčnej reality. Výraz „prežívané“ tu znamená „dôverne blízke, pretože orientuje prežívajúceho na to, čo je v jeho skúsenostnom svete“ (porov. s bežným použitím slova prežívať v kontexte typu „X prežíval dej románu ako svoj vlastný príbeh“). Sedimenty prežívanej referenčnej reality či už v podobe názornej alebo abstraktnejšej predstavy, pojmu alebo znalostnej jednotky nie sú súčasťou významu slova, ale sú v jeho pozadí ako podmienka rozumenia tomu, o čom sa daným slovom hovorí. Disponovanie týmito sedimentmi je predpokladom objavenia významu slova recipienom v racionálnom recepčnom režime.

Bibliografia

- BLOOMFIELD, Leonard: *Language*. London: George Allen & Unwin LTD 1967. 566 p.
- BLUMENBERG, Hans: *Paradigmy k metaforológii*. Prekl. M. Mičaninová – E. Dzuríková. Bratislava: Kaligram 2015. 223 s.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vzťah slovtvorného a lexikálneho významu transpozičných derivátov. In: *Slovo a slovesnosť*, 1980, roč. 41, č. 2, s. 127 – 130.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Čo dáva slovtvorba lexikografii. In: *Lexikálna sémantika a derivatológia*. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 43 – 51.
- DOLNÍK, Juraj: *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. 2., dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2013. 432 s.
- DOLNÍK, Juraj: *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2017. 248 s.
- GREVE, Jens – SCHNABEL, Annette (Eds.): *Emergenz. Zur Analyse und Erklärung komplexer Strukturen*. Berlin: Suhrkamp Verlag 2011. 415 s.
- HARRÉ, Rom – GILLET, Grant R.: *Diskurz a myseľ. Úvod do diskurzívnej psychológie*. Prekl. O. Berecká – J. Plichtová. Bratislava: Iris 2001. 205 s.
- HAVERKAMP, Anselm – MENDE, Dirk (Eds.): *Metaphorologie. Zur Praxis von Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 2009. 340 s.

- KRÄMER, Sybille: Sprache, Sprechakt, Kommunikation. Sprachtheoretische Positionen des 20. Jahrhunderts. 2. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 2001. 286 s.
- LACAN, Jacques: Das Seminar von Jacques Lacan. Buch I. Freuds technische Schriften. Eds. N. Haas – H. J. Metzger. Freiburg und Olten: Walter Verlag 1978. 364 s.
- RICKHEIT, Gert – WEISS, Sabine – EIKMEYER, Hans-Jürgen: Kognitive Linguistik. Theorien, Modelle, Methoden. Stuttgart: A. Francke Verlag 2010. 351 s.
- SEARLE, John Rogers: Geist, Sprache und Gesellschaft. Philosophie in der wirklichen Welt. 3. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 2015. 192 s.
- SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Prekl. F. Čermák. Praha: Odeon 1989. 467 s.
- SCHIPPAN, Thea: Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1992. 306 s.
- WITTGENSTEIN, Ludwig: Werkausgabe in 8 Bänden. Band 4. Philosophische Grammatik. Eds. R. Rhees. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1984. 491 s.

INTERLINGVÁLNE A INTRALINGVÁLNE SÚVISLOSTI IKONICKOSTI A ARBITRÁRNOSTI JAZYKOVÉHO ZNAKU

JÁN SABOL

Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika, Košice, Slovensko

SABOL, Ján: Interlingual and intralingual relations between the iconicity and the arbitrariness of the linguistic sign. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 316 – 326.

Abstract: The relation between the symmetry and the asymmetry of form and content in a language has become a basic stimulant of two central semiotic natures, „messages“ of linguistic schemes: the iconic-symbolic (with symmetry of form and content; form is a part of reflectional area of the sign) and the arbitrary (with „inherited“ symmetry of non-reflectional type of symmetry, but with a dominant asymmetry of form and content; form is not a part of reflectional area of the sign) semiotic principles, which closely – mostly through its elements – cooperate, supplement and regroup each other. In order to specify the relation between iconic-symbolic and arbitrary semiotic principles, it is necessary (mostly in contradiction with the connection between synchronicity and diachronicity, in particular through the viewpoint of motivation – non-motivation as a binary opposition) to analyse interlingual and intralingual relations of semiotic natures stated above. There is – according to the extent of proximity in linguistic schemes – a (largely) synchronous tendency of linguistic-semiotic units to be arbitrary in the interlingual area of the sign, and in their structuring the more intensive representation of (genetic) motivation as an „echo“ of iconic linguistic „tonality“ in the intralingual area of the sign. The combination of interlingual and intralingual connections between language units extends the penetration of relation between iconicity and arbitrariness in the language system.

Key words: linguistic sign, symmetry and asymmetry of form and content, arbitrariness, iconicity-symbolicity, motivation, interlingual and intralingual semiosis

1. V štúdií rozširujeme naše doterajšie pozorovania o symetrii a asymetrii formy a obsahu jazykovo-semiotických jednotiek (v prepojení a premietnutí na dve semiotické podstaty – ikonicko-symbolickú a arbitrárnu – a od nich sa odvíjajúce binárne protiklady v jazykovej sústave) o interlingválne a intralingválne súvislosti ikonickosti-symbolickosti a arbitrárnosti jazykového znaku (infraznaku, supraznaku). Ono doplnenie našich zistení o uvedenej problematike si vynucuje aj zhrňujúce pripomenutie našich východiskových teorém z predchádzajúcich úvah precizované vo viacerých súčasných finálnych konštatovaniach.

2. Fyzikálna téza o deterministickom chaose (deterministickej fluktuácii),¹ ktorá mieri na štruktúrovanie prvkov v príslušnom (pod)systéme (na osi synergia – en-

¹ Uvedená téza (z hľadiska problému dobra a zla o nej uvažuje Július Krempaský, 1998, 2006, s. 174 – 180) pripomína črtu pružnej stability jazyka, ako ju postulovala Pražská škola.

tropia), sa dá napojiť ako východisková teoréma na vzťah symetrie a asymetrie ako jednej z dominantných podôb formy a obsahu a ako základný iniciátor uvedených dvoch podstatných semiotických princípov (pozri bod 1), a to nielen v prírodovedných (podľa východiskovej tézy), ale aj v humanitných a spoločenskovedných disciplínach. Je to zároveň jedna z centrálnych teoreticko-metodologických indícií všeobecnej jazykovedy aj s ponukou možnosti ich aplikácie pri skúmaní uvedenej relácie v jednotlivých jazykových rovinách, osobitne pri vymedzovaní paradigmatických a syntagmatických, simultánnych a sukcesívnych, asociatívnych a lineárnych a podobnostných a príľahlostných relácií medzi prvkami jazykového systému, a to aj cez priezor opozície motivovanosti a nemotivovanosti.

2.1 Vzťah symetrie a asymetrie medzi formou a obsahom v jazyku sa stal (ako sme naznačili v bode 1) základným stimulátorom dvoch centrálnych semiotických podstát, „podloží“, „tonalít“, „posolstiev“ jazykovej sústavy pri jej vzniku a plne sa premieta do vývinu a súčasného „diania“ jej prvkov. Ide o **ikonicko-symbolický** – so symetriou medzi formou a obsahom (forma je súčasťou odrazovej plochy znaku) – a **arbitrárnny** (so „zdedenou“ symetriou, ale dominantne s asymetriou medzi formou a obsahom; forma nie je súčasťou odrazovej plochy znaku) semiotický princíp, ktoré úzko – najmä cez svoje prvky, znaky – kooperujú, dopĺňajú sa a vzájomne sa preskupujú (túto skutočnosť dokumentuje aj neurofyziologický základ reči: ide o dominantné funkcie – vývinovo staršej – pravej a ľavej mozgovej hemisféry, ako to potvrdzujú aj základné typy afázií – potláčanie vzťahu podobnosti, resp. vzťahu príľahlosti, teda metaforického verzus metonymického princípu – Jakobson, 1991, s. 87 n.), vytvárajúc prienikové množiny takých binárnych opozícií v jazykovej sústave (z doterajších našich výskumov tejto problematiky porov. Sabol, 2007a, 2007b, 2008, 2011, 2016 a i.), k akým patria (prvý príznak sa dominantne uplatňuje v „zóne“ ikonicko-symbolického princípu, pre druhý je dominantným semiotickým pozadím arbitrárnny princíp): **asociatívnosť** (napr. pri štýlotvornom procese ide o fázu **selekcie** tematických prvkov) a **lineárnosť** (napr. pri generovaní textu v diferencovaných komunikačných situáciách tento „činiteľ“ garantuje jazykovo-syntaktické spracovanie tematických prvkov; je to teda os **kompozície**). Na póle asociatívnosti dominantne stojí **metaforický** princíp, realizácia podobnosti, na póle linearity zasa **metonymický** princíp, stváranie prvkov podľa príľahlosti. Uvedené opozície ďalej „tieňujú“ binárne protiklady **paradigmatickosť** (utvárajúca na základe asociatívnosti štruktúru príslušného systému; porov. paradigmatické vzťahy foném) proti **syntagmatickosťi** (linearite, horizontalite; porov. stváranie fonetických korelátov foném v aktuálnej realizácii reči) a **simultánnosť** (voľný, asociatívny princíp spájania prvkov) proti **sukcesívnosti** (tendencia k lineárnemu radeniu prvkov). Simultánnosť pomáha kreovať „ikonickosť“ ako (dominantný) znakový princíp **poézie** (vrátane hudobnosti verša) a sukcesívnosť zasa „arbitrárnosť“ ako (dominantný) znakový princíp **prózy**. Uvedené dva základné semiotické princípy v týchto dvoch

centrálnych formách literatúry dômyselným spôsobom regulujú aj kooperáciu „všeobšiahlych“, univerzálnych kategórií – **priestoru a času**. Priestor sa dominantne zrkadlí na ikonicko-symbolickom, „stacionárnom“ pozadí – je to skôr „konštantná“ doména poézie/lyriky; čas sa ťažiskovo prikláňa k arbitrárnej, „dynamickej“ semiotickej štruktúre – hlási sa cezeň skôr „premenlivý“ princíp prózy, napr. v makrokompozičnej zóne rozprávania. Na osi asociatívnosti sa v komplexnom komunikačnom oblúku ocitá hľadisko **percipienta**; lineárny, sukcesívny tok jazykových prvkov „rozohráva“ **expedient**. Od ikonicko-symbolického znakového princípu sa pri vzniku a fungovaní motivovanosti dominantne odvíjajú **odrazové gramatické kategórie**, arbitrárny semiotický princíp je zasa dominantným pozadím pre **klasifikačné gramatické kategórie** (Sabol, 2004; tam aj odkaz na ďalšie štúdie autora).

2.1.1 Vzťah symetrie a asymetrie formy a obsahu má dve základné podoby: a) **reflexnú, odrazovú symetriu**, pri ktorej ide o „priame“ napojenie na „odlesk“, obraz skutočnosti (forma je tu súčasťou odrazovej plochy znaku, forma „znázorňuje“, „zobrazuje“ obsah – je to doména historicky, vývinovo „prvších“, ikonicko-symbolických znakov), a **reflexnú, odrazovú asymetriu** (pri ktorej forma nie je súčasťou odrazovej plochy znaku, forma „neznázorňuje“ obsah – je to doména arbitrárnych znakov) – pozri aj 2.1; b) **nonreflexnú, „mechanickú“, intralingválnu symetriu** medzi formou a obsahom (doména ikonicko-symbolickej „tonality“ jazykových jednotiek; ide o vnútrojazykové, ontologicko-gnozeologicky podmienené, prevažne paradigmatické operácie) a **nonreflexnú, „mechanickú“, intralingválnu asymetriu** (doména arbitrárnej „tonality“ jazykových jednotiek).² Semioticko-jazykovou dominantou je reflexný („hlbkový“) typ (a)symetrie a semioticko-jazykovou subdominantou je nonreflexný („mechanický“, „povrchový“) typ (a)symetrie medzi formou a obsahom (Sabol, 2016; tam aj príklady na vzťah reflexného a nonreflexného typu symetrie a asymetrie, s. 18 – 19).

Vzájomné kombinácie reflexného a nonreflexného typu (a)symetrie majú nasledujúcu podobu:

- 1) reflexný a nonreflexný typ symetrie (ikonicko-symbolický semiotický princíp);
- 2) reflexný a nonreflexný typ asymetrie (arbitrárny semiotický princíp);
- 3) „zdedená“ symetria nonreflexného typu (porov. 2.1) a reflexný typ asymetrie; táto symetria je vždy prepojená s reflexným typom asymetrie (nonreflexná, „mechanická“ symetria – ikonicko-symbolická semiotická „tonalita“; reflexný typ asymetrie – arbitrárna semiotická podstata);
- 4) reflexný typ symetrie (ikonicko-symbolická semiotická podstata) a ten istý výraz (napr. pri metaforickom utvorení polysémie) v prechode k nonreflex-

² K naznačeniu týchto podob vzťahu medzi formou a obsahom porov. Sabol, 2003, 2004, 2005, 2011, 2016.

nému typu asymetrie, čím sa potvrdzujú ekvipolentné protiklady medzi ikonicko-symbolickým a arbitrárnym semiotickým princípom (porov. aj 2.1.2 a Sabol, 2014).

Zároveň treba upozorniť na fakt, že vzhľadom na konštituovanie sémantických dištingtívnych príznakov (na pozadí pôvodne reflexného typu symetrie, ktorý sa však demotivačnými procesmi môže meniť na reflexný typ asymetrie) treba vidieť možné vnútorné prepojenie reflexného a nonreflexného typu (a)symetrie v oboch základných semiotických podstatách.³

2.1.2 Vzťah symetrie ikonicko-symbolických znakov a symetrie a asymetrie arbitrárných znakov treba vidieť vo viacerých rovinách (prítom rozlíšenie reflexného a nonreflexného typu symetrie a asymetrie porov. 2.1.1 a Sabol, 2016). Ikonické znaky „o objekte, ktorý zastupujú, signalizujú aj formou, nielen obsahom“, ide tu o „**parallelizmus** (zvýraz. J. S.) formy a obsahu“; arbitrárne/konvenčné znaky sa charakterizujú „nepřítomnosťou odrazovosti na formálnej rovine“ (Krupa, 1980, s. 27). Vzhľadom na to, že vo vývine jazyka nachádzame nielen signály „premeny“ (prvších) ikonicko-symbolických znakov na arbitrárne (resp. aj obohatenie ikonicko-symbolického semiotického princípu o arbitrárnosť – porov. i pozn. 3), ale aj vývinovú kontinuitu a preskupovanie týchto obidvoch základných semiotických princípov (pričom sa „získané“ vzťahy medzi formou a obsahom stávajú trvalou súčasťou ich nového navrstvovania: $I KON_1 \rightarrow ARBITR_1 \rightarrow I KON_2 \rightarrow ARBITR_2$), aj pri vývine ikonicko-symbolického princípu (od $I KON_2$) sa nonreflexný, „mechanický“ vzťah symetrie medzi formou a obsahom môže obohacovať o impulz predchádzajúcej arbitrárnosti nonreflexným, „mechanickým“ vzťahom asymetrie (v podobe relácie jednej formy a viacerých obsahov – pri polysémii; pravda, vnútorná väzba medzi jednotlivými významami sa tu zachováva; a navyše – z hľadiska znaku a pomenovania – je tu stále prítomná symetria: jazykový znak je reprezentovaný významom polysémantického slova; porov. Horecký – Blanár – Sekaninová, 1984, s. 13). Práve vzhľadom na tento fakt symetrie nonreflexný typ asymetrie možno predpokladať najmä v priestore supraznaku (napr. pri vzťahu príslušnej vedľajšej vety v podradovacom súvetí a z nej transformovanej polopredikatívnej konštrukcie – sémantika oboch syntaktických vyjadrení sa nemení, ide len o konštrukčno-syntaktický rozdiel). Ďalším problémom pri „tenzívnom súžití“, „protirečivej súhre“ symetrie a asymetrie je

³ K vývinovému preskupovaniu ikonicko-symbolických a arbitrárných znakov porov. konštatovanie Viktora Krupu (1991, s. 70): „Ikonickosť znaku má rozličné stupne vernosti, takže jestvujú viac aj menej ikonické znaky. To znamená, že v jazyku nejestvujú rýdzo ikonické ani rýdzo konvenčné znaky.“ Pripomíname, že ikonickosť (symetria medzi formou a obsahom) sa vznikom arbitrárnosti (vzťah asymetrie medzi formou a obsahom) nestratila, nezanikla, len sa obohatila o nový znakový rozmer. Východiskový ikonicko-symbolický semiotický princíp sa aj po „presadení“ arbitrárnosti stal trvalou súčasťou jazykovej štruktúry (podrobnejšie Sabol, 2011, s. 32, pozn. 3, 2018 – na pozadí bibliických textov, bod 3.1 a pozn. 5).

vzťah znaku a slova (vrátane relácie znaku k jednoslovným a viacslovným pomenovaniám).

Ako sa ukazuje, vzťah ikonicko-symbolických a arbitrárnych znakov nie je disjunktný (medzi členmi jednotlivých opozícií definovaných na tomto semiotickom podloží sa realizujú ekvipolentné vzťahy – porov. Sabol, 2014): je to symbióza, ale aj protipôsobenie ako jedno zo „zrkadlení“ symetrie a asymetrie v štruktúre jazykového znaku (podrobnejšie Sabol, 2003, s. 29 – 30, pozn. 1; 2011).

2.1.3 Od ikonicko-symbolického a arbitrárneho semiotického pozadia sa odráža ďalšia, a to jedna z ťažiskových binárnych opozícií, stojaca na jednej z ich najvyšších „hladin“, „priečok“, a to vďaka svojej univerzálnosti a zásahu do paradigmaticko-syntagmatickej podstaty a pragmatického fungovania jazykových jednotiek: **motivovanosť** (zóna ikonicko-symbolického semiotického princípu) – **nemotivovanosť** (zóna arbitrárneho semiotického princípu). Pri motivovanosti (v širokom zmysle slova) ide o tvorbu a používanie znakových jednotiek, v ktorých je forma aktivizovaná, stimulovaná „priamym“ odleskom skutočnosti, a to v rozsiahlych intralingválnych, intrakomunikačných, extralingválnych a externolingválnych kontextoch premietajúcich sa do kreovania a uplatňovania formy inšpirovanej „reflexmi“ uvedených okolností; pri nemotivovanosti ide o opačné tendencie ako pri motivovanosti; je to relatívna nezávislosť znakovkej formy od obsahu (podrobnejšie Sabol, 2010). Dominantnosť motivovanosti (motivácie) v jazykovej sústave vyplýva z faktu, že preniká (predovšetkým) skrz-naskrz lexikálnou sústavou, ako o tom svedčí rozsiahla množina jednotlivých typov lexikálnej motivácie (podľa Furdíka, 2005, s. 391 – 395), z ktorých má ústrednú funkciu slovotvorná motivácia (k tejto motivácii porov. napr. Horecký, 1959; Dokulil, 1962; Buzássyová, 1974; Furdík, 1993, 2005; Dolník, 2003; Ološtiak, 2009).

Z nášho vymedzenia binárnych opozícií na pozadí relácie symetrie a asymetrie formy a obsahu (aj vo „všeobsiahlom“, filozofickom význame) premietnutej do dvoch základných semiotických podstát – ikonicko-symbolickej a arbitrárnej (pozri 2.1) vyplýva, že opozícia arbitrárnosť – motivovanosť, ktorá sa v jazykovedných úvahách často vymedzuje, nie je z rovnakej úrovne, „hladiny“ (skutočnosťného reflexu a jeho klasifikácie), nie je súmerateľná (porov. napr. aj Zinder, 1971, s. 348 – 349; Černý – Holeš, 2004, s. 51). Zároveň treba upozorniť na spolupôsobenie a protipôhyb členov jednotlivých opozícií definovaných na uvedenom semiotickom pozadí (podrobnejšie v bode 2.1.2 a Sabol, 2014).

2.1.3.1 Zdroj vymedzenia opozície arbitrárnosť – motivovanosť (v našej jazykovednej produkcii) treba hľadať u Ferdinanda de Saussura, ktorý na viacerých miestach svojej monografie (1989) zdôrazňuje princíp arbitrárnosti znaku („Svazek sjednocující označující a označované je arbitrární; nebo též můžeme jednoduše říci, pokud znakem chápeme celek plynoucí z asociace označujícího a označovaného: *ja-*

zykový znak je arbitrárny.“ – „O princípu arbitrárnosti znaku nikdo nepochybuje...“ – s. 98; „Právě proto, že znak je arbitrární, nezná jiný zákon než zákon tradice, a právě proto, že se zakládá na tradici, může být arbitrární.“ – s. 103; „... je jazykový znak arbitrární...“ – s. 107 a i.). Autor súběžne, vlastne synonymicky, používa termíny nemotivovanosť a arbitrárnosť (teda obidve označenia kladie na jednu úroveň): „... znak... je *nemotivovaný*, to jest arbitrární ve vztahu k označujícímu, s nímž nemá v realitě žádnou přirozenou vazbu“ (s. 99) – „Základní princip arbitrárnosti znaku nebrání v rozlišování toho, co je v každém jazyce *radikálně arbitrární*, to jest *nemotivované* (zvýraz. J. S.), a toho, co je takové jen relativně“ (s. 160). Zároveň na viacerých miestach citovanej práce relativizuje „prísnu“, „radikálnu“, „absolútnu“ arbitrárnosť; porov.: „Pouze část znakov je absolutně arbitrární; u jiných dochází k jevu, který umožňuje v arbitrárnosti rozlišovat stupně, a nepotlačovat je přitom: *znak může být relativně motivovaný*“ (s. 160) – „Mezi... minimem organizovanosti a minimem arbitrárnosti... nacházíme všemožné variety. Různé konkrétní jazyky vždy obsahují prvky obou řádů – radikálně arbitrární a relativně motivované –, avšak ve velmi proměnlivých proporcích...“ (s. 162). Podľa našej koncepcie vymedzenia dvoch základných semiotických princípov – ikonicko-symbolického⁴ a arbitrárneho – sa v oboch posledných citáciách F. de Saussura potvrdzuje (výrazná) prienikovosť, teda aj „hlbkové“ prepojenie oboch semiotických podstát, „rovnocennosť“, ekvivalentnosť v ich vzájomnom vzťahu (a na ich pozadí vymedzovaných členov binárnych opozícií v jazykovo-semiotických sústavách), teda aj permanentný pohyb v oboch smeroch členov jednotlivých protikladov pri ich paradigmaticko-syntagmatickom štruktúrovaní a pri ich uplatňovaní pri generovaní textu (Sabol, 2014).

Saussurov protiklad (absolútna) arbitrárnosť – (relatívna) motivovanosť využíva vo svojej teórii slovtvornej motivácie Juraj Furdík.⁵ V jej pôvodnej verzii (1993)

⁴ K ikonickosti ako jednej z dvoch semiotických podstát priradujeme aj symbolickú úroveň kódovania; pri symboloch totiž ide o formu, ktorá je súčasťou odrazovej plochy znaku, ale na vyššej úrovni abstrakcie, ktorá vyplýva z kódovania všeobecnejších, univerzálnejších filozofických, estetických, teologických, historických, kultúrnych a ďalších princípov. Oprávnenie vymedziť v rámci ikonického semiotického princípu symbolickú úroveň kódovania možno potvrdiť aj vývinovými osobitosťami grafických sústav, preukazne napr. pri hlaholskom písme (podrobnejšie Sabol, v tlači). O semiotickom statuse symbolov porov. aj konštatovania F. de Saussura: „V povaze symbolu je, že nikdy není zcela arbitrární: není totiž prázdný, je v něm zbytek přirozeného svazku mezi označujícím a označovaným“ (1989, s. 98) – „... symbol má racionální vztah k označované věci“ (ibid., s. 102).

⁵ J. Furdík cituje dve miesta z monografie F. de Saussura (1989): a) citát zo s. 160, ktorý uvádzame (prerušene) aj my v bode 2.1.3.1 („Základní princip... relativně motivovaný“: 1993, s. 12 – v citáte vynecháva pred prvým slovom „arbitrární“ výraz „radikálně“ a v druhom prípade výraz „absolútně“, ktorý vynecháva aj v monografii z roku 2005, čiastočne v roku 2005, s. 391: „Pouze část znakov... *relativně motivovaný*“ – aj tu pred slovom „arbitrární“ vynecháva výraz „absolútně“; b) citát zo s. 162: „Vše, co souvisí s jazykem jakožto systémem, vyžaduje [autor tu vynecháva Saussurovo spojenie „podle našeho přesvědčení“ – J. S.], aby bylo posuzováno z tohoto hlediska, lingvisty téměř nepovšimnutého: z omezení arbitrárnosti. Je to ten nejlepší základ. Celý systém jazyka spočívá vlastně na iracionálním princípu arbitrárnosti znaku, a kdyby se uplatňoval bez omezení, vedl by ke krajním komplikacím. Naši myslí se

preberá uvedenú opozíciu, pričom konštatuje, že „arbitrárnosť a motivovanosť sú komplementárnymi princípmi, regulátormi jazykového stavu, funkcií aj vývoja“ (s. 12); jeho úvahy opierajúce sa o Saussurovu tézu o absolútnej arbitrárnosti a relatívnej motivovanosti vyúsťujú do záveru, že „slovotvorná motivovanosť je špecifickým prípadom arbitrárnosti slovných znakov“ (s. 33). Na základe dvoch konštatovaní (1) absolútnu arbitrárnosť možno definovať len „v súvislosti s izolovaným jazykovým znakom“ – Dolník, 1990, s.148; 2) téza o arbitrárnosti „stráca... platnosť pri postupe od obsahu k forme, ktorý je však adekvátny procesu semiózy – Furdík, 2005, s. 392; ide o onomaziologický pohľad; porov. aj celý text na s. 391 – 395) v ďalšom uvažovaní predkladá opačný výsledok, ako je Saussurovo tvrdenie: „*nie arbitrárnosť, ale motivovanosť jazykového znaku je absolútna*“ (ibid., s. 392).

3. Uvažovanie F. de Saussura a J. Furdíka sme podrobnejšie uviedli preto, aby sa jednoznačne potvrdil (aj) semiotický pohyb medzi arbitrárnosťou (a ikonicko-symbolickým semiotickým princípom) a motivovanosťou (a naznačila sa cesta k našej semiotickej koncepcii), hoci – ako sme uviedli (v bode 2.1.3 a Sabol, 2010 – tam aj odkazy na lit.) – táto opozícia nie je z rovnakej úrovne (skutočnosťného reflexu a jeho klasifikácie), nie je súmerateľná, „porovnateľná“, „vyvážená“, „spríbuznená“.

3.1 Na našu opozíciu ikonicko-symbolický a arbitrárny semiotický princíp (pozri 2.1) napájame poznámky o interlingválnej a intralingválnej semióze (v jazykovej sústave), pričom berieme do úvahy aj binárne opozície odvíjajúce sa od uvedených znakových podstát (ich základné charakteristiky pozri v bode 2.1 a 2.1.3), ktorých členy vytvárajú na predpolí (sub)dominantného ikonicko-symbolického (garantujúceho – okrem iného – tendenciu k stabilite v jazyku) verzus arbitrárneho semiotického princípu (s tendenciou k dynamike v jazyku) výraznú prienikovú množinu príslušných charakteristických črt, a to tak v „horizontálnej“ (asociatívnosť – lineárnosť, paradigmatickosť – syntagmatickosť, simultánnosť – sukcesívnosť atď.), ako aj vo „vertikálnej“ štruktúrovanosti (asociatívnosť – paradigmatickosť, asociatívnosť – simultánnosť, paradigmatickosť – simultánnosť atď. [dominantne] v zóne ikonicko-symbolického semiotického princípu, proti príznakom lineárnosť – syntagmatickosť, lineárnosť – sukcesívnosť, syntagmatickosť – sukcesívnosť atď. [dominantne] v priestore arbitrárneho semiotického princípu). Členy týchto (a ďalších) opozícií sú teda previazané aj „navonok“, pravda, vždy pri nich ide o zdôraznenie istých špecifických, neopakovateľných črt, osobitých „konotácií“ v uplatnení ikonicko-symbolického či arbitrárneho pozadia (podrobnejšie Sabol, 2011, najmä v pozn. 3).

3.1.1 Ak si pri interlingválnej (medzijazykovej), „vonkajšej“, „horizontálnej“ semióze pripomenieme formové označenie rovnakého denotátu – napr. *strom* v slovenči-

však podařilo do jistých partií znakové masu zavést princip řádu a pravidelnosti, a právě to je úlohou relativní motivovanosti“ (Furdík, 1993, s. 12; 2005, s. 391).

ne a v češtine, *arbor* v latinčine, *derevo* v ruštine, *tree* v angličtine, *Baum* v nemčine, *albero* v taliančine, *fa* v maďarčine, *arbre* vo francúzštine, *árbol* v španielčine, *drzewo* v poľštine atď. –, tak môžeme konštatovať, že ide o arbitrárne znaky, pravda, ak ich použijeme izolovane a pri semaziologickom postupe, od formy k obsahu; pri použití v kontexte, resp. pri onomaziologickom postupe (od obsahu k forme) sa arbitrárnosť oslabuje, až stráca (pozri 2.1.3.1), výrazy sa presúvajú do prienikovej množiny medzi ikonickosťou a arbitrárnosťou, „do hry“ vstupuje ikonicko-symbolická „tonalita“.

Stupeň pritlmovania arbitrárnosti a „uprednostňovania“ ikonickosti pri interlingválnej semióze (a naopak) závisí aj od stupňa príbuznosti porovnávaných jazykov: čím väčší počet rovnakého alebo približne rovnakého označenia v jazykoch, tým silnejší „náznak“ symetrie medzi formou a obsahom a menšia intenzita „ľubovlnosti“, pravda, ak berieme do úvahy aj ďalšie skutočnosti (vyvolávajúce rozličné stupne variability designátorov⁶): synchronicko-diachronický aspekt, paradigmatické, syntagmatické a pragmatické relácie znakových jednotiek, a to na pozadí ich genetických (temporálnych, historických), teritoriálnych (priestorových, areálových) a štruktúrno-typologických daností a súvislostí (porov. aj 2.1.3.1). V našom príklade sa ukazuje rovnaký alebo blízky designátor označujúci designát „drevnatá rastlina s kmeňom a korunou“ v skupine uvedených slovanských jazykov (slovenčina, čeština; ruština, poľština) a uvedených románskych jazykov – od „východiskovej“ latinčiny (francúzština, španielčina, taliančina).⁷

3.1.2 V intralingválnej (vnútrojazykovej), „vnútornej“, „vertikálnej“ semióze možno (aj zo synchronického aspektu) pozorovať – pri fungovaní množstva motivácií – väčšie tlmenie arbitrárnosti a posilňovanie ikonickosti-symbolickosti než pri komparácii interlingválnej semiózy. Zároveň v prienikovej množine medzi ikonicko-symbolickým a arbitrárnym semiotickým princípom sa v jednej z dominantných

⁶ Na problematiku variet medzi ikonicitou a arbitrárnosťou (v našom ponímaní) upozorňuje aj F. de Saussure (1989, s. 162): „Mezi... dvěma krajnostmi – minimem organizovanosti a minimem arbitrárnosti – nacházíme všemožné variety. Různé konkrétní jazyky vždy obsahují prvky obou řádů – radikálně arbitrární a relativně motivované –, avšak ve velmi proměnlivých proporcích a právě to je důležitý rys, který při jejich klasifikaci může přicházet v úvahu“ (pozri v inej súvislosti aj 2.1.3.1). – Porov. i konštatovanie J. Furdíka o slovtvornej motivácii, ktorú možno prepojiť s našou jazykovo-semiotickou opozíciou motivovanosť – nemotivovanosť: „... prejavuje sa v rozličných jazykoch rôznou mierou a v nerovnakých proporciách“ (1993, s. 14).

⁷ Pri ekvivalentoch slova *strom* popri formovo-obsahovej totožnosti (slovenčina, čeština) alebo len s malými designátorovými obmenami (latinčina, francúzština, španielčina, taliančina) možno uviesť arbitrárne protiklady (*strom* – *arbor*, *arbre*, *árbol*, *albero* – *tree* – *Baum* – *fa* – *derevo*, *drzewo*) a rozčlenenosť/nerozčlenenosť označenia pre „živý“ strom (*strom*) a „mŕtvý“ strom (*drevo*) – v ruštine nerozčlenené *derevo* (ale súvisiace s uvedenou opozíciou, rovnako aj v poľštine), takisto *fa* v maďarčine a čiastočne v poľštine (*drzewo* = strom aj drevo, ale i *drewno* na označenie dreva). – Na množstvo príkladov z ekvivalencie označení podľa protikladu rozčlenenosť – nerozčlenenosť aj ako na prekladateľský problém v slovenčine a v ruštine s podrobnou a precíznou argumentáciou upozorňuje Július Rybák (1982, najmä s. 25 – 36 a 62 – 73).

opozícií, a to v motivovanosti – nemotivovanosti (ale aj pohybom medzi členmi ďalších binárnych protikladov) prejavuje výrazná dynamika, vyvolávaná procesmi demotivácie, remotivácie, transmotivácie a metamotivácie (tu ide o funkčné uplatnenie primárne pojmového v priestore sekundárne zážitkového, špecificky v umeleckom štýle). Zároveň treba pripomenúť fakt, že na pozadí genetickej/etymologickej motivácie (Furdík, 2005, s. 394) sa označenia (realizujúc symetrický vzťah medzi formou a obsahom) „vracajú“ (procesmi remotivácie) k svojim ikonickým žriedlam.

4. V štúdií sme predložili poznámky (aj s námetmi na ďalší výskum) o možnosti doplniť vzťah ikonicko-symbolického a arbitrárneho semiotického princípu o interlingválne a intralingválne súvislosti týchto semiotických podstát, odvíjajúcich sa od vzťahu symetrie a asymetrie medzi formou a obsahom v jazykovo-semiotických sústavách (v súčinnosti s ďalšími binárnymi opozíciami), a to osobitne cez „prizmu“ protikladu motivovanosti a nemotivovanosti najmä na pozadí synchronie a diachronie. Ukázalo sa zároveň, že interlingválna a intralingválna semióza sú vnútorne prepojené.

Pri skúmaní pomenovaní (ako znakov) v amplitúde interlingválnej a intralingválnej motivácie a semiózy vzhľadom na stupeň prítomnosti ikonicko-symbolického a arbitrárneho „zafarbenia“ sa ukazuje tendencia k znižovaniu arbitrárnych signálov pri intralingválnej semióze (aj vzhľadom na genetickú motiváciu) a naopak pri interlingválnej semióze na pozadí ich komparácie. „Hra“ a „protihra“ ikonicko-symbolickej a arbitrárnej „tonality“ jazykovo-semiotických jednotiek sa aj v uvedenom protiklade jemne presúva v prienikovej množine oboch semiotických podstát, hoci ich z pozadia reguluje tendencia k homeostáze medzi nimi.

Bibliografia

- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974. 237 s.
- ČERNÝ, Jiří – HOLEŠ, Jan: Sémiotika. Praha: Portál 2004. 362 s.
- DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962. 263 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 304 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.
- FURDÍK, Juraj: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 199 s.
- FURDÍK, Juraj: Život so slovtvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin. Eds. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005. 472 s.
- HORECKÝ, Ján: Slovtvorná sústava slovenčiny. Podstatné meno – prídavné meno – sloveso. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 217 s.
- HORECKÝ, Ján – BLANÁR, Vincent – SEKANINOVÁ, Ella: Obsah a forma ako organizujúce princípy slovnej zásoby. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Materiály z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny. (Smolenice 1. – 4. marca 1983). Red. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1984, s. 13 – 21.

JAKOBSON, Roman: Metaforické a metonymické póly. In: *Lingvistická poetika (Výber z diela)*. Prekl. J. Horecký. Bratislava: Tatran 1991, s. 87 – 93.

KREMPASKÝ, Július: Problém dobra a zla z pohľadu fyziky. In: *Tvorba*, 1998, roč. 8 (17), s. 1 – 3.

KREMPASKÝ, Július: *Veda verzus viera?* Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. 253 s.

KRUPA, Viktor: Jednota a variabilita jazyka. Systémový prístup a tzv. exotické jazyky. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1980. 166 s.

KRUPA, Viktor: *Jazyk – neznámy nástroj*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1991. 163 s.

OLOŠTIAK, Martin: Spolupráca slovotvornej motivácie s inými typmi lexikálnej motivácie. In: *Jazykovedný časopis*, 2009, roč. 60, č. 1, s. 13 – 34.

RYBÁK, Július: Kapitoly o jazyku a prekladaní. Bratislava: Smena 1982. 144 s.

SABOL, Ján: Semiotické parametre štýlu. In: *Komunikácia a text*. Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou organizovanej pri príležitosti životného jubilea doc. PhDr. Františka Ruščáka, CSc., v dňoch 15. – 16. novembra 2001 v Prešove. Red. Z. Stanislavová. Prešov: Náuka 2003, s. 29 – 33.

SABOL, Ján: Semiotické pozadie komunikačných sústav. In: *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. 5. medzinárodná konferencia o komunikácii. Banská Bystrica 3. – 4. 9. 2003. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied – Pedagogická fakulta, Univerzita Mateja Bela 2004, s. 30 – 36.

SABOL, Ján: Vzťah znaku a slova a supraznaku a vety v mediálnom texte. In: *Médiá a text*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Jazykovedný zborník. 17 (AFPh UP 111/193). Eds. J. Rusnák – M. Bočák. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2005, s. 20 – 26.

SABOL, Ján: Syntagmatický a paradigmatický princíp v konexii fónických prvkov. In: *Koreferencia a konexia textu*. Zborník príspevkov z vedeckého seminára usporiadaného na záver riešenia grantového projektu VEGA „Kohézia a koherencia ako vlastnosť textu a ako aktivita expedienta a recipienta“ v decembri 2001. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Jazykovedný zborník. 48 (AFPh UP 96/178). Eds. J. Sabol – L. Sisák. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2007a, s. 13 – 20.

SABOL, Ján: Symetria a asymetria rytmotvorných prvkov. In: *Studia Academica Slovaca*. 36. Prednášky XLIII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Stimul – centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2007b, s. 121 – 126.

SABOL, Ján: Všeobecnolingvistické a semiotické aspekty vzťahu symetrie a asymetrie textotvorných prvkov. In: *Jazykové a kognitívne aspekty okazionálnych výrazov a ich textové funkcie*. Zborník príspevkov riešenia grantového projektu VEGA 2006 – 2008 pod názvom „Slovotvorba a textotvorba. Čo dáva text slovotvorbe a slovotvorba textu“. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Jazykovedný zborník. 27 (AFPh UP 233/315). Eds. J. Sabol – L. Sisák. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2008, s. 6 – 23.

SABOL, Ján: Semiotická hladina motivovanosti v jazyku. In: *Slovo – Tvorba – Dynamickosť*. Na počesť Kláry Buzássyovej. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2010, s. 44 – 49.

SABOL, Ján: Symetria a asymetria v jazyku. In: *Vídy jazyka a jazykovedy*. Na počesť Miloslavy Sokolovej. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Jazykovedný zborník. 34 (AFPh UP 304/386). Eds. M. Ološtiak – M. Ivanová – D. Slančová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2011, s. 31 – 40.

SABOL, Ján: Ekvipolentné protiklady medzi členmi binárnych opozícií jazykovo-semiotických štruktúr. In: *Polarity, paralely a prieniky jazykovej komunikácie*. Zborník príspevkov z 8. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii konanej 6. – 7. 9. 2012 v Banskej Bystrici. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – Belianum 2014, s. 48 – 66.

SABOL, Ján: Reflexný a nonreflexný typ symetrie a asymetrie v jazykovo-semiotických sústavách. In: *Slovakistika vo všeobecnolingvistickej a literárnovednej perspektíve*. Acta Facultatis Philo-

sophicae Universitatis Šafarikianae. 92. Zost. I. Bónová – L. Jasinská. Košice: Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika 2016, s. 15 – 23.

SABOL, Ján: Tendencia k homeostáze semiotických štruktúr v biblickom texte. In: Text v kontextoch (Text v interdisciplinárnych interpretáciách). Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie. Ed. L. Šutor. Košice: Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika 2018, s. 133 – 153.

SABOL, Ján: Semiotické aspekty vývinovej kontinuity grafických sústav. In: Komunikácia v odborných reflexiách. Banská Bystrica: Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela. (v tlači)

SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Prekl. F. Čermák. Praha: Odeon 1989. 467 s.

ZINDER, Lev Rafailovič: Uslovnosť i motivirovanost' jazykovogo znaka. In: Fonetika. Fonologija. Grammatika. K semidesiatiletiju A. A. Reformatskogo. Moskva: Nauka 1971, s. 346 – 351.

JAZYK A LEXIKÁLNA ZÁSoba AKO ODRAZ POTRIEB ČLOVEKA A ĽUDSKEJ SPOLOČNOSTI¹

MARTIN OLOŠTIAK

Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove, Slovensko

OLOŠTIAK, Martin: Language and lexicon as a manifestation of human and social needs. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 327 – 339.

Abstract: The paper tackles the general problem of language and language communication from an onomasiological point of view. It emphasizes the effectiveness and flexibility of language communication. The paper illustrates the ways how the language is capable of satisfying various communication needs of a speech community. The paper focuses on the systemic relations, intersubjectivity and subjectivity, rationality and emotionality and the principle of language economy, particularly in lexicon and word-formation. Examples are taken from the Slovak language.

Key words: man, needs of a speech community, language communication, functions of the language, nomination and expression, lexicon

*Klárú Buzássyovú, poprednú slovenskú jazykovedkyňu, lexikologičku, lexikografku, možno bez preháňania nazvať aj nenapodobiteľnou mysliteľkou, ktorá sa fundovane pohybuje v oblasti uvažovania o jazykovej komunikácii, o jej mieste v spoločnosti, jej vzťahu ku kultúre a o ďalších súvislostiach, ktoré so širšie chápaným fungovaním jazyka súvisia. Ak by som mal vybrať leitmotív, ktorý význačne charakterizuje jej dielo, zvolil by som **pohyb**. Dynamika má v jej textoch viacerú tvár, vyskytuje sa či už v podobe analýz tvorenia a fungovania abstraktnej lexiky, prác o vývine slovnej zásoby súčasnej slovenčiny, o viacrozmerom vzťahu systému a textu, syntagmatických a paradigmatických súvislostiach jazykových jednotiek či o tvorivosti a reprodukovanosti v jazyku. V tejto súvislosti je úplne prirodzená jej dôležitosť až nezastupiteľnosť pri príprave a realizácii pre slovakistiku takých kľúčových projektov, akými sú kolektívna monografia *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989) či *Slovník súčasného slovenského jazyka* (2006, 2011, 2015). Posolstvo textov Kláry Buzássyovej vidím okrem iného aj v tom, že autorka v nich rešpektuje jazykovú – dynamickú – realitu, berúc do úvahy aj spomínané širšie, spoločensko-kultúrne súvislosti.*

ÚVOD

Predkladaný príspevok má dominantne všeobecnolingvistické a onomaziologické ukotvenie. Príklady na analyzované javy uvádzame zo slovenčiny, no pertrak-

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci projektu VEGA 1/0433/16.

tované otázky majú všeobecnejšiu platnosť. Cieľom príspevku je čiastočná charakteristika vzťahov medzi svetom, človekom a jazykom. Konkrétnejšie ide o náčrt možných odpovedí na široko koncipovanú otázku, akými spôsobmi dokáže jazyk uspokojovať rozlične podmienené potreby človeka. Ambíciou je okrem iného poukázať na to, že je možné neeklekticky spájať poznatky tzv. tradičnej jazykovedy, dominantne zastúpenej paradigmou štrukturalizmu, a „novej“ lingvistiky, ktorá sa začala presadzovať po tzv. komunikačno-pragmatickom obrate vo vývoji jazykovedného myslenia približne od 70. rokov 20. storočia. Kľúčovými konceptmi sú: človek, ľudské potreby, jazyk a rečová komunikácia, funkcie jazyka a jednotlivých jazykových prostriedkov, pomenúvanie a vyjadrenie, slovná zásoba.

Vychádzame z poznatku, že človek je biologicko-psychologicko-sociálna bytosť, ktorej charakteristickým (dominantným) znakom je interpersonálna komunikácia uskutočňujúca sa prostredníctvom jazyka. Jazyk je „výtvor“ človeka. Príznačne túto skutočnosť dokladuje Wilhelm von Humboldt: „Vytvorenie jazyka je podmienené vnútornou potrebou ľudstva. Nie je to len vonkajší prostriedok spoločenského styku, ale súčasť samej podstaty človeka. Bez jazyka nie je možný rozvoj duchovných síl, ani formovanie svetonázoru, ktoré človek dosiahne iba vtedy, keď svoje myslenie dovedie v spoločnom myslení v konfrontácii s iným k jasnosti a určitosti... Jazyk patrí medzi tie javy, ktoré podnecujú duchovnú silu človeka k neustálej činnosti“ (Humboldt, 2000, s. 52). Druhú stranu tej istej mince tvorí poznatok, že človek sa stal človekom vďaka jazyku. Juraj Dolník (2012, s. 29 – 47) uvažuje o tzv. antropotvornej sile jazyka – jeho inherentnou vlastnosťou je antropocentrizmus. Človek „stvoril“ jazyk na svoj obraz a v rámci tohto obrazu a pomocou tohto obrazu sa vo svete orientuje. To má pre interpretáciu jazyka a jazykovej komunikácie d'alekosiahle dôsledky (porov. napr. jednu líniu kognitívnej lingvistiky, ktorá je založená na koncepte „jazykového obrazu sveta“).

Každý živý organizmus funguje na báze uspokojovania potrieb. Viacrozmernosť („komplikovanosť“) človeka ako živočíšneho druhu sa odráža aj vo viacrozmernosti ľudských potrieb (porov. Maslowovu pyramídu potrieb). Uspokojovanie potrieb (v zmysle optimálneho prežívania ľudského života) súvisí s odstraňovaním deficitov, ktoré sú v pozadí týchto potrieb. To je podstatou motivácie ľudského správania (Nakonečný, 1996, s. 27 a n.).

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že existencia človeka je založená na uspokojovaní potreby prirodzenej a optimálnej orientácie vo svete, na potrebe „prežiť“. Sloveso *prežiť* sa používa v úvodzovkách, pretože nejde len o primárny biologický význam, ktorý koreluje so základnými fyziologickými potrebami, t. j. s pudom sebazáchovy v zmysle „zostať nažive“, ale aj o široký diapazón mimobiologických potrieb súvisiacich s fungovaním človeka ako psychickej a sociálnej bytosti (Dolník, 2012, s. 43 – 44). Citovaný J. Dolník v tejto súvislosti akcentuje princíp interpretačnej optimality, ktorý „riadi človeka tak, že – opretý o jeho interpretačnú nastavenosť – ho upriamuje na výrazové formy a na selekciu z jeho znalostného fondu, aby z in-

terakcie foriem a fondu navodil význam, ktorý najlepšie zodpovedá jeho optimálnej orientačnej potrebe, aktuálnemu orientačného záujmu“ (Dolník, 2012, s. 40). Alebo inak, môžeme uvažovať aj o potrebe porozumieť svetu (Vaňková et al., 2005, s. 37).

FUNKCIE JAZYKA

Na tieto úvahy možno bezprostredne nadviazať upriamením pozornosti na funkcie, funkčnosť jazyka a jazykových prostriedkov a funkčnosť ich používania v jazykovej komunikácii. Ako je známe, koncept funkčnosti ako jednu zo svojich výskumných dominánt v lingvistiky systematicky rozpracovala pražská štrukturalistická škola. Z tohto dôvodu sa tento smer označuje aj ako funkčný štrukturalizmus.² Pravdaže, funkčné poňatie jazyka má svoju vývinovú líniu a nejde o vnútorné úplne homogénny koncept, ale o viacero koncepcií, ktoré na seba rozličným spôsobom nadväzovali, dopĺňali sa. V kontexte pražskej školy sa postupne vyprofilovalo šesť takýchto funkcií, ktoré sa pripisujú jazyku ako celku: *odrazová (informačná)*, *výrazová (expresívna)*, *apelová, estetická (poetická)*, *metajazyková, fatická* (porov. práce V. Mathesia, R. Jakobsona, J. Mukařovského, B. Havránka, K. Horálka a i.), pričom ako jeden z hlavných inšpiračných zdrojov sa tradične uvádza model jazykového znaku Karla Bühlera, v ktorom sa nachádza aj triáda jazykových funkcií: *odrazová – expresívna (výrazová) – apelová (výzvná) funkcia*. K nim sa často priraduje ešte funkcia *poznávacía, reprezentatívna* (najmä národnoreprezentatívna) a *akumulačná*. Pravdaže, týmto sa výpočet a explikácia funkcií nezavršuje, práve naopak. Ako pripomína Naděžda Svozilová (1988), už reprezentanti pražskej školy klasického obdobia analyzovali funkčnosť jazyka na troch úrovniach: 1) od funkcie k forme, 2) na úrovni jazyka ako celku, 3) na úrovni jednotlivých jazykových jednotiek v systéme.

Koncept potreby a koncept funkcie sa dostávajú do priamej súvislosti, ktorú možno explikovať aj takto: človek komunikuje (používa jazyk) takým spôsobom, aby uspokojil svoju potrebu prirodzenej orientácie vo svete a prirodzenej interpretácie tohto sveta. Správa sa teda tak, že na uspokojovanie tejto potreby komunikuje účelne, funkčne, a to, dolníkovsky formulované, s ohľadom na svoj aktuálny orientačný (presnejšie: orientačno-interpretatívny) záujem.³

² Porov. formuláciu z „manifestu“ Pražského lingvistického krúžku, ktorá je súčasťou *Téz predložených I. zjazdu slovanských filológov v Prahe 1929*: „Jazyk jako výsledek lidské činnosti sdílí se s ní o záměrnost. Ať analyzujeme jazyk jako výraz nebo jako sdělení, úmysl mluvčího jest vysvětlení, které je nejvíce nasnadě a je nejpřirozenější. Proto jest při lingvistické analýze dbáti stanoviska funkčního. Z funkčního stanoviska je jazyk systémem účelných výrazových prostředků“ (Teze..., 1970, s. 35).

³ Pravdaže, interpretácia toho, čo komunikant aktuálne považuje za funkčné, môže byť subjektívna, z čoho môže vziť aj nedorozumenie až konflikt medzi komunikačnými partnermi. Napr. komunikačný partner A (autor výpovede) môže svoju repliku *Vypadni!* považovať za funkčnú, lebo aktuálne uspokojuje jeho emocionálnu potrebu „vyjadriť nespokojnosť, hnev“, zatiaľ čo komunikačný partner B (adresát) ju bude považovať za urážku, ktorá nabúrava jeho potrebu „byť rešpektovaný“.

SLOVNÁ ZÁSoba

V ďalšej časti sa zameriavame na náčrt funkčnosti pomenovacích prostriedkov (slov a slovných spojení), opierajúc sa o exemplifikáciu na materiáli slovnej zásoby (lexiky) slovenského jazyka. Vychádzame pritom zo skutočnosti, že slovná zásoba najbezprostrednejšie a najelementárnejšie reflektuje svet (porov. aj Vaňková et al., 2005) a slovo, resp. pomenovanie je základným typom jazykového znaku.

Slovo, resp. ustálené slovné spojenie sa terminologicky označuje aj ako **pomenovanie**. Termín pomenovanie (z dokonavého slovesa *pomenovať*), resp. pomenúvanie (z nedokonavého slovesa *pomenúvať*) označuje aj procesúalnu stránku (proces utvorenia slova). Tu sa používa aj internacionálny synonymný termín nominácia. Používanie termínu pomenovanie nie je náhodné, pretože sa ním de facto vyjadruje elementárny proces, účelom ktorého je „dať meno, dať názov“ výseku sveta alebo myšlienkovému konštruktovi, ktorý človek považuje za dôležitý. Možno tu teda uvažovať o elementárnej **pomenovacej potrebe**, ktorá je vyjadrením potreby človeka poznávať svet (= orientovať sa v ňom, interpretovať ho), „zmočňovať sa“ ho, a zároveň tieto svoje poznatky a interpretácie uchovávať a deliť sa o ne s ostatnými komunikantmi.

Označovať výseky sveta možno viacerými spôsobmi (jazykovo aj nejazykovo), ale ukazuje sa, že najefektívnejším a pre človeka s ohľadom na jeho prirodzenú potrebu bezproblémovej orientácie a interpretácie optimálnym prostriedkom je práve jazyk, ktorý je stelesnením princípu jednoduchosti a efektívnosti. Na ilustráciu tohto faktu uvádzame dva príklady.

- Identifikovať konkrétneho človeka ako druhovú jednotlivinu, ako jedinečnú bytosť možno viacerými spôsobmi (DNA, odtlačky prstov, rodné číslo, ukázanie prstom v konkrétnej situácii a pod.), ale prirodzeným a najčastejším spôsobom je používanie vlastných mien, teda jazykových, nominačných jednotiek (porov. síce teoreticky možnú, no evidentne absurdnú komunikačnú situáciu, v ktorej by vyučujúci robil na seminárnom cvičení na univerzite dochádzku s použitím rodných čísel). Pravdaže, efektívne používanie vlastných mien je možné len pri splnení istých požiadaviek (o tejto problematike a rôznych stupňoch referencie – presupozičná a referenčná identifikácia – porov. Blanár, 1996), no v porovnaní s inými spôsobmi ide o rýchly (na rozdiel napr. od forenzných techník) a pamäť extrémne nezaťažujúci (na rozdiel od používania rodných čísel) spôsob identifikácie druhových jednotlivín.

- Železničné rušne majú oficiálne len numerické (v minulosti alfanumerické) označenia, ktoré sa zakladajú na striktných technických normách, napr. 240-001-8.⁴

⁴ Porov.: Z. Zlinský: Značení našich železničných hnacích vozidel (1). Dostupné na: <http://www.vlaky.net/zeleznice/spravy/002532-Znaceni-nasich-zeleznicnich-hnacich-vozidel-1.asp> [cit. 16. 8. 2009]. Z. Zlinský: Značení našich železničných hnacích vozidel (2). Dostupné na: <http://www.vlaky.net/zeleznice/spravy/002580-Znaceni-nasich-zeleznicnich-hnacich-vozidel-2.asp> [cit. 16. 8. 2009]. Z. Zlinský: Značení našich železničných hnacích vozidel (3). Dostupné na: <http://www.vlaky.net/zeleznice/spravy/002605-Znaceni-nasich-zeleznicnich-hnacich-vozidel-3.asp> [cit. 16. 8. 2009].

Konkrétne hnacie dráhové vozidlo s týmto číselným označením patrí do typu, ktorý medzi železničiarimi a železničnými fanúšikmi dostal prezývku *Laminátka* (podľa laminátovej skrine; porov. obr. č. 1).⁵ Jazykové pomenovanie je človeku najvlastnejšie, najprirodzenejšie, preto možno jazykové pomenovanie ako náhradu technického (numerického) pomenovania považovať aj za prostriedok humanizácie, ktorý súvisí s potrebou vyjadriť familiárny vzťah k veľkým a komplikovaným technickým zariadeniam. Pomenovanie (prezývka), ktoré sa utvorilo na pôde neoficiálnych komunikačných situácií, v sebe okrem samotnej potreby jazykovo pomenovať (a zároveň spoznať⁶) výsek sveta teda kumuluje aj potrebu vyjadriť emocionálny vzťah k tomu výseku.

Obr. č. 1: Vozidlo patriace k typu rušňov s prezývkou *Laminátka*⁷

Vytvorenie pomenovania (napr. *pero*, *počítač*, *kukučkové hodiny*) je zároveň v istom zmysle završením poznávacieho procesu zameraného na daný výsek sveta a taktiež prostriedkom na uchovávanie týchto poznatkov – daný pojem a význam sa konvenčne spája so zmyslami vnímateľnou formou.

V súvislosti s poznávaním je potrebné spomenúť dôležitú úlohu slovtvornej motivácie, ktorá je zodpovedná za tvorenie jednoslovných pomenovaní zmenou morfematickej štruktúry iných pomenovaní (napr. *záhrada* → *záhradník*, *literárna veda* → *literárnovedný*) alebo kombinácie pomenovaní (napr. *čierny a biely* → *čierno-biely*, *päť hviezdčiek* → *päťhviezdičkový*). Utvorenie slovtvorne motivo-

⁵ V tomto prípade ide o sérionymum, t. j. druh vlastného mena pomenujúci typ, model, sériový výrobok. V rámci daných typov, radov sa pomerne často stretávame aj s pomenovaniami konkrétnych rušňov, napr. 240.013 (*Tasmánsky diabol*), 240.112 (*Stará hyena*), 240.140 (*Citrónka*), 240.121 (*Mazda*), 240.122 (*Edo*). Podľa: <https://vlaky.net/zeleznice/spravy/000015-Prezvyky-elektricky-rusnov-a-jednotiek-parnych-rusnov/>.

⁶ Kognitívny rozmer sa tu jazykovo prejavuje na úrovni slovtvornej motivácie, pomenovanie *Laminátka* v sebe obsahuje motív „laminát“, ktorý istým spôsobom charakterizuje danú vec.

⁷ Zdroj: <http://www.vlaky.net/servis/galeria.asp?lang=1&id=8#> [cit. 1. 12. 2008].

vaného slova prebieha na základe výberu určitého motívu. Tento motív odráža istý aspekt, jav, zložku, vlastnosť výseku skutočnosti, ktorú komunikanti pokladajú v danom čase za relevantnú; porov. napr. domáce pomenovania z oblasti zoologickej a botanickej nomenklatúry, v ktorých sa fixujú vonkajšie znaky, typické miesto výskytu, vzťah k iným živočíchom či rastlinám, typické pohyby a rôzne iné aspekty a vlastnosti, napr. vták – *nektárovka malachitová* („živí sa nektárom z rastlín“, „má farbu ako *malachit*“), motýľ *vidlochvost šachovnicokrídly* („chvost ako *vidly*“, „krídla ako *šachovnica*“), rastlina *ostrica chocholatá* („ostrá rastlina“, „rastie v trse v tvare *chochola*“), porov. obr. č. 2 – 4. Poetikou, „slovotvornou lyrikou“ ukrytou v takomto type pomenovaní sa doslova „nadchýna“ vo svojej štúdii Mira Nábělková (2000).

Obr. č. 2:
*nektárovka malachitová*⁸

Obr. č. 3:
*vidlochvost šachovnicokrídly*⁹

Obr. č. 4:
*ostrica chocholatá*¹⁰

Slovotvorne motivované slová sú teda prostredníctvom svojej vnútornej formy nositeľmi a fixátormi poznávacej činnosti človeka, čo platí aj z ontogenetickej perspektívy.¹¹ V tomto ohľade je tento typ pomenovaní dôležitým objektom záujmu kognitívnej lingvistiky (Vaňková et al., 2005, s. 29; Ungerer, 2007, s. 650 – 675).

SYSTEMIZAČNOSŤ A RELAČNOSŤ

O systéme v slovnej zásobe sa vedú diskusie a možno sa stretnúť aj s názormi, ktoré o systematickosti v lexike vyjadrujú pochybnosti. Napr. Eugen Pauliny reaguje

⁸ Zdroj: <https://www.hbw.com/ibc/photo/malachite-sunbird-nectarinia-famosa/perched-bird> [cit. 29. 8. 2018].

⁹ Zdroj: https://en.butterflycorner.net/fileadmin/_processed_/d/a/csm_Papilio_demoleus_24_u_NHM_01_75f3eb06c4.jpg [cit. 29. 8. 2018].

¹⁰ Zdroj: https://www.lumigreen.sk/obchod_homedir/data/1484/obrazky/2055.06.jpg [cit. 29. 8. 2018].

¹¹ O dôležitosti, ba nezastupiteľnom mieste slovtvorby vo vývine detskej reči a z pohľadu kognície porov. napr. L. Liptáková – K. Vužňáková (2009, s. 92 – 111).

na postuláty pražského štrukturalizmu o existencii samostatného systému v slovnej zásobe¹² takto: „A tak sa zdá, že klasifikácia slovnej zásoby podľa slovných druhov je jediná klasifikácia systémová“ (Pauliny, 1958, s. 26). Následne však pripúšťa existenciu neustále sa meniacej sústavy pojmov (s ilustratívnym využitím lexémy *otec*), pričom rezumuje takto: „... nejaký lexikálny systém uzavretých vzťahov neexistuje. Je tu len voľná a neuzavretá sústava pojmov.“ A ďalej: „Zdá sa teda, že pokiaľ existuje systém slovnej zásoby, je tesne viazaný na gramatický systém, takže je jeho súčasťou. Njaký relatívne samostatný systém slovníka, ako sa domnievame, neexistuje a netvorí nejaký relatívne samostatný ‚plán‘ jazykového systému“ (Pauliny, 1958, s. 27).

Prevažujú však názory, že systém v lexike je zreteľný, aj keď, pochopiteľne, ide o systematickosť *sui generis*. O existencii lexikálnych vzťahov sa nepochybuje,¹³ pretože platí, že ak uznávame existenciu lexikálnych vzťahov, musíme počítať aj s existenciou systému v slovnej zásobe, ktorý by sme mohli charakterizovať ako multištruktúrovaný (na základe uzavretého počtu typov lexikálnoparadigmatických vzťahov¹⁴ existuje obrovské množstvo rôznych lexikálnych štruktúr, resp. zoskupení, paradigiem¹⁵).

Na ilustráciu uvádzame jeden typ lexikálnej relačnosti, ktorá sa využíva aj na pragmatické účely. Konkrétne ide o vzťah paronymie¹⁶, t. j. formálnej podobnosti pomenovacích jednotiek. V odevnom a obuvníckom priemysle existujú názvy výrobkov (logonymá), ktoré sa svojím pomenovaním formálne podobajú na logonymá známych, prestížnych a kvalitných firiem, napr. *Puma* :: *Plima* – *Fuma* – *Pmua* a i.; *Nike* :: *Hike* – *Nkie* – *Knie* – *Nibe* a i.; *Adidas* :: *Addidas* – *Abibas* – *Abidas* – *Adidos* a i. K jazykovej podobnosti sa často pridáva aj podobnosť loga; porov. obr. č. 5 – 8.

Obr. č. 5

Obr. č. 6

¹² Autor tu cituje šesť kritérií klasifikácie lexikálneho systému V. Mathesia, ktoré sa nachádzajú v rozsiahlej štúdii *Řeč a sloh*, 1942.

¹³ Na existencii medzilexikálnych vzťahov je založený koncept paradigmatickej motivácie J. Dolníka (napr. 1985) a následne aj celostné uchopenie fungovania slovnej zásoby v podobe teórie lexikálnej motivácie u J. Furdíka (2008).

¹⁴ Počítame s týmito základnými typmi vzťahov, na základe ktorých sa utvárajú lexikálne paradigmy: pojmové vzťahy (lexikálne pole, resp. onomaziologicko-lexikálna paradigma), synonymické vzťahy (synonymická paradigma), antonymické vzťahy (antonymická paradigma), paronymické vzťahy (paronymická paradigma), homonymické vzťahy (homonymická paradigma), hyperonymicko-hyponymické vzťahy (hyperonymicko-hyponymická paradigma), konverzívne vzťahy (konverzívna paradigma), slovotvorné vzťahy (slovotvorná paradigma – tu uvažujeme o slovotvornej paradigme v širšom zmysle, tento termín je v tomto význame synonymný s termínom slovotvorný útvar).

¹⁵ Lexikálnu paradigmu možno charakterizovať ako súbor lexikálnych jednotiek, ktoré majú spoločné a zároveň odlišné vlastnosti (porov. Ološtiak, 2017, s. 25 a n.).

¹⁶ Bližšie o paronymii a rôznych prístupoch k tomuto javu porov. Ološtiak, 2017, s. 43 – 45.

Obr. č. 7

Obr. č. 8

Možno teda konštatovať, že neexistuje lexikálny „bezdomovec“, t. j. pomenovanie, ktoré by sa nevyznačovalo žiadnymi vzťahmi k iným pomenovaniám. Obrovská masa pomenovacích jednotiek musí byť navzájom rozlične usúvzťažnená, pretože človek pomenúva, poznáva a zapamätáva si vo vzťahoch. Z tohto dôvodu sú systemizačnosť a relačnosť nevyhnutnou podmienkou na efektívne fungovanie jazyka.¹⁷

INTERSUBJEKTÍVNOSŤ A SUBJEKTÍVNOSŤ

Slová môžu byť výsledkom intersubjektívnej konvencionalizácie. To znamená, že napr. na pomenovanie pojmu „pisacia al. kresliaca potreba“ sa v slovenčine používa forma *pero*, pričom táto asociácia je súčasťou prirodzeného jazykového vedomia všetkých komunikantov používajúcich slovenský jazyk (problematiku polysémie, synonymie a ďalších sémantických a komunikačných vzťahov nechávame bokom).

V niektorých prípadoch sa však môže uplatniť aj **subjektívna** nominačná potreba, ktorá rezultuje do utvorenia **okazionalizmu** (príležitostného slova na jedno použitie, ktoré vytvorí v aktuálnej situácii individuálny komunikant¹⁸), napr. *Takto sa hrá hokej, wurstožrúti!*¹⁹; *Ok, idem si prečítať tvoj odsudok.*²⁰; *V rámci EUnifikácie*²¹ *nemali by používať tiež aj slovenský termín „regionálny vlak“ pre súčasné osobné vlaky.*²² V literatúre sa akcentuje nominačná fakultatívnosť ako vlastnosť

¹⁷ S rozvojom počítačovej a korpusovej lingvistiky sa začali objavovať snahy o počítačové spracovanie interlexematických (paradigmatických) vzťahov. Jedným z takýchto výstupov je projekt **WordNet** (<http://wordnet.princeton.edu/>), ktorý pripomína spracovanie lexiky pomocou tezaurov. WordNet sa však od tezaurov odlišuje vo viacerých smeroch: vo väčšej miere berie do úvahy lexie; keďže ide o elektronickú databázu, je možné sa v ňom orientovať pomocou prehliadača (browsera), typy sémantických vzťahov sú explicitne pomenované (porov. citovanú webovú stránku). Lexikálne vzťahy zachytávajú aj tzv. asociatívne slovníky (napr. Ufimecva – Čerkasova – Karaulov – Tarasov, 2004).

¹⁸ K okazionalizmom sa vo viacerých prácach inšpiratívne vyjadrila aj K. Buzássyová (napr. 1979, 1990, 1999), ktorú možno právom pokladať za zakladateľku slovenskej okazionalistiky.

¹⁹ Komentár v internetovej diskusii po zápase Slovensko – Rakúsko 8 : 1 na majstrovstvách sveta v ľadovom hokeji (5. 5. 2005).

²⁰ Negatívny, odsudzujúci posudok. [Z četovej komunikácie.]

²¹ Unifikácia v rámci EÚ. [Z internetovej diskusie.]

²² K funkciám okazionálnych pomenovaní aj ku komunikačno-pragmatickej charakteristike tohto typu slov porov. napr. Ľ. Liptáková, 2000, s. 25 – 35.

okazionalizmov, podstatou ktorej je to, že okazionalizmy zväčša nepomenujúajú nové výseky sveta (z uvedených príkladov porov. *wurstožrút – Rakúšan*). Na druhej strane sa subjektívna nominačná potreba môže realizovať tak, že komunikant nie je spokojný s tým, čo mu uzuálna slovná zásoba ponúka. Preto vytvorí pomenovanie, ktoré najlepšie vyhovuje jeho aktuálnej pomenovacej potrebe, napríklad:

- v zmysle špecifikácie existujúceho pojmu (*papuče – okaz. kolodomky* ‚papuče určené na chodenie okolo domu‘, *chodník – okaz. medziplotník* ‚chodník medzi plotmi‘²³);

- utvorením jednoslovného pomenovania pre pojem, ktorý v uzuálnej lexike nemá lexikalizovaný ekvivalent, možno ho vyjadriť len opisne (osoba, ktorá škodí – *škoditeľ*; kto trávi posledný deň v roku (Silvester) s niekým – *spolusilvestrovač*; výlet, ktorého hlavným cieľom je fotografovanie – *fotovýlet*);

- prejavom tvorivosti (estetickkej – umeleckej, ale aj v rámci bežnej komunikácie; napr. *erosnička* = Eros + rosnička, Š. Moravčík; *krvsajúci deň* = krv + sať, D. Hevier); o vzťahu tvorivosti a reprodukovateľnosti porov. inšpiratívnu štúdiu Kláry Buzássyovej (1999), odkiaľ sme vybrali aj uvedené príklady.

Okazionalizmy sú teda v tomto zmysle individuálnou, subjektívnou reakciou v danej komunikačnej situácii, vyjadrujúc tak emotívny postoj komunikantov (porov. Liptáková, 2000). Uvedené poznámky sa týkajú okazionalizmov, ktoré vytvorili dospelí komunikanti. Problematika detských okazionalizmov je špecifická (napr. Liptáková – Vužňáková, 2009, s. 55 – 91).

RACIONÁLNOŠŤ A EMOCIONÁLNOŠŤ

Človek je racionálna a zároveň emocionálna bytosť. Táto skutočnosť sa prirodzeným spôsobom prejavuje aj v slovnej zásobe, v ktorej okrem nocionálnych pomenovaní existujú aj pomenovania vyjadrujúce emócie človeka.²⁴ Racionálnosť a emocionálnosť chápeme ako konštrukty, ako dva krajné póly, medzi ktorými možno pozorovať prienikové pásma. Opierajúc sa o prototypovú teóriu, ako aj o štrukturalistické poznatky o centre a periférii, možno konštatovať, že racionalita a emocionalita majú svoje prototypové, centrálné zóny. Prototypom racionality je vedecké poznanie²⁵, v slovnej zásobe zhmotnené do podoby odbornej terminológie, a prototypom emocionality v slovnej zásobe je zóna expresívnej lexiky.

²³ Príklady uvádza Ľ. Liptáková, 2000.

²⁴ Hranice medzi racionálnosťou a emocionálnosťou (podobne ako hranice ďalších antinomicky vymedzených pojmov) sa programovo stierajú v kognitívno-lingvistických prístupoch, kde sa napr. konštatuje, že denotácia a konotácia pri interpretácii sveta sa prelínajú, pretože práve „efemérne“ konotačné prvky sú dôležitou súčasťou kognície a kultúrnych aspektov (Vaňková et al., 2005, s. 28 – 29).

²⁵ To, samozrejme, neznamená, že ak chce byť komunikant racionálny, musí nevyhnutne používať odbornú terminológiu.

Odborná terminológia je reflexom špecifikovanej potreby byť presný, jednoznačný, odhaľovať fakty a relácie, kauzalitu, je prejavom objektivizácie pri interpretácii sveta, t. j. poznávania v nastavbovej, vedeckej podobe. Tieto potreby sa odrážajú aj vo vlastnostiach odborných termínov (spisovnosť, jednoznačnosť, presnosť, systémovosť, definovanosť, motivovanosť, derivatívnosť a i.; Masár, 1991); porov. slovo *voda* ako netermín vo význame ‚prírodná kvapalina (v zemi i na povrchu) slúžiaca ako základný nápoj, používaná v priemysle ap.‘²⁶ vz. chemický termín *voda* s definíciou ‚binárna zlúčenina vodíka a kyslíka s molekulovou štruktúrou, v ktorej sa atómy kyslíka a vodíka viažu jednoduchou polárnou kovalentnou väzbou, vzorec H₂O‘.

Expresívna a emocionálna lexika je odrazom ľudskej potreby vyjadriť emócie, subjektívny postoj, hodnotenie vo vzťahu k pomenovanému javu alebo ku komunikačnému partnerovi, pričom, prirodzene, môže ísť o vyjadrenie emocionálnych postojov v rôznych zónach pomyselnej škály medzi kladným a záporným: porov. *Pod' sa napapat'.* – neutrálne [*Pod' sa najest'.*] – *Pod' sa nažrať.* Používanie expresívnej lexiky je eklatantným príkladom činnostnej povahy jazyka a jazykovej komunikácie (v zmysle humboldtovského „energeia“ – jazyk ako aktívny princíp), expedient jazykovo aktívne vyjadruje svoj postoj, momentálne naladenie sa. Emocionálnosť možno vyjadriť prostredníctvom širokého diapazónu pomenovacích jednotiek – expresívne pomenovania vo vlastnom zmysle (napr. *trdlo*, *háved'*, *mojko*, *miláčik*, zvieracie nadávky typu *krava*, *pes*), frazémy vrátane rôznych aktualizácií (*Dovtedy sa chodí s krčahom po vodu, kým sa nerozbije. Lož má krátke nohy, ale o to väčšiu stabilitu.*), okazionalizmy (porov. vyššie), vlastné mená (napr. deminutívne hypokoristiká – *Janičko*, *Anička*, prezývky osôb – *Krívajúci diabol*, prezývkové toponymá – *Pažravá pri Zvolene* [= Banská Bystrica], *Bradavica na Dunaji* [= Bratislava]) a i.

Expresívnosť sa môže evokovať aj prostredníctvom estetickéj funkcie chápanej v širšom zmysle (nemusi ísť len o umelecké komunikáty, ale o všetky komunikáty, v ktorých sa prejavuje nevšednosť, vtip, dvojzmyselnosť, asociatívnosť, t. j. jazyková hra), a to prostredníctvom komunikačnej aktualizácie rozličných paradigmatických relácií medzi pomenovaniami (synonymia, antonymia, paronymia, homonymia, sémantická transpozícia a i.). Ilustratívne príklady sa týkajú aforizmov, teda žánru, pre ktorý je typická komprimovanosť, pregnantnosť, neočakávanosť, kontrarpunktická údernosť, humor, pointa, teda vlastnosti, ktoré prototypovo spĺňajú charakteristiky jazykovej hry, napr. *Sú úlohy, s ktorými sa dá vyrovnat' iba tak, že si človek pokríví charakter.* – *Na výslnie sa najčastejšie dostávajú tí, čo sa už nejako namočili – asi preto, aby vyschli.* – *Keď niekde zašermujete tvrdou valutou, hneď sú všetci na mäkko.* – *Studená vojna neprinesie osvieženie ani v najhorúcejšom lete.* – *Čím viac išli doľava, tým menej pravoverných bolo v ich radoch.* (Aforizmy Stana Radiča, 2005).

²⁶ Výklad významu podľa *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (4. vyd., 2003).

PRINCÍP EKONÓMIE

V lexikálnej zásobe sa viacrozmerne prejavuje aj princíp ekonómie, t. j. potreba expedienta minimalizovať svoju námahu a zároveň maximalizovať obsah svojej výpovede, teda potreba vyjadriť veľa, čo najrýchlejšie a na malom priestore. V lexike ide o rôzne stratégie kondenzácie pomenovania, resp. redukcie formy: napr. *skracovanie* (*vedecká rada* → *VR*), *univerbizácia* (*vysoká zver* → *vysoká*). Osobitným typom kondenzácie je slovtvorba (porov. ďalej).

Tieto dve sily (minimalizovanie vlastnej námahy a maximalizovanie obsahu výpovede) sú protirečivé, neustále na seba pôsobia a vyrovnávajú sa, a to vo vzťahu k aktuálnej komunikačnej situácii so všetkými determinantmi (najmä vzťah k percipientovi, typ komunikačného kanála, komunikačný zámer expedienta a komunikačné očakávania percipienta, vzdialenosť medzi komunikantmi, téma komunikácie, potenciálnosť komunikačných šumov; Horn, 2017, s. 513). Používanie skratiek má v tomto zmysle komunikačne jánusovskú tvár: pre expedienta je z hľadiska ekonómie extrémne výhodné, zatiaľ čo pre percipienta predstavuje potenciálnu hrozbu (percipient musí poznať vzťah medzi skratkou a neskráteným výrazom, ak chce porozumieť komunikovanému obsahu), napr. *Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove* (84 znakov) vz. *ISMŠ FF PU* (8 znakov). Expedient pri iniciálovom skrátaní tohto viacslovného názvu ušetrí mnoho času a priestoru (forma skratky tvorí 6,7 % z formy viacslovného názvu). No ak percipient nevie skratku dekodovať, skrátanie je v konečnom dôsledku (s ohľadom na výsledok komunikácie) nefunkčné. Komunikantom prototypovo ide o to, aby komunikácia bola úspešná, funkčná, to značí, že expedient musí voliť primerané jazykové stvárnenie a brať náležitý ohľad na percipienta.

V tomto kontexte sa ako komunikačne mimoriadne efektívne ukazujú status a vlastnosti slovtvornej motivácie, ktorá ako keby „zmierovala“ antinómiu formálnej implicitnosti a obsahovej explicitnosti: slovtvorne motivované pomenovanie (napr. *huslista*) je dostatočne formálne implicitné, lebo je jednoslovné, a zároveň dostatočne obsahovo explicitné, lebo vo svojej vnútornej forme vyjadruje vnútorne hierarchizovaný význam, ktorý v tomto prípade možno vyjadriť v podobe vety: „človek, ktorý (profesionálne) hrá na husliach“ (Furdík, 1993).

NAMIESTO ZÁVERU – VARIABILNOSŤ JAZYKA

Jazyk je dostatočne flexibilný, aby mohol napĺňať rozličné komunikačné potreby. K dispozícii je primerané, optimálne množstvo výrazových prostriedkov, porov. napr. náčrt diapazónu jazykových (nie čisto lexikálnych) prostriedkov na vyjadrenie kladnej a zápornej odpovede na otázku *Pôjdeš zajtra do kina?* (porov. napr. kategórie ako miera súhlasu – nesúhlasu, taktnosť – netaktnosť, nociónálnosť – emocionálnosť, priamosť – nepriamosť, implicitnosť – explicitnosť).

Pôjdeš zajtra do kina?

Možné záporné odpovede: *Nepôjdem. Nie. Veru nie. Kdeže. Kdežeby. Ešte(že) čo. Božechráň. Vylúčené. Nemožné. Ťažko. Figu. Figu borovú/drevenú! Riť Paľovu! V žiadnom prípade! Ani za boha! Ani bohovi! Ani náhodou. Ani nápad. Ani za nič. Za nič na svete. Ani za (celý) svet. Ani ma nehne. Na to zabudni! Ani pri najlepšej vôli. Trt! Musím sa postarať o syna. Mrzí ma to, ale musím sa postarať o syna. ...*

Možné kladné odpovede: *Pôjdem. Áno. Hej. No. Aj. Ta ňe!/? Pravdaže. Samozrejme. Prirodzene. Iste. Isteže. Zaiste. Tak. Akože! Akože by nie! Jasné. Jasnačka! Že váhaš! Môžeš sa spoľahnúť. Bez debaty. To sa rozumie. Samo sebou. ...*

A ak by aj vyjadrovací prostriedok na uspokojenie aktuálnej komunikačnej potreby chýbal, tak si ho komunikant dokáže kedykoľvek sám vytvoriť. A aj v tom spočíva sila jazyka.

Bibliografia

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii.) Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1996. 250 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: O vzťahu potenciálnych a príležitostných odvodených slov k jazykovej norme. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1979, s. 124 – 127.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Okazionálna slovtvorba ako indikátor synchronnej a diachronnej dynamiky. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitete slavistov (Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989). Red. V. Blanár et al. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 63 – 73.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Tvorivosť a reprodukovanosť v jazyku. In: Pange lingua. Zborník na počesť Viktora Krupu. Red. J. Genzor – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1999, s. 131 – 146.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vývinové tendencie a zmeny v slovnjej zásobe slovenčiny (1945 – 1995). In: Studia Academica Slovaca. 29. Prednášky XXXVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2000, s. 300 – 309.

DOLNÍK, Juraj: Otázka motivovanosti a systémovosti slova. In: Jazykovedný časopis, 1985, roč. 36, č. 1, s. 13 – 22.

DOLNÍK, Juraj: Sila jazyka. Bratislava: Kalligram 2012. 368 s.

FURDÍK, Juraj: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

FURDÍK, Juraj: Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008. 95 s.

HORECKÝ, Ján: K otázke systému v slovnjej zásobe. In: Jazykovedné štúdie. 3. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1958, s. 5 – 18.

HORECKÝ, Ján: Systém slovnjej zásoby v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 1. Prednášky VIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Ústav školských informácií 1972, s. 21 – 28.

HORN, Laurence R.: Pragmatics and the Lexicon: Lexical Pragmatics. In: The Oxford Handbook of Pragmatics. Ed. Y. Huang. Oxford: Oxford University Press 2017, pp. 511 – 531.

HUMBOLDT, Wilhelm von: O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu. Prekl. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2000. 260 s.

- KAČALA, Ján – PISÁRČIKOVÁ, Mária – POVAŽAJ, Matej (eds.): Krátky slovník slovenského jazyka. 4., dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2003. 985 s.
- LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Okazionalizmy v hovorenej slovenčine. Prešov: Náuka 2000. 146 s.
- LIPTÁKOVÁ, Ľudmila – VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Dieťa a slovtvorba. Prešov: Pedagogická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove 2009. 202 s.
- MASÁR, Ivan: Príručka slovenskej terminológie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1991. 192 s.
- MATHESIUS, Vilém: Řeč a sloh. In: Čtení o jazyce a poezii. Eds. B. Havránek – J. Mukařovský. Praha: Družstevní práce 1942, s. 10 – 100.
- NÁBĚLKOVÁ, Míra: Krkoška mámivá – kdeže si žije? (Dávka slovtvornej lyriky.) In: Človek a jeho jazyk. I. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2000, s. 465 – 474.
- NAKONEČNÝ, Milan: Motivace lidského chování. Praha: Academia 1996. 272 s.
- OLOŠTIAK, Martin: Lexikálna paradigmatica, sémantika a kombinatorika. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2017. 118 s. Dostupné na: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Olostiak10>.
- PAULINY, Eugen: Systém v jazyku. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Red. A. Dostál. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1958, s. 18 – 28.
- RADIČ, Stano: Aforizmy Stana Radiča. Zost. I. Radičová – E. Kelley – P. Kelley. Bratislava: NEO, n. o. 2005. 226 s.
- SVOZILOVÁ, Naděžda: K vývoji pojetí funkce (K vývoji pojetí některých základních lingvistických pojmů a termínů). In: Slovo a slovesnost, 1988, roč. 49, č. 1, s. 64 – 71.
- Teze předložené prvému sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. In: U základů pražské jazykovědné školy. Ed. J. Vachek. Praha: Academia 1970, s. 35 – 65. [Teze...]
- UFIMCEVA, Natalia Vladimirovna – ČERKASOVA, Galina Aleksandrovna – KARULOV, Jurij Nikolajevič – TARASOV, Jevgenij Fedorovič: Slavjanskij asociativnyj slovar': ruskij, beloruskij, bolgarskij, ukrajinskij. Moskva: Rossijskaja akademija nauk 2004. 800 s.
- UNGERER, Friedrich: Word-formation. In: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Eds. D. Geeraerts – H. Cuyckens. Oxford: Oxford University Press 2007, pp. 650 – 675.
- VAŇKOVÁ, Irena et al.: Co na srdci, to na jazyku. Praha: Karolinum 2005. 344 s.

LUČE, LUČE, ZLATÉ LÚČE! HVIEZDOSLAVOVSKÉ POZNÁMKY
K VIACSMERNOSTI LEXIKÁLNEJ DYNAMIKY¹

MIRA NÁBĚLKOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha, Česká republika

NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Luče, luče, zlaté lúče!* Remarks on multi-directionality of lexical dynamics inspired by the language of P. O. Hviezdoslav's poetry. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 340 – 358.

Abstract: The literary texts of Pavol Országh Hviezdoslav contain a lot of lexical items unknown to contemporary readers. From anthropocentric point of view, these words as well as many other peripheral lexical items (i.e. obsolete and dialectal words, archaicisms and historicisms) in various texts of the earlier periods may be considered lexical agnonyms. In this connection, the occurrence of small dictionaries attached to the published books as a help for readers is particularly interesting. The appended dictionaries, originating in different periods as a specific kind of reduced text dictionaries, are worth attention from the point of view of Slovak and Slovak-Czech lexicography and from the viewpoint of the language policy and planning in support of Czech-Slovak and Slovak-Czech bilingualism and biliteracy.

Key words: Slovak, Czech, lexicography, lexicology, appended text dictionary, archaisation, historicisation, dialect, agnonyms, language policy, language planning, bilingualism, biliteracy

Verš *Luče, luče, zlaté lúče!* pochádza zo spevu hviezd v XIV. kapitole Hviezdoslavovej *Hájnikovej ženy*, z prvej aj poslednej strofy, v ktorých spoločne znejú hlasy hviezdneho chóru. Spev hviezd – nenadarmo je Pavol Országh Hviezdoslavom – tu zachytáva dotyk sfér, astrálnej (nie ľahostajnej k daniu na Zemi) a pozemskej (s nie jednoduchým ľudským žitím). Poetickú formuláciu *Luče, luče, zlaté lúče!* vysielajúcu do priestoru všetko presvecujúci svit by som rada odovzdať Kláre Buzássyovej pri jej životnom jubileu. Vidí sa mi pritom symptomatické a aj veľmi krásne, že vesmírnú výzvu, pokyn na púť blahodarných lúčov *zo strminy do hlbiny* vyjadril Hviezdoslav celkom pozemským, zvonkavým pastierskym citoslovcom *luče*. To, že ide o slovo z okruhu životných činností, ktoré sú dnes väčšine nositeľov slovenčiny vzdialené (a isto boli, napriek dobovo výraznejšej rurálnosti krajiny, aj mnohým Hviezdoslavovým súčasníkom), má za prirodzený následok, že je slovo *luče*, pobádací výraz pri pasení či zaháňaní oviec, v našom čase prakticky neznáme. Nepatrí zrejme ani do pasívnej slovnej zásoby väčšiny Slovákov, nie je spracované vo výkla-

¹ Text vznikol s podporou projektu Univerzity Karlovej *PROGRES Q10 – Jazyk v proměnách času, místa, kultury*.

dových slovníkoch spisovnej slovenčiny, nájdeme ho zato v *Slovníku slovenských nárečí* (2006). Od verša *Luče, luče, zlaté líče!* bude sa odvíjať nasledujúce lexikologicko-lexikografické „kolotanie“ – chcela by som sa pristaviť pri niektorých, nazdávam sa, že zaujímavých súvislostiach, ktoré sa v súčasnom (aj spätom) pohľade v súvislosti s jazykom Hviezdoslavovej poézie vynárajú.

V názve svojho – pozdravného a ďakovného – textu som v naznačení jeho obsahového nasmerovania spomenula lexikálnu dynamiku. Aj preto, že s dynamikou i *Dynamikou* sú späté krásne roky, ktoré som mala možnosť, spolu s ďalšími kolegami, prežiť v blízkej spolupráci s Klárou Buzássyovou a na ktorých základe sa k nej hlásim ako k svojej učiteľke. Spoločná práca nad *Dynamikou slovnjej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989) predstavovala lektúru so špecifickou senzibilizáciou na to, čo je v pohybe. Ako dynamika slovnjej zásoby sú v monografii predstavené súčasné procesy prebiehajúce v slovnjej zásobe, ktoré zahŕňajú dopĺňanie, vznik nových aj zánik jestvujúcich pomenovaní. Jednotlivé kapitoly knihy s odstupom času popri stálej metodologickej inšpiratívnosti nadobudli už aj črty svedectva o dobovo (tri dekády a viac) vzdialenom jazyku.² Pri prečítovaní monografie si pritom možno uvedomiť, aké je v opise dominantných vývinových procesov, zachytávajúcom kvantitatívne zmeny i reštrukturalizáciu vzťahov jestvujúcich lexikálnych prostriedkov, frekventované slovo „obohacovanie“. Pri charakteristike skúmaných procesov nechýba zreteľ na ústupové a zánikové javy, jednotlivé časti knihy poukazujú napr. na neproduktívnosť konkrétnych slovo-tvorných prostriedkov premietajúcu sa do podôb synchronných konkurenčných či už nekonkurenčných vzťahov (možno tu spomenúť práve aj kapitoly Kláry Buzássyovej venované otázke synchronnej konkurencie pri abstraktných podstatných menách či opis a interpretáciu periferizácie kolektív typu *sedliactvo, roľníctvo*³), spomína sa ústup jednotlivých pomenovacích typov aj zastarávanie, ústup konkrétnych lexém v rámci synonymických radov.⁴ Celkovo však v monografii venovanej lexikálnej dynamike výraznejšie vystupuje to, čo je produktívne, čo prispieva ku kvantitatívnemu a kvalitatívnemu obohacovaniu lexiky, čo ako živé mechanizmy jazyka umožňuje do-

² Lubomír Kralčák v monografii *Dynamika súčasnej slovenčiny. Sociolingvistické aspekty dynamiky jazyka* ponúka ako pojmový nástroj pri opise synchronnej jazykovej dynamiky označenie „aktuálny stav jazyka“ (Kralčák, 2009, s. 20). Dolnú hranicu súčasného aktuálneho stavu slovenčiny možno vymedziť vývinovými procesmi, ktoré tvarovali a tvarujú súčasnú podobu slovenčiny v spätosti so spoločenskými zmenami po r. 1989 – dátum publikovania kolektívnej monografie *Dynamika slovnjej zásoby súčasnej slovenčiny* sa tak prekrýva s týmto spoločenským a jazykovoperiodizačným medzníkom.

³ K spoločensky rezonantnej lexikologickej téme sa K. Buzássyová znova vrátila s odstupom desaťročí (Buzássyová, 2013).

⁴ „Zanikanie (zastaranie, zastarávanie) a tvorba nových členov (neologizmov) v synonymickom rade je proces veľmi živý,“ píše v *Dynamike slovnjej zásoby...* o vývine v skupinách synonym autorka kapitoly Mária Pisárčiková (s. 329) – vývinové premeny sa dotýkajú konkrétnych lexém, ich vlastnej existencie, významu či suprasémantických hodnôt. Zachytenie oboch vývinových smerov prináša v súhre výkladov a využitia kvalifikátorov napr. spracovanie synonymických radov v *Synonymickom slovníku slovenčiny* (2004).

plňať výrazové prostriedky, vyplňať vznikajúce (komunikačne pociťované) lakúny v slovnej zásobe a spoľahlivo napĺňať aktuálne komunikačné potreby jazykového spoločenstva. Monografia obsahuje kapitolu neologizácia, no protismerná antikvarizácia, historizácia či archaizácia,⁵ aby som spomenula niektoré z pojmov týkajúcich sa dynamických „ústupových procesov“, takto samostatne ako synchronne sledovateľný jav spracovaná nie je. Zohľadňujúc v potrebnej miere obojsmernosť procesov lexikálnej dynamiky, bola som i ja pri spracovaní svojej témy, opise adjektívnej lexiky, vnútorne nasmerovaná dominantne na to „nové“, pribúdajúce a ustaľujúce sa, na nové pomenovania a nové významy ako odpovede na nové komunikačné požiadavky.⁶ Aj to je zrejme jeden z motívov, prečo ma dnes jubileum Kláry Buzássyovej nasmerúva vo sfére lexikálnej dynamiky „komplementárne“ – na pohyb v protismere, unášajúci na perifériu a za jej hranice slová, slovotvorné hniezda či ich časti nahrádzané inými pomenovaniami, aj slová, ba celé lexikálne polia pomenúvajúce (bez komunikačnej potreby náhrady) javy zo zanikajúcich sfér ľudských činností. Nejde, prirodzene, o pohyb, ktorý by „predtým“ v lexike nebol, no s akceleráciou spoločenských premien a vyrastaním nových generácií s ich súčasnými špecifikami jazykovej socializácie nadobúda na závažnosti z hľadiska poznania, čo a ako sa v jazykovom spoločenstve deje s ustupujúcou a odchádzajúcou lexikou z rozličných variet národného jazyka.⁷ Výskumne je tento smer pohybu v lexikálnej dynamike prítlačlivý aj ako jedna zo sfér záujmu kultúrno-kognitívne orientovanej lingvistiky. Archaizmy a historizmy rozličných typov sú dôležitou súčasťou jazykového obrazu sveta, ktorý predstavuje jazykové spracovanie a zachytenie mnohorakých životných sfér a vyjadrovacích osobitostí slovenského ja-

⁵ Diferencovanú „časovo deaktualizovanú“ lexiku (archaizmy, zastarané i zastarávajúce slová, historizmy) zastrelil Juraj Dolník termínom antikvarizmy (2003, s. 190 – 192; porov. aj spracovanie antikvarizmov ako slov s príznakom starnutia v učebnici Oľgy Orgoňovej – Aleny Bohunickej, 2011, s. 198 – 202). Možno pripomenúť aj pojem deponovaná lexika, s ktorým pracuje Ľ. Kralčák. Depozíciu chápe ako stratu postavenia výrazu v aktívnej vrstve slovnej zásoby, s jeho posunom na osi „aktuálnosť — zastaranosť — archaickosť“ (Kralčák, 2010, s. 462) – zo sféry depozície sa lexikálne prostriedky môžu (ale aj nemusia) presúvať do sféry zániku.

⁶ Pohľad v opačnom smere sa výraznejšie uplatnil v štúdiu *Músi, báseňné panni. Spätný pohľad na adjektívnu slovotvorbu* (Nábělková, 2007).

⁷ V danej súvislosti Gabriela Múcsková v štúdiu „*Nepoužívanie*“ jazyka – historizácia ako typ jazykovej zmeny hovorí, že pri „nepoužívaní“ jazykových jednotiek sa „mení poznanie (pojmov i samotných denotátov), ktoré prechádza rôznymi modifikáciami – najčastejšie zjednodušením, nepresnosťou, vágnosťou až neznalosťou významu slov (používatelia ich ešte istý čas registrujú v povedomí ako niečo staré, neznáme) –, až sa dospeje k zabudnutiu“ (Múcsková, 2012, s. 307). Zaujímavý obraz stierania diferencií v pôvodných lexikálno-sémantických poliach u súčasných nositeľov slovenčiny podáva napr. monografia Jána Doruľu *Čarovný svet a skutočný život v slovenskej rozprávke* (2012). Pri novších vydaniach rozprávok možno pritom so zreteľom na lexiku sledovať rozličné vydavateľské stratégie. Na jednej strane rozličnú mieru lexikálnej (i širšej jazykovej) adaptácie, osobitne vo vydaniach pre deti, na druhej strane opatrenie publikácie slovníčkom – tak napr. pri trojväzbovom akademickom vydaní *Slovenských ľudových rozprávok z wollmanovskej zberateľskej akcie* (1993, 2001, 2004) či vo vydaní klasických *Slovenských rozprávok* vo vydavateľstve Kalligram (2013).

zykoveho spolocenstva a je podstatnou castou narodneho kulturneho dedicstva. V lingvisticom opise predstavuje ustupujuca lexika otaznik osobitne pri lexikografickom spracovaní, nielen z hľadiska spôsobu opisu jednotlivých slov, sémantických spektier významov, ich hierarchizácie a zachytenia suprasémantických hodnôt, no už pri samom výbere slov do heslára konkrétneho lexikografického kompédia.⁸

V priebehu minulého storočia sa v súvislosti so zmenami v spôsobe života, prinášajúcimi zánik rozšírených a bežných javov a činností, postupne na perifériu slovnej zásoby (či za ňu) dostali celé lexikálne polia týkajúce sa rozličných sfér. Tak sa napr. z používania i širšieho poznania vytratili predtým bežné slová súvisiace s pradením a tkaním ako *praslica*, *kúdel*, *vreteno*, *motovidlo*, *brdo*, čo sa následne odrazilo aj v zmene hodnotenia pri ich lexikografickom zachytení – kým *Slovník slovenského jazyka* (1959, ďalej SSI) aj *Krátky slovník slovenského jazyka* (2003, ďalej KSSJ) spracúvajú slová tohto typu „ako bežnú lexiku“ bez akéhokoľvek kvalifikátora, *Slovník súčasného slovenského jazyka* (2006, ďalej SSSJ) ich už hodnotí ako etnografizmy.⁹ Iný typ zachytenia posunov v lexike späť s rurálnym životom možno vidieť napr. v spracovaní synonymického radu s dominantou *roľník* v *Synonymickom slovníku slovenčiny* (2004, ďalej SSS): **roľník** kto obrába pôdu a chová hospodárske zvieratá (obyč. ako jednotlivec): *jeho otec bol roľník* • **poľnohospodár** (najmä ako všeobecné označenie pracovníkov v poľnohospodárstve) • zastaráv. **sedliak**: *zámožní sedliaci* • **gazda** (roľník vlastníci pôdu): *majetný gazda* • **farmár** (majiteľ farmy; pracovník na farme). Lexikografické spracovanie slova *farmár* v SSS už neobsahuje vymedzenie, ktoré v jeho výklade podával SSI: **farmár** majiteľ al. nájomca farmy v anglosaských krajinách. Kým SSS v danom synonymickom rade signalizuje komunikačný ústup len pri slove *sedliak* (kvalifikátorom *zastar.*), SSSJ už využitím sémantickej poznámky (prv)¹⁰ po prvý raz naznačuje aj súčasnú periferizáciu slova *gazda* v tomto význame: **gazda** (prv) kto vlastní a samostatne obrába pôdu, chová hospodárske zvieratá; syn. sed-

⁸ Na okraj chcem aj tu vďačne pripomenúť, že príprava koncepcie *Slovníka súčasného slovenského jazyka* bola ďalším krásnym obdobím, keď som mala možnosť pracovať pod vedením a po boku Kláry Buzássyovej na spoločnom diele. Na tomto mieste možno odkázať aspoň na niektoré z prác K. Buzássyovej dotýkajúce sa súbežne vývinových procesov v slovnej zásobe slovenčiny a koncepčných otázok jej „stabilizovaného obrazu“ vo výkladovom slovníku (napr. Buzássyová, 1995, 1998, 1999, 2000, 2001, 2003, 2008, 2010, 2012, 2013).

⁹ Ako etnografizmy sú v dosiaľ vydaných zväzkoch SSSJ z tohto lexikálno-sémantického okruhu zachytené napr. lexémy *brdo*, *kolovrat*, *močidlo* či *motovidlo*, predtým spracúvané bez kvalifikátora. Slovám tohto typu venovala okrem iného pozornosť G. Múcsková v už citovanej štúdii (2012), pričom poukázala aj na problémovosť lexikografického hodnotenia konkrétnych slov ako etnografizmov vzhľadom na definíčné črty etnografizmu vymedzené v úvodnej časti slovníka.

¹⁰ K uplatneniu časovej poznámky (prv) medzi inými charakteristikami lexém v SSSJ na základe časového hľadiska pozri *Východiská a zásady spracovania slovníka* (SSSJ, 2006, s. 38), viacerým lexémam spracovaným v jednotlivých dieloch SSSJ s časovým kvalifikátorom (prv), neraz v súhre s inými pragmatickými kvalifikátormi, venovala pozornosť K. Buzássyová v štúdii *Nonotatívne a pragmatické príznaky lexikálneho významu* (2012, s. 60 – 62).

liak.¹¹ Pomenovania z rozličných okruhov tradičného (v mnohom zaniknutého) spôsobu života stretávame dnes najčastejšie v klasickej literatúre – ak ostaneme pri Hviezdoslavovi, v celostnosti lexiky jeho diela je tu deponovaná aj bohatá časť tejto slovnej zásoby (v lyrike aj v jeho epických skladbách, pričom špecifické postavenie možno pripísať kratšej epike, napr. poeticko-realistickým opisom v skladbách *Poludienok*, *V žatvu* či *Na obnôcke*). Popri osobitostiach básnického idiolektu P. O. Hviezdoslava, jeho (slovami Zoltána Rédeya) „licenčných výrazoch“ apelujúcich na čitateľovo interpretačné súznenie, patrí dnes už aj táto, predtým široko známa vrstva lexiky k potenciálnym komunikačným bariéram medzi básnickým textom a jeho prijímateľom. Napr. v básni o babe-zime¹² postavil Hviezdoslav obraz príchodu zimy na paralelu s prácou tkáčky (*šupla k práci za krosná*) aj s metaforickým využitím ďalších odborných pomenovaní (*osnova*, *útok*, *cieva*, *prejma*, *bidlo*, *návoj*, *podnož* či *podvoj*). Ako konštatuje v danej súvislosti už Marta Marsinová v štúdiu *O takzvanej nesrozumiteľnosti Hviezdoslava*, ak „nepoznáme obsah týchto termínov, naozaj ťažko nám ‚porozumieť‘ básni, a uvedomujeme si, že Hviezdoslav akiste bol v tomto ohľade srozumiteľnejší súčasným čitateľom, ktorí pri nerozvitosti nášho života skôr mohli z vlastnej skúsenosti domáceho prostredia poznať krosná i techniku tkania“ (Marsinová, 1948 – 49, s. 196).¹³ Vo vzťahu k básnickej reči Hviezdoslava bol Milan Rúfus svojho času napísal: „Na často nesplavnej rieke vtedajšej básnickej reči slovenskej ťažký náklad kde-tu zachytil sa a uviazol. Stojí tam a dnes žiada prejsť pešo proti prúdu, zájst' k nemu na kuse a tak ho prijať...“ (Rúfus 1974; pozri tiež Nábělková, 1990). To, za čím treba prejsť na kuse proti prúdu, sú v mnohom práve nespoznané lexikálne prostriedky. Nie je to iste len moja skúsenosť, že aj po niekoľkonásobných návratoch k Hviezdoslavovej poézii ostáva človeku všeličo neznáme či inak pochopené. Sama som si relatívne nedávno uvedomila v podstate priezračnú motiváciu slovesa *kolotať* (*len jedno orla skolotanie...*),¹⁴ až donedávna mi ostával skrytý (a vlastne ani neviem, na aký popud sa odkryl, keďže verš aj tak „dával zmy-

¹¹ Sémanticko-pragmatické dôvody existencie a expanzie slova *farmár* v konkurencii s ustupujúcim slovom *gazda* v novej hospodárskej skutočnosti zachytil J. Horecký (2003; o novej konkurenčnej prevahe slova porov. aj Duchková, 2009). Hoci dnešný spôsob života vytýska jednotlivé členy tohto synonymického radu z komunikácie o súčasných javoch, existuje (v istom životnom i jazykovom vzdore) aj tendencia oživiť gazdovanie definované ako sebestačné prírodné hospodárstvo (revitalizácia spôsobu hospodárenia a v spätosti s tým aj slov daného slovtvorného hniezda sa odráža napr. v pomenovaní spoločenstva *Gazdovská obroda*).

¹² Dostupné na https://zlatyfond.sme.sk/dielo/159/Orszagh-Hviezdoslav_Letorosty-II/6.

¹³ K využitiu lexiky zviazanej s konkrétnymi okruhmi tradičného života na tvorbu „odt'ážitejších“ básnických obrazov patrí napokon aj uplatnenie pastierskeho citoslovca *luče* pri vesmírne smerovanom oslovení.

¹⁴ S *kolotanim* sa vo Hviezdoslavovej poézii stretáme na viacerých miestach, napr. aj v krásnych veršoch o vlastnom zrení ... *môj duch sa práve tým rozkolotal, / prvý raz povyšínuv sa na kriela...* v básni *Mať moja dobrá* (Orol 1880, č. 1, s. 12). *Skolotanie orla* z *Pozdravu* nájdeme v slovníčkoch k *Hájnikevej žene* vysvetlené ako „zakrúženie“. Je pritom zaujímavé, že SSSJ v spracovaní výkladu slovesa *kolotať* („byť v stáлом pohybe, víriť, prúdiť“, s kvalifikátorom bás.) význam „krúžiť“ nezachytáva.

sel“) význam slova *bičik* uplatnený vo veršoch ... *a duša sa už ladi k piesni, tkne sa jej bičik prečudesný...*, obe z *Pozdravu v Hájnikovej žene*.¹⁵

AGNONYMIA

V súčasnej ruskej lingvistike sa vo vzťahu k slovu úplne neznámemu či „nie dosť známemu“ z hľadiska používateľa jazyka uplatňuje termín agnonymum. Rozpracúvanie konceptu agnonymickosti so zreteľom na jazykovú osobnosť sa v opozícii antropocentrického a lingvocentrického radí k antropocentrickým lingvistickým prístupom. Je dostatočne známe, že u jednotlivých nositeľov jazyka patrí z celku rozmanito štruktúrovanej slovnej zásoby len časť do ich aktívneho či pasívneho lexikálneho repertoára. V naznačenom terminologickom uchopení prislúšia ostatné, neznáme slová do širokej sféry agnónym, ktorá sa v priebehu života, jazykovej socializácie, s nadobúdaním poznania a rečových skúseností spravidla zužuje. Ide o individuálne osvojovanie si pomenovaní, ktoré používateľ nepoznal, no v súvislosti s osobnými komunikačnými potrebami vznikol tlak na obohatenie poznania v semaziologickom či onomaziologickom smere (v prvom prípade ide o osvojenie si významu slova, v druhom o vyplnenie individuálnej lexikálnej lakúny). Agnonymá sú teda slová (rozličných typov) neznáme alebo len matne známe konkrétnej jazykovej osobnosti – preto termín *agnonymum* nepatrí k pomenovaniám členov paradigmatických zoskupení v slovnej zásobe (*synonymá*, *homonymá*, *paronymá* či *antonymá*, teda na jazyk, jazykový systém orientované, lingvocentricky zakotvené termíny), hoci ich formou pripomína, ale do pojmového arzenálu antropocentrického pohľadu na slovnú zásobu. Rozšírenie daného pojmu sa v rozvoji záujmu o tento typ prístupu k lexike odvíja od monografickej práce *Russkije agnonimy (slova, kotoryje my neznajem)* autorskej dvojice Morkovkinovcov. Podľa autorov danej koncepcie (Morkovkin – Morkovkina, 1997) je agnonymom slovo, pri stretnutí s ktorým sa používateľovi jazyka môže formulovať niektoré vyjadrenie z tejto škály:

1. Vôbec neviem, čo slovo znamená.
2. Mám predstavu len o tom, že slovo označuje niečo vzťahujúce sa na istú sféru reality.
3. Viem, že slovo označuje niečo z určitej triedy predmetov, príznakov atď., ale neviem, čím sa pomenovaná reália odlišuje od iných reálií danej triedy.
4. Viem, že slovo označuje určitú reáliu, ale nepoznám jej konkrétne osobitosti, spôsob využitia, fungovania a i.
5. Viem, čo slovo označuje, ale nemám predstavu, ako vyzerá daný predmet, ako sa prejavuje príznak, ako prebieha proces atď.

¹⁵ V SSJ (1959) je pri slove *bičik* daný význam zachytený ako štvrtý: „4. zastar. sláčik (Hviezd., Tim., Kuk., Ráz.)“; nájdeme ho aj v *Slovníku slovenských nářečí* (1994). Novšie výkladové slovníky už tento význam nezachytávajú.

6. Poznám dané slovo na základe svojej špecifickej životnej skúsenosti, no predpokladám, že mnohí ľudia ho nepoznajú alebo poznajú nedostatočne (ibid., s. 119).

Rozvíjanie tohto lexikologického nazerania v ruskom prostredí spomínam okrem iného preto, že sa s ním spája praktický zreteľ na prípravu osobitného typu lexikografických diel – vychádzajú rozlične koncipované slovníky agnoným, medzi nimi napr. učebný slovník agnoným umeleckých textov (na báze románov L. N. Tolstého) či ilustrovaný slovník zabudnutých a neznámych slov z literárnych diel. Premýšľanie a spracovanie lexikografických diel tohto typu na jednej strane – v rovine percepcie – pomáha udržiavať kontakt s jazykom literárnych diel dávnejších či menej dávnych období s určitým výrezom vlastného kultúrneho priestoru, na druhej strane môže prospešne spolupôsobiť pri rozvíjaní pasívnej a optimálne i aktívnej slovnej zásoby konkrétnej (rozvíjajúcej sa) jazykovej osobnosti. Takéto diela predstavujú samostatné slovníkové publikácie.

Už som sa v predchádzajúcom texte dotkla zachytenia či nezachytenia slov ako *kolotanie* alebo *bičik* vo význame „sláčik“ v slovníkoch predstavujúcich súčasť niektorých vydaní *Hájnikovej ženy*. Otázka „prílohových slovníčkov“ tohto typu v knihách P. O. Hviezdoslava aj ďalších autorov (ako istého analógu spomenutých slovníkov agnoným) predstavuje nesmierne zaujímavú sféru čiastkového spracovania slovenskej lexiky, ktorej sa dosiaľ venovalo menej pozornosti, než by si zaslúžila.¹⁶ Zaujímavá je z rozličných hľadísk, ktorých by som sa rada, hoci len v stručnosti, dotknúť.

Ešte pred začatím do problematiky prílohových slovníčkov z okruhu hviezdoslavovskej (a inej súvzťažnej) autorskej lexikografie možno sa krátko pristaviť pri zaujímavom lexikografickom koncepte Miloša Weingarta v publikácii *Příspěvky k studiu slovenštiny* (1923). Súbežne s prehľadom dovtedajšej slovenskej lexikografie venuje sa aj otázke perspektív spracovania slovnej zásoby slovenčiny. Medzi inými úvahami nachádzame formuláciu, ktorá sa týka hviezdoslavovského slovníka – podľa predstavy M. Weingarta by sa nové koncepcné budovanie lexikografie slovenčiny malo začať práve spracovaním a publikovaním Hviezdoslavovho autorského slovníka: „Dôležitosť tohoto úkolu je každému jasná; že je Hviezdoslav lexikálně nejtěžší ze slovenských autorů, je beze sporu; způsobují to zvláště jeho oravismy a básnické neologismy. V případě Hviezdoslavově by se tedy mohlo upustiti od zásady chronologického vypisování a hned připravovati a vydati úplný slovník všech slov Hviezdoslavových s náležitým výkladem...“ (Weingart, 1923, s. 110).¹⁷ Hoci sa

¹⁶ V klasifikáciách slovníkov sa lexikografické práce, ktoré spracúvajú lexiku konkrétnych textov (jedného textu či viacerých/všetkých textov jedného autora alebo textov viacerých autorov spätých na základe určitého kritéria), nazývajú textové slovníky. Keďže môžu existovať v podobe samostatných rozlične koncipovaných publikácií (napr. autorských slovníkov), ale aj ako slovníčky priložené priamo k literárnym dielam a objasňujúce potenciálne problémovú lexiku, vidí sa mi prijateľné (s istou nominálnou licenciou) nazývať túto osobitnú skupinu stručných textových slovníkov publikovaných v tesnej väzbe na text diela „prílohové slovníčky“.

¹⁷ Weingartove formulácie týkajúce sa plánovaného slovníka slovenčiny sú v mnohom nadčasové: „Znáti docela všechna slova svého jazyka a rozuměti jim – nemůže nikdo. A kromě pouhé znalosti vý-

táto Weingartova vízia nenaplnila, niektoré prvky jeho koncepcie, v tom aj osobitný zreteľ na Hviezdoslavovu lexiku, možno nájsť napr. v káľalovskom slovníku (1923, 1924). Medzi pozoruhodnosti slovníka patrí, že výklad niektorých slov z Hviezdoslavovej poézie konzultoval Miroslav Káľal s autorom a preniesol ich do lexikografického diela. Tak v *Predmluve* slovníka píše, že „... nebohý básnik Hviezdoslav písomne mi vysvetlil do 350 zvláštnych slov zo svojich diel“ (Káľal, 1924, s. 4).¹⁸ Informáciu o lexikálnych konzultáciách s Hviezdoslavom nachádzame potom aj v poznámkach pri skratke (Hv.).¹⁹ Z dosiaľ spomínaných slov zachytáva Káľal (s odkazom nie na Hviezdoslava, ale na Kukučína) význam ‚sláčik‘ v sémantickom spektre lexémy *bičik*: **bičik** 1) bičik, 2) smyčec (*Kuk.*), syn. *sláčik*;²⁰ v hesle *skolotanie* odkazuje na Hviezdoslava: **skolotanie** kroužení, slétání v kole (*orla s., Hv.*); citoslovce *luče* ako emblematické slovo nášho rozmýšľania nespracúva.

LUČE, LUČE, ZLATÉ LUČE!

V citovanej morkovkinovskej škále identifikácie agnoným sa ako posledné uvádza vyjadrenie: „Poznám dané slovo na základe svojej špecifickej životnej skúsenosti, no predpokladám, že mnohí ľudia ho nepoznajú alebo poznajú nedostatočne.“ Ako mestskému človeku prichodilo by mi citoslovce *luče* skôr nepoznať než poznať – a predsa ho „na základe špecifickej životnej skúsenosti“ poznám.²¹ Predpokladám súčasne, že ho

znamu jde ještě o poznání života slov: slova se rodí, žijí a umírají, t. j. stará slova upadají v zapomění, s novými poměry a předměty ujmají se nová, a slova trvající mění svůj význam. To vše chceme a musíme znáti“ (ibid., s. 111). Súčasnne sa tu však stretávame so špecifickým konceptom „slovenského slovníka“ odrážajúcim predstavu aktuálnych potrieb česko-slovenského spoluzitia, ktorá zodpovedala (v zhode so známymi názormi M. Weingarta) koncepcii jednotného československého národa a jazyka: „Pokladám totiž za jisté, že u všech hesel a v každém z nich u každého jednotlivého odstínu významového bude udán příslušný termín český a rovněž, že k slovníku bude připojeno ve formě zvláštního appendixu úplné repertorium česko-slovenské... A tak Slovenský slovník bude vlastně ohromným a nevývratným důkazem, že jazyk národa československého jest jeden a týž...“ (ibid., s. 112).

¹⁸ Odkazuje na to aj v *Poznámkach pre odborníkov* (ibid., s. 1003) a Hviezdoslavov jazyk stručne charakterizuje v *Poučení pre českého čitateľa* (Káľal, ibid., s. 1005).

¹⁹ „(Hv.) = Hviezdoslav: *Sobrané spisy básnické I. – V. Výber z lyriky I. Básne biblické* (Otto). (Excerpcie rôzne: od zaznačenia differenc. slov až k presným výkladom podľa autorovho udania)“ (ibid. s. 995). Hoci sa taktó explicitne uvádza Hviezdoslavova „poradenská prítomnosť“, nie je zrejme, v ktorých heslách konkrétne bola uplatnená. Nevieam o tom, že by už bol niekto v korešpondencii našiel a spracoval tých 350 vysvetlených lexém, ktoré M. Káľal spomína v úvode slovníka.

²⁰ Hviezdoslav má pritom vo svojom básnickom jazyku všetky tri pomenovania, v rámcujúcich častiach *Hájkovej ženy* dve z nich, v *Pozdrave* slovo *bičik*, v záverečnom *Zbohom* slovo *šmytec* (... *vtom hrdiel zaznie na tisíce / kol, všetko v speve, grúň i laz, / halúzky jak by boli šmytce...*), so *sláčikom* sa možno stretnúť v iných básňach, napr. *Návšteva* (*Snáď, že jak struny na huslach / napäté sú i ľudské síly: / i poviknúť len časom kolký / a sláčik treba pohnať v ťah, / by zaihrali, hlaholili...*).

²¹ „Špecifickú skúsenosť“ som nadobudla v jednom z prostredí detstva – počas prázdnin u starých rodičov na Donovaloch chodila som s pani susedou Krištofkou pásť ovce aj kravy. Tam sa mi uložilo do pamäti jej spevavé „*Luče, baro, luče*“, podobne ako varovanie s akuzatívnou väzbou pri slovese *kliat'*.

mnohí ľudia nepoznajú – a jestvujú zaujímavé skutočnosti, ktoré daný predpoklad potvrdzujú. Nejde pritom o anketu medzi ľuďmi, ktorá by to zrejme potvrdila, ale o „edičné úchylky“, na základe ktorých sa v niektorých vydaniach *Hájnikovej ženy* namiesto výzvy *Luče, luče, zlaté lúče!* objavuje verš v podobe *Lúče, lúče, zlaté lúče!* Nestretla som sa nikde s tematizáciou tohto posunu (a teda ani s jeho zdôvodnením). Ak by sme mali počítať s vedomou úpravou, možno ju interpretovať aspoň dvojako. Buď ako nezámernú odchýlku (subjektívne vnímanú ako oprava predpokladanej chyby *luče* → *lúče*), alebo ako zámernú úpravu textu zo strany editora, podávateľa (resp. niekoho v reťazci krokov tlačovej prípravy textu), ako vedomé odstránenie slova *luče* so zreteľom na jeho predpokladanú (ne)znalosť u čitateľa. Teda buď ako agnonymickosť citoslovca na strane „podávateľa“, alebo ako výsledok predpokladu, že dané slovo bude agnonymom z hľadiska adresáta textu, a vedomé rozhodnutie pre (formálne drobnú) úpravu s cieľom eliminovať nepriezračné miesto v záujme vyššej komunikatívnosti. Prikláňam sa skôr k prvej možnosti, možno však boli v rozličných konkrétnych prípadoch aj rozdielne dôvody, prečo sa napokon v publikovanom texte namiesto dynamického výzovového *Luče, luče, zlaté lúče!* objavilo statické exklamačné *Lúče, lúče, zlaté lúče!* S využitím istého pojmového aparátu možno povedať, že tu v konečnom dôsledku ide o realizáciu „iného rečového aktu“. Pri hodnotení výsledku nezámernej či zámernej „drobnej“ úpravy možno teda hovoriť o výraznej modifikácii Hviezdoslavovho autorského zámeru. V inom pohľade, z hľadiska citoslovca, daná úprava ruší jeho šancu byť literárne depouvaným a spomaliť jeho odchod do zabudnutia.

Prvý z takýchto posunov, s ktorým som sa stretla, pochádza zo začiatku 20. storočia. Objavil sa v r. 1909 v *Národných novinách* v článku S. H. Vajanského *Hviezdoslav rozpráva*, publikovanom (spolu s inými textami) pri básnikovej šesťdesiatke.²² Vajanský tu v súvislosti s *Hájnikovou ženou* cituje posledné trojveršie: *A nato počne sa spev hviezd, končiaci sa chórom: Lúče, lúče, zlaté lúče, / Božej priazne pravé klúče, / lúče v otvor srdca rúče!* (Národné noviny, 1909, zo dňa 2. 2. 1909, č. 14, s. 3). A zase už ostaneme v neistote, kto za danou úpravou stojí – či sa pomýlil Vajanský, či to pripísať niekomu inému, tlačiarňi...²³ Akokoľvek, v rozlič-

„Pománky, pománky, spadneš, budú ma kliat!“ Naživo som sa s touto väzbou potom stretla už len raz v reči Ábela Kráľa a pamätám sa na pocit spriaznenosti, blízkosti, ktorý mi jej nečakané vyslovenie navodilo.

²² Vo svojej poézii sa Hviezdoslav po dekádach pristavoval nad prejdenným i aktuálne žitým vlastným (a v tom nielen vlastným) životom – pri príležitosti jubilea Kláry Buzássyovej možno pripomenúť, že k básni P. O. Hviezdoslava *Som na vrchole veku ľudského...*, napísanej v r. 1899 pri päťdesiatke, podal zasvätenú interpretáciu Ján Buzássy (2009).

²³ Na tomto mieste by som chcela poznamenať, že k odchýlke vo Vajanského texte, ktorá nie bezvýznamne dokresľuje kroniku života slova *luče* vo hviezdoslavovskom nasvetení, som sa dostala s využitím vyhľadávača na stránke *Zlatého fondu* slovenskej literatúry (<https://zlatyfond.sme.sk/>). *Zlatý fond* je jedným z mimoriadnych kultúrnych činov/zdrojov posledných desaťročí, ktorý nielenže sprostredkúva prístup k rozsiahlym žánrovo diferencovaným textovým zdrojom a ponúka ich široké spektrum od „povinného čítania“ (ľahko prístupného potenciálnym čitateľom v rozličných obdobiach ich čitateľského života) po bežne „menej propagované“ texty, no môže slúžiť aj ako špecifická jazyková databáza, v čomsi vzhľadom na digitalizovanie starších textov komplementárna ku korpusu súčasného jazyka.

ných vydaniach *Hájnikovej ženy* nachádzame potom verš v dvojakej podobe. Len ako zaujímavosť možno uviesť, že v troch časovo nie veľmi vzdialených vydaniach básnickej skladby vo vydavateľstve Tatran nájdeme v danom verši citoslovce *luče* (1973), substantívum *lúče* (1975), no aj (vedomú? nevedomú?) kombináciu *Lúče, lúče, zlaté lúče!* v úvode *Spevu hviezd* a *Luče, luče, zlaté lúče!* v jeho závere (1969). Napokon možno ešte doplniť, že existujú vydania *Hájnikovej ženy*, kde nenájdeme ani to, ani ono, keďže kapitola *Spev hviezd* patrí k tým častiam skladby, ktoré boli v niektorých vydaniach vynechané.²⁴

„SLOVNÍČEK“

Bolo už spomenuté, že v publikáciách Hviezdoslavových diel (a podobne aj v mnohých knihách iných autorov), osobitne – no nielen – explicitne určených mladým čitateľom nachádzame v závere lexikálnu pomoc, istý súpis a výklad potenciálnych agnoným. Tieto prílohové slovníčky bývajú najčastejšie nazvané *Slovníček*, niekedy *Poznámky* alebo *Výsvetlivky*. Pravda, *Výsvetlivky* obyčajne obsahujú aj širšie encyklopedické údaje a charakteristiku reálií pomáhajúcu pochopiť zmysel textu. Niekedy sú v publikáciách samostatne aj *Výsvetlivky*, aj *Slovníček*, vypracované tým istým autorom či rozdielnymi autormi. Bez zachádzania do podrobností možno tu len naznačiť osobitosti prílohových slovníčkov hodné perspektívnej hlbšej pozornosti.

V knihách vydaných v rozličnom čase máme, neraz z pera lingvistov,²⁵ spracované – zachytené a vyložené – súpisy slov, ktoré ich autori považovali vzhľadom na predpokladaných čitateľov za potenciálne neznáme. Prílohové slovníčky možno analyzovať z hľadiska výberu a spôsobu podania zachytenej lexiky, porovnávať navzájom ako celok (osobitne slovníčky rozdielných zostavovateľov sprevádzajúce rozdielne vydania toho istého diela) či v jednotlivostiach (spracovanie konkrétnych slov aj v slovníčkoch pri rozdielných textoch jedného autora či rozličných autorov), porovnávať spracovanie slov v slovníčkoch s ich spracovaním, resp. nespracovaním v lexikografických dielach. Možno upozorniť na závažný fakt, že mnohé z prílohových slovníčkov pochádzajú z času pred vyjdenia *Slovníka slovenského jazyka*, nie

²⁴ Vydania s vypustením VI., XII. a XIV. kapitoly a spevných vložiek zo VII. a VIII. kapitoly sú známe ako „vlčkovské“, keďže túto edičnú úpravu pri vydaní básnickej skladby pre mládež urobil – s Hviezdoslavovým odobrením – Jaroslav Vlček. V takejto skrátenej podobe *Hájnikova žena* vyšla ešte aj v r. 2002 vo vydaní *Hájnikova žena. Výber z epiky a lyriky* pripravenom Františkom Štrausom (k vlčkovským vydaniam v širšom kontexte pozri napr. Gbúr, 2006, s. 567).

²⁵ Prílohové slovníčky rozdielnej koncepcie aj rozsahu predstavujú integrálnu súčasť ich jazykovedného diela a nájdeme ich zachytené aj v autorských bibliografiách – napr. prvý diel personálnej bibliografie *Slovenskí jazykovedci* (Dvonč, 1987) zachytáva prílohové slovníčky (z obdobia okolo 50. rokov ponajviac z publikácií klasickej literatúry vo Hviezdoslavovej knižnici) u Antona Jánošíka (Jesenský: Pani Rafíková a iní, 1950), Antona Habovštiaka (Kukučín: Život, 1950; Dedinský román, 1952; Hviezdoslav: Ežo Vlkolinský, 1953), Marty Marsinovej (Hviezdoslav: Hájnikova žena, 1949; Odkazy, 1949), Jána Oravca (Jégé: Adam Šangala, 1952) a i.

ktoré zo začiatku dvadsiateho storočia, no bez opory vo vydaných akademických slovníkoch boli pripravované ešte aj slovníčky pri vydaniach klasickej literatúry v povojnovom období. Hoci zväčša ponúkajú len jednoduché vysvetlenie slov (popri výklade – najčastejšie formou synonyma – býva niekedy ako sprievodná informácia ešte údaj o pôvode slova), napr. Marta Marsinová sa práve v slovníčku k vydaniu *Hájnikovej ženy* z roku 1949 pokúsila podať aj istú klasifikáciu spracovanej lexiky s využitím diferencovaného súboru kvalifikátorov (arch., básn., demin., expres., kolekt., ľud., náreč., skrát., čes., lat., maď., nem., tal., tur.), pričom v samostatnej časti *Vysvetlivky skratiek a poznámky ku Hviezdoslavovmu básnickému slovníku* podáva súhrnné charakteristiky takto klasifikovanej lexiky. Z edičnej práce literárnych vedcov možno v lexikografickom smere upozorniť na diferencované hodnotenie slov s pomocou súboru kvalifikátorov u Jána Brezina v prvých troch zväzkoch Hviezdoslavových spisov vydaných v Matici slovenskej, ktoré aj edične pripravil.²⁶ Porovnanie prílohových slovníčkov M. Marsinovej a J. Brezina pri skoro súčasných vydaniach *Hájnikovej ženy*, ich zhôd a rozdielov z hľadiska výberu spracovaných slov, výkladu, hodnotenia pomocou kvalifikátorov, v ďalších krokoch aj z hľadiska ne/zachytenia a hodnotenia danej lexiky vo výkladových slovníkoch slovenčiny by bolo, prirodzene, zaujímavé.²⁷

SLOVENSKÝ A ČESKÝ ČITATEĽ

V súvislosti s prílohovými slovníčkami možno obrátiť pozornosť aj na ich ďalšiu osobitosť vypovedajúcu o špecifiku slovensko-českých jazykových vzťahov v dlhšom časovom horizonte, do ktorej sa v období česko-slovenského spoluzitia premietalo smerovanie dobovej jazykovej aj edičnej politiky. Popri prílohových slovníčkoch, na ktorých podobe sa existencia česko-slovenského kultúrneho kontextu osobitne neprejavuje, existujú mnohé slovníčky v knihách vydaných v slovenských vydavateľstvách, na ktorých spracovaní vidno – a niekde je to aj explicitne uvedené –, že tieto vydania slovenskej literatúry boli adresované súčasne slovenskému aj českému čitateľovi,

²⁶ Okrem *Hájnikovej ženy* (1951) ide o zväzky *Na poliach* (1951) a *Volajúci na púšti* (1951). Konceptne odlišné spracovanie bez využitia kvalifikátorov v ďalších zväzkoch je od ich editora Andreja Kostolného. V digitalizovaných dielach z tohto vydania Hviezdoslavových spisov na stránkach *Zlatého fondu* nájdeme výklad neznámych slov v poznámkach pod čiarou (pri sledovaní ciest priblíženia potenciálne neznámych slov nemožno obísť tento spôsob výkladu, v porovnaní s prílohovými slovníčkami tesnejšie späť s konkrétnymi pasážami textu).

²⁷ Len v krátkosti chcem poznamenať, že pri hodnotení (a prehodnocovaní) spracovania konkrétnych slov v SSJ možno sa v cykle *Čítame Slovník slovenského jazyka* uverejňovanom na prelome 60. a 70. rokov v *Kultúre slova* stretať aj so zvažovaním hodnotenia slov z Hviezdoslavových textov. Napr. pri slovese *flúškať* doloženom len u Hviezdoslava navrhovalo sa prehodnotiť jeho nárečový status na spisovný. Ako expresívne je potom sloveso zachytené v SSS, no SSSJ ho už nezachytáva (k danej otázke porov. Pisárčiková, 1999; k prehodnocovaniu slov s kvalifikátorom ľud., využitým aj v prílohových slovníčkoch M. Marsinovej a J. Brezina, pozri Kačala, 1981).

a teda aj zohľadňovali, viac či menej, jazykové potreby obidvoch čitateľských skupín. Zreteľ na českého čitateľa sa tak premieta do pozoruhodných črt diferencnej prekladovej lexikografie roztrúsenej v prílohových slovníčkoch jednotlivých vydání slovenských kníh. Na ukážku možno uviesť príklady jedného typu spracovania zo *Slovníčka* M. Marsinovej k vydaniu knihy P. O. Hviezdoslava *Odkazy* v edícii Hviezdoslavovej knižnice (Martin, 1949) – k nadpisu *Slovníček** sa v poznámke pod čiarou uvádza „*pre slovenského i českého čitateľa“: *broň* = brnenie, zbroj = pancíř; *bútlavý* = spráchnivený = trouchnivělý, práchnivý.²⁸ Niekde sa dá výklad považovať za spoločne adresovaný nositeľom obidvoch jazykov: *krútnava* = vír, kde vystupuje zaujímavá skutočnosť, že bivalentná lexéma²⁹ *vír* ako objasnenie významu potenciálneho agnonyma *krútnava* je z hľadiska slovenčiny synonymom, z hľadiska češtiny prekladovým ekvivalentom. Ako dvojstranne smerovaný výklad bivalentným slovom vyznieva aj spracovanie kolektíva *detva* = deti (hoci zápis *deti* má formálne slovenskú podobu). Na druhej strane spracovanie slov ako *čudno*, *haluz(a)* či *konár* ukazuje, že do slovníčka boli zaradené najmä so zreteľom na českého čitateľa: *haluz(a)* = větev; *konár* = větev; *čudno* = podivně.³⁰ Osobitosť vzájomných jazykových vzťahov, ktorá sa premieta o. i. do existencie prílohových slovníčkov tohto druhu, možno demonštrovať napr. aj na spracovaní slova *grúň* (*grúň* = lesnatá, travnatá stráň). Že ide o výklad nasmerovaný skôr na českého adresáta, naznačuje vlastne len česká podoba adjektíva „travnatá“ – s krátkym *a* v koreni slova. Zaujímavá je pritom otázka, do akej miery sa napr. slovo *grúň* vníma ako potenciálne agnonymum pre nositeľov slovenčiny, čo by bolo možné „odsledovať“ v rozličných slovníčkoch pri jednotlivých vydaniach kníh. Iná otázka je, do akej miery zvláda lexikografické spracovanie, nielen v slovníčkoch tohto druhu, ale vo všeobecnosti, oslabiť mieru agnonymickosti jednotlivých lexikálnych prostriedkov v zmysle naznačenej morkovkinovskej škály.³¹ Celkovo môže hlbší pohľad na prílohové slovníčky priniesť obraz výseku literárne využiteľnej potenciálne ne-

²⁸ Pri danom type spracovania nie je explicitne uvedená jazyková príslušnosť výkladových synonym, slovenské a české sú oddelené len znamienkom = (rovná sa). Ide pritom vskutku len o jeden zo spôsobov spracovania slovníčka, inde sa môžeme stretnúť so sporadickjším uvádzaním českých ekvivalentov, pričom ich českosť je zreteľnejšie naznačená skratkou č. (tak napr. A. Habovštiak v slovníčku k *Ežovi Vlkolinskému*, 1953: *ačida* = skutočne, veru, naozaj, č. opravdu; *ciagol'* = zamrznutá voda na odkvape strechy, cencúľ, č. střechýl, rampouch; *shrčit' sa* = č. shlouknouti se) a pod. V tomto slovníčku nájdeme aj spracovanie slova *luče* (*luče!* = pokrik na ovce, aby sa odlúčili z krdľa) – anticipujúce jeho prakticky zhodné podanie o polstoročie neskôr v *Slovníku slovenských nářečí* (2006).

²⁹ K bivalentnosti, súčasnej príslušnosti jazykového prostriedku k dvom jazykovým kódom, pozri bližšie napr. Nábělková (2008, 156 a n.).

³⁰ Možno tu aspoň stručne spomenúť, že napr. v už spomínaných súbežne vydaných dielach – v *Slovníčku* M. Marsinovej k *Hájkovské ženě* (1949) a v *Slovníku* J. Breziny (1951), smerujúcich k podrobnejšej suprasémantickej charakteristike potenciálnych agnonym s využitím kvalifikátorov, analogický zreteľ na českého čitateľa, ktorý by bol reprezentovaný českými ekvivalentmi, prítomný nie je.

³¹ Otázka sa dotýka širokej témy súhry osvojovania si lexiky a spoznávania sveta, z hľadiska slovníkového spracovania potom aj vzťahu zachytenia kognitívno-znalostného okolia nevyhnutných a dostávajúcej informácií v lexikografickom výklade (porov. napr. Nagy, 2013).

známej slovenskej lexiky, spracovanej so zreteľom na diferencovaného čitateľa, ktorý je zaujímavý z viacerých hľadísk.

Prílohové slovníčky a aj lexikálne poznámky pod čiarou ako súčasť literárnych diel (v ktorých sa predvída a zohľadňuje agnonymickosť konkrétnych slov aj pre členov druhého jazykového spoločenstva) majú v česko-slovenskom kontexte dlhú tradíciu (porov. Gajdošová, 2014; Nábělková, 2015).³² Je zrejmé, že do vypracúvania prílohových slovníčkov sa v jednotlivých obdobiach premietali rozličné stránky dobovej jazykovej politiky a osobitne jazykového plánovania zameraného na súbežný rozvoj receptívneho bilingvizmu a biliterárnosti³³ a podporujúceho čítanie literárnych diel v origináli – v medzivojnovom čase sa opakovane možno stretnúť s podpornou tematizáciou takéhoto prístupu.³⁴ Nie je pritom nijako bezvýznamná ani lingvistická reflexia prílohových slovníčkov sprevádzajúcich vydania klasickej slovenskej literatúry (Zubatý, 1922).³⁵ V našom čase pritom asi nie je širšie známe, do akej miery sa špecifické „slovníčkové postupy“ reprezentujúce pestovanie biliterárnosti

³² Špecifické sféry predstavujú na jednej strane „zmiešané“ slovníčky a poznámky pod čiarou (aj zdvojovanie slov priamo v texte), ktoré objasňujú potenciálne neznáme české a slovenské slová (slovakizmy) v českých textoch slovenských autorov píšucich po česky, na druhej strane slovníčky slovakizmov u českých autorov slovakofilov, napr. v dielach Boženy Němcovej, Adolfa Heyduka či Rudolfa Pokorného (Nábělková, 2015; k slovakizmom v češtine súhrnne Nábělková 2016a, 2016b).

³³ To v dnešnom pohľade. Hovorit' spätne o podpore bilingvizmu a biliterárnosti nie je len terminologickým anachronizmom, ale v značnej miere to protirečí aj rozšírenej „jednotnostnej“ konceptualizácii vzájomných vzťahov (československého jazyka i československej literatúry), osobitne v medzivojnovom období.

³⁴ Druhou stranou tej istej mince bol koncept neprekladania literatúry zo slovenčiny do češtiny a naopak (Pražák, 1928). V súvislosti s vypracúvaním slovníčkov sa možno pristaviť aj pri otázke jednosmernosti či dvojsmernosti uplatňovania daného prístupu, teda pri otázke, či a kde sa stretne so zreteľom na slovenského čitateľa českých literárnych textov pretaveným do prílohového slovníčka so slovenskými ekvivalentmi českých slov. Za vysvetľovanie neznámych českých slov slovenským čitateľom v knihách českých klasikov prihováral sa napr. v r. 1928 – spolu s kritikou existencie prekladov z češtiny do slovenčiny – v *Lidových novinách* Z. V. Přibík (3. 1. 1928, s. 1).

³⁵ Josef Zubatý sa osobitne sústreďuje na vydanie Martina Kukučina v edícii *Čítanie študujúcej mládeže* (Matica slovenská, Martin). Ako prvý zväzok tu v r. 1922 vyšla *Hájnikova žena* s prílohovým slovníčkom Františka Heřmanského, ktorý je na rozdiel od vyššie spomínaných slovníčkov „klasickým“ slovensko-českým diferenčným slovníčkom pri vydaní slovenského textu zohľadňujúcim českého čitateľa. Tu je v dnešnom pohľade zvláštne, že ide o matičné vydanie adresované mládeži, teda o vydanie na Slovensku, so slovníčkom vypracovaným českým autorom, kde nie je explicitne prítomný zreteľ na slovenského čitateľa – priblíženie potenciálnej agnonymickej lexiky sa mu ponúka iba ak cez češtinu. Heřmanského slovníček je tak z časového, autorského – jazykového aj koncepčného hľadiska veľmi zaujímavým prvkom v budúcej „slovníčkovej komparácii“. Zo vznikového hľadiska reprezentuje iný typ prílohového slovníčka, než napr. slovensko-český slovníček Františka Frýdeckého sprevádzajúci (pod názvom *Poznámky*) Hviezdoslavove *Básně biblické*, ktoré boli vydané po slovensky (hoci pod českým názvom) ešte v r. 1911 v Prahe, teda v českom prostredí. Za Frýdeckého prílohovým slovníčkom sa uvádza využitie dvojazyčného slovníka vydaného K. Kálalom a K. Salvom v r. 1896 (neskôr sa aj F. Frýdecký stal autorom samostatných prekladových lexikografických príručiek; porov. Gajdošová, 2014).

udržiavali v česko-slovenskom kontexte aj v povojnovom období, čím boli naplnené a akú mali konkrétnu lexikografickú podobu.³⁶

Napokon sa možno pristaviť ešte pri jednom type prílohových slovníčkov v knižných vydaniach *Hájnikovej ženy*, konkrétne v jej prekladoch do češtiny.³⁷ Skoro v rovnakom čase vyšli dva preklady, obidva pod názvom *Hájnikova žena*³⁸ – v r. 1958 preklad Ladislava Narcisa Zvěřinu, v r. 1959 preklad Jiřiny Kintnerovej (pričom práve Kintnerovej preklad sa vníma ako začiatok autentického básnického prekladu zo slovenčiny do češtiny).³⁹ Hoci by sa dalo predpokladať, že – keďže ide o preklad – knihy nebudú slovníčky obsahovať, predsa ich v nich (ako *Vysvětlivky*) nájdeme. Na rozdiel od predchádzajúcich tu ide o slovníčky slov, ktoré sa vyskytujú v preklade, teda vlastne o slovníčky slovakizmov, ktoré autori ako bezekvivalentnú lexiku alebo ako výrazy potrebné na priblíženie koloritu vo svojom prekladovom texte využili. Rozsiahlejší (no stručný) je slovníček v preklade L. N. Zvěřinu, čo aj prirodzene zodpovedá jeho väčšej blízkosti k originálu.⁴⁰ V obidvoch slovníčkoch zhodne nájdeme prírodné pomenovania či pomenovania kultúrnych reálií *grúň, polana, dolomán, kordován*, v ďalších zachytených slovakizmoch, vysvetlených výkladovou perifrázou, sa slovníčky líšia (nie je tým však povedané, že sa ešte aj iné než takto spracované slovakizmy nevyskytujú v jednom či druhom prekladovom texte). Aj tieto slovníčky – v súhre s celkom prekladového textu – ponúkajú špecifický materiál na viacdimenzionálnu komparáciu. Na nich mal byť vlastne pôvodne postavený môj textový pozdrav Kláre Buzássyovej – napokon ale potiahol trochu iným smerom.

Je zrejmé, že „hviezdoslavovské kolotanie“ môže súčasnému lexikologickému pohľadu na slovenčinu ponúknuť z rozličných – naznačených aj ďalších – hľadísk veľmi veľa. Ide o naše literárno-jazykové kultúrne bohatstvo, v jazykovednom pohľade o slovenčinu, ktorá vo Hviezdoslavových textoch stále žije svojím premieňavým životom, aj o ďalší poklad v sekundárnych textoch rozličného druhu, ktoré sa

³⁶ Niekoľkým z prvých prílohových slovníčkov sprevádzajúcich v 50. rokoch vydania slovenskej literatúry v Hviezdoslavovej knižnici venovala pozornosť so zreteľom na potreby českého čitateľa slovenského originálu Věra Svobodová (1951).

³⁷ Oproti prekladom, reprezentovaným tvorivým prístupom L. N. Zvěřinu a J. Kintnerovej, je vari dobre pripomenúť aj publikovaný postup počestenia Hviezdoslavovej básne *Ó, mládež naša*, ktorý v jednotlivých hláskoslovných, tvaroslovných a napokon aj lexikálnych krokoch demonštroval František Pastrnek ako doklad blízkosti slovenčiny a češtiny (Pastrnek, 1900, s. 47 – 50).

³⁸ Prenesenie slovenského názvu diela do češtiny ako vedomé rozhodnutie aj so zachovaním slovakizmu komentovala medzi iným J. Kintnerová vo svojom článku *Ako som prekladala Hájnikovu ženu* (1960, s. 323). Významná prekladateľka zo slovenčiny (preložila ešte Hviezdoslavove *Krvavé sonety* a prekladala viacerých slovenských autorov) publikovala aj ďalšie texty s témou slovensko-českého prekladu (1960, 1962).

³⁹ Porovnanie obidvoch prekladov možno nájsť osobitne u Viliama Turčányho (1962), dotýkajú sa ho však aj iní autori prác o preklade.

⁴⁰ Možno tu ešte poznamenať, že Zvěřinov preklad vyšiel bilingválne, s paralelným uvedením textov v obidvoch jazykoch, ako „mimočítanková čítba pro školy všeobecně vzdělávací, pedagogické a odborné“.

v priebehu času k Hviezdoslavovmu dielu pripojili a ako významný komplement ponúkajú možnosti ďalších pohľadov na slovenčinu v jej vývine – aj na život slovenčiny v jej súčasných nositeľoch, ktorí niečo nesú a niečo nenesú ďalej.

Rada by som pozdravný text jubilantke zakončiť známym nám *Pozdravom* v dvoch jazykoch v troch podobách. Vidí sa mi, že podoby *Pozdravu* v preklade do blízkeho druhého jazyka majú takto vo vzájomnom dotyku špecifický aktualizálny potenciál aj na vnímanie krásy Hviezdoslavovho originálu.

Pavol Országh Hviezdoslav	Pavol Országh Hviezdoslav preklad Ladislav Narcis Zvěřina	Pavol Országh Hviezdoslav preklad Jiřina Kintnerová
Hájnikova žena Pozdrav	Hájnikova žena Pozdrav	Hájnikova žena Pozdrav
<p>Pozdravujem vás, lesy, hory, z tej duše pozdravujem vás!</p> <p>...</p> <p>Len okamih tam pobudnutia: už mŕtvie bôľ, už slabnú putá, zrak čistí sa, tlak voľneje, i oživujú nádeje; len jeden pokyn, zášum lesný, len jeden horskej riavy skok: a duša už sa ladí k piesni, tkne sa jej bičik prečudesný – a srdce hupká vozvysok; len jedno orla skolotanie, len jeden švihot sokola, prez horu mužné zahvizdanie, na holiach jeden záblesk vatry: a nás už chváce povola, duch už sa zažal, už sa jatri, plamenným krídlom šibe hor’, jak v nebo naspäť meteor; len chvíľka, ako vzdušný vlas čo preletí nám ponad hlavu – a už ju máme, myseľ hravou: zmladenej duše prez dúbravu tak strie sa, ako dúhy pás...</p> <p>... Z tej duše pozdravujem vás!</p>	<p>Vás pozdravuji, lesy, hory, z té duše pozdravuji vás!</p> <p>...</p> <p>Jen okamžik tam strávíš malý a slábnou pouta, mizí žaly, zrak zjasní, je ti volněji, i novou zas máš naději; jen jeden pokyn, zášum lesa, jen jeden horské vody skok: a duše již ti v písni plesá a letí až kams pod nebesa, jak sladký bičik sleh ji v bok; jen jedno orlí zakroužení, jen jeden přelet sokolí, hvizd přes horu v tom táhlém chvění, kdes v stráni záblesk vatry zlatý a, hle, již celé okolí jak duch by zažeh, rozevlátý, v tyn nebes jak by vzhůru lét to meteor v jich hloubku zpět; jen chvílka jako vzdušný vlas co přelétne nad naší hlavou – a již ji máme: mysl hravou: to zmládlé duše nad doubravou tak stře se jako duhy pás...</p> <p>... Z té duše pozdravuji vás!</p>	<p>Hory mé, lesy, celou duší, z celého srdce zdravím vás!</p> <p>...</p> <p>Jen chvílku u vás spočinouti – bol hyne s rozbitými pouty, zrak čistý, s myslí padá tíž, i naděje se budí již; jen jednou lesy zašumějí, bystřina prahy přeskočí, a v duši už už písně znějí, čarovný proutek dotkl se jí a srdce hned si poskočí; jen jednou orel kruhem slétne a sokol ve výši se mihne, hvizd chlapců vrchol hory přetne, na holích bleskne vatra žhavá – a v tobě vše už k míru tihne, duch znovu vzplál, už zjitřen vstává, plamenným křídlem vzhůru vzlét, jak hvězda stoupá v nebe zpět. Jen chvílka jako vzdušný vlas nad hlavou letem se nám krade a hravá mysl se zas všade nad doubím duše znova mladé rozprostře jako duhy pás.</p> <p>Z celého srdce zdravím vás!</p>

... celou duší, z celého srdce zdravím Vás!

P r a m e n e

(výber z vydání Hájnikovej ženy P. O. Hviezdoslava)

- HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: Hájnikova žena. Čítanie študujúcej mládeže slovenskej. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská 1922. 116 s.
- HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: Hájnikova žena. Čítanie študujúcej mládeže. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1949. 260 s.
- HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: Hájnikova žena. Bratislava: Mladé letá 1962. 269 s.
- HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: Hájnikova žena. Spisy P. O. Hviezdoslava I. Slovenský literárny odkaz. Martin: Matica slovenská 1951. 283 s.
- HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: Hájnikova žena. Přebásnil L. N. Zvěřina. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1958. 176 s.
- HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: Hájnikova žena. Přeložila J. Kintnerová. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1959. 363 s.
- HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: Hájnikova žena. Kvety, zv. 41. Bratislava: Tatran 1969. 279 s.
- HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: Hájnikova žena, Ežo Vlkolinský, Gábor Vlkolinský, Dve náštevy. Hviezdoslav III. Bratislava: Tatran 1973. 582 s.
- HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: Hájnikova žena. Čítanie študujúcej mládeže, zv. 69. Bratislava: Tatran 1975. 240 s.
- HVIEZDOSLAV, Pavol Országh: Hájnikova žena. Výber z epiky a lyriky. Bratislava: Perfekt 2002. 176 s.

Bibliografia

- BREZINA, Ján: Slovník. In: Hájnikova žena. Spisy P. O. Hviezdoslava I. Slovenský literárny odkaz. Ed. J. Brezina. Martin: Matica slovenská 1951, s. 263 – 279.
- BUZÁSSY, Ján: Som na vrchole veku ľudského. In: Hviezdoslav v interpretáciách. Ed. J. Zambor. Bratislava: Literárne informačné centrum 2009. 160 s.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Lexikálne zmeny v súčasnej slovenčine (tendencie, motívy, komunikačný efekt). In: Języki słowiańskie 1945 – 1995. Gramatyka – leksyka – odmiany. Ed. S. Gajda. Opole: Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej 1995, s. 195 – 203.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Lexikálna rovina. In: Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Slovenský jazyk. Ed. J. Bosák. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 1998, s. 33 – 47.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Ľudový substrát v poézii Lýdie Vadkertiovej-Gavorníkovej. In: Nárečia a národný jazyk. Ed. A. Ferenčíková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1999, s. 241 – 251.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vývinové tendencie a zmeny v slovnej zásobe slovenčiny (1945 – 1995). In: Studia Academica Slovaca. 29. Prednášky XXXVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2000, s. 300 – 309.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Z koncepcie a realizačnej problematiky nového výkladového Slovníka súčasného slovenského jazyka. In: Lexicographica '99. Eds. S. Ondrejovič – M. Považaj. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2001, s. 13 – 23.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vývin slovnej zásoby slovenčiny (najmä v poslednom dvadsaťročí). In: Letná škola prekladu. 2002. Ed. A. Keníž. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2003, s. 132 – 145.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Jazyk a spoločnosť: krátka „kariéra“ niektorých slov a významov slov (Príspevok k vymedzeniu pojmu efemérne slovo). In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Ed. S. Míslivíková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2008, s. 245 – 255.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vzťah internacionálnych a domácich slov v premenách času. In: Jazykovedný časopis, 2010, roč. 61, č. 2, s. 113 – 130.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Konotatívne a pragmatické príznaky lexikálneho významu. In: Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Eds. K. Buzássyová – B. Chochoľová – N. Janočková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2012, s. 56 – 75.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Hromadnosť (kolektívnosť) a individuálnosť ako jazykové a sociálne kategórie. In: Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte spisovnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca. 7. Eds. S. Ondrejovič v spolupráci s J. Vrábľovou a A. Krausovou. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2013, s. 117 – 130.

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

DORULA, Ján: Čarovný svet a skutočný život v slovenskej rozprávke. Bratislava: Goringa 2012. 123 s.

DUCHKOVÁ, Silvia: Kto je farmár? In: Kultúra slova, 2009, roč. 43, č. 1, s. 62 – 63.

DVONČ, Ladislav: Slovenskí jazykovedci: súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1925 – 1975). Martin: Matica slovenská 1987. 1388 s.

FRÝDECKÝ, František: Poznámky. In: Hviezdoslav: Básně biblické. Agar – Kain – Sen Šalamúnov. S úvodem a poznámkami Fr. Frýdeckého. Praha: J. Otto 1911, s. 171 – 180.

GAJDOŠOVÁ, Katarína: Slovensko-česká a česko-slovenská dvojazyčná lexikografia. Vývinový prehľad od 19. storočia po súčasnosť. Časť I. In: Slovenská reč, 2014, roč. 79, č. 5 – 6, s. 274 – 303.

GBÚR, Ján (ed.): Pavol Országh Hviezdoslav. Básnické dielo. Bratislava: Kalligram 2006. 656 s.

HABOVŠTIAK, Anton: Slovníček. In: P. O. Hviezdoslav: Ežo Vlkolinský. Hviezdoslavova knižnica. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1953, s. 201 – 219.

HABOVŠTIAK, Anton: P. O. Hviezdoslav – majster slovenského slova. In: Kultúra slova, 1969, roč. 3, č. 9, s. 299 – 302.

HEŘMANSKÝ, František: Slovníček. In: Hviezdoslav: Hájnikova žena. Čítanie študujúcej mládeže slovenskej. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská 1922, s. 95 – 111.

HORECKÝ, Ján: Farma či gazdovstvo. In: Kultúra slova, 2003, roč. 37, č. 3, s. 156 – 157.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján et al.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 436 s.

HVIŠČ, Jozef: Inovácia Hviezdoslavovej poézie. (Na okraj poľského a českého výberu z Hviezdoslavovej poézie). In: Literatúry v kontaktech: (jazyk – literatúra – kultúra). Brněnské texty k slovakistice. Eds. J. Pospíšil – M. Zelenka. Brno: Masarykova univerzita 2002, s. 62 – 70.

KAČALA, Ján: K procesu prehodnotenia tzv. ľudových slov na hovorové. In: Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 2, s. 155 – 158.

KÁLAL, Karel – KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. (Slovensko-český diferenciálny.) Banská Bystrica: Slovenská grafia 1923. 1112 s.

KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. (Slovensko-český slovník a český ukazovateľ). S praktickou mluvniciou československou. Banská Bystrica: Slovenská grafia 1924. 1116 s.

KINTNEROVÁ, Jiřina: Ako som prekladala Hájnikovu ženu. In: Slovenské pohľady, 1960, roč. 76, č. 3, s. 318 – 323.

KINTNEROVÁ, Jiřina: Citoslovce v prekladech ze slovenštiny do češtiny. In: Dialog, 1960, roč. 4, č. 3 – 4, s. 120 – 132.

KINTNEROVÁ, Jiřina: Nebezpečenstvo blízkosti. In: Slovenské pohľady, 1962, roč. 78, č. 3, s. 26 – 29.

KRALČÁK, Ľubomír: Dynamika súčasnej slovenčiny: sociolingvistické aspekty dynamiky jazyka. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta 2009. 144 s.

KRALČÁK, Ľubomír: Mechanizmy dynamiky jazyka. In: Slovo – tvorba – dynamickosť. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2010, s. 460 – 466.

MARSINOVÁ, Marta: O takzvanej nesrozumiteľnosti Hviezdoslava. In: Slovenská reč, 1948 –1949, roč. 14, č. 7 – 8, s. 193 – 201.

MARSINOVÁ, Marta: Slovníček a vysvetlivky. In: P. O. Hviezdoslav: Hájnikova žena. Čítanie študujúcej mládeže. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1949, s. 245 – 260.

MARSINOVÁ, Marta: Slovníček. In: P. O. Hviezdoslav: Odkazy. Hviezdoslavova knižnica. T. Sv. Martin 1949, s. 199 – 224.

MORKOVKIN, Valerij V. – MORKOVKINA, Anna V.: Russkije agnonimy (slova, kotoryje my neznajem). Moskva: Institut ruskogo jazyka 1997. 414 s.

MÚČSKOVÁ, Gabriela: „Nepoužívanie“ jazyka – historizácia ako typ jazykovej zmeny. In: Jazykoveda v pohybe. Ed. A. Bohunická. Bratislava: Univerzita Komenského, 2012, s. 305 – 315.

NÁBĚLKOVÁ, Míra: Nad korešpondenciou P. O. Hviezdoslava. In: Kultúra slova, 1990, roč. 24, č. 4, s. 97 – 107.

NÁBĚLKOVÁ, Míra: Músi, báseňné panni. Spätňý pohľad na adjektívnu slovotvorbu. In: Lexikálna sémantika a derivatológia. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 60 – 74.

NÁBĚLKOVÁ, Míra: Slovenčina a čeština v kontakte: pokračovanie príbehu. Bratislava – Praha: Veda, vydavateľstvo SAV – Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2008. 364 s.

NÁBĚLKOVÁ, Míra: „Domiská, knižiská, psiská“ a iné modifikačné substantívne deriváty v slovensko-českom pohľade. In: Slovo – tvorba – dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej. Ed. Mária Šimková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2010, s. 396 – 425.

NÁBĚLKOVÁ, Míra: Porovnávací obraz lexikálnej zásoby slovenčiny a češtiny v doterajšom lingvistickom spracovaní. I. Začiatky lexikálnej komparácie. In: Slovenská reč, 2015, roč. 80, č. 5 – 6, s. 276 – 306.

NÁBĚLKOVÁ, Míra: Slovakismy v češtině. In: Nový encyklopedický slovník češtiny N – Ž. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016a, s. 1650 – 1656.

NÁBĚLKOVÁ, Míra: Česko-slovenský jazykový kontakt. In: Nový encyklopedický slovník češtiny A – M. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016b, s. 223 – 236.

NAGY, Marek: Lexikální význam, nebo encyklopedické heslo: metodologické úvahy. In: Studie k moderní mluvnické češtiny 4. Dynamika českého lexika a lexikologie. Eds. P. Adámková – M. Martinová – O. Uličný. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci 2013, s. 24 – 51.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Lexikológia slovenčiny. Učebné texty a cvičenia. Bratislava: Stimul 2011. Dostupné na http://stella.uniba.sk/texty/OOAB_lexikologia.pdf.

PASTRNEK, František: Slovenština. In: Slovensko. Sborník statí věnovaných kraji a lidu slovenskému. Umělecká beseda svým členům na rok 1901. Praha: Umělecká beseda 1900, s. 44 – 56.

PISÁRČIKOVÁ, Mária: Nárečové slová v slovníkoch spisovného jazyka. In: Nárečia a národný jazyk. Ed. A. Ferenčíková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1999, s. 237 – 240.

PRAŽÁK, Albert: Poslovenšťovať? Počešťovať? In: Časopis učené spoločnosti Šafaříkovy v Bratislavě, 1928, roč. 2, č. 1 – 2, s. 217 – 219.

RÚFUS, Milan: Hviezdoslav. In: Vulkán poézie. (Súčasní slovenskí básnici o Hviezdoslavovi.) Zostavil S. Šmatlák. Bratislava: Obzor 1974. 53 s.

Slovník slovenského jazyka. I. A – K. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 815 s.

Slovník slovenských nářečí. I. A – K. Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1994. 936 s.

Slovník slovenských nářečí. L – P (povzchádzať). Red. A. Ferenčíková – I. Ripka. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. 1066 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.

Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. 3., nezm. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2004. 998 s.

SVOBODOVÁ, Věra: Hviezdoslavova knižnice. In: Naše řeč, 1951, roč. 35, č. 9 – 10, s. 170 – 172.

TURČÁNY, Viliam: Preklady Hájnikovej ženy do češtiny. In: Slovenské pohľady, 1962, roč. 78, č. 6, s. 7 – 33.

VAJANSKÝ, Svetozár Hurban: Hviezdoslav rozpráva. Národné noviny, 1909, roč. XL, č. 14, 2. 2. 1909, s. 2 – 3.

WEINGART, Miloš: Příspěvky k studiu slovenštiny. In: Sborník Filosofické fakulty, roč. 1, č. 17. Bratislava: Filosofická fakulta University Komenského 1923. 138 s.

ZUBATÝ, Josef: Čítanie študujúcej mládeže slovenskej. In: Naše řeč, 1922, roč. 6, č. 10, s. 314 – 317.

MOTIVÁCIA A SLOVOTVORNÁ ŠTRUKTÚRA POMENOVANIA *SLNEČNICE* V SLOVANSKÝCH JAZYKOCH¹

ADRIANA FERENČÍKOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava, Slovensko

FERENČÍKOVÁ, Adriana: Motivation and word-formation structure of the name of the *sunflower* in Slavonic languages. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 359 – 370.

Abstract: The article analyses the motivation and word-formation structure of the name of the *sunflower* (bot. *Helianthus annuus* L.) in dialects of Slavonic languages according to the data given in the Slavonic Linguistic Atlas and in the national dialectal atlases. The characteristic reaction of this plant of American origin to the sunlight motivated the emergence of its names with a word-stem, which is continuation of the Proto Slavonic stem **sьln-* in the entire Slavonic language territory. The word-formation type ‘derivative base + derivation suffix’ is typical for the West Slavonic, Slovenian, Ukrainian and Belarusian dialects. For Russian dialects, the characteristic word-formation model is ‘derivation prefix + derivative base + derivation suffix’. Composites like *suncokret*, *suncogled*, parallel to the structurally same Italian names *girasole*, *mirasole* and Greek name *heliotropion*, are typical for dialects of the South Slavonic macro-area (except Slovenian and part of the Croatian dialects).

Key words: Slavonic languages, dialectal lexicon, word-formation model, linguistic geography

1. *Slnečnica* ročná (bot. *Helianthus annuus*) patrí ku kultúrnym rastlinám, ktoré sa do Európy dostali z Ameriky v 16. storočí. Najprv sa pestovala ako okrasná rastlina, hospodársky sa začala využívať až o dve storočia neskôr. Jej prítomnosť na našom území dokumentujú písomné pamiatky z konca 18. storočia (*Historický slovník slovenského jazyka*, 5. zv., s. 294). V texte odborného charakteru ju A. Kralovszky (*Natvralis historiae compendium*, Levoča 1795) – evidentne pod vplyvom českých prameňov – uvádza pod názvom *slunečnice*, podoba *slunečník*, potvrdená citátom *slunečník za sluncem vždy se obracuje* z rukopisnej zbierky rozličných skladieb a piesní Juraja Lányiho, odráža už domáci slovotvorný variant.

1.1 Anton Bernolák ako spisovnú udáva slovotvornú podobu *slunečník* (s [-ne-]), zápisom †*slunečnica* s odkazom na *slunečník* vyjadruje, že variant so slovotvornou príponou *-ica* pokladá za bohemizmus. Pred fonetickou podobou *slunečník* (tak v jeho rodnom kraji a v časti severozápadoslovenských nárečí) však použí-

¹ Príspevok je súčasťou riešenia projektu VEGA 2/104/18 *Slovanský jazykový atlas – odraz prirodzeného vývinu jazyka*.

vateľa bernolákovčiny dávali prednosť zneniu so slabičným *ŕ*, ktoré malo oporu v stave na širšom jazykovom území.

Slovenský slovník z literatúry aj nárečí autorov Karla a Miroslava Káralovcov význam ‚slničnica ročná‘ uvádza iba pri lexéme *slnečník* ako jeden z jej čiastkových významov³, význam lexémy *slnečnica* vyjadruje českým ekvivalentom *úpal*.⁴ *Slovník slovenského jazyka* význam ‚bot. slnečnica ročná (*Helianthus annuus*)‘ priznáva už iba lexéme *slnečnica*, v hesle *slnečník* uvádza len význam ‚ochranná pomôcka proti prudkému slnku‘.⁵

1.2 Pri sledovaní pomenovania slnečnice v slovenských nárečiach sa môžeme opierať o výsledky troch celouzemných výskumov – podľa *Dotazníka pre výskum slovenských nárečí II* pre *Atlas slovenského jazyka* (1964; *Slovotvorná časť*, otázka č. 141), podľa *Dotazníka pre výskum slovnej zásoby slovenských nárečí*, ktorého autorom je Konštantín Palkovič (1961, s. 5, otázka č. 26), a podľa dotazníka pre *Slovenský jazykový atlas* (*Вопросник Общеславянского лингвистического атласа*, otázka č. 521). Takto získané terénne údaje ukazujú, že význam ‚slničnica‘ sa lexémou *slnečník* v jej náležitých fonetických variantoch vyjadruje na celom slovenskom jazykovom území a v tomto význame ju ako stále živú súčasť nárečovej slovnej zásoby potvrdzujú aj krajové slovníky z posledného obdobia (Koprda, 2018, s. 205; Buffa, 2004, s. 252; Bohušová, 2003, s. 56; Belovič, 1998, s. 258; Hevery, 1997, s. 120). Slovotvorný variant *slnečnica* začal do nárečí výraznejšie prenikať, až keď sa na základe hospodársko-politických smerníc začalo v kolektivizovanom poľnohospodárstve s veľkoplošným pestovaním tejto plodiny.⁶ Jeho územná rozptýlenosť, spravidla popri staršej lexéme *slnečník* v tej istej lokalite, bola dôvodom, že do *Atlasu slovenského jazyka* sa mapa na názvy slnečnice nepojala.⁷

2. V celonárodných jazykových atlasoch nárečové názvy slnečnice predstavili lužickosrbskí, bieloruskí a ukrajinskí dialektológovia (*Sorbischer Sprachatlas/Serb-ski rečny atlas*, 5. zv., 1976, mapa č. 34; *Лексічны атлас беларускіх народных*

² Porovnaj napr. Ján Hollý v básni *Na krásnú zahradu: Než jasnú visokú ostatné vŕšky premáha kvítka hlaví a malé vĕpodobňuje slnko slnečník* (Dielo Jána Hollého. Zv. 8, 1950, s. 172).

³ Potvrdením významu ‚ochranná pomôcka proti prudkému slnku‘ je český ekvivalent *slnečník*, význam ‚dážď‘ za *slnka* autori ilustrujú spojením *prší slnečník* s odkazom na A. P. Zátureckého.

⁴ Takto napr. v jazyku J. G. Tajovského. Porovnaj: ... *vše spomenuli aj slnečnicu, ktorá by ma mohla opáliť*. Tento význam lexémy *slnečnica* je doložený aj v kartotéke *Slovníka slovenských nárečí*.

⁵ Posledné doklady na slovo *slnečník* vo význame ‚slničnica ročná‘ sú v kartotékach slovníka spisovnej slovenčiny z krásnej aj odbornej literatúry, ktorá vznikla v štyridsiatych rokoch 20. storočia.

⁶ Podľa výsledkov Palkovičovej ankety je pomer názvov *slnečník* a *slnečnica* 42 : 3, podľa dokladov v kartotéke *Slovníka slovenských nárečí* 40 : 6.

⁷ V rovnakom význame zachytili dotazníkové výskumy ako územne osihotené aj názvy motivované podobou slnečnicového súkvetia s mesiacom v splne: *mjesíc* v záhorských obciach Brodské a Čáry (pozri aj Palkovič 1997, s. 64), *mesášik* v obci Vlachovo vo východnom Gemeri a *mesáček* v Prakovciach v južnom Spiši. Tú istú motiváciu má aj rovnoznačný názov *misačnyk* na západnom Zakarpatí hraničiacom so Slovenskom.

заворак, 2. zv., 1994, mapa č. 212; Sabadoš, 1999, s. 64; porov. aj Dzendzlivs'kyj, 1960, mapa č. 192), na kartografické spracovanie zatiaľ čakajú slovinské, ruské a macedónske terénne údaje zozbierané pomocou atlasových dotazníkov (Benedik, 1999, s. 45, otázka č. 427 *сонџница*; Программа собирания сведений для Лексического атласа русских народных говоров, 1994, otázka č. L 6 348 *подсолнечник*; Vidoeski, 2000, s. 159, otázka č. 206 *сончоглед*). Do *Dotazníka pro výzkum českých nářečí* (1964 – 5) ako východiska pre *Český jazykový atlas* sa otázka na názov slnečnice nedostala a neobsahuje ju ani poľský dotazník, podľa ktorého sa získal východiskový materiál pre *Mały atlas gwar polskich*, keďže – ako ukazuje kartografické spracovanie rovnakej otázky v *Slovanskom jazykovom atlase* (ďalej OLA podľa ruskeho názvu diela *Общеславянский лингвистический атлас*) – pri tomto denotáte české a poľské nárečia nevykazujú lexikálne rozdiely.⁸

3. Kým pri kukurici, rajčiaku a zemiakoch, ktorých pravlasťou je tiež Amerika, na rozsiahlom slovanskom teritóriu zaznamenali nárečové výskumy len malé percento názvov domáceho pôvodu⁹, pri slnečnici sú neslovanské výpožičky doložené iba ojedinele z etnicky zmiešaných území. Nárečia všetkých slovanských jazykov majú pre túto rastlinu názvy motivované jej reakciou na slnečné svetlo, ktoré v slovotvornom základe alebo v jednej časti kompozita obsahujú kontinuant praslovanského koreňa **svln-*. Obraz, ktorý o nich poskytuje OLA, však presvedčivo vypovedá, že pri totožnej motivácii ich nezhodné slovotvorné štruktúry členia slovanské jazykové teritórium na tri výrazné makroareály.

Súvislý makroareál geografického rozsahu názvov so slovotvornou štruktúrou **odvodzovací základ + (rozšírená) slovotvorná prípona** zahŕňa české, slovenské, poľské, ukrajinské a bieloruské jazykové územie. Menší kompaktný areál názvov tejto slovotvornej štruktúry predstavujú slovinské a pomedzné chorvátske nárečia.

Druhý makroareál tvorí celé ruské jazykové územie a prihraničná bieloruská a ukrajinská jazyková oblasť s názvami slnečnice so slovotvornou štruktúrou **prefix pod- + odvodzovací základ + (rozšírená) slovotvorná prípona**¹⁰. Názov rovnakej slovotvornej štruktúry, ale s predponou *po-* v nevelkej skupine nárečí na Zakarpatskej Ukrajine, predstavuje mikroareál ostrovného typu v rámci prvého makroareálu.

Južnoslovanské dialekty (okrem slovinských a prilahlých západochorvátskych nárečí) sa od situácie na ostatnom slovanskom jazykovom území výrazne odlišujú tým, že význam ‚slnečnica‘ vyjadrujú kompozitom, ktoré má v prvom komponente kontinuant praslovanského slova **svlnьce*, v druhom koreň zhodný s koreňom v slovesách s významom ‚hľadiť, krútiť sa‘. Názvy s opačným poradím komponentov sa zaznamenali len v macedónskych a bulharských nárečiach na gréckom území.

⁸ Pozri OLA, 2012, mapa č. 21.

⁹ Porovnaj OLA, mapy č. 18, 55 a 85.

¹⁰ V ukrajinských nárečiach ich Sabadoš (porov. 1999, s. 64) zaznamenal na rozsiahlejšom území ako synonymá bezpredponových názvov.

Na východnej časti bielorusko-ukrajinského jazykového pomedzia sa význam ‚snečnica‘ vyjadruje aj lexémou *son* (*slon*), ktorá je kontinuantom praslovanského koreňa **svln-*. Jej územný rozsah tvorí ostrovný mikroareál v rámci makroareálu názvov so slovotvornou štruktúrou **odvodzovací základ + (rozšírená) slovotvorná prípona** a ako sporadická je doložená aj zo severného okraja bieloruského jazykového územia. Kontinuant praslovanského slova **svlnьce* nadobudol význam ‚snečnica‘ v nárečiach strednej časti bielorusko-ruského pomedzia (jedným dokladom z okolia Minska je potvrdený aj v slove *stonka* < **svlnьko*) a rovnaký sémantický proces prebehol aj v dolnolužických nárečiach, ktoré význam ‚snečnica‘ vyjadrujú tak základnou, ako aj deminutívnou obmenou tohto kontinuantu.¹¹

Dvojslovné pomenovania zachytené v OLA sú z hľadiska sémantiky svojich zložiek trojakého typu. V prvom type sa vzťahové adjektívum *snečný* spája so substantívom so všeobecným sémantickým príznakom ‚rastlina‘ – napr. *sončana ruža*, *sončna rwô:ža* v chorvátskom a slovinskom nárečí v Rakúsku, *suónčna róža* v hornej lužičtine. V druhom type substantívum determinované vzťahovým adjektívom tento sémantický príznak nemá, jeho sémantická štruktúra však obsahuje sému ‚okružlosť‘ – tak *sľnečni tañér* v slovenskom nárečí západoslovenského typu v severnom Maďarsku (v OLA bod č. 154). Tretí typ dvojslovných názvov snečnice je obrazným pomenovaním antropomorfného typu a reprezentujú ho bulharské názvy *sləŋkuwə libownicə* ‚slnkova milenka‘, *sləŋčevə majkə* ‚slnčova matka‘. V tomto type možno hľadať aj predchodcu kompozita *sľŋčosestra* v nárečí srbskej enklávy na území Rumunska.¹²

Fotosenzibilitou snečnice – otáčaním sa jej súkvetia za slnkom – sú motivované aj názvy *ka'elki*, *ka'celka*, *ka'celki*, *poka'čalki*, striedajúce sa s názvami s koreňom **svln-* v oblasti, ktorú tvorí juhozápadný výbežok ruského jazykového územia a susedná juhovýchodná časť Bieloruska. So slovesom s významom ‚krútiť sa‘ súvisí aj názov *okrè:talo* v nárečí príslušníkov chorvátskeho etnika v južnom Maďarsku (obec Dusnok).

V nárečiach severného Ruska sa popri názvoch s koreňom *-sol-* < **svln-* používajú aj názvy *se'manka*, *se'manki*, motivované množstvom semien v súkvetí snečnice.

4. Slovanský jazykový atlas predstavuje územnú diferencovanosť slovanského jazykového areálu na sieti 853 bodov. V porovnaní s tým, čo o názvoch snečnice vypovedajú národné atlasy na hustejšej sieti, je počet derivátov s odvodzovacími základmi v koreni **svln-* alebo v slovách **svlnьce*, **svlnьko* evidovaných v OLA o niečo nižší. Uvádzame ich tu v zovšeobecňujúcej transkripcii, prijatej v OLA z dôvodu veľkej fonetickej variantnosti, ktorú na rozsiahlom slovanskom jazykovom území predstavujú morfematické reťazce tvoriace ich slovotvornú štruktúru.

¹¹ Porovnaj *Sorbischer Sprachatlas*, Karte Nr. 34 Sonnenblume, str. 123.

¹² Obec Klokoč (v OLA bod č. 168) sa stala súčasťou Rumunska po prvej svetovej vojne. Odvtedy k pôvodným srbským obyvateľom pribudli aj prisťahovalci z menších srbských osád.

Deriváty s odvodzovacím základom **sьln-*: sьln-in-a (br.), sьln-uš-ьn-ik-ъ (ukr.), sьln-yš-ьn-ik-ъ (ukr.), pod-sьln-ik-ъ (br., r.), pod-sьln-ux-ъ (br., ukr., r.), pod-sьln-ux-a (br., r.), pod-sьln-uš-ъ (r.), pod-sьln-uš-ьk-ъ/y (r.), pod-sьln-uš-ьk-o (r.), pod-sьln-uš-ьn-ik-ъ (br., r.), pod-sьln-yx-ъ (r.), pod-sьln-yš-ъ (r.), pod-sьln-yš-ьk-ъ (r.), pod-sьln-yš-ьk-o (r.), pod-sьln-yš-ьn-ik-ъ (r.).

Deriváty s odvodzovacím základom **sьln-ь-*¹³: sьln-ь=-ač-ьn-ik-ъ (ukr.), po-sьln-ь=-ač-ьn-ik-ъ (ukr.), sьln-ь=-ax-ъ (ukr.), po-sьln-ь=-ax-ъ (ukr.), sьln-ь=-aš-ьn-ik-ъ (ukr.), sьln-ь=-uš-ьn-ik-ъ (ukr.).

Deriváty so slovom **sьlnьce* v odvodzovacom základe: sьln-ьc-ak-ъ (ukr.), sьln-ьč-an-ic-a (ch.), sьln-ьč-en-ic-a (sln., ch.), sьln-ьč-ьn-ic-a (sln., č., slc.), sьln-ьč-in-a (ukr.), sьln-ьč-ev-ъk-a (bg.), sьln-ьč-ev-ьn-ic-a (bg.), po-sьln-ьč-ьn-ic-a (sln.), sьln-ьč-ьn-ik-ъ (slc., p., br., ukr.), sьln-ьč-en-ь=-ak-ъ (ch., s.), pod-sьln-ьč-ьn-ik-ъ (br., r.).

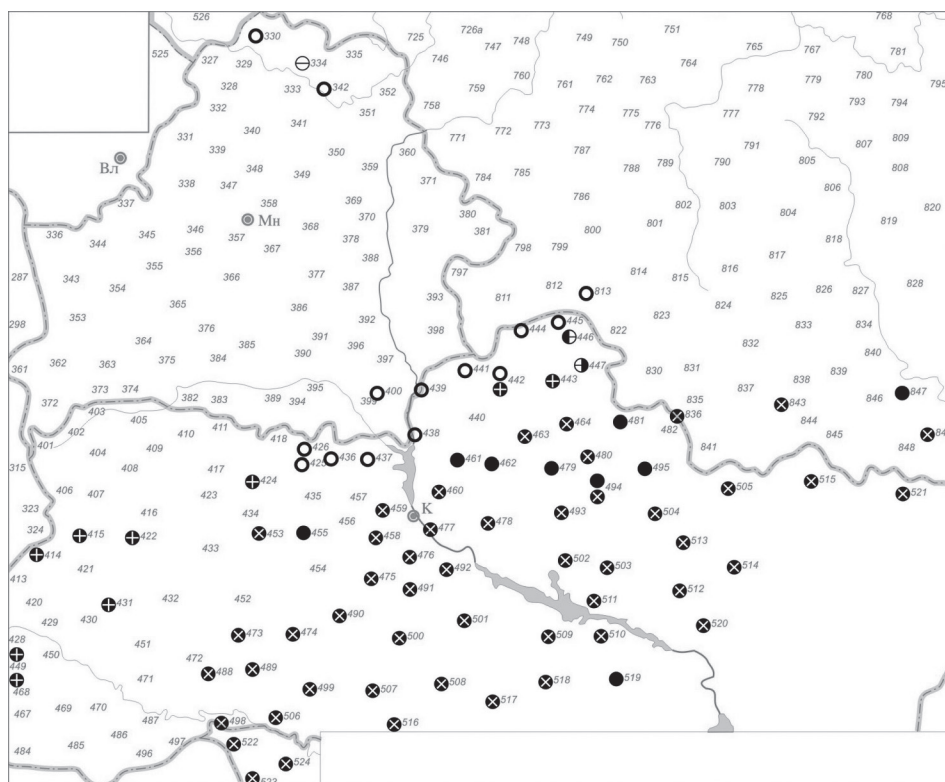
Deriváty so slovom **sьlnьko* v odvodzovacom základe: sьln-ьč-ьn-ik-ъ (slc., p., br.), pod-sьln-ьč-ьn-ik-ъ (br.).

Kompozitá: sьln-ьc-o-ględ-ъ (ch., s., bs., m., bg.), sьln-ьc-o-ględ-ьc-ъ (m.), sьln-ьc-o-ględ-a (bg.), sьln-ьc-o-kręť-ъ (ch., s., bs.), ględ-o-sьln-ьc-e (m.), o-grěj-i-sьln-ьc-e (m.), vьrt-i-sьln-ьc-e (bg.), sьln-ьč-o-sestr-a (s.).

Geografické rozloženie nárečových realizácií týchto slovtvorných štruktúr zobrazujú pripojené čiastkové mapy.

Slovo na záver: Početnosť rozmanitých slovtvorných štruktúr nárečových názov slnečnice s rovnakou motiváciou na celom slovanskom jazykovom teritóriu presvedčivo demonštruje veľký slovtvorný potenciál slovanských jazykov.

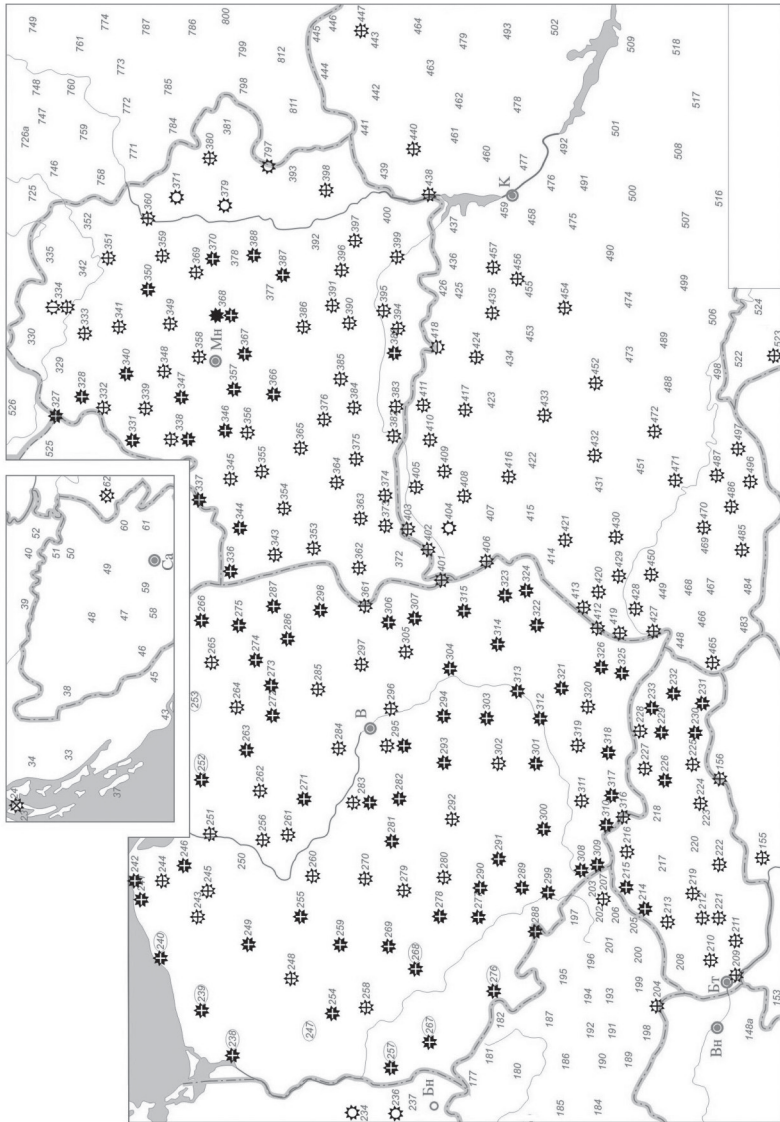
¹³ Takto sa v zovšeobecňujúcej transkripcii OLA zapisuje palatalizácia koncovej korenej spoluhlásky pred samohláskou zadného radu v nasledujúcej derivačnej morfеме.

Мапа č. 1: Odvodzovací základ *sъln- + (rozšířená) slovtvorná přípona

Legenda:

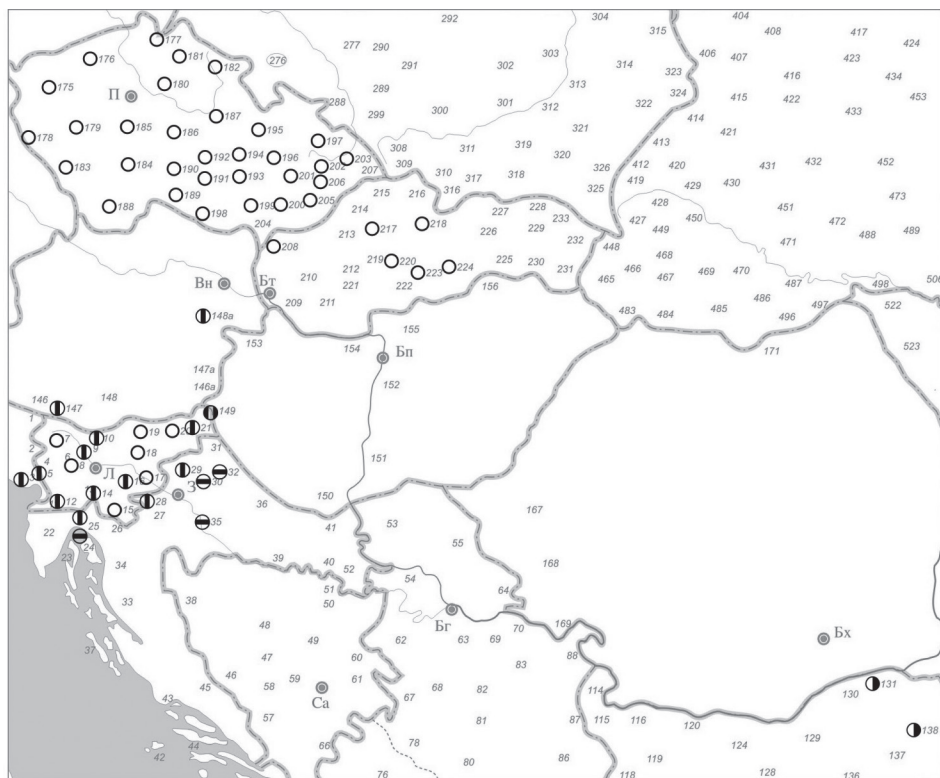
- sъln-ъ, ⊖ sъln-in-a, ⊕ sъln-uš-ъn-ik-ъ, ⊕ sъln-yš-ъn-ik-ъ,
- ⊕ sъln-ъ=-ač-ъn-ik-ъ, ● sъln-ъ=-ax-ъ, ⊗ sъln-ъ=-aš-ъn-ik-ъ

Mapa č. 2: Odvodzovací základ *sъln-ъc-e/*sъln-ъk-o + (rozšířená) slovotvorná přípona (1)

Legenda:

- ☉ sъln-ъc-e, ☼ sъln-ъc-ak-ъ, ☽ sъln-ъc-en-ъ=-ak-ъ, ☿ sъln-ъc-in-a,
- ♁ sъln-ъc-ъn-ik-ъ, ♀ sъln-ъk-o, ♁ sъln-ъc-ъn-ik-ъ

Мара ч. 3: Одводзоваци закланд *сълн-ьс-е/*сълн-ьк-о + (розширеня) словотворна припона (2)

Legenda:

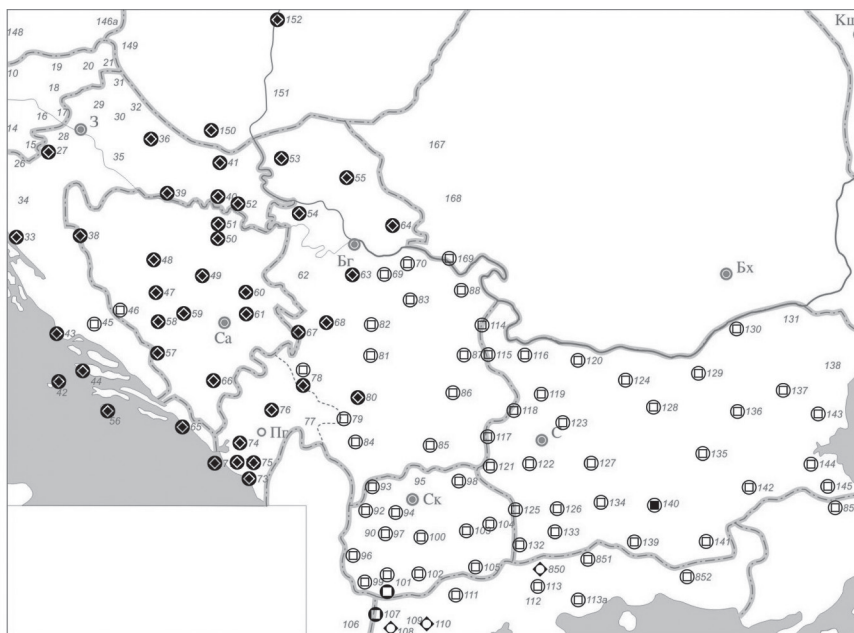
- сълн-ьс-ьп-иc-a, ◐ сълн-ьс-ен-иc-a, ◑ сълн-ьс-ан-иc-a,
- ◒ сълн-ьс-ев-ьп-иc-a, ◓ сълн-ьс-ев-ьк-a

Mapa č. 4: Prefix + odvodzovací základ + (rozšířená) slovtvorná přípona

Legenda:

- ⊙ rod-sъln-ik-ъ, ⊙ rod-sъln-ux-ъ, ⊙ rod-sъln-ux-a, ⊙ rod-sъln-uš-ъ,
- ⊙ rod-sъln-uš-ъk-ъ, ⊙ rod-sъln-Uš-ъk-y, ⊙ rod-sъln-uš-ъk-o,
- ⊙ rod-sъln-uš-ъn-ik-ъ, rod-sъln-ux-ъ, ⊙ rod-sъln-yš-ъ,
- ⊙ rod-sъln-yš-ъk-ъ, ⊙ rod-sъln-yš-ъk-o, ⊙ rod-sъln-yš-ъn-ik-ъ,
- ⊙ ro-sъln-ъ=-ak-ъ, ⊙ ro-sъln-ъ=-ač-ъn-ik-ъ,
- ⊙ rod-sъln-ъč-ъn-ik-ъ, ⊙ rod-sъln-ъč-ъn-ik-ъ, ⊙ ro-sъln-ъč-ъn-ic-a

Мапа č. 5: Kompozitá

Legenda:

- ⊙ съln-ъc-o-gled-ъ, ⊙ съln-ъč-o-gled-a, ⊙ съln-ъc-o-gled-ъc-ъ, ⊙ съln-ъc-o-kręc-ъ,
- ⊙ gled-o-sъln-ъc-e, o-gręj-i-sъln-ъc-e, vьrt-i-sъln-ъc-e

Bibliografia

- BELOVIČ, Alexander: Krátky slovník nářečia slovenského šalianskeho. Bratislava: PRINT – Servis 1998. 352 s.
- BENEDIK, Francka: Vodník po zbírki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA). Ljubljana: Založba ZRC 1999. 154 s. + mapa.
- BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenski, Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherski. 1 – 6. Budae: Typis et Sumtibus Typogr. Reg. Univers. Hungaricae 1825.
- BOHUŠOVÁ, Zuzana: Nárečie Lupoče. O dialekte severozápadného Novohradu. Banská Bystrica: Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela 2003. 72 s.
- BUFFA, Ferdinand: Slovník šarišských nářečí. Prešov: Náuka 2004. 350 s.
- Dielo Jána Hollého. Zv. 8. Pesne. Rozličné básne. Trnava: Spolok sv. Vojtecha 1950.
- Dotazník pre výskum slovenských nářečí II. 1. Lexikálna časť. Pripravil Anton Habovštiak. 2. Slovotvorná časť. Pripravil Ferdinand Buffa. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1964.
- Dotazník pro výzkum českých nářečí. Sestavila dialektologická komise. Praha – Brno: Ústav pro jazyk český ČSAV 1964 – 5.
- Encyklopédia Slovenska. R – Š. [5. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1981. 792 s.
- HEVERY, Dušan: Krátky slovník nářečia slovenského veľkorevištianskeho. Bratislava: PRINT – Servis 1997. 146 s.
- MAJTÁN, Milan (ved. red.): Historický slovník slovenského jazyka. R – Š. [5. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2000. 692 s.
- KÁLAL, Karel – KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry aj nářečí. Banská Bystrica, nákladom vlastným 1923. 1112 s.
- KOPRDA, Pavol: Slovník slepčianskeho nářečia. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2018. 316 s.
- MACHEK, Václav: Česká a slovenská jména rostlin. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1964. 366 s.
- Mały atlas gwar polskich. Tom I. Część II. Kwestionariusz. Red. K. Nitsch. Wrocław – Kraków 1957. s. LXXXII – C.
- MATEJČÍK, Ján: Lexika Novohradu. Vecný slovník. Martin: Vydavateľstvo Osveta 1975. 312 + 36 s.
- ORLOVSKÝ, Jozef: Gemerský nářečový slovník. Martin: Vydavateľstvo Osveta 1982. 424 s.
- PALKOVIČ, Konštantín: Dotazník pre výskum slovnej zásoby slovenských nářečí. Bratislava: Katedra slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 1961. 74 s.
- PALKOVIČ, Konštantín: Záhorácky slovník. Bratislava: Vydavateľstvo Hevi 1997. 296 s.
- RIPKA, Ivor: Vecný slovník dolnotrenčianskych nářečí. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1981. 338 s.
- PECIAR, Štefan (ved. red.): Slovník slovenského jazyka. S – U. [4. zv.]. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964. 760 s.
- Sorbischer Sprachatlas/Serbski rečny atlas 5. Terminologie der Sachgebiete Küche und Garten bearbeitet von H. Faßke, H. Jentsch und S. Michalk. Bautzen: VEB Domowina-Verlag 1976. 374 s.
- Vprašalnica za SLA. In: BENEDIK, Francka: Vodník po zbírki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA). Ljubljana: Založba ZRC 1999, s. 26 – 86.

ВИДОЕСКИ, Божидар: Прашалник за собирање материјал за Македонскиот дијалектен атлас. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ 2000. 276 с.

Вопросник Общеславянского лингвистического атласа. Гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва: Издательство «Наука» 1965. 272 с.

ДЗЕНДЗЕЛИВСЬКИЙ, Йосип О.: Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. (Лексика). Частина II. Ужгород: Ужгородський державний університет 1960.

Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. Том 2. Сельская гаспадарка. Рэд. М. В. Бірыла і Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск: Акадэмія навук Беларусі 1994.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 4. Сельское хозяйство. Ved. red. A. Ferenčíková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2012. 266 s.

Программа собирания сведений для Лексического атласа русских народных говоров. Часть 1 – 2. Отв. ред. И. А. Попов. Санкт-Петербург: «Наука» 1994.

САБАДОШ, І., В.: Атлас ботанічної лексики української мови. Ужгород: Ужгородський державний університет 1999. 104 с.

Zoznam použitých skratiek jazykov:

bg.	bulharský	p.	poľský
br.	bieloruský	r.	ruský
bs.	bosniansky	s.	srbský
č.	český	slc.	slovenský
ch.	chorvátsky	sln.	slovinský
m.	macedónsky	ukr.	ukrajinský

DÁVNO A DLHO V SÉMANTICKÝCH A KOMUNIKAČNÝCH SÚVISLOSTIACH¹

JANA SOKOLOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra, Slovensko

SOKOLOVÁ, Jana: *Dávno* and *dlho* in the semantic and communication perspective. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 371 – 386.

Abstract: The study analyses both the similar and different conceptualizations of the sections of the world reflected in Slovak adverbials *dávno* [‘a long time ago’] and *dlho* [‘for a long time’]. Lexicographic research documents that the adverbial *dávno* is ambisemantic and specifies temporal localization as well as durability; the adverbial *dlho* is monosemantic and expresses only durability. The author attempts to identify connections, which determine their semantic and communicative compatibility and complementarity as well as incompatibility and opposition. She deals with the issues of interrelatedness of semantic, grammatical and pragmatic perspectives, discursive use of adverbials within the framework of intentionality in communication (determinacy and indeterminacy), register of interpretation (narrative, dialogical), role in the communicative structure of the sentence (position of the theme and the position of the rheme), position of an observer (relativized or maximized), etc. Using the corpus findings, the paper clarifies the influence of the adverbial, pronominal and particular modifiers (*už* [‘already’] and *ešte* [‘yet’] in particular) on the meanings of both adverbials and their impact in the pragmatics of reasoning and doubt.

Key words: semantics, pragmatics, time, adverbials, focus

ÚVOD

Štúdiá vychádza z konceptualizácií času, resp. trvania deja v slovenských adverbiách *dávno* a *dlho*. Lexikografické spracovanie v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (2006, ďalej SSSJ) prezentuje príslovku *dávno* ako ambisémantickú – označujúcu buď umiestnenie deja v minulosti (temporálnu lokalizáciu), alebo zotrvanie deja (duratívnosť). Adverbium *dlho* je uvedené ako monosémantické s tým, že vyjadruje len duratívnosť.²

Ako vidieť, obe lexémy rozlišujú ideu sekvenčnosti a kontinualnosti deja, procesu a stavu.³ Vo vete sa realizujú ako adverbiálne temporálne limitujúce alebo tem-

¹ Štúdiá vznikla v rámci riešenia grantového projektu VEGA 1/0067/19 *Jazykové reflexie sociálnej egoprezentácie a adresácie*.

² Pre zaujímavosť uvádzame, že identická konceptualizácia je aj vo východoslovanských jazykoch – v ruštine je *давно* a *долго*, v bieloruštine *даўно* a *доўга*, v ukrajinčine *давно* a *довго*.

³ V súlade so slovakistickým výskumom, ktorý iniciovala v 90. rokoch M. Sokolová, rozlišujeme tri sémantické skupiny plnovýznamových slovies – akčné, procesné a statické.

porálne orientujúce (Grepl – Karlík, 1998, s. 267). Temporálne limitujúce (odpovedajú na otázku *kedý?*) implikujú temporálnu lokalizáciu, temporálne orientujúce (odpovedajú na otázku *ako dlho?*) sa vymedzujú na duratívnosť. Hranica medzi nimi je neostrá, takže dochádza k prienikom, keď *dávno* ako primárne temporálne limitujúce adverbium je uplatnené v temporálne orientujúcom význame (ktorý sa, ako uvádza SSSJ, už lexikalizoval) a *dlho* ako kvalitatívna spôsobová príslovka sa používa aj v temporálne limitujúcom kontexte. Úlohou štúdie bude vysvetliť okolnosti realizácie týchto javov a tiež dôvody účasti lexikálno-gramatických (adverbiálnych a pronominálnych) a lexikálno-pragmatických (partikulových) modifikátorov pri napĺňaní významov oboch adverbií (o úlohe modifikátorov svedčí skutočnosť, že sú súčasťou ich lexikografickej explanácie a exemplifikácie). Nazdávame sa, že modifikátory sú exponentmi intencného posudzovania časových súvislostí z pohľadu obsahovej určitosti, resp. neurčitosti výpovedí⁴ a spolu s adverbium, ktoré svojím významom ovplyvňuje logickú štruktúru zloženého výrazu, sa podieľajú na pragmatickosti zdôvodňovania a spochybňovania.

Obe príslovky sú antropocentrické. Len človek dokáže posúdiť, čo bolo *dávno* a čo *nedávno*, či niečo trvalo, trvá, resp. bude trvať *dlho* a či *krátko*. Keďže sémantika *dávno* a *dlho* predpokladá hovoriaceho, patria medzi egocentriká (Падучева, 2008), presnejšie druhotné egocentriká, lebo bez zmeny významu sa používajú v oboch režimoch interpretácie – rečovom (dialogickom) aj naratívnom.⁵ Prítomnosť hovoriaceho sa tiež prejavuje v uplatňovaní istých komunikačných stratégií, ktoré sa vyjadrujú prostredníctvom komunikačných štruktúr výpovedí (rečových, resp. výpovedných aktov). Naším cieľom bude na základe korpusových zistení overiť sémantiku oboch adverbií a interpretovať komunikačno-pragmatické okolnosti ich využívania v reálnych výpovediach. Bude nás preto zaujímať, ako sa cez komunikačné stratégie hovoriaceho v tematicko-rematickom členení výpovedí reflektujú komunikačné funkcie oboch adverbií. Úlohou bude určiť okolnosti, ktoré umožňujú lexémam nadobudnúť schopnosť rémy, t. j. tej časti výpovede, na ktorú hovoriaci kladie dôraz a na ktorú sa viaže podstatný objem pragmatickej informácie. V štúdií zámerne uvedieme väčší počet dokladov s cieľom prezentovať možnosti používania oboch adverbií v príslušných sémantických a komunikačných významoch.

⁴ Intencionalitu určitosti aj neurčitosti tu ponímame ako adherentné naplnenia logicko-sémantického potenciálu adverbií *dávno* a *dlho*, spojeného s obsahom výpovede, kontextom a mimojazykovými znalosťami komunikantov. Sú operatívnu zložkou znižovania entropie a výrazom aktivizácie hodnotiaceho postoja produktora. To značí, že hovoriaci propozíciu viac špecifikuje, a to v smere k vyššej miere časovej určitosti a konkrétosti, alebo k neurčitosti a nekonkrétosti časových charakteristík. Keďže väčšia špecifikácia znamená aj pridávanie jednotiek, obe intencionality sa realizujú cez zložené štruktúry (polykomponentové adverbiále).

⁵ Podľa *Moskovskej sémantickej školy* pre rečový režim je charakteristická tzv. prvotná deixa (первичный дейксис), ktorá je deixou dialógu, keď hovoriaci a počúvajúci sú v priamom fyzickom kontakte. Druhotná deixa (вторичный дейксис, дейктическая проекция) je späť s naráciou a jej vlastnosťou je rozdielnosť doby realizácie deja a doby komunikácie. V naratívnom režime úloha hovoriaceho prechádza systémovými zmenami a hovoriaci v ňom vystupuje buď ako účastník situácie, alebo ako pozorovateľ.

1. DÁVNO A DLHO V SÉMANTICKÝCH SÚVISLOSTIACH

Sémantika *dávno*⁶ súvisí s predstavami človeka o tom, čo sa uskutočnilo vo vzdialenejšej minulosti a skončilo sa (význam temporálnej lokalizácie) a čo sa začalo vo vzdialenejšej minulosti a presahuje do prítomnosti, resp. budúcnosti (význam duratívnosti). Prototypom výpovede, v ktorej sa uplatňuje, je (1) *Bolo to dávno*. Invariantnou sémantickou funkciou adverbia je préteritné umiestnenie deja s predispozíciami na významy anteriority a posteriority. Naopak, duratívnosť *dávno* anticipuje nezakončený a akoby rozplývavý dej v prítomnosti, budúcnosti, resp. minulosti. Doklady zo *Slovenského národného korpusu* (verzia prim-8.0-public-sane, ďalej SNK) ukazujú, že oba významy adverbia *dávno* sú v sfére záujmu hovoriaceho – adverbium *dávno* má komunikačný význam rémy (podrobnejšie ďalej).

Sémantika adverbia *dlho*⁷ je spätá s predstavami o situáciách, ktorých časové rozpätie má trvanie dlhšie než uzuálna norma. Príslovka sa používa vo vetách s voľnou temporálnou perspektívou a prototypmi výpovedí, v ktorých sa uplatňuje, sú (2) *Trvalo to dlho*. – (3) *Trvá to dlho*. – (4) *Potrvá to dlho*. Duratívnosť adverbia predpokladá (a) udalosť, ktorá je buď lokalizovaná v sfére záujmu hovoriaceho (adverbium *dlho* má komunikačnú funkciu rémy), alebo (b) udalosť, ktorá nie je lokalizovaná v sfére záujmu hovoriaceho (adverbium *dlho* je vo funkcii témy).

V krátkosti obráťme pozornosť na to, že v reálnych výpovediach v súvislosti s adverbiami *dávno* a *dlho* hovoriaci cielene využívajú okrem sémantickej aj gramatickú a pragmatickú perspektívu.

Gramatická perspektíva sa reflektuje v slovesnom rode. Obe adverbiá sa preferenčne používajú vo vetách s aktívnou gramatickou perspektívou, bývajú však aj súčasťou deagentizácie ako odsunutia participanta z pozície subjektu a pasivizácie ako presunu participanta paciensa do pozície subjektu. Participiálne pasívum je synonymné s potenciálnym reflexívnym pasívom a aktívom. V prípade *dávno* sa dôraz kladie nielen na rezultatívnosť deja, ale aj na jeho minuločasovú platnosť spojenú s časovým posunom (doklady 5 – 8). V spojeniach s *dlho* sa dôraz kladie na trvanie doby realizácie deja bez časového posunu (9 – 10):

(5) Stümpelov cit pre prihrávky v strede útoku *je dávno osvedčený*. = Dávno sa osvedčil.

(6) Reklamný koláč *je dávno rozdelený*. = Dávno (koláč) rozdelili.

(7) Mnohí Hornozemplínčania už ale na Juraja *majú dávno posadené*. = Dávno posadili.

(8) Kampaň *máme dávno premyslenú*. = Dávno sme premysleli.

(9) Toto je pružina, ktorá keď *je dlho stláčaná*, nakoniec vystrelí alebo sa zlomí. = Dlhó sa stláča.

⁶ Adverbium *dávno* má v SNK 107 435 výskytov (78,48 na milión).

⁷ Adverbium *dlho* má v SNK 277 820 výskytov (202,94 na milión).

(10) Vápnik bol **dlho považovaný** za hlavný faktor pre zdravé kosti a propagoval sa jeho ochranný účinok proti osteoporóze. = Dlho považovali.

Ak trpné prídastie zaujíma pozíciu antepomonaného zhodného prívlastku, spolu s adverbium sa zaraďuje do skupiny adjektíválií (11 – 12). Činné prídastie v pozícii antepomonaného zhodného prívlastku otvára vo vete novú, hoci neplnohodnotnú predikáciu (13 – 14):

(11) **Dlho očakávaná** obnova cesty sa už začala.

(12) Fossilne palivá obsahujú chemickú energiu **dávno vyhynutých** rastlín a živočíchov.

(13) **Dlho pôsobiace** inštitúcie stavajú na kvalite a skúsenosti.

(14) Zmluva mala upevňovať už **dávno existujúce** kultúrne spojenia.

Medzi adverbium a prídastím je tesné poradie založené na vzťahu primkynania, ktoré je otvorené juxtapozícií a vzniku lexikálnych zrazení typu: *dávnozabudnutý, dlhoočakávaný, dlhohrajúci, dlhotrvajúci, dlhozrejúci, dlhožijúci*.

Pragmatická perspektíva reflektuje jednak uhol nazerania – ponímania časového úseku buď ako maximalizovaného, alebo relativizovaného – a jednak postoj hovoriaceho na škále medzi zdôvodňovaním a spochybňovaním faktov. Realizuje sa najmä pomocou častíc, ktoré sa stávajú zásadnou súčasťou propozícií. Napríklad spojenia s časticou **už** (15 a 16) odrážajú nazeranie na situáciu z pozície maximalizovanej a zdôvodňujúcej perspektívy, spojenia s časticami **až** a **ešte** vyjadrujú relativizáciu udalosti sprevádzanú pochybnosťami (17 a 18), častice **len**, **iba** prinášajú adverzatívne relativizovaný postoj pozorovateľa (19):

(15) Bolo to **už tak dávno**.

(16) Sme tu **už dlho**.

(17) Nebolo to **až tak dávno**.

(18) Nie sme tu **ešte dlho**.

(19) Matka nepovedala ani slovíčko, **len dlho** pozerala na svojho nepodareného syna.

Skutočnosť, že sémantika adverbii *dávno* a *dlho* je úzko prepojená s pragmatickou časticou a implicitne prítomnými postojmi hovoriaceho, t. j. že spojenia *už dávno* a *už dlho* patria medzi konverzačné implikatúry, potvrdzujú výpovede:

(20) Malá **už dávno** spí.

(21) Malá **už dlho** spí.

Z povrchovej roviny vyplýva identický čas hovoriaceho,⁸ identický subjekt (dieťa), identická činnosť realizovaná slovesným tvarom perfektíva *spať*, identický pragmatický operátor (častica *už*) a identická pragmatická presupozícia: *dieťa malo zaspať*. V oboch výpovediach adverbii majú sémantiku duratívности a komunikačný význam rémy. Odlíšu sa typom rémy. V hĺbkovej štruktúre (20) je implicitne vy-

⁸ Aspekt *času hovoriaceho* (время говорящего) zaviedol do prvotnej deixy Ju. D. Apresian (1986).

jadrené, že dieťa zaspalo (pred časom hovoriaceho), spí a má spať (čas hovoriaceho). Adverbium *dávno* tu má funkciu verifikačnej rémy a výpoveď má ilokúciu konštatovania. V hĺbkovej štruktúre (21) je obsiahnutý význam dieťa zaspalo (pred časom hovoriaceho), spí a nemalo by spať (čas hovoriaceho). Adverbium *dlho* má funkciu kontrastnej rémy a výpoveď vyjadruje nesúhlasnú námietku.

Sémantická perspektíva oboch adverbií je deiktická, vágne temporálna a inherentne kvantitatívna. Reflektuje sekvenčné a kontinuálne ponímanie deja. Ako sme už spomínali, vyžaduje si konkretizáciu prostredníctvom adverbiálnych, pronomínálnych a partikulových modifikátorov. Ich pridávaním hovoriaci uplatňuje princíp kompozičnosti⁹ s cieľom posilniť určitosť, resp. neurčitosť významov temporálnej lokalizácie alebo duratívosti. Dôsledkom realizácie princípu kompozičnosti sú zložené štruktúry, v ktorých *dávno* a *dlho* má pozíciu slabo alebo silne autonómneho člena. Prejdime teraz k presnejšej interpretácii ich významov.

1.1 Významy temporálnej lokalizácie

Temporálna lokalizácia je doménou adverbia *dávno*. Anticipuje usporiadanosť v časovom horizonte (Grepš – Karlík, 1998, s. 121), ktorá predpokladá platnosť predikátu v rámci platnosti časového orientátora (ďalej ČO), alebo mimo jeho rámca (porov. *Mluvnice češtiny* 3, 1987; Ivanová, 2016). Podľa toho, či hovoriaci časové okolnosti poníma vágnejšie alebo konkrétnejšie, rozlišujeme intencionalitu neurčitej a určitej temporálnej lokalizácie. Oba spôsoby temporálnej lokalizácie sa vyjadrujú adherentne, a síce prostredníctvom ukazovacích a neurčitých príslovkových zámen a pomocou nominálnej skupiny s predložkou *pred* alebo *po*. Uplatňujú sa prevažne v asertívnych výpovediach majúcich zdôvodňujúcu pragmatickú perspektívu.

1.1.1 Intencionalita neurčitej temporálnej lokalizácie sa spája s ilokúciou zdôraznenia väčšej a bližšie nešpecifikovanej časovej vzdialenosti udalosti realizovanej bez dotyku s časom komunikácie. Neurčitú temporálnu lokalizáciu primárne dokresľujú deiktiká – ukazovacie príslovkové zámeno (*vtedy*) a neurčité príslovkové zámená (*kedysi, niekedy, dakedy, volakedy*). Spojenie s príslovkovým zámenom *kedysi* odkazuje na bližšie neurčitý časový úsek v minulosti, ktorý je v čase komunikácie uzavretý bez konzekvencií pre súčasnosť. Anticipuje jednorazovú udalosť a vyžaduje si dokonavé sloveso (22). Spojenia s príslovkovými zámenami *niekedy, dakedy, volakedy* upozorňujú na bližšie neurčité časové úseky v minulosti, ktoré sa síce uzavreli a v čase komunikácie nie sú aktuálne, ale v hĺbkovej štruktúre si uchovávajú kontrastívne konzekvencie pre súčasnosť. Nevylučujú možnosti použitia dokonavých aj nedokonavých sloviess (23 – 25):

⁹ Princíp kompozičnosti je daný tak synkretizmom významov komponentov, ako aj štruktúrou celku.

- (22) Skupina ABBA *kedysi dávno* vyhrala Eurovíziu. = Patrí do minulosti.
 (23) *Niekedy dávno* mala osada svojho vajdu. = Už nemá.
 (24) Pamätám si, že *dakedy dávno* som pozerával v televízii dokumentárne seriály. = Už nepozerám.
 (25) *Voľakedy dávno* tu bola rímska vojenská stanica. = Už nie je.

Deiktiká spolu s *dávno* tvoria tzv. nakopené časové adverbriále majúce pevný slovosled (Biskup, 2010, s. 221). Príslovkové zámená sú vždy antepónované a v rámci polykomponentového príslovkového určenia majú sémantickú funkciu adverbriále väčšej domény. To znamená, že *dávno* je adverbriále menšej domény rozširujúceho typu (porov. Ivanová, 2016, s. 89) a v štruktúre *deiktikum – dávno* má pozíciu slabo autonómneho člena.

1.1.2 Intencionalita určitej temporálnej lokalizácie sa spája s udalosťou, ktorú hovoriaci posudzuje z pohľadu usúvzťažnenia s inou udalosťou, majúcou funkciu časového orientátora. Adverbium *dávno* sa používa vždy antepozíčne a lokalizuje úsek *pred* nástupom alebo *po* nástupe platnosti ČO¹⁰, ktorým sú substantívne predložkové výrazy, frazeologizované spojenia alebo vedľajšie vety. Porovnajme:

(a) jednoslovné a viacslovné pomenovania majúce endotemporálnu sémantiku: *advent, doba životnosti, doručenie, dovolenka, festival, hranica životnosti, kalamita, koncert, krach, kríza, lehota splatnosti, nástup, návrat, návštevné hodiny, objav, posledné správy, pracovný čas, prevrat, prijatie, príchod, referendum, stretnutie, súťaž, svadba, sviatky, Štedrý deň, uzávierka, vegetačný pokoj, Vianoce, voľby, vstup, výstavba, vznik, začiatok, zápas* a i.:

(26) Domáci fanúšikovia oslavovali titul už *dávno pred zápasom*.

(27) Keď sa prebudil, bolo už *dávno po brieždení*.

(b) pomenovania časových jednotiek alebo úsekov dňa: *brieždenie, polnoc, siedma (siedma hodina), súmrak, svitanie, šiesta (šiesta hodina), úsvit, záverečná (záverečná hodina)* a i.:

(28) Vychystala sa *dávno pred šiestou*.

(29) Bolo *dávno po polnoci* a kemp bol zavretý.

(c) vlastné mená osôb označujúcich epochu, v ktorej žili, napr. *Aristoteles, Blair, Darwin, Einstein, Freud, Goethe, Gutenberg, Hlinka, Kolumbus, Konštantín, Kristus, Luther, Malevič, Mojžiš, Mohamed, Newton, Pytagoras, Svätopluk, Svorad, Štúr, Trollop* a i.:

(30) Príbeh doktora Fausta však inšpiroval fantáziu básnikov už *dávno pred Goethem*.

(31) Len postupne sa vyvíjala predstava o reprezentácii, až kým napokon – *dávno po Trollopovi* – sa volebné právo začalo spájať iba s kategóriou veku.

¹⁰ Porovnajme: *dávno pred* ČO má 3 165 výskytov (2,31 na milión), *dávno po* ČO má 1 005 výskytov (0,73 na milión).

(d) pomenovania udalostí historického dosahu: *august 1968, Beslan, február 1948, Fukušima, Charta 77, Maastricht, Majdan, november 1989, Pražská jar, 1. svetová vojna, 2. svetová vojna, zamatová revolúcia* a i.:

(32) Nálezisko z obdobia paleolitu bolo známe už **dávno pred 2. svetovou vojnou**.

(33) Bolo už **dávno po zamatovej revolúcii**, no na stenách kultúrneho domu boli ešte viditeľné zvyšky hesla *Volíme kandidátov národného frontu*.

(e) pomenovania veku človeka typu *osemdesiatka, päťdesiatka, šesťdesiatka, štyridsiatka, tridsiatka* a i.:

(34) Od prvej chvíle, ako mal nárok – a vybavil si ho ešte **dávno pred šesťdesiatkou** – hybaj do dôchodku...

(35) Hoci mala už **dávno po štyridsiatke**, nedokázala sa s tým zmieriť.

(f) frazeologizované spojenia označujúce definitívne ukončenie niečoho: *dávno po funuse, dávno po hodine dvanástej, dávno po všetkom* a i.:

(36) Je to výkrik **dávno po funuse**.

(37) Samozrejme, už je **dávno po hodine dvanástej**.

(38) V 80. rokoch však už bolo **dávno po všetkom** a podarilo sa tu vytvoriť typ autonómie, aký nemá obdobu v celej Európe.

(g) vedľajšia veta: *dávno predtým, ako...; dávno predtým, než...; dávno pred tým, ako...; dávno pred tým, než...; dávno po tom, čo...; dávno po tom, ako...* a i. Hypotaxa vyjadruje časovú následnosť udalostí. *Dávno* zdôrazňuje väčší časový odstup deja, ktorý nastal *pred* dovŕšením alebo *po* dovŕšení inej udalosti:

(39) Tieto mestá tam stáli **dávno predtým, než** ich ovládli Rimania.

(40) Vysokoškolské štúdium absolvoval bez ťažkostí, **dávno po tom, čo** sa rozlúčil so športovou kariérou.

Anteriorita určitej temporálnej lokalizácie predikuje sukcesívnosť v smere k ČO, posteriorita v smere od ČO. Z pohľadu princípu kompozičnosti *dávno* tvorí zložené adverbialé zužujúceho typu, ktorému spravidla predchádza časť (už, resp. ešte)¹¹. Vzniká tak štruktúra: *časťica – dávno – ČO*, v ktorej *dávno* má pozíciu slaboo autonómneho člena.

1.2 Významy duratívnosti

Sémantika duratívnosti je doménou adverbia *dlho*. Má vlastnostnú podstatu, ktorá nie je spojená s vopred vymedzeným časovým intervalom. Akceptuje dej posudzovaný ako časový úsek, ktorý sa v čase komunikácie buď skončil, pretrváva aj v súčasnosti, alebo je predpokladaný v budúcnosti. Významy duratívnosti sa preferenčne spájajú so slovesami, ktoré vyjadrujú „prebiehanie v čase“, ako napr. *konat'*

¹¹ Temporálna lokalizácia adverbia *dávno* preferuje časťicu *už*, a to tak vo význame anteriority, ako aj posteriority.

sa, *plynúť*, *uplynúť*, *prebiehať*, *trvať* a i. V slovenčine sa s adverbium *dlho* prednostne používa sloveso *trvať*¹², ktoré prezentuje perzistenciu ako implicitnú duratívnosť situácie S, ako časové spresnenie platnosti predikátu, v popredí ktorého stojí jeho kvantitatívna charakteristika (porov. *Mluvnice češtiny* 3, 1987, s. 89). Sémantika slovesa neumožňuje tvary prvej a druhej osoby, takže sloveso je vždy v tretej osobe jednotného alebo množného čísla prítomného, minulého alebo budúceho času. Vyžaduje si záväzné príslovkové určenie a má valenciu na depersonifikovaného (v nominatívne) alebo personifikovaného participanta (v datíve). Spojenia so slovesom *trvať* vyjadrujú pozíciu maximalizácie a vtedy umožňujú použitie častice *už* (42), resp. relativizácie s možnosťou uplatnenia častice *ešte* (43). Relativizovaná pragmatická perspektíva oscilujúca medzi zdôvodňovaním a spochybňovaním vyplýva aj z výpovedí, v ktorých sa uplatňuje negácia (44) alebo modálne koncepty možnosti a nutnosti (44 – 47):

- (42) Príprava klasických lievancov *trvá* <*už*> *dlho*.
- (43) V poludňajšej premávke nám cesta *potrvá* <*ešte*> *dlho*.
- (44) Ich radosť *netrvala dlho*.
- (45) *Môže to trvať* <*ešte*> *dlho*.
- (46) No táto situácia <*už*> *nemusí trvať dlho*.
- (47) Núdzový stav <*už*> *nesmie trvať dlho*.

Duratívnosť adverbia *dávno* predpokladá potlačenie jeho okolnostných stránok a aktivovanie vlastnostných. Podobne ako *dlho* implikuje otvorený referenčný interval (Падучева, 1991) – situáciu, ktorá sa začala skôr a pokračovala, stále pokračuje, resp. bude pokračovať. V prézente a futúre anticipuje pozíciu synchronného hovoriaceho alebo pozorovateľa (48 – 49). V minulom čase sa používa v naratívne s pozíciou préteritného pozorovateľa (50):

- (48) Príslovia sú nádherné a obsahujú často hlbokú pravdu. Pravdu, ktorú každý *dávno pozná*.
- (49) Pravdepodobne *bude dávno spať*, keď za ňou večer príde.
- (50) Neplakala ani nesmútila, lebo už *dávno cítila*, že ho niet.

Sémantiky duratívnosti rozlišujú významy neurčitej duratívnosti (*dlho* aj *dávno*) a určitej duratívnosti (len *dlho*).

1.2.1 Intencionalita neurčitej duratívnosti

Neurčitá duratívnosť má tendenciu tvoriť spojenia s neurčitými príslovkovými zámenami *akosi*, *nejako*, *dajako* a časticami *asi*, *zrejme*, *údajne*, *vraj*, pomocou ktorých hovoriaci relativizuje a spochybňuje časové trvanie deja. Častice vnášajú do

¹² So slovesom *trvať* sa adverbium *dávno* nepoužíva. SNK zachytáva len jediné diskurzívne uplatnenie – (41) Tento stav už trvá *dávnejšie*.

výpovedí potencialitu istej miery pravdepodobnosti, predpokladu, odkazovania (54 – 56):

- (51) Zima tento rok už **akosi dlho** kraluje, najmä na Kysuciach.
- (52) Veď slová sa už **akosi dávno** zošúchali, zovšedneli, stratili iskru.
- (53) Uvedomil si, že o tom **nejako dlho** uvažuje.
- (54) Naši ma už **asi dávno** považujú za strateného.
- (55) Hlavným problémom vždy boli a **zrejme dlho** ostanú financie.
- (56) O značke a type nového auta **údajne dlho** neuvažoval.

Ak sa neurčitá duratívnosť spája so sémanticko-pragmatickou ideou **pridania**¹³ (Апресян, 2015), vyjadruje **intenzifikovanú duratívnosť**. Realizuje sa pomocou lexikálno-gramatických modifikátorov, ktorými sú príslovky (*veľmi, mimoriadne, poriadne, hodne, dost, dostatočne*), častice (*pomerne, celkom, len*), resp. partikula *už* a komparatívne tvary (*už dlhšie, už dávnejšie*). Príslovky označujú mieru trvania jestvujúcej situácie. S *dlho* a *dávno* sú v subordinatívnom vzťahu, vystupujú ako rozvíjacie komponenty a ich použitie je fakultatívne (57 – 61). Častice *pomerne* a *celkom* prinášajú relativizovaný pohľad na hodnotenie miery deja, ktorý nedosahuje úplnosť (62 – 63). Spojenia partikuly *už* a komparatívnych tvarov podčiarkujú kontinuitu deja (64 – 65):

- (57) Nemali sme psa už **veľmi dlho**.
- (58) Bratislavský hrad bol osídľovaný už **veľmi dávno** pre svoju strategickú polohu.
- (59) Takto rozprával **dost dlho** a neprestajne sa pritom knísal.
- (60) Systém riadenia burzy sa nerevidoval už **dost dávno**.
- (61) Omeleta sa robí na najmenšom plameni a **poriadne dlho**.
- (62) Nedostatočné ubytovacie kapacity trápia UKF už **pomerne dlho**.
- (63) Ten výlet bol **celkom dlho** plánovaný.
- (64) Solídne zisky si **už dlhšie** pripisuje zlato.
- (65) Finančná skupina Penta sa o zdravotníctvo zaujíma **už dávnejšie**.

Intenzifikovanú duratívnosť vyjadrujú aj reduplikáty adičného podtypu s významom intenzifikácie (Sokolová, 2016, s. 263) – *dlho-predlho* a *dávno-pradávno*¹⁴. Sú synonymné so spojeniami *veľmi dlho* a *veľmi dávno*, naznačujú opakovanosť a ich použitie je motivované expresívnou snahou ozvláštnenia:

- (66) Nečudo, že poľovačka **dlho-predlho** bola výsostným právom a privilegiom panovníkov.
- (67) V Čičmanoch sme si vyskúšali, ako sa **dávno-pradávno** mlela múka.

¹³ V. Ju. Aprésian (2015) identifikovala sémanticko-pragmatickú ideu pridania (добавления) v súvislosti so sémantickou analýzou častice *ešte*.

¹⁴ *Dlho-predlho* má počet výskytov 253 (0,18 na milión), *dávno-pradávno* má počet výskytov 148 (0,11 na milión).

Ak sa neurčitá duratívnosť spája so sémanticko-pragmatickou ideou **porovnávania**, vznikajú významy **komparatívnej duratívnosti**. Prezentujú ju explicitne komparatívne výrazy *dlhšie ako*, *dlhšie než*, *dávnejšie ako*, *dávnejšie než*. V doklade (68) porovnanie súvisí s rôznou dĺžkou trvania dvoch rovnakých dejov u dvoch rôznych participantov, v (69) sa porovnanie týka neidentických začiatkov trvania dvoch rovnakých dejov u dvoch rôznych participantov:

(68) Ženy vraj žijú v priemere o osem rokov **dlhšie ako** muži.

(69) Poznám ho **dávnejšie ako** ty.

Ak sa neurčitá duratívnosť spája so sémanticko-pragmatickou ideou **pridania** aj **porovnávania**, vznikajú významy **komparatívnej aditívnej duratívnosti**. Realizujú sa prostredníctvom komparatívnych tvarov a prísloviak *trochu/trocha*, *oveľa*, *omnoho* alebo častice *ešte*¹⁵. Vyjadrujú prekročenie uzuálnej miery časovej dĺžky nerozčleneného deja:

(70) Tentoraz vážala **trochu dlhšie**.

(71) Naši predkovia vraj spali **oveľa dlhšie** a výdatnejšie.

(72) Tentoraz ticho trvalo **ešte dlhšie**.

(73) Podľa toho, čo povedala jeho žena, odišiel z domu **ešte dávnejšie**.

Ak sémantiku komparatívnej duratívnosti rozvíja aj sémanticko-pragmatická idea **pridania** aj **kontrastu**, vznikajú významy **komparatívnej kontrastívnej duratívnosti**. Vyjadrujú rozloženie časovej dĺžky oproti niečomu. Spojenia *ešte dlhšie ako*; *ešte dlhšie než*; *ešte dávnejšie než*; *už dlhšie než*; *už dlhšie ako* označujú rozdielnosť doby trvania deja, a to z pohľadu obvyklosti (74), dvoch rôznych participantov (75 – 76) alebo konkrétnej dĺžky trvania (77 – 78):

(74) Celý týždeň som si pospal **ešte dlhšie ako** zvyčajne.

(75) Poliáci dokonca dovolenkujú **ešte dlhšie než** my aj Česi, od mája do októbra.

(76) V podstate som aj ja mala len jeden vážny vzťah. A ten sa začal **ešte dávnejšie než** tvoj.

(77) **Už dlhšie než** dva roky sužuje Venezuelu politická kríza.

(78) Spotrebiteľia **už dlhšie ako** rok mňajú viac, ako zarábajú.

Ako vidieť, pri realizovaní neurčitej duratívnosti – intenzifikovanej aj komparatívnej, sa stretávajú obe adverbíá. Neurčitá duratívnosť si vyžaduje silne autonómnú pozíciu adverbíí. Častice sa spájajú s pragmatickou perspektívou maximalizácie, pričom *už* tu vystupuje ako synchronizátor a *ešte* ako komparátor.

¹⁵ V slovenčine (aj v ruštine) častica *ešte* funguje ako silný komparátor.

1.2.2 Intencionalita určitej duratívosti

Určitá duratívnosť adverbia *dlho*¹⁶ má analogické spôsoby vyjadrenia ako určitá temporálna lokácia adverbia *dávno*. To znamená, že časovým orientátorom sú:

(a) jednoslovné a viacslovné pomenovania majúce endotemporálnu sémantiku: *dovolenka, festival, hranica životnosti, kalamita, koncert, krach, kríza, lehota splatnosti, nástup, návrat, Nový rok, objav, pracovný čas, prevrat, prijatie, príchod, referendum, Silvester, skončenie programu, stretnutie, súťaž, svadba, sviatky, uzávierka, Veľká noc, Vianoce, voľby, vstup, výstavba, vznik, začiatok, zápas* a i.:

(79) Stav kostola sa monitoroval pred, počas aj po skončení výstavby. Výrazné poškodenia tam boli už ***dlho pred výstavbou***.

(80) Autogramy pre fanúšikov rozdával ešte ***dlho po skončení*** oficiálneho programu.

(b) pomenovania časových jednotiek alebo úsekov dňa: *brieždenie, polnoc, súmrak, svitanie, šiesta (šiesta hodina), úsvit, záverečná (záverečná hodina)* a i.:

(81) Prinútili sa vstať ***dlho pred svitaním***, ešte za šera.

(82) Bolo už ***dlho po polnoci***.

(c) vlastné mená osôb označujúcich epochu, v ktorej žili, napr. *Augustín, Bel, Gauss, Hitler, Klimt, Luther, Zoroaster* a i.:

(83) Ako vieme, vo vzdialenom staroveku existovalo árijské náboženstvo, ktoré vyznávali na celom Strednom východe a v severnej Indii už ***dlho pred Zoroastrom***.

(84) Latinčina tak bola ešte ***dlho po Lutherovi*** živým jazykom, ktorý sa používal tak v Cirkvi, ako aj v diplomacii či v literatúre.

(d) pomenovania udalostí historického dosahu: *august 1968, Nežná revolúcia, November, Október, 1. svetová vojna, 2. svetová vojna, 21. august* a i.:

(85) Už ***dlho pred Novembrom***, uprostred sivej normalizácie, vytvárala alternatívny svet nezávislá hudobná scéna.

(86) A netrvalo ani tak ***dlho po Nežnej***, keď v rámci slobodného podnikania sa objavila erotická ponuka silnejšieho kalibru.

(e) pomenovania veku človeka typu *šesťdesiatka, štyridsiatka, tridsiatka* a i.:

(87) Isaac Newton položil základy novej fyziky ***dlho pred štyridsiatkou***.

(88) Mnohé sú na tom aj po menopauze zdravotne dobre, ale bežnou cestou už nemôžu mať deti (aj keď umelé medicínske postupy umožňujú ženám počať aj ***dlho po šesťdesiatke***).

(f) vedľajšia veta: *dlho pred tým, ako...; dlho po tom, ako...* a i. Hypotaxa vyjadruje časovú následnosť udalostí. *Dlho* akcentuje vlastnostný charakter dĺžky trvania antecedentnej alebo postcedentnej udalosti:

¹⁶ Porovnajme: *dlho po* ČO má 2 052 výskytov (1,50 na milión), *dlho pred* ČO má 849 výskytov (0,62 na milión).

(89) Plazma však čelila ťažkostiam už *dlho pred tým, ako* sa technológia LCD stala konkurencieschopnou.

(90) Ešte *dlho po tom, ako* skončil obrad, boli u nás hostia.

Určitá duratívnosť adverbia *dlho* striktno diferencuje používanie častíc *už* a *ešte*. Častica *už* sa spája s významom anteriority a pragmatickou perspektívou maximalizácie, častica *ešte* s významom posteriority a perspektívou relativizácie. *Dlho* tvorí zložené adverbialé zužujúceho typu a v štruktúre: *častica – dlho – ČO* má pozíciu slabo autonómneho člena.

2. DÁVNO A DLHO V KOMUNIKAČNÝCH SÚVISLOSTIACH

Keďže štruktúrácia viet je výsledkom súčinnosti lexikónu a komunikačných intencionalít hovoriaceho, interakčné významy lexikálnych jednotiek sa odvíjajú aj od organizačných funkcií vo výpovediach – mnohé majú stály komunikačný status, t. j. status rémy alebo témy. To znamená, že majú komunikačný význam, ktorý je lexikalizáciou ich komunikačnej funkcie (Апресян, 1988). Keďže adverbialé pôsobia mimo intencnej štruktúry vety, v závislosti od obsahovej stavby vety a aktuálneho členenia ich možno presúvať z jednej pozície do inej. To znamená, že sa podieľajú na rôznych komunikačno-pragmatických modifikáciách viet a súvetí. Z početných dokladov SNK vyplýva, že adverbium *dávno* sa presadzuje v pozícii rémy, adverbium *dlho*, podobne ako *dlho-predlho* a *dávno-pradávno*, bývajú aj rémou, aj témou. Z uvedeného vyplýva, že *dávno* a *dlho* majú identické komunikačné významy len v pozícii rémy. Hovoriaci tým, že umiestni adverbium do rémy, vyzdvihuje jeho význam a osobitne naň upozorňuje. Obe príslovky vystupujú alebo ako samostatná (monokomponentová) réma, alebo sú súčasťou komplexnej (polykomponentovej) rémy, reflektujúcej syntagmatiku adverbia s anteponovanými modifikátormi.

U adverbii *dávno*, *dlho* sme identifikovali funkcie kontrastnej, verifikačnej, emfatickej, atonickej, upozadenej a dislokovanej rémy, ktoré sú reflexiou buď komunikačných stratégií hovoriaceho, alebo vplyvu kontextu. Komunikačné funkcie odrážajú tri hľadiská: (a) obsah výpovede; (b) dôraz; (c) signifikatívne umiestnenie rémy vo výpovedi. Táto variabilita súvisí s tým, že obsah výpovede sa upína na hovoriaceho, na aktuálne sémantické gesto (Kráľ – Sabol, 1989), na tú skutočnosť, ktorá je v jeho interpretačnom rámci vyhodnotená ako zásadnejšia a relevantnejšia.

(a) Z hľadiska obsahu výpovede sa realizuje kontrastná a verifikačná réma.

Kontrastná réma synkreticky vyjadruje kontrast a dôraz, ktorými sa akoby koriguje obsah tvrdenia. Vyžaduje si umiestnenie príslovky na konci výpovede, adverzatívne, resp. komparatívno-kontrastívne okolie a intonačné centrum na príslovke. Výpoveď má prevažne ilokúciu námietky (91 – 92). Z pragmatickej perspektívy sa uplatňuje najmä relativizácia pohybujúca sa medzi zdôvodňovaním a spochybňovaním (93 – 94):

(91) Tieto postoje nemám len včera a dnes, ale *dávno*.

(92) Hovoril dobre, k veci, ale *dlho*.

(93) Kaplnka sa dva roky nepoužívala a fara *ešte dlhšie*.

(94) Myšlienka inštalácie sochy svätice na budovu železničnej stanice v Kysaku však vznikla *ešte dávnejšie*.

Verifikačná réma sa zameriava na zdôraznenie a potvrdenie dôveryhodnosti a obvyklosti situácie. Je identifikovateľná alebo prostredníctvom častíc *už, naozaj, skutočne*, ktoré vyjadrujú nepopierateľnosť faktov a majú komunikačnú funkciu potvrdenia (95 – 97), alebo prostredníctvom partikul *až tak* a prezentujú nesúhlasné prekvapenie, sprevádzané antikadenciou (98):

(95) Pre svojho kandidáta som sa rozhodol *už dávno*.

(96) Je to *skutočne dávno*.

(97) Boli sme kamarátky už *naozaj dlho*.

(98) Dokedy si dnes v práci? *Až tak dlho?*

(b) Z hľadiska uplatnenia zosilneného alebo zoslabeného dôrazu na vetnom člene rémy sa rozlišuje emfatická a atonická réma.

Emfatická réma je aktualizovaný modifikovaný dôraz na intonačnom centre výpovede. Významové členenie má objektívne poradie, dôraz je na vedúcej časti jadra. Vyjadruje posilnený záujem hovoriaceho a jeho citovú spoluúčasť. Býva prejavom evaluatívnych postojov. Výpovede majú ilokúciu napr. exklamácie (99), resp. výčitky (100):

(99) Človek by ani neveril. Ako je to *len dávno!*

(100) Nevie, prečo ti to trvalo *tak dlho*.

Emfatická réma sa spája aj s vytyčovaciu pozíciou predsúvania (101) a parceláciou (102), ktorá tu funguje ako podporný mechanizmus na akcentáciu kontextovo najrelevantnejšej časti výpovede (Ivanová, 2016, s. 248):

(101) *Dlho* – tri hodiny.

(102) Neodpovedal. *Dlho*.

Atonická réma (Панков, 2008) používa tzv. automatizovaný dôraz (Miko, 1958), t. j. dôraz, ktorým sa réma osobitne nevyzdvihuje. V kontexte zdôvodňovania má výpoveď platnosť pokojnej odpovede potvrdzujúcej istú skutočnosť (103). V sémanticko-syntactickej štruktúre vety sa *dávno* realizuje aj ako súčasť parentézy (104 – 105):

(103) „*Už dávno* poznáš toho chlapíka?“ spýtal som sa. „*Už dávno*. Prečo?“

(104) Kedysi, *veľmi dávno*, tu bola vysoká detská úmrtnosť.

(105) Trvalo, *dosť dlho*, kým sa mi podarilo šnúry vytiahnuť.

(c) Z pohľadu vyššej miery kontextovej, prípadne situačnej viazanosti sa identifikuje upozadená réma a dislokovaná réma.

Upozadená réma (v ruštine подавленная рема), tiež sekundárne jadro, signalizuje presun adverbia z hlavnej sféry záujmu hovoriaceho. Vzniká ako ďalšia, menej zásadná réma parataxy (106), alebo vyjadruje spätosť s kontextom, so situáciou (107):

(106) Školy mám už *pomerne dávno* za sebou a dôchodok je v nedohľadne...

(107) Rodina bola základnou výrobnou jednotkou – vyrábalo sa tu takmer všetko, čo bolo nutné pre obživu a ošatenie. Rodina *tiež dlho* zabezpečovala ozbrojenú ochranu svojich členov.

Dislokovaná réma, tiež anteponované jadro (Grepl – Karlík, 1998), je vysúvanie jadra na začiatok výpovede. Objektívny slovosled sa tu podriaďuje dôrazu, ktorý sa posunul na jej začiatok, čím intonačná línia nadobudla postupne klesajúcu podobu. Adverbiálne v iniciálovom postavení spravidla uvádza neodkladnú informáciu, ktorá je základom následného prezentovania udalosti. V dialógu (108) dislokovanú emfatickú rému *už dlho* s komunikačnou funkciou zisťovania vystrieda verifikačná réma *dost' dlho* s komunikačnou funkciou potvrdenia:

(108) „*Už dlho* bývaš v Middletowne, David?“ vyzvedal Tim s cieľom opäť rozprúdiť hovor. „Začiatkom apríla to budú dva roky,“ odvetil David. „Tak to je *dost' dlho*,“ skonštatoval Tim.

Vo vete v pozícii dislokovanej rémy sa využívajú spojenia s explikatívnou časťou *tak*, v ktorých anteponované jadro sprevádza zvolacia intonácia odrážajúca emotívny, prevažne negativistický postoj hovoriaceho. Výpovede mávajú ilokúciu výčitky:

(109) *Tak dávno* sme sa nevideli!

(110) *Tak dlho* som na teba čakala!

V súvetiach anteponované jadro hlavnej vety implikuje vstup do situácie, ktorá prebieha dovtedy, kým sa nedovŕši dej, vytýčený sémantikou slovesného predikátu vedľajšej vety. V omnitemporálnej vete s neurčitou, časovo neaktualizovanou platnosťou (Sokolová – Žigo, 2014, s. 33) má výpoveď komunikačnú funkciu ponaučenia, anticipujúceho naplnenie niečoho predpokladaného a následne neodčiniteľného:

(111) *Tak dlho* sa chodí s krčahom po vodu, až kým sa nerozbije!

ZÁVER

Adverbiá *dávno* a *dlho* sú v lexike slovenčiny autonómne súvzťažné jednotky – **koreláty**. Obe sú kompatibilné v týchto charakteristikách: (a) prepojenosti sémantickej, gramatickej a pragmatickej perspektívy; (b) napĺňaní intencionality určitosti a neurčitosti, realizovaných na pozadí princípu kompozičnosti; (c) prezentácii relativizovaného alebo maximalizovaného náhľadu hovoriaceho; (c) zdôrazňovaní pragmatiky zdôvodňovania alebo spochybňovania. Spomínané znaky prirodzene ovplyvňujú prítomnosť častíc *už* (predpokladá pozíciu maximalizácie a zdôvodňujúcej perspektívy) a *ešte* (spája sa s perspektívou relativizácie a s komparáciou).¹⁷

¹⁷ Porov.: *už dávno/už dávnejšie* má 58 104 výskytov (42,44 na milión) a *už dlho/už dlhšie* má 24 333 výskytov (17,77 na milión); *ešte dlho/ešte dlhšie* má 9 333 výskytov (6,82 na milión) a *ešte dávno/ešte dávnejšie* má 381 výskytov (0,28 na milión).

Čiastočne ekvivalentné sú v sémantickej a komunikačnej exponovanosti. Sémantická exponovanosť adverbia *dávno* potvrdila primárnosť temporálnej lokalizácie a sekundárnosť duratívnosti. Sémantická exponovanosť adverbia *dlho* poukázala na zvrchovanosť duratívnosti a možnosť temporálnej lokalizácie (táto pozícia sa v SSSJ spomína pri výklade jeho antonym *krátko* a *nedlho*). Obe adverbiá sa stretávajú pri realizovaní intencionality neurčitej duratívnosti – intenzifikovanej aj komparatívnej. Intencionalitu určitej temporálnosti vyjadrujú komplementárne: lokalizáciu zabezpečuje *dávno*, pričom komunikačne rezonantný je význam anteriority; duratívnosť realizuje *dlho* s komunikačne preferovaným významom posteriority.

Z pohľadu komunikačnej exponovanosti príslovka *dávno* patrí do skupiny lexém s rematickou komunikačnou funkciou, príslovka *dlho* nemá vyhranený komunikačný význam. Spoločnou komunikačnou funkciou oboch adverbií je teda réma, ktorá je reflexiou intencionálnosti a kontextuálnosti. Adverbiá podľa uplatneného hľadiska obsadzujú rému: kontrastnú a verifikačnú (podľa obsahu výpovede), emfatickú a atonickú (podľa dôrazu), upozadenú a dislokovanú (podľa signifikatívneho umiestnenia vo výpovedi).

Obe adverbiá sú výrazmi konceptualizácie času a dôkazom jeho intenčného posudzovania. Vo výpovediach majú pozíciu prevažne syntakticky slabo autonómneho člena, čo však, naopak, potvrdzuje ich silne pragmatický status (nemusia byť prítomné, ale sú). Naplňajú tým postuláty kvantity a relevancie – prinášajú informácie v množstve, ktoré hovoriaci považuje za primerané a adekvátne.

Bibliografia

- BISKUP, Peter: Slovosled adverbiálií stejné sémantické třídy. In: Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše. Eds. S. Čmejrková – J. Hoffmannová – E. Havlová. Praha: Karolinum 2010, s. 221 – 225.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára – JAROŠOVÁ, Alexandra (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.
- GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia 1998. 503 s.
- IVANOVÁ, Martina: Syntax slovenského jazyka. 2., dopl. a upr. vyd. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2016. 284 s.
- KRÁL, Ábel – SABOL, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 392 s.
- MIKO, František: K emfaticko-emocionálnej stránke vety v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedný časopis, 1958, roč. 9, č. 1 – 2, s. 3 – 21.
- Mluvnice češtiny 3. Skladba. Red. F. Daneš – M. Grepl – Z. Hlavsa. Praha: Academia 1987. 748 s.
- SOKOLOVÁ, Jana: Lexikálna reduplikácia a slovenčina. In: Jazykovedný časopis, 2016, roč. 67, č. 3, s. 247 – 271.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – ŽIGO, Pavol: Verbálne kategórie aspekt a tempus v slovenčine. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2014. 320 s.

АПРЕСЯН, Юрий Дереникович: Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира. In: Семиотика и информатика. Вып. 28. Москва: «Наука» 1986, с. 5 – 33.

АПРЕСЯН, Юрий Дереникович: Типы коммуникативной информации для толкового словаря. In: Язык: система и функционирование. Москва: «Наука» 1988, с. 10 – 22.

АПРЕСЯН, Валентина Юрьевна: Связь семантических и коммуникативных свойств языковых единиц. In: Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. Выпуск 14. Москва: Издательство РГГУ 2015. Том 1, с. 2 – 18. Dostupný na: <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2015/materials/pdf/ApresyanVY.pdf>.

ПАНКОВ, Федор Иванович: К вопросу о парадигматике неизменяемых классов слов. In: Вестник РУДН, серия Лингвистика, 2008, № 2, с. 5 – 15.

ПАДУЧЕВА, Елена Викторовна: Давно и долго. In: Логический анализ языка. Культурные концепты. Отв. ред. Н. Д. Арутюнова – Т. Е. Янко. Москва: «Наука» 1991, с. 253 – 266.

ПАДУЧЕВА, Елена Викторовна: Семантические явления в высказываниях от 1 лица: говорящий и наблюдатель. In: Славянское языкознание. XIV Международный съезд славистов. Охрид, 10 – 16 сентября 2008 г. Доклады российской делегации. Отв. ред. А. М. Молдован. Москва: Индрик, 2008, с. 372 – 395. Dostupný na: http://www.lexicograph.ruslang.ru/TextPdf1/slavisty_2008.pdf.

Internetové zdroje

Slovenský národný korpus. Verzia prim-8.0-public-sane. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2018. Dostupný na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

АСИММЕТРИЯ ЧЛЕНОВ ГРАДУАЛЬНЫХ РЯДОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: СЕМАНТИКА, ДЕРИВАЦИЯ, СОЧЕТАЕМОСТЬ

ЗІНАІДА АНДРЭЕЎНА ХАРЫТОНЧЫК

Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь

KHARITONCHIK, Zinaida Andreevna: Asymmetry of members of the gradual paradigm in Russian: semantics, derivation, combinability. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 387 – 394.

Abstract: The paper is focused on semantic peculiarities, derivational restrictions and specific combinatory properties of the lexical units in gradual paradigms of *глубокий* ['deep'] – *неглубокий* ['not deep'] – *мелкий* ['shallow'], *широкий* ['wide'] – *неширокий* ['not wide'] – *узкий* ['narrow'] type in Russian. Among factors which determine the speakers' pragmatic attitudes to the non-identity of gradual paradigm member properties, the hyperonymic status of adjectives – general designations of some parameter (*глубокий*, *широкий*), type and significance of semantic modifications (negation, insufficient degree, etc.) are thought to be the leading ones.

Key words: gradual paradigm, semantics, derivation, combinability, hyperonym

Пристальное внимание и любовь к слову как ведущие начала всей научной деятельности Клары Бузашиовой легли в основу многочисленных ее трудов, ставших образцами творческого подхода и глубокого анализа языковых явлений. Предпринимая исследование градуальных рядов прилагательных типа *глубокий – неглубокий – мелкий, широкий – неширокий – узкий* в русском языке и разделяя принципы лингвистического поиска нашей глубокоуважаемой коллеги, мы ставим перед собой цель выявить семантические, деривационные и сочетаемостные характеристики параметрических прилагательных, обозначающих одно и то же свойство, но на разных точках его шкалы, стремясь определить, насколько выражаемая прилагательными степень идентичного признака оказывает влияние на развитие их семантики, а также деривационный и сочетаемостный потенциал.

Среди многочисленных способов выражения основополагающей категории количества в естественных языках значимое место занимают лексические средства, причем в разных частях речи и разных категориях лексических единиц указание на количественную градацию присущих объектам признаков и свойств принимает разные формы и выполняет разные функции: ср. выражение интенсивности глаголами (например, *бушевать – неистовствовать – бесноваться – беситься; варить – недovarить – переварить; бегать – набегаться – избегаться* и т. д. (Исаева, 2008)) и дифференциацию объектов по степени

наличия того или иного качества в области имен существительных (например, *лужа, озеро, море, океан*). Ср. их аналоги в других языках (Мезенина, 1991; Козлова, 1987; Бондаренко, 2001 и др.). В сфере имен прилагательных прототипическая грамматическая система степеней сравнения, направленная на выражение возможностей проявления качества в той или иной степени, тесно сопряжена с градуальными рядами типа *глубокий – неглубокий – мелкий, широкий – неширокий – узкий* в русском языке и аналогичными им лексическими объединениями в других языках. Значительно расширяя возможные модификации обозначаемых признаков по шкале их интенсивности и подчеркивая их отсутствие, недостаточность или, напротив, приближение к наивысшей точке проявления качества и т. д., данные лексические единицы репрезентируют гораздо более детальную и, несомненно, значимую для носителей языка количественную градацию признака, закрепляя соответствующие точки шкалы и способствуя тем самым созданию разветвленной сети репрезентантов количественных вариаций свойств в языковой системе, использование которых наряду с другими узуальными и контекстуальными средствами (Колесникова, 1999; Березницкая, 2004; Кузнецова 2010 и др.) открывает пути для говорящих эксплицитно выразить тончайшую дифференциацию градации признака.

Казалось бы, что в условиях референции данных прилагательных к тождественным свойствам – глубине, высоте, размеру и др., определяющему фактору их семантики и функционирования, связь с полярными полюсами шкалы признака (например, *глубокий – мелкий, широкий – узкий* и др.) или отрицание наличия свойства (*неглубокий, неширокий* и т. д.) есть простое указание на наличие признака или его отсутствие. Языковые факты убеждают, однако, что в основе семантики параметрических прилагательных лежит не их противопоставление по линии плюс/минус, а дифференциация степени наличия обозначаемого свойства и указание на меру его проявления у того или иного объекта-носителя свойства. Соответственно точкой отсчета на шкале признака является, как со времен Э. Сепира многократно указывалось в лингвистической литературе, некоторая норма его присутствия, варьирующаяся в зависимости от эталонов-носителей свойства, а движение по направлению к тому или иному полюсу означает либо увеличение степени наличия признака (положительный полюс), либо ее уменьшение (отрицательный полюс). Попутно заметим, что вряд ли целесообразно, как это предлагается некоторыми учеными, принимать норму за нулевую точку измерения (Колесникова, 1999), ибо таковой она весьма часто не является, хотя и не всегда осознается вследствие имплицитного своего характера (Вольф, 1978, с. 60; Ефанова, 2013). Так, точкой отсчета при измерении температуры человеческого тела является 36.6 °С, а не 0 °С. Для описываемых параметрических прилагательных шкала обозначаемого признака, в центре которой находится точка отсчета, принимает, согласно словарным данным, вид следующей симметрической оппозиции: наличие признака в боль-

шой, значительной степени – наличие признака в малой или недостаточной степени. Например: *высокий* ‘Большой по протяжённости снизу вверх; находящийся далеко вверх; превосходящий обычную, среднюю высоту’ – *низкий* ‘Малый по высоте, росту; небольшого размера от низа до верха’; *глубокий* ‘Имеющий большую глубину...’ – *мелкий* ‘Имеющий небольшую глубину’; *широкий* ‘Имеющий большую протяжённость в поперечнике’ – *узкий* ‘Имеющий малую протяжённость в поперечнике’ (определения даются по Большому толковому словарю русского языка (Кузнецов, 2014)). Прилагательные с приставкой *не-* также указывают на недостаточную степень признака: *невысокий* ‘Имеющий небольшую высоту; низкий’, *неглубокий* ‘Не имеющий большой глубины’, *неширокий* ‘Незначительный по ширине; довольно узкий’ и, превращая бинарный ряд в тернарный или даже четырехчленный (*большой* – *небольшой* – *малый* – *немалый*), не нарушают, однако, семантической бинарности градуального ряда, своими значениями тяготея ко второму члену оппозиции, что отличает, на наш взгляд, данные параметрические прилагательные от контрарных антонимов типа *горячий* – *теплый* – *холодный*.

Семантическая симметрия основных значений членов градуального ряда сохраняется в ряде вторичных значений данных прилагательных, что лежит в основе их употребительности с идентичными существительными. Например, *высокий* ‘Значительный по количеству, интенсивности, степени проявления и т. п.; превышающий средний уровень, среднюю норму’ – *невысокий* ‘Небольшой, незначительный по количеству, силе, степени проявления, значению и т. п.’ – *низкий* ‘Небольшой, незначительный по количеству, силе, степени и т. п.’: *высокая/невысокая/низкая температура*, *высокое/невысокое/низкое давление*, *высокая/невысокая/низкая активность*, *высокая/невысокая/низкая производительность труда*, *высокий/невысокий/низкий урожай*, *высокие/невысокие/низкие темпы*, *высокие/невысокие/низкие цены*, *высокое/невысокое/низкое напряжение*, *высокая/невысокая/низкая концентрация вещества*, *высокий/невысокий/низкий уровень жизни* и т. д. Ср. также *глубокое/неглубокое/мелкое блюдо*, *глубокая/неглубокая/мелкая тарелка*, *глубокий/неглубокий/мелкий таз*, *глубокая/неглубокая/мелкая лодка*, *глубокая/неглубокая/мелкая вспашка*, *глубокое/неглубокое/мелкое боронование* и др.

Важно отметить тем не менее, что наличие таких соответствий не приводит к общей симметричности семантических структур данных прилагательных, главной отличительной чертой которых является их асимметрия. Ее проявления очевидны, во-первых, в различиях числа значений у разных прилагательных градуального ряда. Так, согласно данным словаря Т. Ф. Ефремовой (Ефремова, 2001) прилагательное *широкий* имеет 6 значений, *узкий* – 3, а *неширокий* – 1. Ср. также описание семантики прилагательных градуального ряда размера в Большом толковом словаре (Кузнецов, 2014): *большой* (9 значений) – *малый* (7 значений) – *небольшой* (4 значения) и *немалый* (3 значения).

Не продолжая далее перечня числа значений у исследуемых прилагательных, скажем, что при всей традиционной вариативности лексикографических описаний параметрических прилагательных в разных словарях наблюдается следующее соотношение степени их полисемии: наиболее многозначны прилагательные, обозначающие положительную степень признака, менее многозначны в большинстве случаев их корневые антонимы, в то время как семантическая структура прилагательных с приставкой *не-* ограничена, как правило, одним-двумя значениями.

Определяющими, однако, являются не столько количественные несовпадения семантических структур, сколько их качественные различия, детерминруемые своеобразием выражаемых прилагательными значений. Казалось бы, идя одними и теми же путями развития – от обозначений пространственных характеристик к оценочным значениям, члены градуальных рядов называют обширный набор характеристик по качеству, возрасту, составу, звучанию и т. д., демонстрируя при этом специфичный выбор обозначаемых свойств. Так, прилагательное *широкий*, характеризуя человека, выделяет свободу, размахистость его походки, движений, щедрость в проявлении чувств и т. п., в то время как *узкий* коррелятивных с ними смыслов не имеет. *Высокий* подчеркивает возвышенность, благородство, отсутствие корыстных помыслов, чувств (*высокий порыв, высокое чувство, высокое искусство, высокий идеал, высокое предназначение*), важность, почетность (*высокая награда, высокий пост, высокая честь, высокое доверие*) в отличие от прилагательного *низкий*, называющего такие отрицательные качества, как подлость, бесчестие, пошлость (*низкая личность, низкий поступок*), по которому данное прилагательное сближается со словом *мелкий* в его вторичном значении ‘Низменный, пошлый, ничтожный по своей моральной ценности’ (*мелкая душа, мелкие заботы, мелкие интересы*), *глубокий* указывает на голос, качество звука (*глубокий голос, глубокий тембр, глубокий баритон, глубокий звук*) и т. д.

В эту семантическую систему вписываются и средние члены градуальных парадигм с приставкой *не-*. Выражая в основных своих значениях модификационный смысл противоположности указанному в производящей базе признаку, отсутствия признака в той степени, которая обозначена основой без *не-*, они также содержат в своей семантике своеобразные вторичные значения тех или иных качеств, характеризующих человека. Ср.: *неглубокий* ‘Несерьезный, поверхностный (о человеке)’, *небольшой* ‘Ничем не выдающийся, посредственный; не проявляющий достаточного усердия в чём-л., интереса, любви к чему-л.’ и др.

Таким образом, широкая палитра пространственных и оценочных значений параметрических прилагательных в градуальных рядах, строящаяся на идее градуированного признака, свидетельствует как о наследовании заложенного в исходных значениях указания меры, так и о своеобразии его преломле-

ния при выражении новых свойств и качеств, что становится основанием новых связей в семантических парадигмах данных слов.

Неодинаково ведут себя члены градуальных рядов и в плане морфологической деривации. Пополняясь аффиксальными образованиями разного типа (например, суффиксальными образованиями *глубоковатый, мелковатый, высоковатый, низковатый; глубоконький, мелконький, высоконький, низхонький; глубооченный, широченный, высоченный; высочайший, нижайший, мельчайший* и др., префиксальными производными *сверхглубокий, сверхширокий, сверхвысокий, сверхмалый, сверхнизкий* и т. д.), в русском языке данные градуальные ряды «разрешают» отрицание признака в большой степени (прилагательные с *не-*: *неглубокий, неширокий, невысокий* и др., которые становятся весьма частотными). Отрицание признака в малой степени (см. дериваты *ненизкий, неузкий, немелкий* с *не-* от *узкий, низкий, мелкий*) в принципе не запрещается¹, по-видимому, благодаря высокой продуктивности приставки *не-*, однако вследствие редкой их употребительности не фиксируется в словарях. Заметим также, что практически окказиональный характер лексического выражения отрицания признака в малой степени не закрывает путей его экспликации в синтаксических конструкциях с *не*, особенно в конструкциях типа *не узкий, а широкий*.

Реализация разного деривационного потенциала прилагательных, указывающих на варьирование степени градуируемого признака, влечет за собой ту или иную многочленность ряда и приводит в итоге к неодинаковой языковой репрезентации противоположных полюсов признаковых шкал: более разветвленным оказывается круг дериватов, связанных с признаком в большой степени.

В асимметрии отношений между полярными членами градуальных рядов убеждают нас и их сочетаемостные характеристики. Можно было бы ожидать, например, что прилагательное *мелкий* в значении ‘имеющий небольшую глубину’, противоположном значению *глубокий*, будет использоваться для описания того же типа объектов, различающихся по этому параметрическому признаку. Однако согласно сведениям, полученным из Национального корпуса русского языка (Rus.corpora.ru), в данном значении прилагательное *мелкий* используется весьма нечасто (нами зафиксировано 7 случаев из свыше 2000 употреблений) и только с небольшим числом обозначений водных объектов: *мелкий пролив, залив (заливчик), водоем (водоемчик), бассейн, ручей* (с целью экономии места здесь и далее мы ограничиваемся только атрибутивными конструкциями как достаточным для актуализации соответствующих значений прилагательных контекстом). Его место прочно занимает *неглубокий*, которое легко вступает в сочетания с обозначениями как водных пространств (*неглубо-*

¹ Мы глубоко признательны Владимиру Бенко из Института языкознания им. Л. Штура, указавшему на существование этих дериватов и давшему возможность найти контексты их употребления.

кое водное пространство, море, озеро, вода залива, русло, залив, пролив, река, проток, ручей, течение, пруд, омут, криничка, водоем, бассейн и др.), так и разного рода естественных или искусственно созданных углублений на поверхности земли (*неглубокие разломы, каньон, впадина, лощина, ложбина, ущелье, пещера, подземелье, балки, овражек, ров, канава, борозда, бороздка, трещины, долина, низина, котлован, подпол, тоннель, шахта, шурфы, кювет, траншея, окоп, рвы, ямка, грот, канал, могила, лунки, рыхление* и т. д.) или какого-то тела (*надрез, порез, рана, вдавление, пропил, выемка, отверстие, резьба*), а также емкостей (*горшок, лоток*) и др. Практически совпадая по своей сочетаемости с прилагательным *глубокий, неглубокий* не отрицает наличия данного измерения и не указывает на полное отсутствие протяженности вглубь, но подчеркивает отсутствие большой степени глубины у именуемых объектов. Что касается прилагательного *мелкий*, то в частотных своих значениях оно связано не с параметром глубины, а с небольшим объемом, малым размером (*мелкий предмет, материал, песок, порошок, камень, гравий, щебень, мусор, бисер, ракушечник, жемчуг, сор, уголь, грунт* и т. д.; *лес, кустарник, сосняк; крупный и мелкий рогатый скот, мелкие виды, зверь, зверёк, карась, окунь, хищник, паразит, пес* и др.) и развиваемым на его основе значением незначительности, в котором данное прилагательное наиболее употребительно (*мелкий народ, люд, сброд, деятель, политик, бюрократ, бюрократик, работник, начальник, коммерсант, гешефтмахер, писатель, хозяин, ходатай, адвокат, клерк, лейтенант из КГБ, ремесленник, барончик, дилер, частник, предприниматель, фабрикант, бизнесмен, акционер, промышленник, помещик, служащий, чиновник, рекламодатель, исполнитель, воевода, прислужник, командир, интриган, счетовод, замзав какого-то отдела, вор, грабитель, урка, уголовник, фраер, собственник, спекулянт, порученец, надсмотрщик, лавочник, ремонтник, торговец, поклонник, гордец, шкодник, шпик, жулик, завистник, бандит, шулер, стукач, пакостник, негодяй; мелкий капитал, завод, бизнес, опт, взнос, гонораришко, поклеп, адюльтер, флирт, разврат, обман, гешефт, шантаж, сюжет* и т. д.). В этих значениях прилагательное *мелкий* выходит из градуального ряда глубины, устанавливая связи по противоположности с рядами величины, объема и размера (в частности, со словами *большой, крупный*), а также встраиваясь в своеобразную систему выражения отрицательных оценок, в которую включается также и прилагательное *немелкий*.

Каждый градуальный ряд, однако, демонстрирует своеобразие отношений, складывающихся между его членами. Так, в отличие от градуальных обозначений глубины в их основных и вторичных значениях *неширокий* как средний член ряда *широкий – неширокий – узкий* не приобретает той значимости, которая характерна для *неглубокий*. Это очевидно из показателей частоты (около 200 вхождений в разных словоформах по данным Национального корпуса русского языка) и небольшого диапазона сочетаемости как в главном (*неширо-*

кий ручей, канал, приток, Дон, речка, болотце, пролив, арык, бережок, островок, пляжик, проем, проезд, двор, приступочек, карнизик и др.), так и во вторичном (*неширокий ассортимент, круг, выбор, горизонт, путь*) значениях. Близкое по своей семантике прилагательное *узкий* значительно превосходит по своей употребительности и сочетаемости *неширокий* и сохраняет за собой роль главного противочлена слову *широкий* в сочетаниях с наименованиями не только водных пространств (*широкий – узкий канал, пролив, ручей*), углублений, отверстий (*широкий – узкий тоннель, овраг, окоп, ход, лаз, пролаз, проем, люк*), контейнеров (*широкий – узкий сосуд, шкаф, буфет, котелок*), одежды (*широкий – узкий галстук, сюртук, кушак, пояс, балахон*), частей тела (*широкий – узкий лоб, рот, глаз, череп, подбородок, нос, таз, хвост*), строений (*широкий – узкий выступ, подоконник, балкон, коридор*) и т. д., но также во вторичных значениях (*широкий – узкий человек, специалист, профессионал; круг, диапазон, репертуар, спектр, ассортимент, пласт, перечень, список, слой, набор, сектор, сегмент, рынок*), за исключением наименований качеств (*узкий эгоизм, эгоцентризм, практицизм, утилитаризм*).

Таким образом, все первые члены градуальных параметрических рядов разделяют общую закономерность наиболее богатой семантической структуры, наибольшей деривационной активности, наиболее частотного употребления и широкой сочетаемости по сравнению с другими членами ряда. Истоки данной асимметрии кроются, по-видимому, в прагматических установках говорящих, связанных с преимущественным выбором положительных, а не отрицательных полюсов шкал, хотя в окружающем мире и те, и другие широко представлены, со стремлением смягчить указание на недостаточность степени признака по сравнению с его нормой (обращает на себя внимание сочетаемость ряда исследуемых прилагательных с диминутивами – *карнизик, ручеек, водоемчик, бюрократик, барончик* и т. д.). Это объясняется также, на наш взгляд, двойственностью параметрических значений данных прилагательных – указанием не только на большую степень указываемого признака, но и обозначением самого параметра, в котором степень наличия признака нейтрализована (ср.: *река не глубокая, а мелкая и неглубокая река, дом не высокий, а низкий и невысокий дом, коридор не широкий, а узкий и неширокий коридор*). Гиперонимический статус параметрических прилагательных в данном значении позволяет не ограничивать систему гиперонимических обозначений свойств именами существительными – прототипическими гиперонимами типа *размер, высота, глубина, температура* и др. (Вольф, 1982), но включить и адъективные слова в эту систему.

Важно в заключение еще раз подчеркнуть, что все параметрические прилагательные, отталкиваясь от обозначаемого ими параметра, активно используются для выражения других пространственных и оценочных значений, демонстрируя при этом своеобразные точки пересечения, что приводит в итоге

к сложной коммуникативно востребованной подсистеме наименований, в которой наблюдаются как симметрия (оппозиция по тому или иному признаку), так и асимметрия, продиктованная семантическим, деривационным, сочетаемым своеобразием членов выстраиваемых градуальных рядов.

Библиография

БЕРЕЗНИЦКАЯ, Павлина Павловна: Типология и структура градуальных полей в русском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Краснодар 2004. 20 с.

БОНДАРЕНКО, Марина Витальевна: Градуальность как свойство лексики и основание для построения лексической парадигмы: На материале французского языка. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Воронеж 2001. 138 с.

ВОЛЬФ, Елена Михайловна: Грамматика и семантика прилагательного (на материале иберио-романских языков). Москва: Издательство «Наука» 1978. 200 с.

ВОЛЬФ, Елена Михайловна: К вопросу о классификации признаков. In: Филологические науки, 1982, № 2, с. 32 – 38.

ЕФАНОВА, Лариса Георгиевна: Категория нормы в русской языковой картине мира. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Томск 2013. 41 с.

ЕФРЕМОВА, Татьяна Федоровна: Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Москва: Издательство «Русский язык» 2001. 1 том, 1209 с., 2 том, 1084 с.

ИСАЕВА, Ирина Александровна: Градуальная семантика глагола в современном русском языке. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Саранск 2008. 214 с.

КОЗЛОВА, Ирина Аркадьевна: Градуальность качества в разных типах номинации: на материале английских прилагательных. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва 1987. 180 с.

КОЛЕСНИКОВА, Светлана Михайловна: Категория градуальности в современном русском языке. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Москва 1999. 424 с.

КУЗНЕЦОВ, Сергей Александрович (гл. ред.): Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург: Норинт (Публикуется в авторской редакции 2014 года). 1534 с.

КУЗНЕЦОВА, Ольга Михайловна: Функционально-семантическое поле градации в современном русском языке. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Новосибирск 2010. 219 с.

МЕЗЕНИНА, Марина Викторовна: Градуальность в парадигматике лексики немецкого языка: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва 1991. 16 с.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОРПУС РУССКОГО ЯЗЫКА. Москва: Институт русского языка имени В. В. Виноградова РАН 2018. Доступен на: <http://ruscorpora.ru>.

PRAGMATICKÝ MARKER *FAIR ENOUGH* A JEHO PREKLADOVÉ EKVIVALENTY V ANGLICKO-SLOVENSKOM PARALELNOM KORPUSE¹

MARTINA IVANOVÁ

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Slovensko
 Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava, Slovensko
 Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego,
 Warszawa, Polska

IVANOVÁ, Martina: Pragmatic marker *fair enough* and its translation equivalents in English-Slovak parallel corpus. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 395 – 414.

Abstract: Many works written by Klára Buzássyová from the 1970s onwards were devoted to the issues of contrastive research of languages. The study analyses the role of metonymy in speech acts expressing agreement in a contrastive perspective. The paper deals with linguistic variation of Slovak translation equivalents of English pragmatic marker *fair enough* in the exploitation of discursive-illocutionary metonymy within indirect speech acts. It analyses data drawn from English-Slovak parallel corpus which form a translation paradigm of the given pragmatic marker. In a search for an explanation for usage of largely heterogeneous translation equivalents from various semantic-pragmatic fields, metonymy is pointed out as a central motivating factor. It functions on the basis of evocation of various aspects constituting the idealized cognitive model of agreement.

Key words: pragmatic marker, parallel corpus, translation paradigm, discursive-illocutionary metonymy, agreement, idealized cognitive model

You, sir, are a hyena.
 And I have no wish to speak to you. I've been called worse.
Fair enough, General.
 (Q. Tarantino: *Hateful Eight*)

1. ÚVODNÉ POZNÁMKY

Jedným z tematických impulzov, ktoré Klára Buzássyová od sedemdesiatych rokov 20. storočia vnášala do slovenskej lingvistiky, bol aj kontrastívny, resp. konfrontačný výskum jazykov. Vo svojej štúdií *Kontrastívny výskum jazykov* (1971, s. 173) upozorňuje na fakt, že kontrastívne a konfrontačné pohľady na jazyk môžu prispieť k presnejšiemu a úplnejšiemu obrazu o uplatňovaní sémantických kategórií v rôznych jazykoch.

¹ Táto štúdia vznikla ako súčasť riešenia grantového projektu VEGA č. 1/0099/16 *Personálna a sociálna deiza v slovenčine (človek v jazyku, jazyk o človeku)*.

Cieľom štúdie bude opísať a interpretovať slovenské prekladové ekvivalenty anglického výrazu *fair enough* extrahované z anglicko-slovenského paralelného korpusu. Paralelné korpusy predstavujú materiálové východisko pri úsilí objektívne opísať významy a funkcie jazykových jednotiek z kontrastívneho aspektu, keďže poskytujú prístup k veľkému množstvu údajov umožňujúcich bádateľovi nespoliehať sa len na vlastnú jazykovú intuíciu a kompetenciu. Analýza prekladových ekvivalentov v paralelnom korpuse predstavuje užitočný empirický nástroj nielen tým, že umožňuje kontrastívne porovnanie dvoch alebo viacerých jazykových javov, ale tiež tým, že na ich základe je možné postulovať funkčné spektrum konkrétnej jednotky a vymedziť sémanticko-pragmatické polia (porov. Degand, 2009, s. 174), do ktorých konkrétne prekladové ekvivalenty prináležia, čo predstavuje základ pri postulovaní významov daných jednotiek aj v nekontrastívnej perspektíve.

Analyzovaný výraz *fair enough* budeme chápať ako špecifický prípad tzv. pragmatického markeru. Intenzívny záujem o výskum pragmatických (resp. diskurzívnych) markerov zaznamenávame v lingvistike najmä v posledných dvoch desaťročiach, a to z rôznych pozícií, napr. v rámci teórie relevancie, konštrukčnej gramatiky, interakčnej sociolingvistiky, konverzačnej analýzy a i. Menej pozornosti sa venovalo otázkam kontrastívneho porovnania a prekladu pragmatických markerov.

2. TEORETICKÉ VÝCHODISKÁ

Termín „pragmatický marker“ sa používa ako strešný termín zahŕňajúci rôzne skupiny výrazových prostriedkov, pri ktorých možno na interpersonálnej a textovej rovine vymedziť celú paletu funkcií. Pragmatické markery sa definujú ako taká skupina výrazových prostriedkov, ktorých podstata je deiktická: ich funkciou je odkazovať na vlastnosti kontextu (porov. Schiffrin, 1987). Kontext, na ktorý sa pragmatické markery vzťahujú, predstavuje: ideačnú štruktúru (idey a propozície), akčnú štruktúru (spôsob, akým sa rečový akt vzťahuje na predchádzajúce a nasledujúce akcie), konverzačnú výmenu (repliková konštrukčná štruktúra), informačný status (manažovanie znalostí a metaznalostí) a participantský rámec (vzťah hovoriaci – adresát). V porovnaní s prototypickými deiktickými výrazmi, ako sú zámená, časové a priestorové výrazy a pod., sú však pragmatické markery menej konkrétne a nie vždy pochopiteľné vo svojej komplexnosti (pozri Aijmer – Simon-Vandenberg, 2006).

Ďalšou vlastnosťou pragmatických markerov je reflexivita, to znamená, že ide o výrazy komentujúce výpoveď a participujúce na interpretácii výpovede. Pragmatické markery majú v tomto zmysle status metavýrazov a pochopenie ich významu a opis fungovania zahŕňa vymedzenie ich metalingvistickej a metapragmatickej funkcie (ibid., 2006). V teoretických prácach sa konštatuje, že pragmatické markery majú v diskurze interakčnú a argumentačnú funkciu, keďže tematizujú pozíciu hovo-

riaceho vo vzťahu k adresátovi, jeho očakávaní, kontextové predpoklady a pod. (porov. Aijmer – Simon-Vandenberg, 2004). Jan-Ola Östman (1995, s. 100) opisuje funkciu pragmatických markerov ako prípad tzv. implicitného ukotvenia: pragmatické markery sú akýmiś „oknami“, cez ktoré možno robiť dedukcie o postojoch a názoroch hovoriaceho, o štruktúre diskurzu a pod.

K syntaktickým vlastnostiam, ktoré sa pri pragmatických markeroch najčastejšie spomínajú, patria: (i) fungujú ako tzv. propozičné satelity, to znamená, že nie sú súčasťou propozície výpovede, ku ktorej môžu byť pripojené, (ii) zaujímajú pozíciu na syntaktickej periférii výpovede: typicky sa uplatňujú na ľavej alebo pravej periférii výpovede.

Zo sémantických črt možno spomenúť: (i) pragmatické markery majú malý alebo žiadny propozičný obsah, (ii) pragmatické markery nedisponujú pravdivosťou hodnotou.

Pokiaľ ide o sémantickú stránku pragmatických markerov, v práci Bruca Fräsera (1999, s. 944) sa konštatuje, že význam pragmatických markerov je procedurálny, nie konceptuálny. Rozlišovanie konceptuálneho a procedurálneho významu má pôvod v teórii relevancie. Deirdre Wilson a Dan Sperber (1993, s. 10) vysvetľujú dichotómiu konceptuálneho a procedurálneho významu tak, že jazyková štruktúra môže kódovať dva typy informácií: konceptuálnu reprezentáciu alebo procedúry vyžadujúce inferenciu toho, ako sa s konceptuálnou reprezentáciou narába. Funkciou procedurálnych výrazov je poskytnúť adresátovi informáciu, ako možno výpoveď, do ktorej je prostriedok s procedurálnou funkciou zapojený, interpretovať (Fraser, 1996, s. 186), sú to lingvisticky kódované nápovede, ktoré signalizujú potenciálne komunikačné zámery hovoriaceho (ibid.).

Pokiaľ ide o pravdivosť hodnotu pragmatických markerov, Klaus Hölker (1991) zdôrazňuje fakt, že pragmatické markery nezasahujú pravdivosť hodnotu výpovede a neprispievajú k propozičnému obsahu. Môžu byť preto z výpovede, do ktorej sú vložené, odstránené bez toho, aby sa zmenila platnosť jej propozičného obsahu.

Z funkčných vlastností pragmatických markerov sa teda ako najčastejšie uvádzajú tieto funkcie: (i) procedurálna (ide o jednotky, ktoré adresátovi poskytujú inštrukciu o tom, ako je propozícia konceptualizovaná a konštruovaná), (ii) indexujúca (ukazovanie na jednotlivé komponenty aktuálnej komunikačnej situácie, diskurzu, resp. kontextu v najširšom zmysle) a (iii) metalingvistická (pragmatické markery sa nevzťahujú na mimojazykovú realitu, ale referujú na vzťahy v texte, na interpersonálne vzťahy medzi participantmi, na kognitívne procesy a pod.). Pokiaľ ide o funkčné hľadisko, potrebné je spomenúť polyfunkčnosť pragmatických markerov, teda fakt, že v závislosti od kontextu môžu plniť celé spektrum sémanticko-pragmatických funkcií.

Rozsah paradigmy pragmatických operátorov je predmetom diskusií. V inkluzívnom prístupe sa k pragmatickým markerom zaraďujú aj nie plne lexikalizované

výrazy typu *ak ti to neprekáža, musím zopakovať* a pod. vzhľadom na prioritu procedurálneho významu, ktorým disponujú, nezávisle od stupňa lexikalizácie. V exkluzívnych prístupoch sa tieto jednotky k pragmatickým markerom nezaraďujú (vzhľadom na nízky stupeň lexikalizácie). V našom prístupe budeme pracovať s inkluzívnym chápaním a do triedy pragmatických markerov budeme zaraďovať rôzne skupiny konjunkcií, vetných adverbii, partikul, parentéz, ustrnutých vetných konštrukcií, súvetných konštrukcií s nezhodou medzi formou a obsahom² a pod., pre ktoré je charakteristická syntaktická nezapojenosť do vzťahov v rámci propozície a procedurálny význam. Tieto prostriedky možno vymedziť ako pragmatické markery vzťahujúce sa na propozíciu a na vyjadrovanie postojov k nej (týkajú sa ideáčnej a informačnej štruktúry)³, na oblasť vyjadrovania ilokučných funkcií a interpersonálnu dimenziu komunikačného procesu (ide o oblasť akčnej štruktúry a participantského rámca komunikácie) a na organizáciu diskurzu (týkajú sa diskurzívnej konštrukčnej štruktúry, označujú sa preto aj ako diskurzívne markery⁴, porov. Fraser, 1996).

3. DÁTA A METODOLÓGIA

Myšlienku, že význam a funkcie lexikálnej jednotky možno opísať na základe jej prekladových ekvivalentov, nájdeme v prácach Helge Dyvika (1998, 2004). V jeho prístupe sa preklady chápu ako „zrkadlá“ významu jazykovej jednotky. Lexikálne korešpondencie medzi výrazom v zdrojovom jazyku a jeho ekvivalentmi v cieľovom jazyku sa definujú ako tzv. translačná paradigma, pričom sa zdôrazňuje, že translačné paradigmy vznikajúce pri preklade nie sú ideálne reprezentanty lexikálnej jednotky, keďže nie všetky prekladateľské riešenia možno hodnotiť ako adekvátne, napriek tomu však predstavujú cenný „surový“ materiál ako východisko ďalšej analýzy.

Pri stanovení translačnej paradigmy výrazu *fair enough* budeme vychádzať z dát slovensko-anglického paralelného korpusu, ktorý obsahuje vzájomné preklady z oboch jazykov, t. j. texty v slovenskom jazyku preložené do anglického jazy-

² A. Knott a R. Dale (1994, s. 45) do skupiny diskurzívnych markerov zaraďujú napr. aj frázy s vetným komplementom (napr. *it follows that; it may seem that*).

³ E. Ochs (1996) do oblastí pragmatických markerov zahŕňa aj vyjadrovanie postoja (afektívny a epistemický).

⁴ Termíny pragmatické markery a diskurzívne markery sa niekedy voľne zamieňajú, v iných prípadoch sa diskurzívne markery chápu ako podskupina pragmatických markerov. Niektorí autori vymedzujú tieto dva typy jednotiek samostatne: funkcia pragmatických markerov sa týka sociálnej a interpersonálnej kohézie (vzťah medzi hovoriacim a adresátom, typ realizovaného rečového aktu a pod.), zatiaľ čo funkcia diskurzívnych markerov sa týka textovej kohézie (rôzne stratégie týkajúce sa manažovania diskurzu; porov. Fedriani – Sansó, 2017, s. 2). Podľa nášho názoru nemožno vždy funkciu diskurzívnej a interpersonálnej kohézie oddeliť. Preto budeme v štúdiu používať širší termín pragmatické markery, ktorý chápeme ako strešný termín pre obe oblasti.

ka a opačne. Texty sú automaticky zarovnané po vetách. Aktuálna verzia par-sken-4.0 má rozsah 556 mil. tokenov (261 mil. tokenov v slovenskej časti, 295 mil. tokenov v anglickej časti). Pri získavaní materiálu sme doklady vyhľadávali prostredníctvom nástroja *NoSketchEngine* v anglickej časti par-sken-all-4.0-en, pričom v nastavení Typy textov sme zadali vyhľadávanie v zdrojových anglických textoch (doc.origlang – en).

Pri práci s korpusovým materiálom sme postupovali tak, že z korpusovej verzie par-sken-all-4.0-en sme extrahovali 272 prekladových ekvivalentov výrazu *fair enough*. Venovali sme sa len tým prípadom použitia tejto jednotky, pri ktorých daný výraz nie je syntakticky zapojený do vzťahov v rámci vetnej štruktúry, ale vystupuje ako syntakticky nezávislý, najčastejšie ako samostatný výraz, resp. v iniciálovej, zriedkavo aj vo finálovej pozícii v rámci výpovede, do ktorej je zapojený.

4. TRANSLAČNÁ PARADIGMA VÝRAZU *FAIR ENOUGH*

V anglických výkladových slovníkoch nájdeme nasledujúce sémantizácie frázy *fair enough*:

1. *Collins English Dictionary*: „keď sa chce povedať, že vyjadrenie, rozhodnutie alebo konanie sa zdá rozumné do istej miery, ale možno povedať alebo urobiť aj viac“;

2. *Macmillan Dictionary*: „1. používa sa na vyjadrenie, že rozumiete alebo akceptujete, čo niekto hovorí, 2. používa sa na vyjadrenie, že niečo sa zdá rozumné, ale vy s tým úplne nesúhlasíte“;

3. *Oxford Dictionaries*: „používa sa na pripustenie toho, že niečo je rozumné alebo akceptovateľné“;

4. *Urban Dictionary*: „keď chcete povedať, že ste s nejakým názorom alebo správaním najprv nesúhlasili, ale po vypočutí si výkladu teraz názoru rozumiete“.

Sémantizácie jednotky *fair enough* v anglických výkladových slovníkoch ukazujú, že tento výraz možno primárne interpretovať ako ilokučný pragmatický marker, ktorým sa vyjadruje permissívna komunikačná funkcia, konkrétne súhlas (v širokom zmysle slova). Vo výklade v slovníku *Macmillan Dictionary* sa postulujú polysémia daného markera, osobitne sa tu vymedzuje význam súhlasu a význam neochotného súhlasu. V *Oxford Dictionaries* sa význam markera opisuje ako vyjadrenie súhlasu, v *Collins English Dictionary* a *Urban Dictionary* ako vyjadrenie neochotného súhlasu, resp. pripustenia.

V kontrastívnych štúdiách, resp. v prácach v rámci korpusovo založených translačných štúdií (*corpus-based translation studies*) sa konštatuje, že nereferenčnosť (pragmatické markery plnia interpersonálne, resp. textové funkcie), nepropozíčnosť (pragmatické markery nie sú súčasťou propozícií), vysoká miera polyfunkčnosti a kontextovej závislosti pragmatických markerov sťažujú postulovanie vhodného prekladateľského ekvivalentu. Výskumy pragmatických markerov preto pou-

kazujú na to, že vzťahy medzi ekvivalentmi sú komplexné a že je pre ne typické čiastočné, nie úplné prekryvanie významov a pragmatických funkcií. Pragmatické markery nie sú vždy prekladané doslovne, ale prostredníctvom celého diapazónu výrazov a konštrukcií, často sa pri preklade tiež vynechávajú (Aijmer – Simon-Vandenberg, 2003; Aijmer – Altenberg, 2002).

Tento fakt sa potvrdil aj pri analýze výrazu *fair enough*, pri ktorom korpusové doklady priniesli veľké množstvo, niekedy aj značne heterogénnych ekvivalentov.

V nasledujúcej tabuľke prinášame prehľad prekladových ekvivalentov anglickej frázy na základe dát získaných z anglicko-slovenského paralelného korpusu:

Tabuľka č. 1: Prekladové ekvivalenty výrazu *fair enough* z korpusovej verzie par-sken-all-4.0-en

Prekladový ekvivalent	Frekvencia
Dobre. – No dobre. – Tak dobre. – Dobre teda. – Veď dobre. – Dobre, dobre. – Dobre aj tak. – Nuž dobre. – Dost' dobre. – Dobre aj tak. – No tak dobre.	60
V poriadku. – To je absolútne v poriadku. – To bolo v poriadku.	23
To je fér/férové. – Tak to je fér. – To je (vcelku) fér. – Je to fér? – Vlastne to je férové. – To je dost' férové.	20
Fajn. – Tak fajn. – Takže fajn.	10
Máš pravdu. – Máte pravdu. – Máš do určitej miery pravdu.	10
To stačí. – To mi stačí. – To úplne stačí. – To by stačilo. – To stačilo. – Stačí?	9
Beriem na vedomie. – To beriem. – Beriem.	8
Nulový preklad	7
Súhlasím. – Súhlasíte?	6
To je (vlastne) pravda.	6
To je férová dohoda. – Celkom férová dohoda. – Je to férová dohoda?	4
Môže byť.	4
Dost' fér. – Dobre, celkom fér.	4
Bolo to rozumné. – To je rozumné.	3
Správne.	3
Rozumná reč./To je rozumná reč.	3
Ako chceš.	3
Chápem. – Chápeš?	3
To znie férovo/fér. – To znie dostatočne férovo.	3
Platí. – Platí?	3
To je celkom spravodlivé. – Tak to je spravodlivé. – To je spravodlivé.	3
Poctivé priznanie.	2
To je celkom rozumný návrh.	2
Jasné.	2
Dohoda? – Takže dohoda?	2
Samozrejme.	2

Je to namieste? – Je (to namieste).	2
Pekné od nich/vás.	2
Sedí vec.	2
Oukej./Okej.	2
Ako myslíš.	2
Dobry dôvod.	2
Nemám námietky.	2
To som rád.	1
To je múdre.	1
Ale komu sa to zdá rozumné?	1
Je to prijateľná ponuka?	1
Napokon je to oprávnené.	1
Som rád, že ste mi to povedali.	1
To bolo úprimné.	1
Je to regulárne.	1
Prirodzene.	1
Isteže.	1
Nevadí.	1
Je to férová ponuka?	1
To je fakt.	1
Tak, tak.	1
To znie nádejne.	1
Máte svätú pravdu.	1
Nedá sa proti tomu nič namietat'.	1
Pochybovačne (poznamenala).	1
Tak či onak.	1
Dobre mi tak.	1
Viac naozaj nemôžem žiadať.	1
Dostal, čo si zaslúžil.	1
Ale prosím.	1
Dajme tomu.	1
To je zrozumiteľná reč.	1
Múdra reč.	1
Je to primerané?	1
Nech je po Vašom.	1
Povedala to dosť jasne.	1
Áno.	1
To sa mi celkom pozdáva.	1
To je čestné.	1
Koniec koncov.	1
To možno prijať.	1

Priama reč	1
To verím.	1
Ak mám byť čestný.	1
Nebudem ti protirečiť.	1
Uvedomujem si to.	1
To znie celkom spravodlivo.	1
Môcť.	1
Nič sa nedá robiť.	1
Nečudujem sa ti.	1
To je z Vašej strany veľmi ohľaduplné.	1
Nie je to čestný návrh?	1
Ste veľmi milý.	1
To je celkom úprimné.	1
Znie to logicky.	1
Takže čestne.	1
Spokojná?	1
To je celkom spravodlivá dohoda.	1
Celkom slušné.	1
Nenamietam.	1

5. ANALÝZA TRANSLAČNEJ PARADIGMY

Na základe analyzovaných dát možno konštatovať, že v paralelnom korpuse sme identifikovali celkovo 86 rôznych prekladových ekvivalentov daného výrazu (celkovo bol počet ekvivalentov ešte vyšší, avšak viaceré ekvivalenty sme združili kvôli väčšej prehľadnosti do jednotlivých skupín so spoločným základným výrazom).

V nasledujúcej časti sa pokúsime opísať sémanticko-pragmatické polia, do ktorých je možné jednotlivé prekladové ekvivalenty zaradiť. Vychádzame pritom z predpokladu (opierajúc sa o sémantizácie vo výkladových slovníkoch), že centrálna sémanticko-pragmatická funkcia daného spojenia je indikácia ilokučnej funkcie súhlasu v širokom zmysle slova. Napriek tomu pri spojení *fair enough* pozorujeme značnú heterogénnosť prekladových ekvivalentov, ktoré konštituujú diferencované sémanticko-pragmatické polia.

Podľa nášho názoru možno existenciu týchto sémanticko-pragmatických polí chápať ako špecifické prípady rozličných diskurzívno-ilokučných typov metonymie⁵

⁵ V teoretických prácach sa vymedzujú tri typy metonymie: (i) referenčná, napr. *Saxofón odišiel skôr.* (hudobný nástroj za hráča na tomto hudobnom nástroji), (ii) predikačná, napr. *Hráč na saxofón musel odísť skôr.* (obligatívnosť v minulosti za akcie v minulosti), spojením referenčnej a predikačnej metonymie vzniká propozičná metonymia, napr. *Saxofón musel odísť skôr.*, (iii) ilokučná metonymia, napr. pri nepriamych rečových aktoch *Mohol by si otvoriť okno?* (predpoklad žiadosti za žiadosť). V našom prístupe používame termín diskurzívno-ilokučná metonymia vzhľadom na fakt, že pri vyjadrení

(k termínu pozri Panther – Thornburg, 2003). Pri vysvetlení fungovania diskurzívno-ilokučných metonymií budeme vychádzať z existencie idealizovaných kognitívnych modelov⁶, resp. ilokučných scenárov. Tie predstavujú dynamické alebo statické modely istých kultúrne ukotvených situácií, ktoré nezahŕňajú iba samotnú udalosť, ale tiež súbor znalostí týkajúcich sa rozličných predpokladov a dôsledkov danej situácie. Vychádza sa pritom z hypotézy, že úspešná realizácia rečového aktu zahŕňa (i) pragmatické predpoklady realizácie rečového aktu, (ii) pragmatické jadro a výsledok rečového aktu, teda vlastnosti, ktoré definujú samotný rečový akt a jeho výsledok, (iii) pragmatické konzekvencie: intendované alebo neintendované dôsledky, ku ktorým môže rečový akt viesť (porov. Thornburg – Panther, 1997, s. 207). Pragmatické predpoklady, pragmatické jadro a pragmatické dôsledky konštituujú idealizovaný kognitívny model príslušného rečového aktu. Možno ho definovať ako komplex konceptuálne kontiguitných prvkov, medzi ktorými je metonymický vzťah a ktoré majú metonymickú reláciu k scenáru ako celku (porov. Panther – Thornburg, 2003, s. 130). Fungovanie diskurzívno-ilokučných metonymií je teda založené na tom, že tematizácia komponentov príslušného scenára môže zastupovať scenár ako celok, resp. jeho jadro.

Pokiaľ ide o permissívny scenár, možno pri ňom postulovať nasledujúce situačné podmienky, ktoré sú predpokladom úspešnej realizácie rečového aktu (porov. Grepl – Karlík, 1998) a ktoré príslušný permissívny scenár konštituujú:

(i) podstatné podmienky (jadro permissívneho scenára): permissívne rečové akty predstavujú vyjadrenie súhlasu/nesúhlasu s názorom, tvrdením, konštatovaním adresáta;

(ii) prípravné podmienky: existujú nejaké prekážky, ktoré bránia hovoriacemu⁷ vykonať to, čo si adresát praje, v prípade súhlasu a nesúhlasu ide o mieru, v akej sú názory, ktoré vyslovuje adresát, konzistentné alebo nekonzistentné s názormi hovoriaceho, pričom hovoriaci je kompetentný tieto prekážky odstrániť;

(iii) podmienky úprimnosti: hovoriaci je ochotný tieto prekážky zrušiť, pričom preberá zodpovednosť za súhlas s názorom; to predpokladá kognitívne spracovanie informácie hovoriacim a jej hodnotenie; pozitívne hodnotenie vedúce k vyjadreniu súhlasu predpokladá epistemické alebo axiologické stotožnenie sa hovoriaceho s názormi adresáta alebo ide o výraz tzv. pozitívnej zdvorilosti (vyjadrenie súhlasu sa chápe ako konverzačná preferencia, ktorá je v sociálnej interakcii uprednostňovaná; porov. Pomerantz, 1984); pokiaľ ide o neochotný, resp. rezignovaný súhlas, ide o prostriedok negatívnej zdvorilosti, kde sa súhlas konceptualizuje ako dôsledok objektívnej nutnosti, čo umožňuje hovoriacemu zachovať si tvár, pričom sa neohrozi tvár adresáta (porov.

súhlasu možno uvažovať o diskurzívnom rozmere (vyjadrenie súhlasu sa vzťahuje na organizáciu diskurzu, na interpersonálny rozmer komunikácie, súhlas je vždy reaktívny), ako aj o ilokučnom rozmere (indikovanie ilokučnej funkcie).

⁶ Používajú sa tiež termíny „konceptuálne rámce“, „scény“ a pod.

⁷ V ďalšom texte budeme termín „hovoriaci“ používať na označenie komunikanta, ktorý vyjadruje súhlas alebo nesúhlas, a termín „adresát“ na označenie komunikanta, ktorému je súhlas alebo nesúhlas určený.

Brown – Levinson, 1987). Súčasťou zaujmania axiologického postoja sú aj emočné postoje hovoriace k názoru adresáta, napr. radosť, prekvapenie, ľahostajnosť, podráždenosť. Na strane adresáta zasa môžeme predpokladať úsilie, aby hovoriaci vyslovil súhlas s jeho názorom. Na základe toho môže vo svojom vyjadrení uplatňovať rozličné explanačné, argumentačné, prípadne persuzívne techniky.

Diskurzívno-ilokučné metonymie sa týkajú tzv. nepriamych rečových aktov. V teoretických prácach sa predpokladá, že v prípade nepriamych rečových aktov sa pochopenie vzťahu medzi propozičným obsahom výpovede a jej ilokučnou funkciou opiera o aplikáciu inferenčných pravidiel (Sperber – Wilson, 1986). V nepriamych rečových aktoch sa aktivuje jedna časť kognitívneho modelu, ktorá metonymicky evokuje celý kognitívny model.

5.1 Prekladové ekvivalenty vyjadrujúce ilokučnú funkciu súhlasu

Centrálnou funkciou pragmatického markera *fair enough* je signalizovanie ilokučnej funkcie výpovede, ktorej je súčasťou alebo ktorá nasleduje po jeho vyjadrení. V prácach B. Fräsera (1996, 2009) sa pragmatické markery signalizujúce ilokučnú silu výpovede označujú ako základné pragmatické markery. Autor v rámci danej podskupiny vymedzuje performatívne výrazy (*I promise that...*) a pragmatické idiómy (napr. *please*). Vyjadrenie súhlasu/nesúhlasu má reaktívnu povahu: hovoriacim reaguje na predošlú výpoveď komunikačného partnera, ktorá môže byť z ilokučného hľadiska asertívna (konštatovanie, tvrdenie), direktívna (rôzne druhy výzvy), interogatívna (otázka), admonitívna (vyhrážka, hovoriaci súhlasom vyjadruje, že vyhrážku, resp. varovanie berie na vedomie) a pod.

Najfrekvencovanejšími prekladovými ekvivalentmi výrazu *fair enough* sú jednotky, ktorými sa súhlas vyjadruje priamo. Možno ich rozdeliť do dvoch skupín: (i) jednotky vyjadrujúce prostý súhlas, (ii) jednotky vyjadrujúce neochotný, podmienený, rezignovaný súhlas a pod.

(i) K jednotkám vyjadrujúcim prostý súhlas patria najmä častice a časticové výrazy, napr. *V poriadku. – Áno. – Oukej./Okej.*, ďalej partikuly utvorené z evaluatív (*Fajn. – Dobre.*), epistemických výrazov (*Isteže. – Jasne. – Prirodzene.*), porov. (1):

(1) “*I can explain it all on Monday.*” – “*Fair enough.*”

(1’) „*V pondelok vám všetko vysvetlím.*“ – „*Dobre.*“

Často sa súhlas vyjadruje aj prostredníctvom ilokučného verba (*Súhlasim. – Nemám námietky. – Nenamietam.*), resp. prostredníctvom frazeologizovaných konštrukcií, napr. *Sedí vec.*, porov. (2):

(2) “*Ten minutes and I’m pulling the main circuit breaker*” the aide said with enough threat in his voice to make Rhyme believe he’d do it – “*Fair enough.*”

(2’) „*Desať minút, a potom vypínam poistky,*“ povedal asistent a znelo to dostatočne hrozivo, aby mu Rhyme uveril. „*Sedí vec.*“

Zosilnený súhlas sa vyjadruje prostredníctvom časticových výrazov označujúcich krajnú mieru, napr. *To je absolútne v poriadku.*

Súhlas sa tiež vyjadruje verbo-nominálnym spojením s kategoriálnym verbom, porov. *Beriem na vedomie.*, často s elipsou menného komplementu, porov. *Beriem. – To beriem.* Týmto analytickým predikátom sa vyjadruje kognitívna akceptácia obsahu propozície komunikačného partnera buď ako dôsledok persúázie (*To beriem. – Beriem.*), alebo bez ohľadu na názor hovoriaceho (*Beriem na vedomie.*);

(ii) Neochotný, podmienený, rezignovaný súhlas sa vyjadruje prostredníctvom časticových výrazov, ktoré vznikajú modifikáciou základných častíc vyjadrujúcich prostý súhlas, napr. *No dobre. – Tak dobre. – Dobre teda. – Ved' dobre. – Dobre aj tak. – Nuž dobre. – Dobre aj tak. – No tak dobre. – Tak fajn.*, porov. (3):

(3) *"I don't care whether you think it's reasonable, okay? It's in the agreement, and it's nonnegotiable."* – *"Fair enough."*

(3') *„Nezáleží mi na tom, či sa ti to vidí rozumné, jasné? Je to v zmluve a nebudeme o tom diskutovať.“* – *„Tak dobre.“*

Špecifickým prípadom vyjadrujúcim neochotný, resp. rezignovaný súhlas je repetícia výrazu, napr. *Dobre, dobre.*

5.2 Prekladové ekvivalenty vyjadrujúce metajazykový komentár

Veľká časť prekladových ekvivalentov výrazu *fair enough* má metajazykový charakter – hovoriaci prostredníctvom nich hodnotí rečový akt komunikačného partnera, pričom prostredníctvom tohto hodnotenia sa nepriamo vyjadruje súhlas, porov. *Rozumná reč. – To je rozumná reč. – To bolo úprimné. – To je celkom úprimné. – Znie to logicky. – To je zrozumiteľná reč. – Múdra reč. – Poctivé priznanie.* Pri výrazoch s hodnotiacim významom vzťahujúcim sa na rečový akt sa využívajú pozitívne axiologické adjektíva, resp. adverbiá, ktoré tak umožňujú hovoriacemu vyjadriť nepriamy súhlas. Cieľom takýchto výpovedí nie je vyjadriť pochvalu komunikačnému partnerovi, ale súhlas s jeho konštatovaním, resp. návrhom, porov. (4):

(4) *"I guess rage will do."* *He added quietly, looking down. "Until something else comes along."* *His tone did not hold out much hope. "Fair enough."*

(4') *„Hnev vari postačí,“ dodal ticho s očami upretými na zem. „Kým ho nevystrieda niečo iné.“ V hlase mu neznela veľká nádej. „Rozumná reč.“*

Možno predpokladať, že v týchto prípadoch pozitívne hodnotenie rečového aktu komunikanta ako komponent permissívneho scenára na základe diskurzívno-ilo-kučnej metonymie evokuje súhlas. Pozitívne hodnotenie sa týka tej časti permissívneho scenára, ktorá súvisí s podmienkou úprimnosti: predstavuje signál, že hovoriaci je na základe vyjadreného axiologického postoja ochotný zrušiť prípadné prekážky (kognitívne, epistemické), ktoré by mu bránili vo vyjadrení súhlasu.

K metajazykovým komentárom možno zaradiť aj prekladové ekvivalenty *To stačí. – To mi stačí. – Viac naozaj nemôžem žiadať.* Hovoriaci nimi signalizuje, že výpoveď jeho komunikačného partnera je preňho dostatočná na utvorenie si názoru a prípadné vyjadrenie súhlasu, resp. nesúhlasu.

5.3 Prekladové ekvivalenty vyjadrujúce hodnotiaci vzťah k propozícii

Vo viacerých prípadoch prekladové ekvivalenty pragmatického markera *fair enough* referujú na udalosť vyjadrenú propozíciou tým, že ju hodnotia, napr. *To je múdre. – To je rozumné. – Napokon je to oprávnené. – Je to regulárne.* Vzhľadom na potrebu vyjadriť komentárom implicitný súhlas sa v konštrukciách využívajú najmä adjektíva s pozitívnou axiológiou, porov. (5):

(5) *“Very well, I’ll make sure I get a confirmation when my note is delivered. I have been assuming that everything is fine in regard to Judith. But I don’t have to go by the Malory residence myself to do that.” – “Fair enough,” Grace said.*

(5′) *„Tak dobre, počkám na odpoveď. Som presvedčená, že s Judith je všetko v poriadku. Nemusím sa ísť v tom utvrdiť do sídla Maloryovcov osobne.“ – „To je rozumné,“ pritakala Grace.*

V prípadoch, keď sa vo výpovedi vyjadruje hodnotenie vzťahujúce sa na udalosť vyjadrenú propozíciou, ako prekladové ekvivalenty sa často uplatňujú tzv. kognatívne výrazy anglického výrazu *fair*, napr. *fér, férový*, porov. *To je fér/férové. – Tak to je fér.* Relativizácia sa dosahuje inkorporovaním relativizačných partikul, resp. adverbii, porov. *To je vcelku fér. – Vlastne to je férové. – To je dosť férové. – Dost’ fér.*

V niektorých prípadoch sa permissívna platnosť výpovede explicitne signalizuje prostredníctvom uvádzacieho verba, porov. (6):

(6) *“Fair enough,” I said.*

(6′) *„To je fér,“ súhlasil som.*

V prípade prekladových ekvivalentov typu *To je oprávnené. – To je regulárne.* hovoriaci signalizuje, že názor komunikačného partnera je v zhode s jeho normami, čo predpokladá jeho vyjadrenie súhlasu.

Metonymická motivácia sa v prípade tohto typu opiera o podobné predpoklady ako v predchádzajúcom prípade. Pozitívne hodnotenie udalosti vyjadrenej propozíciou, na ktorú hovoriaci reaguje, ako časť permissívneho scenára súvisiaca s odstraňovaním prekážok, ktoré by hovoriacemu bránili vo vyslovení súhlasu, metonymicky evokuje súhlas ako taký.

5.4 Prekladové ekvivalenty vyjadrujúce interakčné komentáre

Ako prekladové ekvivalenty sa často uplatňujú výrazy orientované na samotného hovoriaceho alebo na adresáta. V prípadoch, keď sa výpoveď vzťahuje na samotného hovoriaceho, sa použitými prekladovými ekvivalentmi vyjadrujú kognitívne predpoklady na vyjadrenie súhlasu, napr. *Chápem. – Uvedomujem si to. – To verím.,* porov. (7):

(7) *“If I find out what I need to know before anyone even knows I’m home, nothing else will be required of you.” – “Fair enough.”*

(7′) *„Ak to, čo potrebujem, zistím aj iným spôsobom, nebudem potrebovať vašu pomoc.“ – „Uvedomujem si to.“*

Ďalším typom prekladových ekvivalentov orientovaných na hovoriaceho sú spojenia typu *To som rád. – Som rád, že ste to povedali.* Súhlas s komunikačným partnerom sa tu vyjadruje na základe pozitívneho emočného hodnotenia, porov. (8):

(8) *“I am not a virgin.” – “Ah,” he said then, very softly. “Fair enough. Neither am I.”*

(8') *„Nie som panna.“ – „Ach,“ povedal napokon veľmi ticho. „Som rád, že ste mi to povedali. Ani ja nie som panica.“*

Sebapreferenčný charakter majú aj prekladové ekvivalenty *Ak mám byť čestný. – Takže čestne.* Hovoriaci nimi signalizuje rozpor medzi maximou kvality a maximou zdvorilosti, napr. pri vyjadrení nesúhlasu alebo pri pripustení nejakej alternatívy, porov. (9):

(9) *His old fear, now fueled by chronic fatigue and paranoia, was that I would divulge his birth name to an enemy, rendering him vulnerable to attack. Well, fair enough, that was always possible.*

(9') *Jeho niekdajšie obavy, ktoré teraz zväčšovala chronická únava a stihomam, že odhalím jeho rodné meno nepriateľom, ho robili zraniteľným. Ak mám byť čestný, tá možnosť tu vždy bola.*

Diskurzívno-ilokučná metonymia sa v tomto prípade zakladá na tematizácii podmienky úprimnosti, keďže prekladový ekvivalent explicitne signalizuje preberanie zodpovednosti hovoriaceho za jeho prípadný súhlas s názorom komunikačného partnera.

Druhým prípadom interakčných komentárov sú prekladové ekvivalenty, ktoré sa orientujú na adresáta. Ide jednak o výrazy, ktorými komunikant vyjadruje epistémické stotožnenie sa s komunikačným partnerom, napr. *Máš pravdu. – Máte pravdu. – Máte svätú pravdu.*, porov. (10), resp. pozitívne hodnotenie komunikačného partnera, napr. *To je z Vašej strany veľmi ohľaduplné. – Ste veľmi milý. – Pekné od vás.*, porov. (11):

(10) *“It was way past time for me to back off.” – “Fair enough,” I said.*

(10') *„Už som prešvihla chvíľu, kedy som sa mala stiahnuť.“ – „Máš pravdu,“ povedala som.*

(11) *“I don't have much time, so I'll say what I have to say and go.” – “Fair enough.”*

(11') *„Nemám veľa času, preto vám rýchlo poviem, čo treba, a pôjdem.“ – „Pekné od vás.“*

V niektorých prípadoch sa uplatňujú prekladové ekvivalenty, v ktorých sa tematizuje prijatie názoru komunikačného partnera, čo odráža úsilie hovoriaceho zachovať „sociálny zmier“ medzi ním a adresátom (súhlas ako konverzačná preferencia), napr. *Nech je po Vašom. – Nebudem ti protirečiť.*, porov. (12):

(12) *“We'll move in closer when you're ready to go. And just as soon as I hear any shootin', then me and the boys here will come on in.” – “Fair enough,” Bradford said.*

(12') „Dáme vám náskok a budeme sa pomaly približovať. Len čo sa ozve strelba, okamžite zaútočíme.“ – „Nech je po vašom,“ povedal Bradford.

Neochotný súhlas sa tiež často vyjadruje prostredníctvom prekladových ekvivalentov orientovaných na adresáta typu *Ako myslíš*. – *Ako chceš*. Ide o vyjadrenie preferencie kognitívnych a volitívnych postojov adresáta a rezignáciu na vlastné stoženie sa s informáciou, porov. (13):

(13) “*I think it’s the right decision. The way I’m looking at it, it’s the only decision I can live with.*” – “*Fair enough.*”

(13') „*Podľa mňa je to správne rozhodnutie. Z môjho pohľadu je to jediné riešenie, s akým dokážem žiť.*“ – „*Ako myslíš.*“

V niektorých prípadoch možno tieto výpovede charakterizovať ako permissívno-admonitívne. Nesúhlas hovoriaceho je totiž predpokladom na vyjadrenie varovania, prípadne vyhrážky. Zaujímavé je, že nesúhlas sa v tomto prípade vyjadruje ako formálny súhlas, porov. (14):

(14) “*The way I’m looking at it, it’s the only decision I can live with.*” – “*Fair enough. But I can’t live with it.*”

(14') „*Z môjho pohľadu je to jediné riešenie, s akým dokážem žiť.*“ – „*Ako myslíš. Ale ja s tým žiť nedokážem.*“

Takáto transpozícia je typická aj pre admonitívne rečové akty (*Urob to a ja sama ťa zabijem*. = nerob to). Na rozdiel od admonitívnych výpovedí sa však v týchto prípadoch netematizujú negatívne konzekvencie vyplývajúce z vyjadreného nesúhlasu.⁸

Prekladové ekvivalenty, v ktorých sa tematizuje orientácia na hovoriaceho alebo adresáta, môžu metonymicky vyjadrovať samotný súhlas na základe viacerých okolností. Tematizácia kognitívnych predpokladov na strane hovoriaceho je súčasťou permissívneho scenára ako predpoklad na vyjadrenie súhlasu. Prekladové ekvivalenty tematizujúce prijatie názoru komunikačného partnera zasa súvisia so sociálnymi podmienkami interakcie: súhlas ako konverzačná preferencia sa vyjadruje metonymicky ako ochota na zrušenie prekážok, ktoré by bránili jeho dosiahnutiu. Podobne funguje volitívna alebo axiologická preferencia názorov adresáta pri neochotnom súhlase.

5.5 Prekladové ekvivalenty vyjadrujúce modálne postoje

V niektorých prípadoch sa pri preklade uplatňujú ekvivalenty, v ktorých sa tematizujú epistemické postoje hovoriaceho, napr. *To je pravda*. – *To je fakt.*, porov. (15):

(15) “*The idea’s a good one. Unfortunately, every letter Tankado sends gets a response. Tankado writes, his partner responds.*” *Susan frowned.* “*Fair enough.*”

(15') „*Ten váš nápad nie je zlý. Žiaľ, na všetko, čo Tankado napíše, dostane aj odpoveď. On píše a jeho partner odpovedá.*“ *Zamračila sa.* „*To je fakt.*“

⁸ Taktó by bolo možné interpretovať aj úvodný citát z filmu Q. Tarantina.

Odstránenie objektívnych prekážok v myslení, ktoré by bránili vysloveniu súhlasu, sa tematizuje prostredníctvom prekladových ekvivalentov s významom možnosti, napr. *To možno prijať. – Viac naozaj nemôžem žiadať. – Môže byť.* Hovoriaci nimi signalizuje potlačenie vlastných subjektívnych postojov v prospech objektívnej možnosti, resp. nutnosti podmieňujúcich vyjadrenie súhlasu. Súhlas hovoriaceho sa tematizuje ako objektívne daná nutnosť vyplývajúca z kognitívneho vyhodnotenia situácie, porov. (16):

(16) *“When you threw up the window and called to the man outside, I had no idea that it was going to be a private conversation.” Bess stared at her for a moment, then she nodded her head slowly. “Fair enough,” she said.*

(16') *„Keď ste otvorili okno a zavolali na toho muža vonku, netušila som, že pôjde o súkromný rozhovor.“ Bess na ňu chvíľu hľadela, potom pomaly prikývla. „Nedá sa proti tomu nič namietať,“ pripustila.*

Signalizácia epistemických, resp. modálnych postojov ako spôsob vyjadrenia súhlasu súvisí s kognitívnymi predpokladmi viažucimi sa na permissívny scenár. Diskurzívno-ilokučná metonymia tu operuje na predpoklade, že hovoriaci indikovaním nutnosti tematizuje odstránenie epistemických prekážok, ktoré by mu bránili vyjadriť súhlas.

5.6 Prekladové ekvivalenty vyjadrujúce diskurzívnu organizáciu

Zriedkavo sa v textoch uplatnil aj prekladový ekvivalent, ktorým sa explicitne vyjadruje medzivetná súvislosť, porov. (17):

(17) *Suppose after all that my father was right... that I couldn't tell a fit horse from a letter-box, and that he in his hospital bed was a better judge. Fair enough, if the horse ran stinkingly badly I would acknowledge my mistake and do a salutary spot of grovelling.*

(17') *Čo ak mal otec napriek všetkému pravdu... že nerozoznám koňa od poštovej schránky a že on tomu na svojej nemocničnej posteli rozumie lepšie. Koniec koncov, ak ten kôň pobeží katastrofálne, priznám svoju chybu a pokorne mu vyjadrím svoje uznanie.*

Spojenie *koniec koncov* v slovenčine pripája aktuálny výraz s významom uspokojenia, rezignácie a pod. Možno ho opísať ako polyfunkčný pragmatický marker s konektívnou a ilokučnou funkciou.

K ďalším prekladovým ekvivalentom, ktoré možno chápať ako diskurzívne markery vyjadrujúce okrem neochotného súhlasu aj medzivetné súvislosti, patria spojenia *Takže čestne. – Ale prosím.* V prípade prekladového ekvivalentu *Takže čestne.* hovoriaci komentuje vlastný spôsob vyjadrenia, ktoré nasleduje, pričom toto vyjadrenie predstavuje ako rezignáciu na predchádzajúcu neochotu vyjadriť sa. Tento prekladový ekvivalent možno teda chápať ako istý elaboratívny pragmatický marker, ktorý okrem metajazykového komentára vyjadruje spresnenie predchádzajúceho diskurzu, porov. (18):

(18) *“Fair enough. Okay. I like you. I like you a lot.”*

(18') *„Takže čestne. V poriadku. Páčiš sa mi. Veľmi sa mi páčiš.“*

V prípade prekladového ekvivalentu *ale prosím* hovoriaci kladne reaguje na žiadosť o ospravedlnenie zo strany komunikačného partnera. Vyjadrenie súhlasu sa spája so sémantickým odtienkom adverzativnosti, ktorým hovoriaci vyjadruje odpoveď protichodnú predchádzajúcim očakávaniam, porov. (19):

(19) "... but I'll consider it a personal favor as well as a sign that you've accepted my apologies, sir; if you'll go ahead and outline the rest of it." – "Fair enough," Spade said.

(19') „... ale budem si pokladať za česť, aj za znamenie, že ste moje ospravedlnenie prijali, ak nám načrtnete váš návrh v úplnosti.“ – „Ale prosím,“ povedal Spade.

5.7 Prekladové ekvivalenty v interogatívnych štruktúrach

Interogatívne štruktúry sa používajú ako výzva hovoriaceho na vyjadrenie súhlasu, porov. *Súhlasíte? – Platí?* (prostá výzva na vyjadrenie súhlasu), porov. (20), *Je to férová ponuka? – Nie je to čestný návrh?* (výzva na vyjadrenie súhlasu tematizovaním pozitívneho hodnotenia udalosti vyjadrenej propozíciou), porov. (21):

(20) "You shall stake a kiss and one dusky curl against my hundred golden guineas. Fair enough?"

(20') „Vy môžete stavať bozk a ja dám do stávkky sto zlatých guineí. Platí?“

(21) "If I ask something which you think might be harmful to Kerr, then don't answer. Fair enough?"

(21') „Ak sa vás opýtam niečo, čo by podľa vás mohlo Kerrovi uškodiť, nemusíte mi odpovedať. Je to férová dohoda?“

Vo funkcii pragmatických markerov sa často uplatňujú aj substantíva s ilokučnou sémantikou, porov. *Dohoda*:

V rámci interogatívnych štruktúr môže pragmatický marker *fair enough* vyjadriť aj nesúhlas s názorom hovoriaceho. Vyjadrenie (mierneho) nesúhlasu s názorom hovoriaceho sa signalizuje prostredníctvom rôznych prekladových ekvivalentov. napr. *Je to namieste? – Je to primerané? – Ale komu sa to zdá rozumné?* Negatívnym hodnotením udalosti vyjadrenej propozíciou alebo rečového aktu hovoriaci signalizuje, že existujú nejaké prekážky, ktoré hovoriacemu bránia vo vyslovení súhlasu s názormi adresáta, porov. (22):

(22) "I'm just curious about how one goes from making tapes for one person to marriage proposals to another in two days. Fair enough?"

(22') „Iba ma zaujíma, ako sa človek za dva dni dostane od nahrávania pásky jednej osobe k žiadosti o ruku druhej. Je to namieste?“

5.8 Nulové prekladové ekvivalenty

V niektorých prípadoch sa pragmatický marker *fair enough* neprekladá. Nulový preklad sa objavuje v prípadoch, keď sa v rámci po sebe nasledujúcich výpovedí uplatní jednotka s hodnotiacim významom, porov. (23), resp. s modálnym významom, porov. (24):

(23) *“Fine. Fair enough. Explain it to me then.”*

(23') *„Výborne. Tak mi to teda vysvetli.“*

(24) *“Written over the door was the number 132. Fair enough, 154 must be further down the road.”*

(24') *„Nad dverami bolo číslo 132. Číslo 154 musí byť teda o kúsok ďalej.“*

Absenciu prekladu pragmatického markera v týchto prípadoch možno vysvetliť tým, že hodnotenie udalosti, resp. vyjadrenie objektívnej nutnosti môžu metonymicky evokovať súhlas hovoriaceho.

6. ZÁVERY

V príspevku sme sa pokúsili o analýzu prekladových ekvivalentov anglického pragmatického markera *fair enough*. Naším cieľom nebolo vyhodnotiť adekvátnosť prekladu, ale pokúsiť sa identifikovať, aké motivácie stáli za voľbou príslušných prekladových ekvivalentov. Existujúce prekladové ekvivalenty sme preto rozdelili do sémanticko-pragmatických polí a pokúsili sme sa vysvetliť, ako sú tieto subdomény prepojené s jednotlivými aspektmi idealizovaného kognitívneho modelu permissivnosti.

Pri opise fungovania pragmatických markerov v preklade možno aplikovať diskurzívno-kognitívny prístup. V ňom sa pragmatické markery chápu ako elementy, ktoré vyplňajú diskurzívne a kognitívne „medzery“, „škáry“ v jazykovom prejave (Romero Trillo, 1994). V tejto súvislosti sa uvažuje o dvoch problémoch: (i) otázka možnej identifikácie jadrového významu pragmatického markera, (ii) otázka prijateľného repertoára pragmatických markerov v konkrétnom jazyku. Pokiaľ ide o prvú otázku, možno konštatovať, že napriek tomu, že pragmatický marker je výrazne polyfunkčný a môže sa uplatniť v rôznych funkčných kontextoch, naša analýza ukázala, že pri niektorých jednotkách je postulovanie jadrového významu možné (pri výraze *fair enough* ide primárne o indikátor permissivnosti). Pokiaľ ide o druhú otázku, nazdávame sa, že pri vymedzení repertoára pragmatických markerov v danom jazyku je potrebné brať do úvahy, že ich funkciou je zaplniť pragmaticky otvorené miesta v diskurze. V tomto zmysle môže úlohu pragmatického markera plniť celá skupina jednotiek v závislosti od kontextu, ilokučnej funkcie a schopnosti aktivovať príslušný ilokučný scenár.

Nakoniec sa pristávame pri otázke postulovania diskurzívno-ilokučných metonymických modelov, ktoré sú založené na implikácii pragmatických defaultných čítaní spätých s kognitívnym pozadím rečových aktov. Analýza translačnej paradigmy pragmatického markera *fair enough* odhalila fungovanie rôznych druhov diskurzívno-pragmatických metonymií, ktoré participujú pri vyjadrovaní ilokučnej funkcie súhlasu: KOGNITÍVNE STOTOŽNENIE SA S NÁZOROM za SÚHLAS, EPISTEMICKÉ STOTOŽNENIE SA S NÁZOROM za SÚHLAS, POZITÍVNE HODNOTENIE REČOVÉHO AKTU za SÚHLAS, POZITÍVNE HODNOTENIE OBSAHU

PROPOZÍCIE za SÚHLAS, AFEKTÍVNY POSTOJ za SÚHLAS, POZITÍVNE HODNOTENIE KOMUNIKAČNÉHO PARTNERA za SÚHLAS. Pri neochotnom, resp. rezignovanom súhlase sa uplatňujú tieto diskurzívno-ilokučné typy metonymií: PREFERENCIA KOGNITÍVNYCH A VOLITÍVNYCH POSTOJOV ADRESÁTA za NEOCHOTNÝ SÚHLAS, REZIGNÁCIA NA VLASTNÝ POSTOJ za NEOCHOTNÝ SÚHLAS.

V teoretických prácach zaoberajúcich sa metonymiou sa jej použitie vysvetľuje na základe dvoch faktorov: (i) kognitívne úsilie vynaložené na metonymické kódovanie prináša väčšiu bohatosť kontextových informácií, (ii) kognitívne úsilie vynaložené na metonymické kódovanie je menšie ako v prípade doslovného pomenovania (porov. Papafragou, 1996). Napr. na výpoveď *Rezeň pri okne chce platiť*. sa vzťahuje druhá explanácia (ak vezmeme do úvahy, že čašník v reštaurácii nepozná hosťa po mene, metonymické označenie osoby na základe jedla, ktoré si objednala, je v danej komunikačnej situácii kognitívne najmenej náročné). Na analyzované diskurzívno-ilokučné metonymie možno vziať prvú explanáciu. Aktivácia rôznych aspektov konceptuálnej štruktúry rečového aktu súhlasu prináša väčší kontextový efekt, keďže použitím rozličných komunikačných výpovedných foriem metonymicky zastupujúcich výrazy s centrálnou ilokučnou funkciou vyjadrenia súhlasu sa tematizujú rôzne sociálno-kognitívne charakteristiky a kontextové nuansy permissívneho aktu.⁹

Bibliografia

AIJMER, Karin – ALTENBERG, Bengt: Zero translations and cross-linguistic equivalence: evidence from the English-Swedish Parallel Corpus. In: From the COLT's mouth... and others'. Language corpora studies in honour of Anna-Brita Stenström. Eds. L. E. Breivik – A. Hasselgren. Amsterdam – New York: Rodopi 2002, pp. 19 – 41.

AIJMER, Karin – SIMON-VANDENBERGEN, Anne-Marie: Well in English, Swedish and Dutch. In: Linguistics, 2003, Vol. 41, No 6, pp. 1123 – 1161.

AIJMER, Karin – SIMON-VANDENBERGEN, Anne-Marie: A model and a methodology for the study of pragmatic markers: The semantic field of expectation. In: Journal of Pragmatics, 2004, Vol. 36, No 10, pp. 1781 – 1805.

AIJMER, Karin – SIMON-VANDENBERGEN, Anne-Marie (eds.): Pragmatic markers in contrast. Amsterdam: Elsevier 2006. 268 p.

⁹ Tento aspekt výstižne opisuje P. Bourdieu (2014, s. 53), keď konštatuje, že „[k]aždá reč je sčasti eufemizmom podnieteným snahou ‚dobro to povedať‘, ‚hovoriť‘, ako sa patrí‘, vytvoriť produkty zodpovedajúce nárokom určitého trhu: je to *kompromisný útvar*, ktorý vzniká z transakcie medzi záujmom na vyjadrenie (toho, čo je potrebné povedať) a *cenúrou*, ktorá je inherentným rysom daných vzťahov jazykovej produkcie (...) a ktorej podlieha hovoriaci obdarený určitou spoločenskou kompetenciou, teda viac či menej významnou symbolickou mocou nad symbolickými silovými vzťahmi“. Práve vyjadrovanie (neochotného) súhlasu, resp. odmietania možno považovať za jednu z podôb symbolických silových vzťahov a jednotlivé typy diskurzívno-ilokučných metonymií reprezentujú onen kompromis medzi komunikačnou intenciou a „cenúrou“ odrážajúcou štruktúru týchto vzťahov medzi účastníkmi komunikačnej interakcie.

BROWN, Penelope – LEVINSON, Stephen C.: *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press 1987. 345 p.

BOURDIEU, Pierre: *Co se chce říct mluvením. Ekonomie jazykové směny*. Překl. M. Pokorný. Praha: Karolinum 2014. 168 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Kontrastivní výskum jazykov. In: *Jazykovedný časopis*, 1971, roč. 22, č. 2, s. 160 – 174.

DEGAND, Liesbeth: On describing polysemous discourse markers. What does translation add to the picture? In: *From will to well. Studies in Linguistics offered to Anne-Marie Simon-Vandenbergen*. Eds. S. Slembrouck – M. Taverniers – M. Van Herreweghe. Gent: Academia Press 2009, pp. 173 – 183.

DYVIK, Helge: A Translation Basis for Semantics. In: *Corpora and cross-linguistic research: theory, method, and case studies*. Eds. S. Johansson – S. Oksefjell. Amsterdam: Rodopi 1998, pp. 51 – 86.

DYVIK, Helge: Translations as semantic mirrors from parallel corpus to Wordnet. In: *Advances in corpus linguistics 49*. Eds. K. Aijmer – B. Altenberg. Amsterdam: Rodopi 2004, pp. 311 – 326.

FEDRIANI, Chiara – SANSÓ, Andrea: Introduction. Pragmatic Markers, Discourse Markers and Modal Particles. In: *Pragmatic Markers, Discourse Markers and Modal Particles. New perspectives*. Eds. Ch. Fedriani – A. Sansó. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 2017, pp. 1 – 33.

FRASER, Bruce: Pragmatic Markers. In: *Pragmatics*, 1996, Vol. 6, No 2, pp. 167 – 190.

FRASER, Bruce: What are discourse markers? In: *Journal of Pragmatics*, 1999, Vol. 31, No 7, pp. 931 – 952.

FRASER, Bruce: Topic Orientation Markers. In: *Journal of Pragmatics*, 2009, Vol. 41, No 5, pp. 892 – 898.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia 1998. 503 s.

HÖLKER, Klaus: Französisch: Partikelforschung. In: *Lexikon der Romanistischen Linguistik 6*. Eds. G. Holtus – M. Metzeltin – Ch. Schmitt. Tübingen: Niemeyer 1991, s. 77 – 88.

KNOTT, Alistair – DALE, Robert: Using linguistic phenomena to motivate a set of coherence relations. In: *Discourse Processes*, 1994, Vol. 18, No 2, pp. 5 – 62.

OCHS, Elinor: Linguistic resources for socializing humanity. In: *Rethinking Linguistic Relativity*. Eds. J. Gumperz – S. C. Levinson. Cambridge: Cambridge University Press 1996, pp. 407 – 437.

ÖSTMAN, Jan-Ola: Pragmatic particles twenty years after. In: *Organization in discourse. Proceedings from the Turku Conference*. Eds. B. Wärvik – S.-K. Tanskanen – R. Hiltunen. Turku: University of Turku 1995, pp. 95 – 108.

PANTHER, Klaus-Uwe – THORNBURG, Linda L.: Metonymies as natural inference and activation schemas. The case of dependent clauses as independent speech acts. In: *Metonymy and Pragmatic Inferencing*. Eds. K.-U. Panther – L. L. Thornburg. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 2003, pp. 127 – 147.

PAPAFRAGOU, Anna: On metonymy. In: *Lingua*, 1996, Vol. 99, No 4, pp. 169 – 195.

POMERANTZ, Anita: Agreeing and disagreeing with assessments: Some features of preferred/dispreferred turn shaped. In: *Structures of Social Action. Studies in conversation analysis*. Eds. J. M. Atkinson – J. Heritage. Cambridge: Cambridge University Press 1984, pp. 57 – 101.

ROMERO TRILLO, Jesús: Ahm, ehm, you call it theme?... A thematic approach to spoken English. In: *Journal of Pragmatics*, 1994, Vol. 22, No 5, pp. 495 – 509.

SCHIFFRIN, Deborah: *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press 1987. x + 364 p.

SPERBER, Dan – WILSON, Deirdre: *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Basil Blackwell 1986. viii + 279 p.

THORNBURG, Linda L. – PANTHER, Klaus-Uwe: Speech act metonymies. In: Discourse and perspective in cognitive linguistics. Eds. W. A. Liebert – G. Redeker – L. R. Waugh. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1997, pp. 205 – 219.

WILSON, Deirdre – SPERBER, Dan: Linguistic form and relevance. In: *Lingua*, 1993, Vol. 90, No 1, pp. 1 – 25.

Internetové zdroje

Collins English Dictionary. Dostupný na: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>.

Macmillan Dictionary. Dostupný na: <https://www.macmillandictionary.com>.

Oxford Dictionaries. Dostupný na: <https://en.oxforddictionaries.com>.

Slovenský národný korpus. Verzia par-sken-all-4.0-en. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2015. Dostupný na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Urban Dictionary. Dostupný na: <https://www.urbandictionary.com>.

TERMÍNY – PROFESIONALISMY – SLANGISMY A JEJICH PODÍL NA STYLU ON-LINE SPORTOVNÍCH REPORTÁŽÍ¹

JANA HOFFMANNOVÁ

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha, Česká republika

HOFFMANNOVÁ, Jana: Terms, non-standard professional vocabulary units, slang expressions and their contribution to the style of online sports reporting. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 415 – 429.

Abstract: The article focuses on a relatively new genre of computer-mediated communication, online sports reporting (also known as *live text commentary or minute-by-minute match report*). This is a hybrid genre which combines a chronologically structured narrative (capturing the events of the sporting match minute-by-minute) and the commentator's evaluative formulations (evaluations which are often expressive and subjective, funny and humorous statements) as well as his implicit contact with the audience (fictitious dialogue). It thus fulfills both the informative function (providing factual information) and the entertainment one (as typical *infotainment*). The introductory characterization of the genre is based on the work of J. Chovanec, but unlike in his work, it focuses on Czech live text commentary (mainly from soccer, hockey and tennis matches) and on the terms, non-standard professional vocabulary units and slang expressions in the commentators' speech. Significant attention has been devoted to these levels of the lexicon in Czech and Slovak linguistics. However, the genre in question once again confirms how difficult it is to distinguish them. For example, the combination of individual expressions (or entire language levels) with standard, "colloquial" or non-standard Czech appears to be very problematic in this respect.

Key words: computer-mediated communication, online sports reporting, expressivity, terms, non-standard professional vocabulary units, slang expressions

1. ŽÁNŘ ON-LINE SPORTOVNÍCH PŘENOSŮ

Komunikace ve sféře sportu představuje dorozumívání mimořádně zvrstvené, jehož se účastní sami sportovci (profesionálové i amatéři), ale i trenéři a další členové týmů, majitelé klubů a sponzoři, funkcionáři sportovních svazů, fanoušci, novináři z nejrůznějších médií aj. V rámci „sportovní lingvistiky (lingvistiky sportu)“ byla asi dlouho věnována pozornost především sportovní medialistice, tj. metakomunikaci v podobě psaní o sportu či mluvených reportáží ze sportovních utkání; v poslední době se však předmětem výzkumů stává např. i komunikace trenérů se sportovci, s mladými členy a členkami sportovních družstev (srov. hlavně Slančová – Slančová,

¹ Příspěvek byl vypracován v rámci projektu č. 18-08651S podporovaného Grantovou agenturou České republiky.

2014 a další práce obou autorek i jejich spolupracovníků). V tomto příspěvku zůstanu na půdě sportovní medialistiky a zaměřím se na jeden z poměrně nových, aktuálních žánrů, totiž na *on-line sportovní přenosy*. V anglické terminologii bývají označovány také jako *live text commentary*, *online sports commentary*, *online sports reporting*; nebo také *minute-by-minute match report*, což vystihuje charakter těchto textů zveřejňovaných v průběhu sportovních klání živě na různých internetových serverech: autoři sledují televizní přenos z utkání a na jeho základě – synchronně, resp. s nepatrným zpožděním – zapisují a zveřejňují, zhruba po minutě nebo po několika málo minutách, jednotlivé segmenty svého textu. Čtenáři sledují tyto vstupy na monitoru zdola nahoru (při archivaci přenosu se pak pořadí převrací). Jsou to krátké textové jednotky, převažuje u nich rozsah jeden či dva řádky; málokdy jsou tvořeny několika výpověďmi nebo složitějším souvětím.

U tohoto hybridního žánru se lze zaměřit na nejrůznější aspekty, např. na to, jak v sobě spojuje „objektivní“ podávání věcných informací o momentálním dění na sportovišti a subjektivní hodnotící vyjádření, kterým se pisatel neubrání, či zařazování různých informací doplňujících; jak plní funkci informační a zároveň funkci zábavní, kterou si od sportu a sportovní žurnalistiky nelze odmyslet (kombinace zvaná *infotainment*); jak kombinuje chronologicky strukturovaný narativ (nebo spíše dějový popis, deskripce?) s některými fixními, stereotypními, opakovaně zařazenými formulemi. V češtině se ostatně nemluví pouze o *on-line sportovních přenosech* (i „textových přenosech“), ale i o *on-line sportovním zpravodajství*, *reportážích* či *komentářích*; i z toho je patrná ambivalentnost tohoto žánru a jeho oscilace mezi různými skupinami publicistických žánrů (zpravodajskými, analytickými a beletristickými). Ostatně reportáž bývala většinou zařazována na pomezí žánrů zpravodajských a beletristických. Podle Jozefa Mistríka (1975) se blíží reportáži tzv. *rozšířená zpráva* a J. Mistrík cituje i Vladislava Jisla (1966) a jeho spojení *reportážní zpráva*. A protože už z dávné historie sportování v antickém Řecku a Římě víme, že šlo sice o zábavu pro publikum, ale zároveň o lité *boje*, *souboje*, *utkání*, *zápasy*, založené na *útoce*, *obraně*, *střelbě* atd., proniká sem i sémantika konfrontační, některé vlastnosti *confrontainmentu* (srov. i Mergeš, 2016, 2017 o „konfrontačno-oddychovom“ charakteru mediálního sportu). To se v jednotlivých segmentech on-line přenosů odráží ve vysoké frekvenci souvětí s uplatněním spojovacího výrazu *ale* (případně konektorů sémanticky blízkých jako *však*, *avšak*, *jenže*, *nicméně*). Do jisté míry to lze asi vysvětlit neustálými zvraty ve vývoji utkání a zklamáním očekáváním komentátora; místy se však zdá, že *ale* se stává příznačnou součástí registru prostředků tohoto žánru a funguje spíše jako významově vyprázdněný diskurzí marker. Jeho užívání se možná stává určitou manýrou, podobně jako rovněž vysoké zastoupení „nepravých vedlejších vět vztažných“ (přesněji nerestriktivních vedlejších vět nepřivlastkových či kvaziatributivních; srov. o nich Daneš, 2009; Straberger, 2007), uvozených většinou vztažným výrazem *který* (případně *jenž*, *což* ad.). Typický model souvětí obsazujícího segment on-line přenosu tedy vypadá např. takto:

Balón letěl na Rashforda, kterému ale chybělo několik decimetrů. Krejčí prohrál buly v útočném pásmu, ale kotouč se odrazil jen ke Kinkaidovi, který ho raději ukrýl v lapače.

Různými aspekty výstavby textu on-line přenosů se dlouhodobě a soustavně zabývá brněnský anglista Jan Chovanec (2006, 2008, 2009a, 2009b, 2010 aj.); studii na toto téma publikoval mj. v reprezentativním sborníku *The Linguistics of Football* (2008). Věnuje se přenosům anglickým a zaměřuje se výlučně na fotbal. Já jsem naproti tomu sledovala přenosy na českých zpravodajských serverech² a pracovala jsem zatím s korpusem zahrnujícím 9 utkání hokejových, 10 zápasů fotbalových a 3 utkání tenisová.

2. CHARAKTERISTIKA LEXIKA ON-LINE PŘENOSŮ

Prostřednictvím popsaných dat je možno provádět i srovnávání textových strategií různých serverů. Všem zatím zmíněným vlastnostem sledovaného žánru jsem se věnovala v jiném článku (Hoffmannová, 2018). V tomto příspěvku bych se ale chtěla – s ohledem na lexikologické zájmy jubilantky Kláry Buzássyové – zaměřit na aspekty lexikální. Připomněla jsem si aspoň práce některých slovenských i českých kolegů věnované slovní zásobě sportovní žurnalistiky, tj. práce Václava Křístka (1971), Jozefa Mlacka (1981), Ivana Masára (1981, 1982), Sibyl Mislovičové (1993, 1994), Pavla Odaloše (1998 a společně s V. Patrášem 1992), dále některé příspěvky z plzeňských konferencí o slangu a argotu (Flegl, 1987; Terčová, 1989; Minářová, 1995; Suda, 1995; Mlčoch, 2008). Čím dál tím více mě při tom zajímalo, jak se v textech relativně nového žánru projevují vztahy mezi termíny, professionalismy a výrazy slangovými – vztahy ve sféře sportovní komunikace jistě obzvlášť složité. Při jejich zkoumání jsem se samozřejmě neobešla bez další inspirativní literatury, tj. hlavně prací Jaroslava Hubáčka o slangu (1979, 1988, 2003), ale i příspěvků a vyjádření Františka Cuřína (1975), J. Mistríka (1977), Josefa V. Bečky (1982), Jána Findry (1979), Přemysla Hausera (1980), Branislava Hochela (1982), Václava Flegla (1989), Jany Klinckové (1990), Miloslava Vondráčka (2005), Oľgy Orgoňové (2012), poznatků z českých stylistik (např. Jedlička et al., 1970; Čechová et al., 2008) a různých slovníků, hlavně z poslední doby (*Nový akademický slovník cizích slov*, 2005 [dále NASCS]; *Slovník nespisovné češtiny*, 2006 [dále SNČ]; *Slovník súčasného slovenského jazyka*, 1. – 3. sv., 2006 – 2015 [dále SSSJ]; *Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2016 [dále NESČ])³, přímo slan-

² Sport.cz; Sport.IDnes.cz; Sport.Aktualne.cz; Sport.Lidovky.cz; LiveSport.cz. K českým zpravodajským serverům srov. Ireinová (2009).

³ U nově vznikajícího *Akademického slovníku současné češtiny* (dále ASSČ) jsem měla k dispozici pouze předběžnou podobu hesel s náslovím A a B. Za zpřístupnění podkladů a konzultaci děkuji kolegyni M. Liškové.

gových slovníků (Suk, 1993; Tichá – Skopec, 2001) či odborných lexikografických prací (*Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*, 2016). Sportovnímu slangu je věnována i bakalářská práce A. Králové (2012).

2.1 Profesionalismy a slangismy

V podaném výčtu pravděpodobně ještě řada závažných prací chybí; přesto se snad mohu pokusit na základě takto získaných poznatků o shrnutí (nutně zjednodušující) skutečností, které se pro mé téma jeví jako nejvíce relevantní. Domnívala jsem se, že v textech sportovní žurnalistiky by měly zaujímat významné místo **profesionalismy** („profesní slova“, „profesní mluva“). Přes veškerou pozornost věnovanou jejich vymezení jde stále o kategorii poměrně neurčitou, do které zařazujeme jednotlivé výrazy jen obtížně. Měly by to být výrazy nociónální, neexpresivní, sémanticky stabilní a jednoznačné; více transparentní než termíny; proti slangismům neužívané se snahou o výrazovou exkluzivitu či záměrnou deformaci výrazu; jsou projevem vyjadřovací ekonomie a často vznikají jako výsledek procesů univerbizačních. Problém je s jejich příslušností k určité varietě; někdy bývají považovány za nespisovné, jindy za „ne plně spisovné“, jindy spíše za „hovorové“ (což v českém prostředí indikuje spisovnou češtinu – byť i její okrajovou, s mluvenými projevy spojenou vrstvu); konstatuje se u nich „tlak směrem ke spisovnosti“. Spisovným termínům (které mají nezřídka podobu víceslovných spojení) se blíží tím, že nevytvářejí synonymické řady ani regionální odchylky; bývají považovány za jakási neoficiální synonyma, alternace termínů. Uplatňují se v neoficiální komunikaci „prakticky odborné“, resp. v „běžně mluvené komunikaci odborníků“; v psaných projevech pouze v textech publicistických a popularizačních. Zajímavá, leč při lexikografickém třídění konkrétních výrazů asi těžko aplikovatelná, je škála O. Orgoňové (2012), která rozlišuje deprofesionalismy (nejbližší termínům), vlastní profesionalismy, profislangismy a nevlastní profesionalismy (nejbližší slangismům).

Proti profesionalismům staví většina autorů výrazy **slangové**, které se od nich liší především výraznou nespisovností a kolokviálností, a rovněž expresivitou. Na rozdíl od stability termínů a profesionalismů se vyznačují variabilitou a plní aktualizáční funkci. Někteří autoři (Klincková, 1990) jim připisují exkluzivitu, vlastnosti jako přeexponovaná teatrálnost nebo „gestační dekorativnost“. Nezřídka jsou založeny na metafoře – zatímco profesionalismy spíše na metonymii, resp. synekdoše. I slangové výrazy jsou ale nezřídka výsledkem univerbizace. Vytvářejí synonymické řady (což souvisí i s rychlými proměnami slangů v čase). Jsou prostředkem vnitřní soudržnosti (a vnější výlučnosti) určitých skupin uživatelů. Bývá jim připisována i výrazná nekonvenčnost, hravost, humor, zábavnost či aluzivnost; a ve srovnání s profesionalismy daleko vyšší stylistická příznakovost.

Ponechám nyní stranou stále se vracející, ač těžko zodpověditelnou otázku: máme slangismy a profesionalismy považovat za sociolekt? Funkční jazyk? Stylovou vrstvu? Speciální vrstvu lexika? Semivarietu, poloútvár? Sociální nářečí? So-

ciální styl? Evidentně se neosvědčilo považovat profesionalismy za „stavovský jazyk“, za odborný, profesionální, profesní či pracovní slang či za slang vyšší (proti nižšímu, tj. vlastním slangismům). Pokud by se rozlišovala „nářečí“ pracovní (profesionální) a zájmová, často se hned vynoří poznámka, že právě ve sféře sportu takto rozlišovat nelze, orientace profesionální a zájmová tu splývá.

2.2 Výrazy české a výrazy přejaté z jiných jazyků

Nyní se tedy pokusím naznačit charakteristiku lexika sledovaného žánru. Bylo už řečeno, že jde o žánr hybridní – mimo jiné i proto, že v sobě spojuje některé vlastnosti projevů mluvených a psaných (mluví se tu o „digitální mluvenosti“ – *digital orality*). Carmen Pérez-Sabater, Gemma Peña-Martínez, Ed Turney a Begoña Montero-Fleta (2008) v článku s příznačným názvem *A spoken genre gets written* analyzovali on-line přenosy z fotbalových zápasů ve třech různých jazycích; došli k závěru, že přenosy anglické – ve srovnání s francouzskými a španělskými – se vyznačují největší neformálností a expresivitou, obsahují nejvíce výrazů kolokviálních a slangových a nejvíce se blíží živým reportážím mluveným. Je to zřejmě způsobeno i tím, že (jak potvrzuje J. Chovanec ve výše zmíněných pracích) anglické on-line texty vynikají dialogičností a interaktivností; autoři do nich zapojují mailové reakce čtenářů, získané v průběhu přenosu z mailu, někdy na ně hned reagují, ambiciózní čtenáři soutěží o to, kdo bude v přenosu citován... Tak vysoký stupeň kolokvializace a konverzacionalizace (řečeno s N. Faircloughem, 1992) jsem zatím v českých textech nezaznamenala. Inklinace k mluvenosti se v těchto psaných textech projevuje např. ve výrazech hodnotících, v nadšených zvoláních zakončených vykřičníkem (hlavně při vstřelení gólu); ale jsou to v podstatě texty spisovné a také vrstva prostředků slangových je v nich – podle mého názoru – zastoupena poměrně málo. Namísto výrazů slangových, které bychom tu mohli očekávat, se tu vyskytují četné aktualizace, které informativní texty oživují a vnášejí do nich zábavnost.

Pokud jde o hokejové a fotbalové přenosy, v řadě případů se v našich textech vyskytují dvojice tvořené výrazem českým a výrazem cizího původu, tj. *vhazování – buly*; *(o)hrazení – mantinel*; *zakázané uvolnění – icing*; *přihrávka – pas*; *nedovolený zákrok – foul*; *postavení mimo hru – ofsajd*; *útočník – forvard (centrforvard)*; *obránce – bek*; *střední obránce – stoper*; *záložník – halv (centrhalv)*; *brankář – gólman*; *branka – gól*; *zápas, utkání – mač*; *stav zápasu – skóre*; *míč v zámezí – aut*; *pokutový kop – penalta*; v tenise např. *podání – servis*; *dvorec – kurt*; *čára – lajna*; *sada – set*; *hra – ge(j)m*. Výrazy cizího původu (zvláště některé jako *ofsajd*, *foul*, *aut*) jsou přitom obvykle frekventovanější než jejich české, nezřídka víceslovné protějšky, a působí méně oficiálně. Vybavujeme si tu dávno překonanou tendenci prosazovat za každou cenu české ekvivalenty přejímek; ve sportovní sféře dnes už těžko narazíme na *kopanou*, *odbíjenou*, *košíkovou* či *rohování*. Ještě v r. 1963 píše Alois Jedlička (s. 141) o tom, že „pro českou sportovní terminologii je příznačný proces nacionalizace terminologie, vytváření domácích náhrad za termíny přejaté (interna-

cionální)⁴. Fandí tedy výrazům domácím a je spokojen s tím, že „názvy přejaté, dříve užívané, jsou vytlačovány do sféry užívání slangového nebo nabývají zabarvení expresivního“. Jako příklady uvádí označení (*centr*)*forvard*, (*centr*)*halv*, *gólmán* nebo *mač*; a oceňuje, že ve srovnání s *Příručním slovníkem jazyka českého* byly v pozdějším *Slovníku spisovného jazyka českého* (1960 – 1971, dále SSJČ) tyto výrazy zařazeny do sportovního slangu a navíc – u *gólmána* a *mače* – kvalifikovány jako poněkud zastaralé, ev. expresivní. Opomenutí spatřuje u výrazu *bek*, který zřejmě nedopatřením nebyl odsunut do slangu. V NASCS zůstává charakteristika těchto přejatých slov v podstatě zachována; jen u *gólmána* a *mače* přibývá jako kvalifikátor ještě „hovorovost“.

Ostatní přejatá slova z výše uvedených dvojic (*buly*, *pas*, *ofsajd*, *gól*, *skóre*, *aut*, *penalta*, *servis*, *kurt*, *set*, *ge(j)m* aj.) mají vesměs v SSJČ i NASCS pouze kvalifikátor *sport.*, a stejně tak i další přejímky jako *behhend*, *forhend*, *singl*, *debl*, *volej* (*half-volej*), *liftovat* (*liftovaný úder*), *lob*, *smeč*, *mečbol*, *setbol*, *puk*, *bodyček* aj. V NASCS přibývají ještě např. *libero*, *hattrick*, *brejk*, *brejkbol*, *power play*, *return*, *krosček* či *forčeking*. Kvalifikátor *sport.* zřejmě signalizuje, že jsou považovány za neutrální výrazy ze sportovní oblasti; protože však tyto slovníky neužívají speciální kvalifikátor pro profesionalismy, je otázka, zda všechny výrazy označené *sport.* považovat za termíny.⁴ U přejatých výrazů, které nemají český ekvivalent, nacházíme ve slovníku obvykle velmi rozsáhlé výkladové opisy:

bodyček – dovolený způsob zadržení soupeře tělem (kyčlemi nebo ramenem)

krosček – nedovolený způsob zadržení soupeře holí

lob – vrácení míče vysokým obloukem za soupeře hrajícího u sítě

smeč – útočný úder záležíci v prudkém sražení míče do pole soupeře; ad.

Vnucuje se tu úvaha, zda proti superkorektním a superterminologickým, často víceslovným českým termínům (jedině ty, jako *dvorec*, *podání*, *sada*, *hra*, *postavení mimo hru*, *pokutový kop* aj.), jsou používány v oficiálních pravidlech pro jednotlivé sporty), nemají běžnější, jednoslovné výrazy přejaté blíže k profesionalismům. Platit to bude asi o výrazech *icing* či *presink*, jež se ve slovnících vůbec nevyskytují (ale v našich přenosech ano). Zajímavá je kombinace kvalifikátorů *sport. publ.* – v SSJČ u výrazu *stoper*, v NASCS u výrazů *hattrick* nebo *špilmachr* – proč právě zde „publ.“? Výraz *eso*, tak běžný v tenise, se v SSJČ nevyskytuje a v NASCS je řazen do sportovního slangu; opět, proč právě tento výraz má být slangový? Nemá český jednoslovný protějšek, je to ‚zisk bodu přímo z podání‘. Jistě by mohl patřit do širo-

⁴ V seznamu zkratk většinou rozepsáno jako „sport, sportovní“ či „výraz z oblasti sportu“; v ASSČ mimoto vysvětleno i jako „termín“. Už skutečnost, že zkratka *sport.* bývá kombinována i s kvalifikátory *publ.*, *profes.*, *slang.* však naznačuje, že autoři starších slovníků nemuseli výrazy označované jako *sport.* chápat skutečně jako termíny.

ce chápané skupiny profesionalismů. A podobně možná i *lajna* – v SSSJ *sport. slang.*, v NASCS *hovor. a slang.*

U některých oficiálních českých termínů se nevyskytuje žádný méně oficiální protějšek, např. *pásmo střední/útočné/obránné, středový kruh, pravý/levý kruh, mezikruží, trestná lavice, přímý/nepřímý volný kop, křížná střela, kop od branky; čára pomezí, středová, branková, půlící (červená), modrá, základní* aj. Protějšky nemají ani ryze české výrazy *nůžky, jesle, klička, zed'* – i když ty už působí méně oficiálně a opět by mohly inklinovat k profesionalismům. V přenosech z tenisu se stále užívá *výhoda, shoda* nebo *dvojchyba*, ačkoli anglické protějšky jsou dobře známé. Najdou se však i páry oboustranně české: *trestné střelení – nájezdy; rozhodčí – soudce/sudí; pokutové území – šestnáctka; pokutový kop – desítka/jedenáctka* (vedle výše zmíněné *penalty*). Pravidla tenisu v příslušném oddíle mluví o *elektronickém přezkoumání*, oddíl je však nadepsán „*Jestřábí oko*“ (v uvozovkách): výrazně metaforická povaha a víceslovnost by tu napovídala zařazení do slangu; ale když jde o spojení tak vžitě, že se dostalo dokonce do nadpisu oddílu v oficiálních pravidlech, nedalo by se i zde uvažovat o kategorii profesionalismů?

Zde bych ráda ocenila, že SSSJ s profesionalismy (nejen ve sportu) počítá a kvalifikátor *profes.* využívá. Pokud lze v již vydaných svazcích najít výrazy odpovídající výše uvedeným, jsou z velké části opět označeny pouze *sport.* Někde se objevuje kvalifikátor *publ.* (opět *hetrik*, dále *gólman*) nebo kombinace *sport. publ.* (*kouč, mančaft, modrá*). Ale také *sport. profes.* – u výrazů původu cizího (*antukář, debl, lajna, bek, forvard, centrhalf, liftovat', blafák, brejknút'*) i domácího (např. *jasle, dorážačka*). Jako *sport. slang.* je zařazena např. *delovka*. Podle mého názoru se ukazuje, že zařazování výrazů ze sportovní sféry mezi profesionalismy má své oprávnění. Autoři předchozích slovníků byli nuceni je řadit buď mezi termíny, nebo mezi slangismy, a vést mezi oběma skupinami ostrou hranici; zavedení profesionalismů tuto hranici „změkčuje“ a ujímá se výrazů, které cítíme jako přechodné. Můžeme jen uvítat, že i autoři ASSČ s profesionalismy počítají (užívají kvalifikátory *sport. profes.* a *sport. slang.*): řadí mezi ně shodně se SSSJ např. výrazy *antukář, bek, blafák, brejknout/brejkovat*.

Ještě jednou opakuji, že výrazů, které lze bez větších pochybností pokládat za slangové, se ve sledovaných internetových textech vyskytuje poměrně málo; z těch nejznámějších tu nenajdeme např. žádné *šajtle* ani *placírky*... Řada slangismů už byla zmíněna výše, přidejme ještě některé ve sportovní publicistice už pevně usazené, např. místo „brána/branka“ *svatyně*, ale i *tři tyče (střela šla mimo tři tyče; kouč si nenašel cestu mezi tři tyče)*; v tenise např. *kraťas* nebo *prase/prasátko*. K lexiku samotných oficiálních on-line přenosů lze ovšem připojit i pohled na slovní zásobu čtenářů-fanoušků, kteří na přenos reagují (např. v tzv. *Názorovém fóru* na serveru *Sport.cz*). Tady lze předpokládat daleko větší výskyt slangismů, ale bohužel zatím nedisponuji dostatečným objemem dat k takové analýze. Přesto jsem zachytila, že např. místo *medaile* se objevuje *placka, metál* (v SSSJ *ob. expr.*, v NASCS *hovor.*),

nebo redukované vyjádření *pojedu domů s bramborovou*; také *dával do prázdné*. Vedle oficiálního termínu *nerozhodný výsledek* máme profesionalismus *remíza* (spojovaný ve slovnících hlavně se šachovou hrou), fanoušci používají slangové *plichta*. Dále např. *naše repre* (reprezentace), *cajzli* (Češi), *rudoši* (hráči Sparty) aj. Při charakteristice slangismů bývá uváděna i aluzivnost; jako příklad vybraný z reakcí fanoušků uvedu *maloclub z kopečku Letná* (tj. Sparta; zřejmě aluze na *malotraktor* v populárním songu Jiřího Macháčka a skupiny MIG 21).

2.3 Poznámky k tvoření slov

Rozdíly mezi termíny a široce chápanými profesionalismy však mohou být založeny i slovtvorně. Někdy jde o výsledky procesů derivačních, častěji však univerbizačních (např. *standardní situace – standardka*), případně transpozičních (konverzních; srov. Bednařiková, 2009). Místo *rohový kop* stačí *roh*, místo *žlutá/červená karta* jen *dostal žlutou/červenou* (podobně jako *zlatá, stříbrná, bronzová/zlato, stříbro, bronz*); dále např. *hra rukou – ruka*; *křídelní útočník – křídlo/křídelník*; *přihrál od modré čáry – od modré*. Situačně a kontextově podmíněné jsou případy, kdy místo *vjel do středního/útočného/obraného pásma* stačí *vjel do pásma*. Výsledkem složitějšího procesu výrazové redukce, kdy už asi nelze mluvit o univerbizaci, je *vypálil z první* (tj. hned po vzhazování). *Ledová plocha* je metonymicky označována jako *led*; k tomu přistupuje neutrální *hřiště, kluziště*; v české „opeře o třech třetinách a prodloužení“ Nagano (2004, s. 22) je „ledová plocha“ personifikována do ženské postavy, která zpívá milostný duet s J. Jágrem a ten ji oslovuje poeticky *pláni ledová*.

Tvoření profesionalismů, ale i slangových výrazů prostřednictvím univerbizace využívá často typické sufixy *-ák, -ář/-ář, -ka* (resp. *-ačka, -ečka, -ička*). Takových výrazů je ve sportovním lexiku opravdu hodně; některé bychom asi už zařadili mezi termíny (*střídačka, hlavička, lapačka*), jiné mezi profesionalismy (*přesilovka*), další možná někam na „hranici“ mezi profesionalismy a slangismy, ale přechody jsou tu velmi plynulé: *pravačka/levačka, patička, narážečka, vyrážečka, dorážka/dorážečka, stahovačka, zadovka, prostrkávačka, zasekávačka, trestňák, blafák, šlapák, dloubák...* (Např. *blafák* je příznačně řazen v SSSJ do slangu, v SSSJ a ASSČ mezi profesionalismy.) Tak postupně dospíváme k celkem nepochybným slangismům, jako *gólovka, dělovka, tutovka*; výrazů, o jejichž zařazení není třeba pochybovat, však není mnoho.⁵ Shodli bychom se např. všichni na tom, zda zařadit jednoznačně mezi slangismy ona zcela běžná označení dvou obdélníků na fotbalovém hřišti, brankového a pokutového území, jako *malé/velké vápno*? Pro příslušnost k profesionalismům mluví transpozice spíše metonymického typu, pro zařazení k slangismům víceslovnost – ovšem velmi často ignorovaná: *poslal míč do vápna, přihrává před vápno,*

⁵ Slangové výrazy zapojují současní čeští dramatici jako P. Kolečko nebo D. Drábek do řeči postav hráčů ve hrách se sportovní tematikou; tam např. *bekhendovej čop, brejkne mě, staďák, hroťák, pentle* (= penalta) aj. Postava komentátora R. Záruby v Kolečkově hře *Jaromír Jágr, Kladeňák* ale mluví spisovně a používá korektní terminologii. Srov. o tom Hoffmannová – Hoffmann, 2016, s. 119.

střela uvnitř vápna/zpoza vápna, nebyli ve vápně v dostatečném počtu aj. K slovo-
tvorným zájmovostem ještě přidám kuriozitu komentovanou J. Krausem (1997), to-
tiž *minelu*; u ní autor konstatoval, že zdánlivá slovo-
tvorná průzračnost je založena na
chybném předpokladu spojení slovního základu *min-* (od slovesa *minout*) s pseudo-
příponou *-ela*, tedy na mylné dekompozici slova. Přičítal tomuto výrazu významy
,chybná střela, minutí, nepodařený zásah, kiks‘. V době psaní příspěvku se podle
autora tento výraz nově prosazoval; po dvaceti letech můžeme konstatovat, že se
opravdu prosadil a stále se používá.⁶

2.4 Pohyb na časové ose

Tak se dostávám k časové ose, na níž se termíny, profesionalismy a zvláště slan-
gismy pohybují. Bylo už zmíněno údajně (podle Jedličky, 1963) zastarávání výrazů
jako *mač* nebo *góľman*; naše přenosy ale ukazují, že např. *góľman* je prostředek dnes
stále živý. Nepochybně slangový charakter mají některé výrazy, které nám připadají už
značně zastaralé, v textech ale plní aktualizaci funkci (např. označení střely jako *pu-
melice*). Zcela přirozeně sem patří i germanismy, které se v češtině postupně vytrácejí
z úzu (např. *mančaft/manšaft*, *špilmachr* nebo *katr – půjde pykat za katr*). Naopak se
prosazují některé výrazy módní (*kouč* místo *trenér*). Z tohoto hlediska je zajímavé, že
se ve fotbalových přenosech vedle klíčového výrazu *míč* užívá velmi často i *balón*⁷ –
výraz hodnocený v SSJČ jako obecně český, v SSČ a NASCS později jako „hovoro-
vý“, v předběžném textu hesla v ASSČ jako „kolokv. Δ“, spojovaný dnes možná nej-
častěji s dětskými hrami (srov. „nafukovací balón“ v NASCS i v SSSJ).⁸ Objeví se
i *mičuda* (v SSJČ sport. slang.) a *meruna* (v SSJČ sport. slang. expr.); také u těchto
slangismů lze počítat s aktualizacím působením asi i proto, že patří do zastaralé či
zastarávající vrstvy sportovního slangu. (Zaručeně aktualizaci funkci pak plní *kulatý
předmět*.) Zajímavá je i hokejová trojice *puk – kotouč – touš*; uvedené české výkladové
slovníky mezi nimi nečiní rozdílu, klasifikují všechny jako neutrální sportovní termí-
ny, ale domnívám se, že přinejmenším u *touše* snad už došlo k určitému odsunu do
minulosti. Z. Tyl (1955) před více než šedesáti lety s ulehčením konstatoval, že podle
nových pravidel ledního hokeje lze výraz *kotouč* (český a průhledný) „pokládat za de-
finitivní“. V opeře Nagano (2004, s. 26) ovšem čeští fanoušci provolávají „touš“, za-
tímco američtí fandové „phuk“. A lze předpokládat, že s časem i hokejová *hůl* ustoupi-
la frekventované *hokejce*; ta představuje rovněž výraz terminologizovaný, v oficiál-
ních pravidlech však stále figuruje *hůl* (srov. i *hra vysokou holí apod.*)⁹

⁶ O výsledku finálového utkání Ligy mistrů v r. 2018 rozhodla mj. „fatální minela smolaře Kariuse“ (podle jednoho z on-line přenosů).

⁷ Setkáme se s ním občas i v tenise, kde jinak převládá *míč* (v oficiálních pravidlech) nebo *míček*.

⁸ Stálo by za to zjistit frekvenci obou výrazů ve sportovní publicistice (nejen v on-line přenosech).

⁹ Časová podmíněnost užívaných termínů a jejich variant souvisí např. ve fotbale i s proměnami
praktikovaných rozestavení hráčů; tak *křídlo/křídelník* může dnes zřejmě označovat i krajního záložníka
(ne pouze útočníka), úplně vymizel výraz *spojka* atd.

2.5 Aktualizace, dynamická sémantika

Jak už bylo řečeno výše, podle mého názoru jsou on-line přenosy daleko více než užíváním sportovního slangu a kolokvialismů ožívovány nejrůznějšími aktualizacími vyjádřeními. Jejich typologie je široce rozprostřena od běžných frazémů a spojení, která se v tomto kontextu už spíše zautomatizovala či k tomu směřují (*vylámali si zuby na skvělém brankáři; v útočném pásmu se dlouho neohřáli; Čiliak zatím drží čisté konto; pronikl obranou soupeře jako nůž máslem; přežili klinickou smrt; pak už úřadoval Kavan; postavil se k exekuci; opět inkasovali; hledali skuliny v obraně; vykoledoval si faul; střela rozvlnila síť; branka do šatny; Strýcová je teď na koni, měla z pekla štěstí; bušila do soupeřky, přetlačila soupeřku, zatloukla krátký míč*) přes výrazy a spojení vyskytující se opakovaně (*oslovil přihrávkou Růžičku; obtočil se kolem obránce; puk doputoval až k Francouzovi; nastěhovali se do útočného pásma; velký závar před brankou; namazal kotouč Krejčímu; sjel/sjížděl si do dobré střelecké pozice; český útočník jen promáchl*) až po vyjádření skutečně neotřelá a originální:

Vyslal projektil směrem k brance, mířidla však neměl dostatečně seřízená, střela skončila mimo.

Míří do oblasti penaltového puntíku.

Do cesty se mu vložila noha Arnolda.

Nasázeli osmičku Slovincům, vynulovali Američany a ve čtvrtfinále zdemolovali Norsko.

Moravčikovi to dneska od modré páli! (vtipný dvojsmysl)

Brankář uzmul míč ze vzduchu.

Siniaková vyslala z bekhendu nechytatelnou kouli.

Pastrňákův error znamenal velkou šanci pro Larkina.

Komentátor v přenosu zachycuje rychlý sled akcí, což nezbytně vede (nejenom u tohoto žánru, ale u veškerých sportovních přenosů) k dynamickým vyjádřením neseným především slovesy (*vlétl do pokutového území; řítit se dopředu; vrhl se mezi belgické obránce; hnal se za míčem; pláchl z pravé strany do vápna; upaluje na střídačku; zjevil se před brankou; prodral se k hlavičce; střela prosvitěla nad bránou*), často i adverbii (*byl okamžitě dostižen; bleskově rozehráli*). Hojně se uplatňuje také sloveso *pálit* (*napálit, vypálit; propálil obránce*), přenesené sem rovněž z „bojových“ kontextů. Na dynamizaci se podílejí i přirovnání (*jako tank se prodral přes dva hráče; počínal si jako lavina*). Obrazných vyjádření založených na různých transpozičních postupech by bylo možno uvádět více: *máme tu první žluté napomenutí v zápase; poprávu si zblízka prohlédl žlutou kartu; měli plné nohy práce* aj. Na slovo tvorné aluzi je založeno vyjádření *byl dnes za velkého otloukánka* (model *Otesánek* – jméno hrdiny známé české pohádky).

Na okraj interpretace slovní zásoby sledovaného žánru připojím ještě poznámku o užívání vidu u některých sloves. Upoutal mě příznakový výskyt vidu nedokona-

vého v případech jako *kotouč proklouzal těsně vedle tyče; z mezikruží zakončoval rychlým bekhendem; rychlý výpad tří proti dvěma zakončoval Radil; Kovář vymýšlel šikovnou prostrkávačku před Košečkinovu bránu*. Vid dokonavý (*proklouzl aj.*), který si v těchto kontextech umíme představit, zřejmě úplně nevyhovuje, protože jde o děje asi relativně ukončené, ale nezakončené definitivním či kýženým výsledkem. A mezi vidovými specifiky je třeba zmínit i opakované dvakrát prefigované sloveso *povyjet*: *Francouz si trochu povyjel; musel výrazně povyjet ze své branky*.

2.6 Prostředky identifikace hráčů a týmů

Mnozí autoři, kteří už o komunikaci ve sportovní sféře psali, si samozřejmě povšimli toho, jak při identifikaci aktérů bývají jména hráčů či klubů nahrazována automatizovanými i aktualizovanými opisy nebo zástupnými pojmenováními. I. Mašár (1981) uvádí známé výrazy jako *belasí, klokani, vojaci*; V. Patráš a P. Odaloš (1992) zase *kanárci, oranžoví i oranjes, rudí ďáblové, squadra azzura, hráči Albionu, fotbalisté zpod Vesuvu, maradonovci, beckenbauerovci aj.* Označováním sportovních klubů se speciálně zabývala I. Kolářová (2000), která věnovala pozornost mj. variantám *Sigma Olomouc, olomoucká Sigma, Sigma* či pouze *Olomouc* a rovněž tomu, jak jsou dnes názvy klubů nebo sportovních týmů neustále aktualizovány prostřednictvím jmen měnících se sponzorů. S. Mislovičová (1994) se zase zaměřila na subjekty jednotlivých hráčů, kteří mohou být označeni jménem, přezdívkou, číslem, pozicí v týmu (*český brankář*) nebo někdy jen názvem týmu, do něhož patří. I v on-line přenosech se samozřejmě setkáváme s hojným využíváním těchto možností: místo *Červenka – český kapitán; Šulák – český urostlý bek; Butcher – obránce New Jersey; Řepík – odchovanec pražské Sparty; Nečas – mladý útočník; Kane – kapitán Američanů* nebo *lídr Chicaga* nebo *americká superstar; Benzema – francouzský forvard; Salah – egyptský zázrak* nebo *egyptský křídelník; Cengit Ünder – malý Turek*. Pro názvy klubů např. *Real Madrid – Bílý balet; Liverpool – borci v rudém, Reds; ruští hokejisté – sborná; čeští hokejisté – Jandačův výběr* ad. Při tenisovém přenosu není *Kateřina Siniaková* označována pouze jménem, ale také jako *dvaadvacetiletá tenistka z Hradce Králové; mladá česká tenistka; mladší z obou soupeřek; mladší tenistka*, také jako *kudrnatá blondýnka (bekhend kudrnaté blondýnky dopadl do autu)*.

Přitom si v on-line přenosech nelze nepovšimnout, že mimořádně velké procento textových jednotek (segmentů), přiřazovaných jednotlivým akcím a událostem v zápasech, začíná propriem, vlastním jménem hráče nebo klubu; ve fotbale je těchto začátků méně (asi 30 %), ale v přenosech hokejových a tenisových 50 – 70 %, někdy i více. To zřejmě souvisí s bleskovým tempem střídání akcí a aktérů v hokeji; naproti tomu v tenise, kde jsou střídavě v akci pouze dva subjekty, musí být v každé jednotce určen jeden z nich. Pro čtenáře, kteří aktéry a situaci na hřišti nevidí, je jistě primárně důležité hned na začátku popisu určité akce nebo situace identifikovat nositele dění; ostatně kdybychom k procentům vyjadřujícím výskyt vlastních jmen na

začátku „minutových“ segmentů připočítali ještě výše zmíněná vyjádření opisná a zástupná, zdvihlo by se procentní zastoupení těchto identifikátorů ještě podstatně výše. Lze to asi považovat za příznačný rys výstavby těchto textů; trochu jinak vypadá mluvený komentář k televiznímu přenosu, kde často stačí i redukce na pouhá jména momentálních aktérů: *Krejčí – Pastrňák – Nečas – znovu Krejčí...*

3. ZÁVĚR

U slovní zásoby současných on-line sportovních přenosů se ve starších slovnících setkáváme s málo diferencovaným označováním téměř všech typických výrazů kvalifikátorem *sport*. Domnívám se, že u řady výrazů, zejména těch přejatých – a zejména v případě dvojic složených z českého termínu (často víceslovného) a krátkého výrazu cizího původu – je na místě uplatnit jemnější stylistickou diferenciaci; všechny výrazy zachycené v on-line přenosech nelze považovat za neutrální termíny, u mnohých by se hodilo zařazení mezi profesionalismy, jak k tomu směřují nejnovější slovníky (např. SSSJ a ASSČ). Právě kategorie profesionalismů je asi příznačná pro sledovaný hybridní žánr – střídají se tu s oficiálními termíny, prostředky slangové jsou zastoupeny minimálně. Místo nich se vyskytují hojná vyjádření aktualizující (mj. frazémy a jejich obměny) a dynamizující.

Bibliografie

- BEČKA, Josef V.: Co je slang a co není slang. In: Sborník přednášek z II. konference o slangu a argotu v Plzni 23. – 26. září 1980. Ed. L. Klimeš. Plzeň: Pedagogická fakulta 1982, s. 5 – 8.
- BEDNÁŘIKOVÁ, Božena: Slovo a jeho konverze. Olomouc: Univerzita Palackého 2009. 254 s.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára – JAROŠOVÁ, Alexandra (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.
- CURÍN, František: Vývoj českého jazyka a dialektologie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1975. 212 s.
- ČECHOVÁ, Marie – KRČMOVÁ, Marie – MINÁŘOVÁ, Eva: Současná stylistika. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008. 382 s.
- DANEŠ, František: Takzvané „vztažné věty nepřívlastkové“: současné názory na jejich status. In: Naše řeč, 2009, roč. 92, č. 4, s. 169 – 183.
- DUŠEK, Jaroslav – SMOLKA, Martin: Nagano (libreto). In: Nagano. Program Národního divadla. Praha 2004, s. 21 – 45.
- FAIRCLOUGH, Norman: Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press 1992. VII + 259 p.
- FILIPEC, Josef – DANĚŠ, František (eds.): Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia 1978. 800 s.
- FINDRA, Ján: Profesionalizmy ako vrstva slovnej zásoby. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. 30. Ed. J. Mistrík. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979, s. 69 – 76.
- FLEGL, Václav: Sportovní slang a sportovní publicistika. In: Sborník přednášek z III. konference o slangu a argotu v Plzni 24. – 27. ledna 1984. Ed. L. Klimeš. Plzeň: Pedagogická fakulta 1987, s. 206 – 218.

FLEGL, Václav: K pojetí tzv. professionalismů. In: Sborník přednášek ze IV. konference o slangu a argotu v Plzni 9. – 12. února 1988. Ed. L. Klimeš. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1989, s. 69 – 77.

HAUSER, Přemysl: Nauka o slovní zásobě. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1980. 195 s.

HAVRÁNEK, Bohuslav – BĚLIČ, Jaromír – HELCL, Miloš – KRŘÍSTEK, Václav – JEDLIČKA, Alois – TRÁVNÍČEK, František (eds.): Slovník spisovného jazyka českého. A – M. [1. sv.]. Praha: Nakladatelství ČSAV 1960. 1312 s.

HAVRÁNEK, Bohuslav – BĚLIČ, Jaromír – HELCL, Miloš – KRŘÍSTEK, Václav – JEDLIČKA, Alois – TRÁVNÍČEK, František (eds.): Slovník spisovného jazyka českého. N – Q. [2. sv.]. Praha: Nakladatelství ČSAV 1964. 1192 s.

HAVRÁNEK, Bohuslav – BĚLIČ, Jaromír – HELCL, Miloš – JEDLIČKA, Alois (eds.): Slovník spisovného jazyka českého. R – U. [3. sv.]. Praha: Nakladatelství ČSAV 1966. 1080 s.

HAVRÁNEK, Bohuslav – BĚLIČ, Jaromír – HELCL, Miloš – JEDLIČKA, Alois (eds.): Slovník spisovného jazyka českého. V – Ž. Doplňky a opravy. [4. sv.]. Praha: Nakladatelství ČSAV 1971. 1011 + XX s.

HOFFMANNOVÁ, Jana: On-line sportovní přenosy jako hybridní žánr. In: Jazyk a kultura, 2018, roč. 9, č. 35, s. 29 – 38.

HOFFMANNOVÁ, Jana – HOFFMANN, Bohuslav: Sportovní tematika v současném českém dramatickém umění. In: Přednášky z 59. běhu Letní školy slovanských studií. Eds. M. Hrdlička – J. Hasiš. Praha: Filozofická fakulta UK 2016, s. 115 – 132.

HOCHEL, Branislav: Čo je slang. Slang a iné nespisovné vrstvy jazyka. In: Sborník přednášek z II. konference o slangu a argotu v Plzni 23. – 26. září 1980. Ed. L. Klimeš. Plzeň: Pedagogická fakulta 1982, s. 9 – 27.

HUBÁČEK, Jaroslav: O českých slanzích. Ostrava: Profil 1979. 170 s.

HUBÁČEK, Jaroslav: Malý slovník českých slangů. Ostrava: Profil 1988. 189 s.

HUBÁČEK, Jaroslav: Výběrový slovník českých slangů. Spisy Filozofické fakulty Ostravské univerzity, č. 146/2003. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2003. 250 s.

HUGO, Jan et al.: Slovník nespisovné češtiny. Praha: Maxdorf 2006. 460 s.

CHOVANEK, Jan: Competitive verbal interaction in online minute-by-minute match reports. In: Brno Studies in English, 2006, Vol. 32, No 1, pp. 23 – 35.

CHOVANEK, Jan: Enacting an imaginary community: Infotainment in online minute-by-minute sports commentaries. In: The Linguistics of Football. Eds. E. Lavric – G. Pisek – A. Skinner – W. Stadler. Tübingen: Gunter Narr Verlag 2008, pp. 255 – 268.

CHOVANEK, Jan: “Call Doc Singh!” Textual structure and making sense of live text sports commentaries. In: Cohesion and Coherence in Spoken and Written Discourse. Eds. O. Dontcheva-Navrátilová – R. Povolná. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing 2009a, pp. 124 – 137.

CHOVANEK, Jan: Simulation of spoken interaction in written online media texts. In: Brno Studies in English 2009b, Vol. 35, No 2, pp. 109 – 128.

CHOVANEK, Jan: Chatová diskuze jako součást internetové sportovní publicistiky. In: Varia 17. Zborník materiálů z 17. kolokvia mladých jazykovedcov. Ed. V. Kováčová. Ružomberok: Katolícka univerzita 2010, s. 172 – 182.

IREINOVÁ, Helena: Online žurnalistika a zpravodajské servery v ČR. Diplomová práce. Brno: Filozofická fakulta MU 2009. 128 s.

JAROŠOVÁ, Alexandra (ed.): Slovník současného slovenského jazyka. M – N. [3. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2011. 1100 s.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.): Slovník současného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2011. 1088 s.

JEDLIČKA, Alois: K stylovému rozvrstvení dnešní spisovné češtiny. In: Jazykovedné štúdie VII. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963, s. 133 – 142.

JEDLIČKA, Alois – FORMÁNKOVÁ, Věra – REJMÁNKOVÁ, Miloslava: Základy české stylistiky. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1970. 224 s.

JISL, Vladislav: Žurnalistika. Novinové druhy. Praha: Svaz československých novinářů 1966. 149 s.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana: Nový encyklopedický slovník češtiny. A – M, N – Ž. [1., 2. sv.]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016. 2184 s.

KLINCKOVÁ, Jana: Profesionalizmy ako špecifická vrstva lexikálnych prostriedkov. In: Slovenská reč, 1990, roč. 55, č. 6, s. 327 – 334.

KOCHOVÁ, Pavla – OPAVSKÁ, Zdeňka (eds.): Kapitoly z koncepcie Akademického slovníku súčasnej češtiny. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2016. 240 s.

KOLÁŘOVÁ, Ivana: Proč někdy hraje Sigma Olomouc či olomoucká Sigma, a jindy Olomouc? (Názvy sportovních celků ve zpravodajských textech denního tisku, rozhlasu a televize.). In: Čeština doma a ve světě, 2000, roč. 8, č. 3, s. 185 – 188.

KRÁLOVÁ, Adéla: Sportovní slang. Bakalářská práce. Praha: Pedagogická fakulta UK 2012. 116 s.

KRAUS, Jiří: Minela. In: Naše řeč, 1997, roč. 80, č. 3, s. 158 – 159.

KRAUS, Jiří et al.: Nový akademický slovník cizích slov. A – Ž. Praha: Academia 2005. 880 s.

KŘÍSTEK, Václav: Poznámky k sportovním názvům cizího původu. In: Naše řeč, 1971, roč. 54, č. 2, s. 87 – 93.

LAVRIC, Eva – PISEK, Gerhard – SKINNER, Andrew – STADLER, Wolfgang (eds.): The Linguistics of Football. Tübingen: Gunter Narr Verlag 2008. 418 p.

MASÁR, Ivan: Niektoré črty jazyka a štýlu športovej publicistiky. In: Kultúra slova, 1981, roč. 15, č. 3, s. 69 – 79.

MASÁR, Ivan: Termín a jeho neterminologické náprotivky v športovej publicistike. In: Kultúra slova, 1982, roč. 16, č. 8, s. 268 – 271.

MERGEŠ, Jozef: Textové stereotypy komentátorského prejavu v priamych televíznych prenosoch z futbalu. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2016. 176 s.

MERGEŠ, Jozef: Jazyk mediálneho športu ako odraz jeho vlastností. In: Jazyk a kultúra, 2017, roč. 8, č. 31 – 32, s. 95 – 102.

MINÁŘOVÁ, Eva: Slang ve sportovní publicistice. In: Sborník přednášek z V. konference o slangu a argotu v Plzni 7. – 9. února 1995. Sborník pedagogické fakulty Západočeské univerzity v Plzni. Ed. L. Klimeš. Plzeň: Pedagogická fakulta Západočeské univerzity 1995, s. 123 – 127.

MISLOVIČOVÁ, Sibyla: Osobitosti jazyka športových redaktorov. In: Varia 2. Materiály z II. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 26. – 27. októbra 1992). Eds. M. Nábělková – P. Odaloš. Bratislava – Banská Bystrica: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1993, s. 96 – 102.

MISLOVIČOVÁ, Sibyla: Špecifiká športových komentátorov v televízii. In: Varia 3. Materiály z III. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 2. – 3. decembra 1993). Eds. M. Nábělková – P. Odaloš. Bratislava – Banská Bystrica: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1994, s. 89 – 95.

MISTRÍK, Jozef: Žánre vecnej literatúry. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975. 216 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 444 s.

MLACEK, Jozef: Z terminologických a štylistických otázok športových textov. In: Kultúra slova, 1981, roč. 15, č. 10, s. 333 – 339.

MLČOCH, Miloš: Slangové výrazy a termíny v tradičných a moderných športovních odvetviach. In: Slang a argot. Sborník přednášek z VIII. konference o slangu a argotu konané v Plzni ve dnech 26. – 27. února 2008. Ed. H. Chýlová. Plzeň: Pedagogická fakulta Západočeské univerzity 2008, s. 44 – 48.

ODALOŠ, Pavol: Futbal verzus sociolekt. In: Sborník přednášek z VI. konference o slangu a argotu v Plzni 15. – 16. září 1998. Ed. L. Klimeš. Plzeň: Pedagogická fakulta ZČU 1998, s. 60 – 64.

ORGOŇOVÁ, Oľga: Profesionalizmy teoreticky aj prakticky. In: Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. Eds. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2012, s. 140 – 147.

PATRÁŠ, Vladimír – ODALOŠ, Pavol: Jazyková mozaika futbalových majstrovstiev sveta 1990 v Taliansku. In: *Varia 1. Materiály z Kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 21. – 22. októbra 1991)*. Eds. M. Nábělková – M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1992, s. 102 – 108.

PÉREZ-SABATER, Carmen – PEÑA-MARTÍNEZ, Gemma – TURNEY, Ed – MONTERO-FLETA, Begoña: A spoken genre gets written. Online football commentaries in English, French, and Spanish. *Written Communication*, 2008, Vol. 25, No 2, pp. 235 – 261.

SLANČOVÁ, Daniela – SLANČOVÁ, Terézia: Reč pohybu, autority a súdržnosti: pragmatická analýza trénerského komunikačného registra v komunikácii s hráčmi kolektívnych loptových hier staršieho školského veku. Prešov: Fakulta športu Prešovskej univerzity v Prešove 2014. 284 s.

STRABERGER, Richard: K jednomu typu nepravých vedlejších vět vztažných. In: *Naše řeč*, 2007, roč. 90, č. 5, s. 247 – 257.

SUDA, Zdeněk: K fotbalovému slangu v současné publicistice. In: Sborník přednášek z V. konference o slangu a argotu v Plzni 7. – 9. února 1995. Ed. L. Klimeš. Plzeň: Pedagogická fakulta Západočeské univerzity 1995, s. 129 – 133.

SUK, Jaroslav: Několik slangových slovníků. Praha: Inverze 1993. 137 s.

TERČOVÁ, Marie: Příspěvek ke sledování sportovního slangu. In: Sborník přednášek ze IV. konference o slangu a argotu v Plzni 9. – 12. února 1988. Ed. L. Klimeš. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1989, s. 245 – 254.

TICHÁ, Zdeňka – SKOPEC, Luboš: Tři slangové slovníky. Praha: Karolinum 2001. 157 s.

TYL, Zdeněk: Puk, touš, kotouč. In: *Jazykový koutek Československého rozhlasu. 2. výběr*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1955, s. 120 – 122.

VONDRÁČEK, Miloslav: Funkční diferenciacie slangu a sportovní mluvy. In: Sborník přednášek z VII. konference o slangu a argotu konané v Plzni ve dnech 24. – 25. září 2003. Ed. H. Chýlová. Plzeň: Pedagogická fakulta Západočeské univerzity 2005, s. 17 – 19.

LEXÉMA *HRAŤ* V TRÉNEĽSKOM KOMUNIKAČNOM REGISTRÍ – K VYMEDZENIU REGISTROVO MOTIVOVANÉHO VÝZNAMU¹

DANIELA SLANČOVÁ – TERÉZIA KOVALIK SLANČOVÁ

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Slovensko

Fakulta športu Prešovskej univerzity v Prešove, Slovensko

SLANČOVÁ Daniela – KOVALIK SLANČOVÁ, Terézia: The lexeme *hrať* in the communication register of sport coaches. On the definition of register motivated meaning. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 430 – 445.

Abstract: The study analyses the meaning and usage of the lexeme *hrať* [‘to play’] in coach register of the volleyball coaches coaching girls and boys of older school age. Theoretically, it is based on the theory of sports games, theory of communication register, theory of lexical motivation and complex concept of meaning without strict borders between semantics and pragmatics. Empirically, it is based on the analysis of tri-modal (audio-visual-graphical) corpus of the speech of two volleyball coaches (one of a girls team, one of a boys team), each of three training units and three games (50 917 tokens). The concept of register motivated meaning is explained. While analysing meaning of the lexeme *hrať* and its collocations (116 types of collocations), the author goes from the general meaning of the lexies (*hrať* 1 = to do a sports activity; *hrať* 2 = to present a sports performance), through its context specification to its situational actualization.

Key words: communication register, coach register, lexical meaning, theory of lexical motivation, register motivated lexicon, collocation

ÚVOD

Príspevok je súčasťou širšie koncipovaného výskumu lexiky v trénerskom komunikačnom registri trénerov volejbalu vo vekovej kategórii starších žiakov a starších žiačok. Nadväzuje na predchádzajúci výskum, v ktorom sme sa venovali predovšetkým pragmatickej analýze trénerského komunikačného registra, pričom lexiku sme interpretovali ako jeden zo spôsobov realizácie komunikačných zámerov trénera volejbalu, ale aj futbalu a hádzanej (bližšie D. Slančová – T. Slančová, 2014). Uhol pohľadu sme zúžili a venujeme sa analýze registrovo motivovanej lexiky v tréningovom a zápasovom dialógu, ktorý vedú tréneri volejbalu so svojimi zverencami a zverenkami. V slovenskej lingvistike sme zatiaľ nezaznamenali štúdiu, ktorá by sa venovala špeciálne volejbalovej lexike.² Na Slovensku neexistuje špecializovaný vý-

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci riešenia projektu VEGA 1/0164/15 *Interdisciplinárna analýza športového komunikačného registra*.

² V podstate jedinou štúdiou, ktorá sa systematicky zaoberá intrašportovou lexikou, je časť monografie Pavla Odaloša *Sociolekty v basketbalovom a penitenciárnom prostredí* z r. 1997.

kladový slovník volejbalu (a v podstate nijakého iného športu), k dispozícii sú heslá týkajúce sa volejbalu vo všeobecných slovníkoch, niektoré aj vo výkladovom slovníku (Sýkora et al., 1995), prípadne súpis zväčša terminologických pomenovaní v sekciách týkajúcich sa volejbalu v prekladových slovníkoch (napr. Sokolová, 1996; Šimonek et al., 2004) alebo iných príručkách (Zapletalová – Přidal – Tokár, 2001). Ambíciou nášho výskumu je poskytnúť použiteľný autentický lexikálny materiál a poukázať na jeho potenciál pri interdisciplinárnom uvažovaní o problematike lexikálneho významu v špecifickej súčasťi športovej komunikačnej sféry.

Oficiálne pravidlá volejbalu (2017 – 2020, ďalej OPV) definujú volejbal ako „kolektívnu športovú hru, ktorú hrajú dve družstvá na ihrisku rozdelenom sieťou“ (s. 2). Vychádzajúc z tejto definície, venujeme sa v príspevku významu a využitiu lexémy *hrať* vo volejbalovom subregistri športového komunikačného registra ako lexémy, ktorá pomenúva ústredný bod existencie tohto druhu ľudskej činnosti v príslušnej komunikačnej sfére.

1. METODOLOGICKÉ VÝCHODISKÁ

Metodologickú bázu výskumu tvoria z lingvistického hľadiska tri základné teoretické východiská: teória komunikačného registra, teória lexikálnej motivácie a komplexné chápanie významu lexikálnej jednotky.³ V nasledujúcich odsekoch všetky tri lingvistické metodologické zdroje stručne predstavíme (porov. aj Slančová – Kovalik Slančová, 2018).

1.1 Teória komunikačného registra

V príspevku vychádzame z vlastnej adaptácie pojmu register, ktorej východisko tvorí koncept sociálnej inštitúcie ako relatívne stáleho, v danom spoločenstve či v skupine uznávaného súboru predpisov a noriem správania. Komunikačný priestor príslušný sociálnej inštitúcii tvorí inštitucionálnu komunikačnú sféru. V príslušných komunikačných sférach sa ustálil preferovaný spôsob verbálneho a neverbálneho správania. Konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie preferované v komunikačnej sfére prislúchajúcej sociálnej inštitúcii je makrosociálny komunikačný register. Na dynamické aspekty fungovania sociálnej inštitúcie, predstavované sociálnymi rolami, ako aj na také sociálne javy, ako je sociálny status a sociálna vzdialenosť, sa viaže preferované konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie – mikrosociálny komunikačný register. V súvislosti so športovou komunikáciou vychádzame z nasledujúcej štruktúry: športu ako sociálnej inštitúcii prislúcha športová komunikačná sféra. Preferovaný spôsob jazykového a parajazykového správania uplatňovaný v športovej komunikačnej sfére je športový (makrosociálny) komunikačný register. Preferovaný spôsob jazykové-

³ Z hľadiska vied o športe je to teória športových hier.

ho a parajazykového správania trénera, ktorý sa (aj) ním stáva reprezentantom sociálnej roly, je trénerský (mikrosociálny) komunikačný register. Ten sa uplatňuje v základných žánroch – tréningovom a zápasovom dialógu (bližšie D. Slančová – T. Slančová, 2014, 2015) a jeho aktuálna podoba je ovplyvňovaná individuálnym personálnym štýlom trénera.

1.2 Teória lexikálnej motivácie

Vo výskume lexiky trénerského komunikačného registra sa opierame o teóriu lexikálnej motivácie v podobe, ktorej základy položil Juraj Furdík a rozpracoval Martin Ološtiak. Lexika podľa J. Furdíka (Ološtiak – Ivanová, 2015, s. 132) je „súbor lexikálnych jednotiek, ktoré sú späté sieťami rozličných vzťahov. Kľúčovým pojmom v tomto prístupe je lexikálna motivácia, ktorá sa chápe ako základný princíp fungovania lexiky vo všetkých jej aspektoch“. Pri skúmaní lexikálneho systému sa v teórii lexikálnej motivácie vychádza z predpokladu neizolovanosti a motivovanosti lexikálnych jednotiek a z preferencie onomaziologického prístupu pri skúmaní lexiky. Všeobecná motivačná štruktúra je definovaná parametrami procesu, charakterom motivantu, vzťahom medzi motivantom a motivátom a vlastnosťou motivátu (Ološtiak, 2011, s. 25). Zároveň sa budeme opierať o motivačnú typológiu, ako ju postuloval M. Ološtiak (2011), a o východisko, že „určovanie jednotlivých motivačných typov sa primárne viaže na lexiu“ (Ološtiak – Ivanová, 2013, s. 16). Kľúčovým sa pre nás stal typ registrovej motivácie lexikálnych jednotiek, ktorý vychádza z konceptu komunikačného registra. M. Ološtiak za registrovo motivované pokladá lexémy, ktoré sa používajú na základe príznaku situačnej podmienenosti. Registrovo motivované sú napr. kolokvializmy, konfesionalizmy, administrativizmy, žurnalizmy. Lexika príslušného komunikačného registra patrí podľa M. Ološtiaka medzi registrové markery – t. j. „lingválne a paralingválne prostriedky, ktoré sú typické pre určitý komunikačný register“ (Ološtiak, 2011, s. 269).

V súlade s našou koncepciou komunikačného registra možno registrovo motivované lexikálne prostriedky diferencovať na registrové markery makrosociálneho komunikačného registra/registerov a mikrosociálneho komunikačného registra/registerov. Lexikálne registrové markery makrosociálneho komunikačného registra sú (popri iných lingválnych a nelingválnych prostriedkoch) súčasťou komunikačných aktov v príslušnej komunikačnej sfére, ktorá je zasa súčasťou fungovania príslušnej sociálnej inštitúcie vo vyššie uvedenom chápaní, pričom sa lexikálne registrové markery stávajú jednými z definičných faktorov jej komunikačnej existencie. Lexikálne registrové markery mikrosociálneho komunikačného registra sú (popri iných lingválnych a nelingválnych prostriedkoch) súčasťou transpozície sociálneho statusu, sociálnej roly a sociálneho vzťahu komunikantov do ich rečového prejavu. Ak komunikanti reprezentujú sociálny status, sociálnu rolu a sociálne vzťahy v rámci príslušnej sociálnej inštitúcie, hranica medzi lexikálnymi markermi makrosociálneho a mikrosociálneho komunikačného registra je priechnadná.

Teória lexikálnej motivácie je pre nás zároveň kľúčom na pochopenie usporiadania registrovo motivovaných lexikálnych jednotiek ako siete vzťahov, ktoré tvoria základ mentálneho slovníka vo volejbalovom subregistri športového komunikačného registra, a zároveň toho, ako sa príslušný mentálny slovník realizuje v trénerskom mikrosociálnom komunikačnom registri.⁴

1.3 Komplexné chápanie významu lexikálnej jednotky

Vychádzame z chápania lexikálneho významu, ako ho predstavuje *Slovník súčasného slovenského jazyka* (2006, ďalej SSSJ),⁵ príp. iné zdroje,⁶ no pojmový a pragmatický význam lexikálnej jednotky striktné neoddeľujeme. Chápeme ho holisticky, hranicu medzi sémantikou a pragmatikou vidíme ako neostrú (porov. aj Saičová Římalová, 2013, s. 24).⁷ Pre potreby tejto štúdie vyzdvihujeme v tejto súvislosti z definície významu v SSSJ hlavne časť, ktorá sa týka „používania slov v rozličných kontextoch podmienených komunikačnou situáciou“.

Ako pripomína M. Ološtiak (2011, s. 269), „metajazykovým prejavom tejto fiácie (teda slova a komunikačne podmienených kontextov – doplnila D. S.) je napr. lexikografické spracovanie v podobe funkčných kvalifikátorov“. S odvolaním sa na SSSJ (2006, s. 35 – 36) ide o funkčné kvalifikátory takého typu, ktoré sú spojené

„... s jednotlivými komunikačnými sférami vymedzenými podľa druhov činnosti. Funkčný kvalifikátor označuje prevažujúci výskyt lexikálnej jednotky v príslušnej komunikačnej sfére, v ktorej funguje ako charakteristický (typický, dominantný) prostriedok. Funkčnými kvalifikátormi sa označujú: 1. príslušnosť slov a slovných spojení k jednotlivým štýlom a štýlovým vrstvám; 2. pragmatická zložka lexikálneho významu; 3. charakteristika lexikálnych jednotiek z časového hľadiska;

⁴ V tejto súvislosti sa odvolávame aj na slová M. Ološtiaka (2008, s. 21), napísané o prístupe J. Furdíka k lexike, ktorý pokladá za „stále inšpiratívny, priam vyzýva na hľadanie nových, novo videných, resp. z iného uhla videných lexikálnych súvislostí...“, pričom „... tento prístup nemá len systémový, languový ‚záber‘, ale dotýka sa aj rečovej realizácie lexikálnych jednotiek“ (zdôraznila D. S.).

⁵ „Lexikálny význam je komplexný obsah lexikálnej jednotky vyvolaný vo vedomí používateľa jazyka lexikálnou formou, výrazovou stránkou lexikálnej jednotky. Má intersubjektívnu povahu, ktorá umožňuje jeho široké používanie v reči. Lexikálny význam možno opísať ako hierarchicky usporiadanú štruktúru významových prvkov, ktoré majú dvojakú povahu. Časť prvkov má pojmovú (nociálnu, kognitívnu) podstatu. Tieto prvky odrážajú komplex vedomostí, ktoré o označovanej mimojazykovej entite (objekte, jave, príznaku) majú používatelia jazyka na úrovni bežného poznania. Prvky, ktoré odrážajú postoje nositeľov jazyka k realite, ako aj postoje hovoriaceho k partnerovi, tvoria pragmatickú zložku významu. Lexikálna pragmatika zahŕňa hodnotiace a citovohodnotiace postoje (podmieňujúce štýlovú, resp. funkčnú určenosť slov obsahujúcich takýto príznak), používanie slov v rozličných kontextoch podmienených komunikačnou situáciou, apelatívne zložky, záporné alebo kladné (často kultúrne podmienené) asociácie a obrazy navrstvené na nociálnu zložku významu“ (SSSJ, 2006, s. 27 – 28).

⁶ Je to „mentálny intersubjektívny korelát formy lexému ve vedomí užívateľa. Jednotlivé tvary lexému majú tiež l. v., avšak líši se významem gramatickým“ (Novotná, heslo Lexikální význam, in: Nový encyklopedický slovník češtiny online).

⁷ O pragmatických príznakoch lexikálneho významu porov. aj Buzássyová, 2012.

4. etnografizmy a regionalizmy; 5. nespisovné lexikálne jednotky; 6. označenie podľa výskytu (frekvencie); 7. neoficiálne pomenovania“.

V registrovo motivovanej lexike ide o vysokú mieru prepojenosti pojmového (konceptuálneho) významu a jeho inštitucionálneho (makroregistrového) fungovania, čo znamená, že podľa nášho názoru možno uvažovať nielen o výskyte danej jednotky v príslušnej komunikačnej sfére, ale o registrovom (registrovo motivovanom) význame danej lexikálnej jednotky. To znamená, že daná jednotka sa vyznačuje nielen tým, že sa preferenčne používa v istej komunikačnej sfére, ale že v danej komunikačnej sfére má špecifický – registrovo motivovaný – význam. Vychádzame z názoru, že lexikálne významy sú sociálnym javom (Dittmann, 2011) a že ich „čítanie“ možno diferencovať z hľadiska príslušnej sociálnej štruktúry, celospoločensky alebo diferencovane, napr. aj (podľa nášho názoru) sociálnoinštitucionálne. Nadväzujeme ďalej na hypotézu citovaného autora: „Sociálny aspekt lexikálneho významu, t. j. medzi lexémou a lexikálnym konceptom⁸ – prejavuje sa nie v reprezentácii, ale v komunikácii.“ Ako J. Dittmann pripomína, toto chápanie je blízke chápaniu L. Wittgensteina: „Pre *velkú* triedu prípadov použitia slova ‚význam‘ – aj keď nie pre *všetky* prípady jeho použitia – dá sa toto slovo vysvetliť takto: Význam nejakého slova je jeho použitie v reči.“⁹ Registrovo motivovaný význam chápeme škálovito: ako „vlastný“ registrovo motivovaný význam monosémickej lexémy alebo lexie polysémickej lexikálnej jednotky uplatňujúci sa len v príslušnej komunikačnej sfére, teda v príslušnom komunikačnom registri, resp. subregistri; a ako registrovo motivovanú špecifikáciu významu takých lexikálnych jednotiek, ktoré fungujú v rozličných komunikačných sférach, no túto špecifikáciu nadobúdajú práve v danej komunikačnej sfére, resp. komunikačnom registri, príp. subregistri. Hranice medzi registrovo motivovaným významom a registrovo motivovanou špecifikáciou významu nie sú ostré; chápeme ich ako kontinuálne. Významy lexikálnych jednotiek s registrovo motivovaným významom aj registrovo motivovanou špecifikáciou významu sa potenciálne ďalej špecifikujú kontextovo na základe svojich syntagmatických vlastností, ktoré sa prejavujú v kolokáciách príslušnej lexikálnej jednotky. Použitím lexikálnej jednotky v konkrétnej komunikačnej situácii sa situačne aktualizujú.¹⁰

Vychádzajúc z výskumného materiálu, uplatňujeme tak semaziologický prístup, t. j. analyzujeme, aký registrovo motivovaný význam majú lexikálne prostriedky, ktoré sme zaznamenali v rečovom prejave trénerov, ako aj onomaziologický prístup, na základe ktorého analyzujeme, ako sa denotáty skúmaného športu/športovej hry konceptualizujú a ako sa dané koncepty realizujú v lexikálnych jednotkách, kto-

⁸ Tu by sme dali prednosť jemnejšiemu chápaniu medzi lexiou a konceptom.

⁹ Autor zdôrazňuje podľa citovaného originálu: Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*, 1967, § 43. – porov. aj Wittgenstein, 1993.

¹⁰ Tieto vzťahy demonštrujeme na lexéme *hrat'* (porov. nižšie).

ré svojim fungovaním v športovej komunikačnej sfére, ako súčasť mikrosociálneho a makrosociálneho komunikačného registra, nadobúdajú registrovo motivovaný význam, ktorý sa v rozličnej miere socializuje. To znamená, že registrovo motivované významy lexikálnych jednotiek a ich kolokácií možno najčastejšie bez problémov dekódovať členmi sociálnej skupiny zviazanej (príslušným) športom, ale mimo tejto skupiny ich dekódovanie vždy také jednoduché nie je.

Na analýzu lexiky volejbalového subregistra trénerského komunikačného registra nám slúžia viaceré zdroje:

- predovšetkým ide o trimodálny korpus nášho výskumného materiálu (pozri nižšie);
- situačne podmienené registrovo motivované špecifikácie lexikálneho významu a registrovo motivované významy lexikálnych jednotiek konfrontujeme s ich zachytením vo všeobecných aj špecializovaných výkladových slovníkoch, prekladových slovníkoch, špecializovaných príručkách, teda v zdrojoch, v ktorých sa tematizuje a lingvisticky a metalingvisticky spracúva športový makrosociálny komunikačný register, v našom prípade sa sústreďujeme na volejbalový subregister ako subregister športového makrosociálneho komunikačného registra, resp. trénerský mikrosociálny komunikačný register trénerov volejbalu;
- veľmi dôležitým kritériom posudzovania registrovo motivovaného významu a registrovo motivovanej špecifikácie významu je dlhoročná konkrétna skúsenosť jednej zo spoluautoriek štúdie ako hráčky, trénerky a učiteľky volejbalu.

Ďalším aspektom komplexného chápania významu lexikálnej jednotky je prepojenie významu a komunikačného zámeru. „Používané formy niečo znamenajú, majú obsah – a ak je záujem o úspešnú komunikáciu, mali by sa tieto obsahy stať mostíkom k tomu, čo nimi mienime“ (Lutzeier, 2011, s. 37). Aj v tomto prípade je používanie registrovo motivovanej lexiky spojené so sociálne určenými komunikačnými zámermi príslušnej komunikačnej sféry.

Takto nastavený metodologický postup opierame aj o názor citovaného Petra Rolfa Lutzeiera, ktorý tvrdí, že „každé seriózne počínanie v otázkach obsahovej stránky slov musí vychádzať z vlastnej empirickej bázy“, a pokračuje: „to neznamena nič iné, než [že] sa treba zaoberať reálnymi významami v písaných a hovorených textoch. Bude to možné, keď sa budeme opierať o existujúce korpusy a z textov v korpusoch usporiadame skúmané slová podľa spôsobov ich použitia“ (ibid., 2011, s. 57 – 58).

2. VÝSKUMNÝ MATERIÁL

Objektmi nášho výskumu boli dvaja tréneri mládežníckych družstiev chlapcov a dievčat vo volejbale. V prvej fáze výskumu to bolo družstvo starších žiakov, v druhej fáze výskumu išlo o družstvo starších žiačok. V priebehu dvoch sezón v prvej fáze a dvoch sezón v druhej fáze výskumu sme sa zamerali na zachytenie interakcie trénera

a hráčov/hráčok v tréningových jednotkách a zápasoch pomocou audiovizuálnych prostriedkov.¹¹ Tréningové jednotky a zápasy sme zachytávali na statickú videokameru. Okrem toho mali tréneri na krku na šnúrke zavesené citlivé zariadenie nahrávajúce zvukový rečový prejav (diktafón). Nahrávanie bolo zabezpečené za prítomnosti spoluautorky štúdie, ktorá zároveň vyhotovovala počas nahrávania poznámky. Mikrofónový efekt, ako je to pri podobných výskumoch zvykom, netrval dlhšie než 5 – 10 minút. Výraznejšie sa pociťovala prítomnosť explorátorky počas tréningov, celkový priebeh tréningovej jednotky to však nijako neovplyvnilo. Počas zápasu sme nepozorovali žiadny vplyv videokamery na komunikáciu trénera a hráčov/hráčok.

Počas výskumu sme získali videonahrávky a audionahrávky piatich tréningov a piatich zápasov v prvej fáze výskumu a štyroch tréningov a štyroch zápasov v druhej fáze výskumu. Všetky nahrávky sú digitalizované a archivované na Fakulte športu a Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove.

Verbálny a neverbálny prejav trénera/trénerky a čiastočne hráčov/hráčok (ak sa dostali do blízkosti nahrávacieho zdroja) sa transkriboval pomocou transkripčného a kódovacieho systému CHAT systému CHILDES.¹² Takýmto spôsobom sme získali trimodálny (video-audio-grafický) korpus, ktorý sa stal východiskom našej analýzy.

Na ďalšie spracovanie sme si náhodným výberom zvolili šesť súborov pre trénera chlapčenského a šesť súborov pre trénera dievčenského družstva, osobitne po tri tréningové jednotky a po tri zápasy pre každého trénera. Výsledný korpus lexikálnych jednotiek sa skladal z 50 914 tokenov. Zloženie výskumného materiálu zachytáva tabuľka č. 1.

Tabuľka č. 1: Skúmaný materiál (T = tréningy; Z = zápasy; V = volejbal; D = dievčenské družstvo; C = chlapčenské družstvo; číslo znamená číslo výskumného súboru)

Kód	Dátum nahrávania	Počet tokenov
Tréningy		
TVD1	9. 10. 2015	6551
TVD2	11. 3. 2016	5209
TVD3	15. 1. 2016	5235
TVC1	5. 3. 2009	4937

¹¹ Išlo o športové kolektívy VK Chemes Humenné (chlapci) a ŠK ELBA Prešov (dievčatá). Trénerom aj hráčom/hráčkam, ktorí sa zúčastnili na výskume, patrí naša veľká vďaka.

¹² CHILDES (*Child Language Data Exchange System*), konštituovaný začiatkom 80. rokov minulého storočia (1984) na výskum detskej reči v celosvetovom rámci, využíva tri základné nástroje: transkripčný a kódovací systém CHAT (*Codes for the Human Analysis of Transcript*), program analýz CLAN (*Computerized Language Analysis*) a svetovú databázu vzoriek transkriptov. Je to však veľmi operatívny nástroj, ktorý možno využiť aj v inej oblasti empirického výskumu hovoreného prejavu, než je detská reč (porov. <https://childes.talkbank.org/>).

TVC2	13. 3. 2009	3536
TVC3	15. 12. 2009	4644
Zápasy		
ZVD1	3. 10. 2015	3142
ZVD2	15. 12. 2015	2512
ZVD3	27. 2. 2016	4141
ZVC1	14. 3. 2009	2216
ZVC2	4. 4. 2009	4390
ZVC3	27. 2. 2010	4401

Transkripty sme z programu CLAN pretransformovali do programu EXCEL Microsoft Office a následne manuálne kódovali jednotlivé sledované javy, ktoré sme ďalej spracúvali.

3. LEXÉMA *HRAŤ* V TRÉNEĽRSKOM KOMUNIKAČNOM REGISTRÍ

3.1 Kritériá výberu

Ako sme už uviedli, lexéma *hrať* pomenúva ústredný bod aktivity určovanej základnými pravidlami volejbalu. Okrem tohto kvalitatívneho kritéria sme čiastočne uplatnili aj kvantitatívne kritérium, a to frekvenciu lexémy *hrať* vo výskumnom korpuse. Lexéma *hrať* bola vo frekvenčných zoznamoch verb vo všetkých súboroch vždy v prvej desiatke.¹³ Frekvenciu lexémy *hrať* vo frekvenčných zoznamoch verb v skúmaných súboroch zachytáva tabuľka č. 2.

Tabuľka č. 2: Frekvencia lexémy *hrať* v jednotlivých výskumných súboroch z celkového počtu verb v príslušnom súbore

Tréningy					
TVD1		TVD2		TVD3	
Počet verb	Rang verba	Počet verb	Rang verba	Počet verb	Rang verba
204	7	185	5	196	4
TVC1		TVC2		TVC3	
235	6	188	7	207	10
Zápasy					
ZVD1		ZVD2		ZVD3	
148	4	138	4	181	6
ZVC1		ZVC2		ZVC3	
142	8	182	3	181	6

¹³ Frekvenciu lexikálnych jednotiek sme zisťovali pomocou nástroja freq programu CLAN, ktorý vygeneroval základnú frekvenciu jednotlivých tvarov slov. Výsledok sme pretransformovali do programu EXCEL Microsoft Office a následnú lematizáciu, ako aj ďalšie kvantitatívne výskumy sme realizovali manuálne.

Registrovo motivovaný význam lexémy *hrat'* je súčasťou lexíí (1) *hrat'* s významom „venovať sa športovej hre, zaoberať sa športovou činnosťou“¹⁴ a (2) *hrat'* s významom „podať výkon v športe“¹⁵. V oboch prípadoch ide o realizačné verbá.

3.2 Lexéma *hrat'* ako nerozvitý predikát

Ak sa verbum *hrat'* vyskytuje len ako nerozvitý predikát, potom je to v našom materiáli takmer výlučne v imperatíve 2. os. sg. a pl. (*hraj; hrajte*) alebo v 2. os. sg. a 1. os. pl. s imperatívnou intenciou (*hráš; hráme*). Význam verba *hrat'* (2) je výrazne registrovo motivovaný, používaný v situáciách, keď hráči/hráčky vykonávajú športovú činnosť, venujú sa hre, takže imperatív neznamena „venuj/te sa športovej hre“; „zaoberajte sa športovou činnosťou“, ale je implicitne hodnotiaci, zameraný na to, aby hráči/hráčky podávali športový výkon podľa predstavy trénera. Komunikačný akt, ktorý tréner realizuje, je výzvou, príkazom, povelom, ale zároveň povzbudením, výčitkou, napomenutím, kritikou.¹⁶ Cielenosť imperatívu sa zvyšuje neverbálnymi prostriedkami, gestom, posturikou, a oslovením (*Emo hraj, Erika¹⁷ hraj*), zdôrazňuje sa partikulami (*ale hraj, šak hraj, tak hrajte*) a interjekciami (*šak hrajte kurnikšopa, hraj do frasa*) a verbálne sa rozširuje o ďalšie výpovede s cieľom posilniť primárnu intenciu verba v imperatíve: *keď ide okolo teba lopta hraj* (inštrukcia); *si libero hraj, sme doma tak hrajte* (napomenutie, kritika); *Deco hráme čo pozeráš* (výčitka); *dobro bolo dobre bolo Lea hraj* (pochvala); *hrajte hrajte yes, hraj dobre je to, hraj hraj makame* (povzbudenie). Hodnotiaci význam s regulatívnou intenciou malo použitie lexie *hrat'* (2) v neimperatívnom tvare, ale v negovanej podobe (*potom sme nehrali* v nasledujúcom kontexte: *ty si urobila štyri chyby a už potom to išlo dolu vodou hej potom sme nehrali absolútne*) a v opytovacej vete, ktorá je napomenutím (*hraj Adi čo nehráš?*), resp. kritikou s ironickým podtónom (*Laura ty nehráš?, Lea nehráš náhodou?*).

3.3 Kolokácie lexémy *hrat'*

Významovú špecifikáciu oboch sledovaných lexíí *hrat'* (1) aj *hrat'* (2) určíme na základe ich kolokácií. Pri chápaní kolokácie vychádzame z klasického chápania Johna Ruperta Firtha (in Jarošová, 2007), podľa ktorého kolokácie sú pozície

¹⁴ Tento význam zachytávajú základné slovníky: *Slovník slovenského jazyka* (význam 1: *čo, o čo i bezpredm., kniž. i v čo venovať sa nejakej [obyč. zábavnej al. športovej] hre*); *Krátky slovník slovenského jazyka* (význam 1: *venovať sa hre, zamestnávať sa hrou [spoloč., šport. ap.]*); SSSJ (význam 2: *čo; ako venovať sa športovej hre*); *Valenčný slovník slovenských slovies na korpusovom základe* (VSSS): ako tranzitívne realizačné verbum (význam 4: *venovať sa [športovej] hre, zamestnávať sa [športovou] hrou so synonymom: venovať sa hre*).

¹⁵ Tento význam je zachytený len vo VSSS ako význam 5: *podat' výkon v športe so synonymom počínať si, podat' výkon*. Sémantická štruktúra je totožná s predchádzajúcou lexíou s výnimkou tranzitívnosti – lexia *hrat'* s významom 5 je intranzitívna.

¹⁶ Neaxiologický význam má imperatív v 3. os. pl. v samostatnom použití imperatívneho tvaru lexie *hrat'* (1) pri inštrukcii smerujúcej k asistentovi trénera, ktorý mal na starosti inú časť trénujúceho tímu (*nech hrajú*).

¹⁷ Príklady ako citácie z transkriptov uvádzame na základe pravidiel prepisu CHAT – okrem koncového otáznika nepoužívame interpunkčné znamienka a s výnimkou proprií ani veľké písmená.

okolo kľúčového slova uzuálne obsadzované inými slovami, resp. slová, ktoré sú obvyklými lexikálnymi partnermi kľúčového slova, javy častého výskytu určitých slov pri kľúčovom slove. Ako pripomína Alexandra Jarošová, J. R. Firth bol presvedčený, že skúmané slová treba študovať „spolu so slovami, ktoré ich zvyčajne sprevádzajú“ (Jarošová, 2007). M. Ološtiak a M. Ivanová (2013, s. 33) citujú Františka Čermáka, podľa ktorého „kolokácia v širokom význame predstavuje zmysluplné spojenie slov/lexém, ktorého vznik je podmienený ich vzájomnou kolokabilitou, a teda aj kompatibilitou“. Podobne chápe kolokáciu aj Peter Ďurčo: „Pri väčšine slov predstavuje tzv. bežná, uzuálna, resp. typická spájatelnosť hlavnú sféru ich fungovania“ (2017, s. 9). Na základe tohto chápania sme z nášho materiálu zostavili kolokačnú paradigmu¹⁸ lexémy *hrat'*. V prvej fáze sme vyexcerpovali všetky spojenia, v ktorých sa lexéma *hrat'* v našom materiáli vyskytla – vznikla teda extenzionálna kolokačná paradigma lexémy *hrat'*.

Extenzionálna kolokačná paradigma lexémy *hrat'* ako lexikálneho registrového markera pozostávajúca z jednotiek s registrovo motivovaným významom má dovedna 116 členov.¹⁹ Tento súbor predstavuje kontinuum od pevne viazaných spojení až po voľnejšie kontextové spojenia, príp. aj uzuálne kombinácie tesnejších spojení. Vzhľadom na rozsah a charakter skúmaného korpusu sme do kolokačnej paradigmy zaradili každú kolokáciu, ktorú sme zachytili. Extenzionálnu kolokačnú paradigmu sme zostavili na základe čiastkových kolokačných paradigiem podľa toho, či išlo o výskyt kolokácií v tréningovom alebo zápasovom dialógu, a podľa toho, či išlo o trénera dievčenského alebo chlapčenského družstva.

Tabuľka č. 3: Počet kolokácií v kolokačnej paradigme lexémy *hrat'* (D = tréner dievčenského družstva; CH = tréner chlapčenského družstva)

	Tréningový dialóg (D + CH)	Zápasový dialóg (D + CH)	D spolu	D tréningový + zápasový dialóg	CH spolu	CH tréningový + zápasový dialóg
	Celkový počet	Celkový počet	Celkový počet	Spoločné kolokácie	Celkový počet	Spoločné kolokácie
Počet kolokácií	57	79	70	6	65	5

¹⁸ Kolokáty (= lexikálna jednotka, ktorá sa pridružuje k inej lexikálnej jednotke ako komponent kolokácie) danej lexikálnej jednotky tvoria jej kolokačnú paradigmu, ktorá môže byť vymedzená extenzionálne, keď sú v paradigme zastúpené všetky možné kolokáty danej lexikálnej jednotky, alebo intenzionálne, poukázaním na sémantické vlastnosti členov paradigmy (Ološtiak – Ivanová, 2013, s. 35 – 36).

¹⁹ Kolokačnú paradigmu spolu so slovnodruhovou štruktúrou kolokácií uvádzame v prílohe. Vzhľadom na rozsah štúdie sme upustili od výkladu registrovo motivovaného významu jednotlivých kolokácií a uvádzania kontextov, v ktorých sa v skúmanom materiáli vyskytli. Tieto informácie budeme publikovať na inom mieste.

O niečo viac kolokácií sme zaznamenali v súboroch zápasového dialógu, čo je pochopiteľné, keďže „hrať“ v tréningu znamená pripravovať sa na „skutočné hrať“ v zápase. Ostatné údaje ukazujú na kvantitatívnu vyrovnanosť jednotlivých položiek. Spoločne v reči trénera chlapčenského aj dievčenského družstva sa vyskytli nasledujúce spojenia: *hrať dobre, normálne, kde, nič, všetko, cez, v pohode, náš volejbal, volejbal, zápas, prstami; ísť hrať, prestať hrať, môcť hrať, chcieť hrať*.

3.3.1 Kolokácie lexie *hrať* (1)

Kolokácie lexie *hrať* (1) odkrývajú kontextové špecifikácie registrovo motivovaného významu, ktoré sa líšia mierou konkrétnosti (všeobecnosti) významu.

- i. Najvšeobecnejší význam s najnižšou mierou konkrétnosti významu *hrať* (1) explikujeme trojako, a to ako „venovať sa športovej hre“:
 - a) „venovať sa (športovej) hre v organizovanej súťaži“ v spojeniach: „hrať čo“: (*taliansku ligu, (vranovskú) juniorku, zápas*; „hrať za koho“: *za kadeťov*; „hrať s kým“: *so súperom (i proti súperovi), s Prešovom (i proti Prešovu), s Vranovom*; „hrať kde“: *doma, na Slovensku* (= na majstrovstvách Slovenska); „hrať kedy“: *zajtra, o desiatej, prvého mája*; podobne „kto hrá“: *béčko hrá; vaše družstvo hraje*;²⁰
 - b) „venovať sa (športovej) hre v zápase (alebo jeho časti)/pri jej nacvičovaní v tréningu“: *hrať set (takisto sme hrali prvý set len sme neprihrali)*;
 - c) „venovať sa (športovej) hre počas tréningu (alebo jeho časti)“: *hrať škôlku (my budeme hrať takú škôlku = vykonávať prípravné cvičenie na hru); hrať naháňačky (hráme naháňačky)*.
- ii. Vyššiu mieru konkrétnosti významu *hrať* (1) explikujeme ako:
 - a) „vykonávať hernú činnosť“²¹: *hrať loptu (ak ti dá veľmi nabok vytočiť ten trup ale najviac kde sa snažíme hrať loptu)* – aj prostredníctvom deiktika (*hráš ju*); *hrať to*; *hrať všetko (veď si to hrajte na tri nehraj všetko cez, z toho sa nedá hrať)*; *hrať (ideálny) príjem, hrať smeč; siedmi hrajú*; s ďalšími špecifikami:
 - „vykonávať hernú činnosť istým spôsobom“: *hrať dve a dve, štyri proti štyrom; hrať na tri, na dva* (= odbitia), *na jednu cez* (= na jedno odbitie cez sieť)²²; *hrať prsty (kto hrá tu prsty u vás?)* – aj *s prstami, bager (tí čo*

²⁰ Vzhľadom na prevažujúci východoslovenský variant štandardnej variety slovenčiny v rečovom prejave sledovaných trénerov sa v 3. os. sg. často vyskytol tento tvar.

²¹ Herná činnosť je činnosť, „ktorú hráč používa pri riešení (volejbalových – dopl. T. K. S.) herných situácií“ (Zaťková, 1995, s. 85). K herným činnostiam vo volejbale patrí: podanie, prihrávka, nahrávka, útočný úder (smeč, lob, ulievka, drajv) a obrana v poli. Herná kombinácia je „zámerná, vopred nacvičená spolupráca dvoch alebo viacerých hráčov zladená v priestore a čase“ (ibid.). Hráči ňou „uskutočňujú spoločný taktický zámer v útoku alebo v obrane“ (Zapletalová et al., 2001, s. 165).

²² Prepozica *cez* je vo volejbalovom subregistri výrazne registrovo motivovaná. Ide o lexikalizované eliptické pomenovanie z vyjadrenia „cez sieť“ (syntakticky motivovaný univerbát – porov. Palková, 2018), s transpozíciou prepozície na adverbium.

hrali prsty hrajú bager hej?) – aj bagrom, s bagrom²³; hrať jednou rukou, dvoma rukami; hrať priamo, stredom (aj cez stred), hrať to cez Dara, cez hlavu, hrať cez; hrať na líbera; hrať na vystretých nohách; hrať z miesta, zo zeme, od zeme²⁴;

- „vykonávať hernú činnosť v hráčskej funkcii“: *hrať účko (čo zabudol že hraje účko?), hrať na strede, na bloku, namiesto Sama, vzadu, v poli, v (päťke) zóne, na tejto strane;*
- „vykonávať hernú činnosť do istého stavu“: *hrať do pätnást’, do konca setu.*

V ďalších výskytoch sa význam lexie *hrať* (1) vo významovej špecifikácii (ii) dopĺňa:

- vyjadrením inherentnej kvality – teda vyjadrením toho, ako sa herná činnosť vykonáva, vykonávala, resp. má/nemá sa vykonávať: *hrať dobre, naplno, normálne, opatrne, pekne, presne, strašne, ťažko, tvrdo, voľne, výborne, horšie, živšie; spolu ako tím; ako ustráchaní, len tak, v pohode, v klude, s chuťou, s úsmevom na tvári;*
- vyjadrením adherentnej časovej determinácie: *hrať d’alej, stále, v kuse;*
- vyjadrením inherentného kvantitatívneho príznaku (miery): *hrať ešte, dokola;*
- pomenovaním adherentného prvku, ktorým sa činnosť vyjadrená lexiou *hrať* (1) realizuje: *hrať s jednou loptou, so svojou loptou.*

V tejto významovej špecifikácii sa vyskytuje lexia *hrať* (1) aj v kontexte iných verb, ktoré pomenúvajú spôsob vykonávania herných činností: *hraj nechytaj stále loptu, Laura ale hraj neuhýňaj sa lopte, Erika neodstupuj hraj, nekecajte hrajte, otoč sa a hraj.*

iii. Najvyššia miera konkrétnosti významu lexie *hrať* (1) sa realizuje v kontextoch s verbatimom *ísť* (20. význam verba *ísť* vo VSSS, s. 164: „začať realizovať dej“, „úmysel, zámer realizovať dej“) a v situačných špecifikáciách tohto významu: *ísť hrať (Daro pod’ pod’ pod’ ideš hrať, ideš hrať Jaro, hýb sa hýb sa a nekecaj hýb sa a pôjdeš hrať).*

3.3.2 Kolokácie lexie *hrať* (2)

Lexia *hrať* (2) v sebe implikuje hodnotiacu zložku, ktorá sa intenzifikuje v kontextových špecifikáciách. Prechod od lexie *hrať* (1) k lexii *hrať* (2), teda od neaxiologického k axiologickému významu, predstavujú kolokácie *hrať svoju hru; hrať to, čo vieš (len to čo vieš to hraj)*, príp. v spojeniach s adverbiálne miery: *hrať na stode-*

²³ V spojeniach *hrať prsty, hrať bager* slová *prsty, resp. bager* vyjadrujú spôsob odbitia lopty. Ide tu o sociolekticky motivované synonymá k slovným spojeniam *hrať prstami, hrať bagrom* (vo východoslovenskej variante štandardnej variety slovenčiny *hrať s bagrom*). Samotné pomenovanie *bager* je sociolekticky a registrovo motivované pomenovanie hernej činnosti, ktorá sa terminologicky pomenúva ako „odbitie lopty zdola oboma rukami“. Podobne je to aj v spojení *hrať loptu* (= vykonávať hernú činnosť – porov. Slančová – Kovalik Slančová, 2018).

²⁴ Tu išlo o tréningovú situáciu nacvičovania odbitia lopty, pri ktorom tréner zdôraznil, že hráči môžu odbíjať aj loptu, ktorá sa odrazila od zeme, čo je podľa pravidiel volejbalu neprípustné.

sať percent. V spojení *hrať volejbal* v použití *už konečne hráme volejbal náš; hráte konečne volejbal* sa neaxiologický význam tranzitívnej lexémy *hrať* (1) v situačnej aktualizácii transponoval na hodnotiaci význam pôvodnej intranzitívnej lexie *hrať* (2), k čomu mu pomáha aj prítomnosť partikuly *konečne*.

Hodnotiaci význam lexie *hrať* (2) je zachovaný aj v kolokáciách *hrať* + Sa,²⁵ v slovnodruhom vyjadrení V + p, kde je v akuzatívne neurčité pronomen *dačo* (*hrať dačo*) a v negovanej podobe verba vymedzovacie pronomen *nič* (*nehrať nič*): *šak to podťte hrať dačo, šak hrame dačo, Deco tvoj hráč je vo výskoku ty si na zemi do riti tu šak dačo hraje; šak nič nehraťe, oni nič nehraju, tak Nina nehrať nič*. Súčasťou sémantickej štruktúry lexie *hrať* (2) je podľa VSSS intranzitívnosť. Podľa nášho názoru práve zmena valenčnej štruktúry v prospech tranzitívnosti je výrazom registrovo motivovaného významu tejto lexie (spolu so syntaktickou, miernou frazeologickou a sociolektickou motiváciou) v naznačených slovných spojeniach. Slovné spojenia *hrať dačo, nehrať nič* sú podľa nášho názoru profesionalizmami s idiomatickým (idiomatizujúcim sa) významom.²⁶

Hodnotiacia zložka lexie *hrať* (2) sa intenzifikuje v kolokáciách použitých s prevažne negatívnym hodnotiacim postojom s fázovými verbami *začať, prestať* (*začať hrať: stále až v druhej polovici setu keď prehrávame o desať bodov vtedy začneme hrať, prestať hrať: dievčatá prestali sme hrať no sa bojíte jako netreba sa báť*) a s evaluačným verbom, ktoré v sebe obsahuje aj odtienok začiatku deja, s ironickým zámerom *rozhodnúť sa: Liči keď sa rozhodneš hrať zakrič*. V spojeniach s verbom *ísť* sa v komunikačnom akte výzvy aktivizuje hodnotiacia zložka lexie *hrať* (2) viac v pozitívnom perspektívnom zmysle: *podťte podťte podťte ideme teraz makat'/ale podťte hrať hej?, dvadsaťtri osemnásť máme to furt v rukách svojich podťte hrať*. Podobne je to aj v spojeniach s modálnymi verbami *musieť* (*baby ale podťme teraz musíme hrať*), *dať sa* (*stále treba ísť po každej lopte keď sa len trošku dá hrať*), príp. (s verbom v zápore) aj *môcť* (*nemôžte tak hrať*)²⁷ alebo modálnym adverbiom *treba* (*treba hrať!*). Význam lexie *hrať* (2) posilňuje aj jej použitie v kontexte registrovo motivovaných verb *makat'* a *žiť*: *ale hrame žijeme, a hrať hrať makame*.

ZÁVER

Cieľom príspevku bolo analyzovať význam a fungovanie lexémy *hrať* v trénerskom mikrosociálnom komunikačnom registri uplatňujúcom sa vo volejbalovom subregistri športového makrosociálneho komunikačného registra v rečovom prejave trénerov počas tréningového a zápasového dialógu. Štúdia poukázala na nevyhnutnosť komplexného chápania významu ako lexikálnopragmatického, keď sa pôvodný

²⁵ Skratkou Sa zaznamenávame v súlade s VSSS substanciu vyjadrenú akuzatívom.

²⁶ Podobný význam má aj spojenie *hrať* s adverbiom miery *trošku* (*Lea podť trošku hrať*).

²⁷ V iných spojeniach sa *môcť* využíva v spojení s lexiou *hrať* (1) vo význame „mať schopnosť alebo silu“: *a hrať môžeš?, ja nehovorím že nemôže hrať ale nechcem aby sa teraz ešte zničil*.

semaziologický prístup – vysvetlenie významu lexikálnej jednotky v skúmanom korpuse – doplnil výrazne onomaziologickým prístupom, teda sme sa zamerali na explikáciu významu vychádzajúcu z podstaty volejbalovej hry a prípravy na ňu. V štúdiu sme overovali hypotézu registrovo motivovaného významu a registrovo motivovanej špecifikácie významu, ktorá sa ukázala ako nosná pri analýze významu, jeho kontextovej špecifikácie a situačnej aktualizácie. Autentický materiál, ktorý sme získali heuristickým výskumom (frekvenčný súpis verb, kolokácie lexémy *hrať*, kontextové využitie), nám umožnil identifikáciu viacerých významov dvoch lexém *hrať*: *hrať* (1) = „venovať sa športovej hre, zaoberať sa športovou činnosťou“ a *hrať* (2) = „podať výkon v športe“, ktoré sú lexikálnymi markermi volejbalového subregistra v reči trénerov a ktoré nie sú zachytené v doterajších slovníkových, príp. špecializovaných príručkách.

Bibliografia

- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Konotatívne a pragmatické príznaky lexikálneho významu. In: Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. Eds. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2012, s. 56 – 75.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára – JAROŠOVÁ, Alexandra (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.
- DITTMANN, Jürgen: Slová v mysli. Mentálny lexikón. In: Úvahy o slove. Základy lingvistiky. Eds. J. Dittmann – C. Schmidtová. Prekl. Ladislav Sisák. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2011, s. 295 – 323.
- ĎURČO, Peter: Úvod. In: ĎURČO, P. – MAJCHRÁKOVÁ, D. et al.: Slovník slovných spojení. Podstatné mená. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2017, s. 9 – 12.
- IVANOVÁ, Martina – SOKOLOVÁ, Miloslava – KYSEĽOVÁ, Miroslava – PEROVSKÁ, Veronika: Valenčný slovník slovenských slovies na korpusovom základe. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2014. 534 s.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: Problém vymedzenia kolokácií. In: Jazykovedný časopis, 2007, roč. 58, č. 2, s. 81 – 102.
- JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2011. 1088 s.
- KAČALA, Ján – PISÁRČIKOVÁ, Mária – POVAŽAJ, Matej (eds.): Krátky slovník slovenského jazyka. 4., dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2003. 985 s.
- LUTZEIER, Peter Rolf: Slovo a význam. Základy lexikálnej sémantiky. In: Úvahy o slove. Základy lingvistiky. Eds. J. Dittmann – C. Schmidtová. Prekl. Ladislav Sisák. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2011, s. 35 – 60.
- ODALOŠ, Pavol: Sociolekty v basketbalovom a penitenciárnom prostredí. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta, Univerzita Mateja Bela 1997. 92 s.
- OLOŠTIAK, Martin: Motivatólog Juraj Furdík. In: FURDÍK, Juraj: Teória motivácie v slovnej zásobe. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008, s. 11 – 23.
- OLOŠTIAK, Martin: Aspekty teórie lexikálnej motivácie. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011. 339 s.

OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina: Kapitoly z lexikológie. (Lexikálna syntagmatika a viacslovné pomenovania). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2013. 251 s.

OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina: Teoreticko-metodologické, nominačné a typologické otázky viacslovných pomenovaní. In: Viacslovné pomenovania v slovenčine. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2015, s. 129 – 213.

PALKOVÁ, Lenka: Univerbizácia v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2018. 268 s.

PECIAR, Štefán (ved. red.): Slovník slovenského jazyka. [1. zv.]. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 815 s.

PŘIDAL, Vladimír – ZAPLETALOVÁ, Ludmila: Športová príprava vo volejbale. Bratislava: Fakulta telesnej výchovy a športu Univerzity Komenského v Bratislave a Slovenská volejbalová federácia 2016. 362 s.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie: Když začínáme mluvit... Lingvistický pohled na rané projevy česky hovořícího dítěte. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2013. 218 s.

SLANČOVÁ, Daniela – KOVALIK SLANČOVÁ, Terézia: Lexéma lopta v trénerskom komunikačnom registri. In: Jazyk a kultúra, 2018, roč. 8, č. 35, s. 209 – 235. Dostupné na: <http://www.ff.unipo.sk/jak/index.html>.

SLANČOVÁ, Daniela – SLANČOVÁ, Terézia: Reč pohybu, autority a súdržnosti. Pragmatická analýza trénerského komunikačného registra v komunikácii s hráčmi kolektívnych loptových hier staršieho školského veku. Prešov: Fakulta športu, Prešovská univerzita v Prešove 2014. 282 s.

SLANČOVÁ, Daniela – SLANČOVÁ, Terézia: Sociálna inštitúcia – komunikačný register – šport. In: Človek a jeho jazyk. 3. Inšpirácie profesora Jána Horeckého. Ed. Mária Šimková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2015, s. 254 – 263.

SOKOLOVÁ, Katarína: Finish – Finiš. In: Anglicko-slovenský slovník športových výrazov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1996. 124 s.

SÝKORA, František et al.: Telesná výchova a šport. Terminologický a výkladový slovník. [2. zv.]. Bratislava: Vydavateľstvo F. R. & G, spol. s r. o., 1995. 402 s.

ŠIMONEK, Jaromír – ZAPLETALOVÁ, Ludmila – PAŠKA, Ľubomír: Anglicko-slovenský a slovensko-anglický volejbalový slovník. Bratislava: Fakulta telesnej výchovy a športu, Univerzita Komenského 2004. 120 s.

WITTGENSTEIN, Ludwig: Filosofická zkoumání. Překl. Jiří Pechar. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. 294 s.

ZAPLETALOVÁ, Ludmila – PŘIDAL, Vladimír – TOKÁR, Ján: Volejbal. Učebné texty pre školenie trénerov I. stupňa. Bratislava: Slovenská federácia volejbalu, Asociácia trénerov volejbalu na Slovensku 2001. 172 s.

ZAŤKOVÁ, Viera: Herná činnosť. Herná kombinácia. In: SÝKORA, F. et al.: Telesná výchova a šport. Terminologický výkladový slovník. 2. zv. Bratislava: Vydavateľstvo F. R. & G, spol. s r. o., 1995, s. 85.

Internetové zdroje

CHILDES. Dostupné na: <https://childes.talkbank.org/>.

NOVOTNÁ, Renata: Lexikální význam. In: Nový encyklopedický slovník češtiny. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová, 2017. Dostupný na: <https://www.czechency.org/slovník/LEXIK%C3%81L-N%C3%8D%20V%C3%9DZNAM>.

Oficiálne pravidlá volejbalu 2017 – 2020, 2017. Dostupné na: http://www.avrsr.sk/administracia/prilohy/dokument/oficialne_pravidla_volejbalu_2017_2020.pdf.

Príloha: kolokácie lexémy *hrať*

Použité značky:

a: adjektívum (adjektíválium); adv: adverbium; int: interjekcia; kon: konjunkcia; n: numerále;
part: partikula; p: pronomen; prep: prepozícia; s: substantívum; v: verbum V: hrať

V + adv	V + p + kon	v poli
hrať ďalej	tak že ...	z miesta
dobre	V + p + prep + s	za kadetov
dokola	nič v poli	zo zeme
doma	V + p + sent	V + prep + s + prep + s
ešte	hrať to čo vieš	s úsmevom na tvári
naplno	V + part + p	V + prep + s + s
normálne	len tak	do konca setu
opatrne	V + prep	v osi tela
pekne	cez	v päťke zóny
presne	V + prep + a + s	V + s
priamo	na vystretých nohách	bager
stále	V + prep + n	bagrom
strašne	do pätnásť	loptu
ťažko	na dva	naháňačky
trošku	na tri	prstami
tvrd	o desiatej	prsty
vkuse	V + prep + n + prep	set
voľne	na jednu cez	smeč
výborne	na stodesať percent	stredom
vzadu	s jednou loptou	škôlku
zajtra	V + prep + p	účko
zle (horšie)	s kým	volejbal
živo (živšie)	z toho	zápas
V + adv + kon + s	V + prep + p + s	V + s + prep + s
spolu ako tím	na tejto strane	loptu v poli
V + kon + a	so svojou loptou	V + a + s
ako ustráchaní	V + prep + s	ideálny príjem
V + n + kon + n	cez Dara	taliansku ligu
dve a dve	cez hlavu	
V + n + prep + n	cez stred	n + V
štyri proti štyrom	na bloku	siedmi hrajú
V + n + s	na líbera	s + V
dvoma rukami	na poste	béčko hrá/hralo
jednou rukou	na Slovensku	v + V
prvého mája	na strede	bát sa hrať
V + p	namiesto Sama	dať sa hrať
dačo	od zeme	dovoliť hrať
dakedy	proti Prešovu	chcieť hrať
jak	proti súperovi	ísť hrať
ju	s bagrom	môcť hrať
kde	s chuťou	musieť hrať
nič	s loptou	prestať hrať
si	s Prešovom	rozhodnúť sa hrať
tak	s Vranovom	snažiť sa hrať
to	so súperom	začať hrať
tu	v kľude	adv + V
všetko	v pohode	treba hrať

K DYNAMIKE ŠTYLISTIKY SLOVNEJ ZÁSOPY V SÚČASNEJ ONLINE MEDIÁLNEJ PRODUKCII NÁZOROVÉHO TYPU¹

VLADIMÍR PATRÁŠ

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica, Slovensko

PATRÁŠ, Vladimír: On the dynamics of the stylistics of the lexicon in the contemporary online opinion-based media production. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 446 – 461.

Abstract: The paper is aimed at nature, manifestation and mutual relation of two contradictory trends in alternative online periodicals with opinion-based articles (i.e. articles expressing authors' opinions). On the one hand, the persuasive function of articles, aimed at shaping readers' opinions, changes to pretend, change or cover the substance of a topic, usually on the edge of manipulation. This effect is reached by: a) gradation of emotions and usage of stylistically marked lexemes, b) shifts in meaning behind a common or presupposed context, c) preferring occasionalisms, d) deliberate desemantization of lexemes, e) revitalisation of semantics and stylistics of lexemes moving between the centre and the periphery of the lexicon. On the other hand there are also articles containing notional, unmarked and neutral words as basic words. Their function is to strengthen informative basis of articles. In order to reach a persuasive effect, both contradictory trends support an activity of competitive and cooperative relations. Lexicon of analysed articles becomes a vehicle for collision of persuasive and informative functions – the source of genre syncretism in media communication sphere. Research corpus consists of articles belonging to the rational type of journalism, appearing in internet alternative periodicals aimed at major geopolitical conflicts and related to crisis situation or crisis communication sphere. They cover especially public events, heated events and confrontation in the context of international political communication usually with the evidence or manifestation of geopolitical power. The corpus for stylistic analysis, interpretation and generalisation includes selected Slovak alternative online and opinion based periodicals.

Key words: media communication sphere, online journalism, alternative media, opinion-based articles, persuasion, genre syncretism

„... Internet ponúka príležitosť získať informácie, ale aj neuveriteľne širokú variabilitu názorov. To je samo osebe dobré. Má to však aj svoju tienistú stránku. Ste takí zaplavení materiálom, že pokiaľ nemáte znalosti o svete, ktoré vám stačia na to, aby ste boli selektívni, môže vás to stiahnuť do akejsi „bláznivej ulity“ a začnete si veci vysvetľovať príliš divoko. To sa deje všade. V internete je zabudovaný systém, ktorý vytvára kultú. (...) Je mimoriadne jednoduché zamotať sa do takéhoto sektárskeho

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA č. 1/0598/18 *Štylistika mienkotvornej elektronickej tlače stredoprúdového a alternatívneho typu*.

správania, ktoré sa podobá iným náboženským kultom a je imúnne voči dôkazom a argumentom“ (N. Chomsky, 2009, s. 96).

Nosnú líniu štúdie hlbkovo motivuje objektívny poznatok o zrode, vývine a účinkovaní jedného z novších spôsobov verejnej komunikácie. Produkcia, na ktorú zameriavame pozornosť, vzniká a pôsobí mimo médií hlavného prúdu (mainstreamu), inklinuje k mediálnej komunikačnej sfére, viaže sa na aktuálne spoločenské udalosti a sprístupňuje ich publiku najmä mediálnymi komunikátmi zacielenými na formovanie názorov a ovplyvňovanie postojov. Pojmovo-terminologicky je zahrnutá do sémantického okruhu vymedzeného združeným pomenovaním *alternatívne médiá*.

Uvedená mediálna varieta napriek svojim výraznejším individuálnym, resp. skupinovým črtám taktiež rešpektuje všeobecné zásady súčasnej žurnalistickej tvorby a komunikácie. Má akčné, patrične kompetentné, nezriedka neformálne, menejpočetné redakčné zostavy, nevyhnutné ekonomicko-právne zázemie, hlási sa k základným etickým zásadám (kódexom) uplatňovaným v žurnalistike, využíva webové grafické stvárnenie (layout) a posilňuje účinnosť svojej produkcie intera multimediami prepojeniami na portály sociálnych sietí a iné elektronické nosiče informácií. Poznamenajme, že väčšina alternatívnych médií je pravidelne editovaná, zasahuje a/alebo ovplyvňuje časť publika a nárokuje si na komplementárne komunikačno-kultúrne pôsobenie v žurnalistickej komunikačnej sfére. Alternatívne médiá vstupujú aj do sveta komerčných mediálnych aktivít, ktoré boli najmä prostredníctvom reklamnej komunikácie donedávna vyhradzované či sprístupňované len tradičným, známejším, vyvinutým médiám, ktoré majú fungujúce inštitučné zázemie a poslanie.

Cieľom štúdie je poukázať na podstatu, prejavy a protirečivosť dvoch tendencií v alternatívnych online periodikách, prinášajúcich mediálne produkty názorového typu. Na jednej strane v komunikátoch svojho druhu zaznamenávame prerastanie persuzívnej funkcie do predstierania, účelového prispôbovania, resp. zastierania jadra mediovaného predmetu, obvykle až na hranice manipulovania.² Cieľ sledujeme cez priezor alternatívnej publicistiky racionálneho typu, tematicky zameranej na zásadné geopolitické udalosti a na krízovú komunikačnú sféru. Na druhej strane súbežne a oprávnene aj alternatívna mediálna produkcia rešpektuje požiadavku dosahovať maximálnu účinnosť publicistických textov – pôsobiť na zmenu myslenia, cítenia a postojov čitateľa (k tomuto poslaniu publicistiky porov. Horecký – Buzássy-

² Na sklony k nekorektnému ovplyvňovaniu adresátov médií, k manipulácii s prejavmi na lexikálnej úrovni v podobe odformalizovania výrazu a celkovej uvoľnenosti smerujúcej k hovorovosti až k výskytu slangovej lexiky vo všeobecnom zmysle upozorňuje autorská dvojica Oľga Orgoňová – Alena Bohunická, 2012, s. 11 a n. Na znížení schopnosť komunikantov identifikovať skratky v publicistickom štýle a na ich vysoký výskyt s odrazom v komickosti a expresivite publicistických prejavov poukazuje Miroslava Gavurová (2013, s. 208 – 209).

ová – Bosák et al., 1989, s. 315). Na štylistické pozorovania, interpretácie a zovšeobecnenia mediálnej produkcie sa využíva vybraná vzorka názorovo orientovaných slovenských alternatívnych online periodík (pozri zásobník v zozname bibliografických odkazov).

Požiadavka objektívnosti a zodpovedné predstavenie výsledkov skúmania predmetu pozornosti so štylistickými determinantmi si vyžaduje poukázať na dve okolnosti. 1. Je potrebné vzťahovo-porovnávajúco uviesť a zodpovedne zvýrazniť delimitujúce spoločenské podmienky a predpoklady, v ktorých sa ustanovuje alternatívna mediálna varieta, naplňajú sa komunikačné funkcie a tvarujú sa príslušné jazykové prejavy. Zo štylistického hľadiska pritom zohráva diferenciacnú úlohu sústava neverbálnych parametrov – štýlotvorných faktorov.³ Z ich súboru sa v alternatívnych médiách ako delimitátor prejavuje dvojica *autor – adresát*, (komunikačná) *funkcia, prostredie*, v ktorom sa uskutočňujú mediálne interakcie, a *forma* spracovania a zverejňovania mediálnych produktov. Miera účinnosti toho-ktorého štýlotvorného faktora je pritom rozmanitá, závisí od typologických príznakov konkrétneho typu komunikátu. 2. Po zvážení miery aktivizovania a súčinnosti nosných štýlotvorných faktorov je produktívne vymedziť pojem „alternatívne médium“ a vytvoriť kontrastívnu pracovnú typológiu alternatívnych médií názorového typu. Po kauzálnom zhodnotení spoločenských, pragmaticko-komunikačných a jazykovo-štylistických podmienok a predpokladov na fungovanie online mediálnej produkcie treba argumentačne upriamiť pozornosť na zdroje a prejavy, ktoré ovplyvňujú dynamiku štylistiky slovnej zásoby v časti alternatívnych médií názorového typu a napokon interpretovať a zovšeobecniť nadobudnuté výsledky.

Ad 1. Mediálna komunikačná sféra na rozhraní 20. a 21. storočia predovšetkým pod vplyvom zlomových geopolitických udalostí a prebiehajúcich globalizačno-lokalizačných – *glocalizačných*⁴ – zmien reagovala na zmeny nástrojmi a postupmi vcelku ustálenej mediálnej paradigmy. Éra internetu a elektronicky podmienená komunikácia podnietila z komunikačno-kultúrneho hľadiska aj preskupe-

³ Štýlotvorné faktory v sieťovom poňatí a vnútornej dynamike boli pre oblasť elektronicky determinovanej komunikácie spracované do podoby vektorového modelu (Patráš, 2014).

⁴ Pomenovací „amalgám“, ktorým sa označuje súbežný výskyt a spolupôsobenie trendov *všeobecné (univerzálne) – jednotlivé (partikulárne)* v súčasných spoločenských, politických a ekonomických systémoch. (K pomenovaniu, jeho pojmovému obsahu a uplatňovaniu pozri napr. heslo J. Blattera v *Encyklopédii Britannica* – <https://www.britannica.com/topic/glocalization>.) Vo vzťahu k štylisticky osnovej problematike príspevku ho uplatňujeme ako pomenovanie označujúce stav ustálenosti, modelovosti (gnómickosti, nadčasovosti), zároveň však rešpektujúce konkrétne podmienky a prejavy (aktualizovanosť, súčasnosť). Na priesečníku oboch úrovní vnímame pragmaticko-komunikačnú podstatu elektronicky podmienenej mediálnej produkcie. Poznámka totiž platí aj vo vzťahu k všeobecne poňatej dvoj úrovňovej koncepcii textu ako spätiu hĺbkovej a povrchovej roviny, resp. štruktúry (Findra, 2004, 2013). Použiť pomenovanie *glocalizácia* v uvedenom zmysle v štúdiu napokon dovoľuje spoločná séma „marketizácia“, ktorá sa viaže aj na mediálnu komunikáciu a mediálne produkty v dnešnej ére a komunikujúcich spoločenstvách.

nie úloh, poverení a pôsobenia médií v moderných komunikujúcich spoločnostiach. Hľadanie relácií medzi spoločenskou rolou médií a ich komercionalizáciou, medzi verejnou sférou a marketizačnými modelmi (k uvedeným identifikátorm bližšie pozri De Bens, 2007, s. 9 a n.), intermedialitou, multimodálnosťou, stálou konektivitou a v neposlednom rade prakticizmom – rozšírenosťou a prístupnosťou v spoločnostiach, ekonomickou nízkonákladovosťou a používateľskou efektnosťou – utvorilo zásadne odlišnú sociokultúrnu situáciu aj pre mediálnu komunikačnú sféru.

Prepojenie komunikačných funkcií v období miléniového medzníka v elektronickej mediálnej komunikačnej sfére – informačnou funkciou počnúc, *agendou setting* (nastolovaním tém; termín pozri McCombs, 2009) pokračujúc, orientačnou a kriticko-kontrolnou funkciou končiac (k funkciám žurnalistiky bližšie pozri Ruß-Mohl – Bakičová, 2005, s. 21 – 22) – aj v našich podmienkach sa podľa dôležitosti vcelku plošne a úspešne pretransformovalo na kvalitatívne iné poradie. Bez ohľadu na druh i typ média a vplyv na publikum nadobúda výsadné poverenia pútacia, navigačno-orientačná a presvedčacia funkcia, až následne je nasadzovaná informačná, propagačná, zábavná a fatická funkcia mediálnej komunikácie. Zvyšujúci sa záujem elektronických médií o komunikačné sféry, situácie a udalosti s latentnými alebo zreteľnými konfliktnými črtami⁵ podporuje sklony omnoho častejšie zapájať do uvedeného reťazca funkcií aj propagandistickú funkciu s jej krajinosťou – manipulativnosťou.⁶ Príčiny preformátovania v poradí komunikačných funkcií súbežne s popkultúrnymi a infotainmentovými stratégiami v zmysle niektorých náhľadov možno hľadať v jestvovaní a pôsobení tzv. postpolitických pravidiel a oligarchizácie spoločenského života (k uvedeným charakteristikám viac napr. Wildstein, 2013). Podľa ďalších výskumníkov možno zmenené poradie komunikačných funkcií objasňovať v súvislosti s rozvinutými stratégiami *public/media relations* (Ftorek, 2017, s. 138 – 142 a i.).

S interdisciplinárnou teoreticko-metodologickou a argumentačnou oporou o kontinuálne systematické výskumy internetovej žurnalistiky⁷ konštatujeme, že poradie mediálnych funkcií sa popri psychologických pohnutkách – úsilí zatraktívno-

⁵ Hospodársko-politická súťaž na medzinárodnej a domácej úrovni, vysporadúvanie sa s háklivou geopolitickou agendou, územné spory, súperenie o strategické komodity, zneužívanie kompetencií najmä na riadiacich a rozhodovacích úrovniach a škandalizovanie ich protagonistov s angažovaním silových zložiek a súdnej moci, lobistické aktivity s ich pozadím a následkami, skupinové hnutia, spoločenské nepokoje a protesty, ostré vojenské riešenia napätia v lokálnych a nadnárodných podmienkach, živelné katastrofy, technologické ťažkosti a zlyhania so závažnými dosahmi na populáciu a životné prostredie atď. (pozri aj Ruß-Mohl – Bakičová, 2005, s. 157 – 190).

⁶ Na prepojenie žurnalistickej komunikácie a prejavov manipulačných techník a taktík v politike a politickej rétorike poukazuje Z. Vybíral (2003, s. 103 – 119); účnosť persuzívnych techník na manipulatívnom pôsobení rozpracúva P. Odaloš (2016).

⁷ Pozri vybrané príspevky so štylistickými črtami, napr. Patráš, 2005, 2006 a i.; novšie Patráš, 2014, 2016, 2017.

vať mediálny produkt, resp. udržať jeho mediálnu životnosť s komerčným efektom – prejavuje aj v podpore interaktívneho správania a asertívneho počínania účastníkov mediálnej komunikácie. Množia sa okamihové reakcie komunikantov, v ich prejavoch pribúdajú emocionálno-expresívne zložky, nezriedka na úkor kultúry vyjadrovania. Deje sa tak v dôsledku technologicky rýchleho, nespojitého nasadzovania a striedania sekvencií a presýtenia účastníkov elektronickej mediálnej komunikácie okamihovo atraktívnymi, náhodnými príbehmi, pseudopikantériami, fragmentmi skutočnosti s umelo nadsadzovanou dôležitosťou prvkov – zväčša bez možností primerane zvažovať podstatu jednotlivín a zamýšľať sa nad ich sémanticko-pragmatickou náplňou a výpovednou hodnotou. V takýchto rozpoloženiach v publiku vzrastá neistota pod vplyvom informačného deficitu či pribúdajú indície o účelovom zaobchádzaní s faktmi, vykonávanom rozmanitými, nezriedka agresívnymi presvedčacími postupmi a technikami.

V online mediálnej komunikácii sledovaného druhu jej účastníci zaujímajú súhlasné, ale i polemické postoje k vybranej aktuálnej problematike a prostredníctvom diskusných platforiem formujú názory komunikujúcich spoločností. V diskusiách s reálnymi prispievateľmi, ale aj s anonymnými, pritom pravidelnými diskutérmi silnejú sklony preberať zodpovednosť za zverejňované prejavy. Pribúda ochota virálnym spôsobom remediovať sformované názory účastníkov mediálnej komunikácie. Text názorového typu obvykle aspiruje na podporu, vyzdvihnutie jadra v komunikovanom poslanstve, resp. posilňuje status, autoritu pôvodcu či komunikačného partnera.

Zdôrazňovanie pútacej, persuzívnej a propagačnej funkcie so vzrastom miery ich intenzity v dnešnej webovej mediálnej paradigme sa prejavuje aj na textovo-komunikačnom ustrojení online mediálnych produktov, t. j. na ich významovej (hlbkovej, obsahovej) a výrazovej (povrchovej, formálnej) rovine. Webový mediálny komunikát skúmaný cez štylistický priezor (porov. Findra, 2004, 2013) ako vzťah medzi modelmi hlbkovej a povrchovej štruktúry textu umožňuje dopracúvať sa k poznaniu žánrov mediálnej komunikácie. Pri porovnávaní s ustálenými, overenými žurnalistickými produktmi z okruhu spravodajstva i publicistiky racionálneho a emocionálneho typu pozorujeme v internetovej produkcii prelínanie, zastieranie či reálne odstránenie žánrových hraníc. Vcelku ide o stav, ktorý už dlhšie prijíma a zužitkúva aj tlačaná žurnalistika, a to prinajmenšom v oblasti publicistiky racionálneho typu. Štylový a žánrový mix je totiž typologicky príznačný pre samotný žurnalistický štýl, a to pre široký akčný rádius žurnalistiky, jej funkčnú rozpínavosť a prirodzené presahy do iných štýlov, s ktorými je v tesnej súvislosti.⁸ Vo vzťahu k internetovému prostrediu sa uvažuje o virtuálnych žánroch publicistiky, napr. o online repor-

⁸ O predispozíciách žurnalistického, resp. publicistického štýlu spolupracovať s inými štýlmi uvažuje E. Minářová (2011, s. 169 a n.). Výskyt a dynamiku jazykových prostriedkov češtiny v prostredí publicistiky prehľadne rozpracúva a dokladá B. Junková (2010). V štúdiu neriešime terminologické vymedzovanie na osi *publicistika – žurnalistika a publicistický štýl – žurnalistický štýl*; členy dvojice aplikujeme v synonymickom zmysle.

táži, interaktívnom rozhovore, priebežne aktualizovanej správe a pod. (Bednár, 2011, s. 24 – 26). Charakteristickým príznakom virtuálnych žánrov je kompozičná a výrazová nehotovosť, neukončenosť mediálneho komunikátu – vlastnosti potrebné na dotváranie produktu a počítajúce so spoluúčasťou publika.

Pričinením technologických a komunikačných možností webového prostredia sa preskupujú, resp. reálne rušia dichotómie aj medzi neverbálnymi determinantmi, t. j. štýlotvornými faktormi *oficiálnosť – neoficiálnosť, verejnosť – privátnosť, pripravenosť – nepripravenosť*. Medzi štýlotvornými faktormi *monologickosť – dialogickosť, písanosť/tlačenosť – hovorenosť* pôsobením interkonektivity už vznikli zreteľne vymedzené, dynamické prechodové pásma „zhovornených, zapísaných“ textov.⁹ Zmiešané pásma sa okrem iných prejavov potvrdili utvorením pomenovania viažuceho sa na komunikujúcich účastníkov internetovej mediálnej sféry *wreader*¹⁰, t. j. „dvojdomý“ diskutér – produktor a zároveň receptor, napr. blogger zvedavý na reakcie prispievateľov v diskusií k svojmu príspevku, príp. interaktívny pisateľ a súbežne čitateľ či pozorovateľ hypertextu. Uvedené trendy sa okrem webových stránok hlavnoprúdových (mainstreamových) médií exponujú aj na internetových portáloch alternatívnej mediálnej produkcie, ktorá rešpektuje sociokomunikačné pravidlá a zvyklosti printovej žurnalistiky. Alternatívne médiá sa tak cez priezor štýlotvorných faktorov hlásia k teorémam a zásadám žurnalistiky, potvrdzujú jej konštanty, ale zároveň ich variantne uvoľňujú a preskupujú. Tak ako sa alternatívne médiá výhodne pridržiavajú žurnalistických kánonov, aj mainstreamové médiá preberajú niektoré zvyklosti a postupy alternatívnych médií, zvlášť pri nesystémovom zaobchádzaní s *agendou setting*.

Ad 2. Teoretický koncept alternatívnych médií a ich metodické členenie na typy príznačné pre západný mediálny priestor nachádzame vo výskumoch Elsa De Bensa (2007). Všeobecné ohraničenie alternatívnych médií uvádza Chris Atton (2002). Na pojem „alternatívne médium“ s ohľadom na (stredo)európske, teda i slovenské sociokultúrne a mediálno-komunikačné osobitosti uplatňujeme interdisciplinárny pozitívno-produktívny prístup. Takéto poňatie zvyrazňuje axiologické línie alternatívnej mediálnej komunikácie viazanej na kyberpriestor a internetovú sieť.

Uvedená mediálna varieta vyrástla na počiatku tohto storočia zo životaschopných internetových individuálnych a/alebo skupinových aktivít z oblasti občianskej žurnalistiky. V jej akčnom poli sa ujali osobné webové portály s výsostne individuálnymi príspevkami, vznikli komunitné, spoločensko-kultúrne a relaxačné stránky, objavili sa diskusné nástenky v elektronických médiách. V polovicike prvého desaťročia sa rozvinula weblogová komunikácia, vcelku bezproblémovo vstúpila na stránky

⁹ O kolokvializácii v mediálnej komunikácii ako o jednom zo sprievodných prejavov dôkladného zdializovania písomnej komunikácie vo webovom prostredí uvažuje Patráš, 2012, 2016.

¹⁰ Opäť „amalgámové“ substantívum, vzniklo kontrakciou z dvojice angl. pomenovaní *writer* – pisateľ, píšuci a *reader* – čitateľ, čítajúci (termín G. P. Landowa; pozri Landow, 1992).

internetových periodík a sprístupnila ich mediálny potenciál širšej verejnosti. Webová komunikácia s mediálnymi črtami sa prienikom do pásma tzv. sociálnych sietí s ich masovým záberom integrovala do mediálneho mixu.

Pomenovanie *alternatívne médium* – v synonymickom reťazci aj ako *alterwebové, amatérske, bez cenzúry, disidentské, fanzinové, komunitné, nedominantné, nekorporátne, nestranné, nezávislé, občianske, participatívne, politicky nekorektné, progresívne, radikálne, slobodné, undergroundové* a pod. – stavíme do kontrastu k pomenovaniam *kamenné, konformné, korporátne, mainstreamové, mienkotvorné, oficiálne, väčšinové* a pod. médium. Definíčné znaky alternatívneho média určujeme prostredníctvom troch odstupňovaných úrovní. V nich sú zapracované nasledujúce identifikátory:

a) otvorenosť, prístupnosť sociálno-komunikačného priestoru dovnútra i na vonok, prítomnosť a sledovanie neformálnych zámerov, individuálnych očakávaní, príp. skupinových (mikrospoločenských, komunitných, voľnočasových a i.) záujmov a cieľov;

b) aktivizovanie a (seba)presadzovanie náročného, asertívneho, kriticky uvažujúceho komunikačného partnera, ktorý zodpovedne vyberá, premyslene usporadúva (hyperlinkuje) a pohotovo, presvedčivo predostiera výpovedne nosné zložky zároveň s ich širším pozadím ako autentické, overiteľné, zdrojovo a kompozične neupravované motívy a fakty;

c) interaktívne poskytovanie podnetov na vlastné, dobrovoľné utváranie, príp. dopracúvanie názorovo-informačného obrazu a sprostredkúvanie hodnotového skeletu, prinajmenšom sociokultúrneho jadra, resp. rámca stváraného a rozširovaného mediálneho produktu.

Definíciu pojmu *alternatívne médium* vo svetle uvedených identifikátorov pozri Patráš, 2017. Pripomeňme, že do pojmovo-sémantického poľa nemajú nárok vstúpiť iniciálne webové produkty otvorene alebo skryto prekračujúce etickú hranicu. Ide najmä o komunikáty so zreteľnými faktografickými nedostatkami a vzťahovými rozpormi, s útočno-provokačným nasmerovaním, motívmi skrytého alebo otvoreného radikalizmu, exhibicionistickými stopami, verbálno-pornografickými sklonmi a s vyložene alogickým, naturalistickým, insitným stvárnemím či prepojeniami na podobnú produkciu.

Alternatívne médium nezriedka ponúka témy a fakty z iných periodík, nevyhýba sa pritom agentúrnym materiálom a prekladom z iných jazykov. V tejto súvislosti treba kriticky upozorniť na slabú stránku alternatívnej mediálnej produkcie: prevzaté komunikáty sú pred vstupom na prevádzkované webové stránky niekedy kompozične upravené či deformované zostrihom, odvádzaním pozornosti, cieľným vytriedením „nehodných“ komponentov, účelovým dopĺňaním až maskujúcim parafrázovaním zdrojových súčastí (titulkov, výrokov, citátov, dialógov a i.), neuvedením autora či autentického pôvodcu a následne umiestňované v alternatívnom prostredí ako vlastná a hodnoverná produkcia. Takéto počínanie môže v očiach zručného a najmä kritického príjemcu oboznámeného s výpovedne silnými zdrojovými dokumentmi znižovať stupeň hodnovernosti komunikovaného posolstva. Uvedené postupy vše-

obecne považujeme za zámerný spôsob „upravovania“ mediálnej produkcie, za netické ovplyvňovanie príjemcu a stieranie rozhrania medzi faktom (udalosťou) a konštruovaním faktu. Zmienené postupy, taktiky a prejavy však už často nachádzame aj v domácich a zahraničných médiách hlavného prúdu.

Alternatívna mediálna scéna v slovenskom prostredí s jeho nevelkým mediálnym trhom je vcelku početná a z organizačno-personálneho, technologického a jazykovo-komunikačného hľadiska pomerne pestrá. Počas kontinuálnych výskumných pozorovaní alternatívnej mediálnej komunikácie sme vybudovali základný súbor – pramennú databanku 95 webových portálov z domova a zo zahraničia zodpovedajúcich vymedzeniu alternatívnych médií (Atton, 2002; De Bens, 2007; ale i Patrás, 2017 a i.). Použitím metódy kvalitatívneho neštandardizovaného pozorovania a po kvalitatívnej semioticko-štruktúrnej analýze sme v databanke lokalizovali výberový súbor 21 prevádzkovaných alternatívnych mediálnych portálov názorového typu, ktoré sú pripravované a verejne sprístupňované v slovenskom jazyku. Očíslovaný súpis s priblížením profilov výskumných jednotiek výberového súboru (v ich autentickej podobe) sa ako zásobník nachádza v časti b) zoznamu bibliografických odkazov.

Pracovná typológia alternatívnych médií názorového typu (ponímaná vcelku, nielen s ich analytickými rubrikami) prostredníctvom viacstupňového parametrizovaného výberu počíta s nasadením nasledujúcich nástrojov v ich dynamickom vymedzení a pôsobení:

- a) výskyt a poradie komunikačných funkcií v elektronicky podmienenej komunikačnej sfére;
- b) virtuálna proxemika *autor – adresát*, resp. vyvinutie kategórie *wreader*: stupeň *oficiálnosti – polooficiálnosti – neoficiálnosti* komunikačných situácií; miera *pripravenosti, dokončenosti – nepripravenosti, nehotovosti* komunikátov; spolužitie publikačných platforiem *východiskový text – diskusné fóra*;
- c) *komunikačné roly* účastníkov mediálnej komunikácie a *dialogickosť (interaktívnosť) – monologickosť*;
- d) *formy* komunikácie: *vizuálnosť (tlačenosť) – hovorenosť/hovorovosť – zmiešanosť (kolokvializácia, „zapísanosť“)*;
- e) aktivizovanie modelov výstavbovej – *hlbkovej* (slohovopostupovej) a výrazovej – *povrchovej* (štylovej) roviny v komunikáte; modely sú identifikované podľa štylistickej teórie modelov Jána Findru (2004, 2013);
- f) obsadenie, vyťaženie a účinky makroskupín a mikroskupín v koncepcii štylistického rozvrstvenia slovnej zásoby¹¹ s argumentovaním v kompozícii titulu a lexike východiskového textu s diskusnými príspevkami.

¹¹ V rámci axiologicky motivovanej identifikácie a vymedzovania suprasémantiky lexikálnych jednotiek, t. j. „vonkajších“, prídavných, nadstavbových hodnôt k významu pomenovaní, vystupuje do popredia parameter *štyl*. Rozpracovanie a aplikácie uvedeného parametra (aj) v publicistickej komunikačnej sfére pozri v Orgoňová – Bohunická, 2012, s. 165 – 184.

Typy názorovo budovaných alternatívnych médií aplikovaním uvedeného inštrumentária rozvrstvujeme do troch skupín. Uplatňujeme selektívno-porovnávaci prístup, rešpektujúci účinnosť i smerovanie konštituentov zo sústavy a) – f) na línii *subjektívnosť (špecifickosť) – objektivnosť (všeobecnosť)* v ich vnútornej dynamike:¹²

A. médiá inklinujúce od publicistických činností k weblogovej sfére

– *Ďateľ, Hyenoviny, Nemesis.sk, Nadhľad, Pole, Názor občana;*

- a) pútacia, navigačná, informačná + persuzívna funkcia → propagandistická funkcia → manipulačná funkcia
- b) identifikovaný autor, moderátor (nezriedka s počítačovou prezývkou) → *wreader*, polooficiálnosť → neoficiálnosť, nepripravenosť, východiskový text ↔ diskusné fóra
- c) monologickosť (pri autorskom moderovaní spôsob *one man show*) ↔ interaktívnosť
- d) vizuálnosť ↔ kolokvializácia
- e) rozprávací + opisný slohový postup; beletristické tendencie žurnalistického štýlu → hovorový štýl
- f) štylisticky zafarbené + emocionálno-expresívne + štylisticky príznakové pomenovania;

Priklad titulku A: *Posádka stíhačky typu Eurofighter španielskeho vojenského letectva odpálila v utorok popoludní neúmyselne blízko estónskeho mesta Otepää ostrú raketu vzduch-vzduch. Dodnes tu „stratenú“ raketu nenašli. Ako je to možné?*

Zdroj: <http://www.nazorobcana.sk/novinka-sprava-aktualita/zahranicie/clanok-6066/v-estonsku-vysvetlili-precu-nenasli-raketu-nahodne-stratenu-spanielskou-stihackou> [cit. 12. 9. 2018].

B. médiá tendujúce od weblogovej sféry k spravodajským činnostiam

– *Denník Politika, Dobré noviny, Hlavné správy, IV-Infovojna, NFOS – News from other sources;*

- a) pútacia, navigačná, informačná funkcia → propagačná/propagandistická funkcia
- b) individuálny autor (aj s počítačovou prezývkou – *nickname*), existencia *wreade-rov* → neoficiálnosť + polooficiálnosť → oficiálnosť, nepripravenosť → pripravenosť, východiskový text ↔ diskusné fóra
- c) monologickosť → dialogickosť, interaktívnosť
- d) vizuálnosť → hovorovosť/hovorenosť
- e) rozprávací + informačný + výkladový slohový postup; hovorový + administratívny štýl → náučný štýl + spravodajské tendencie žurnalistického štýlu
- f) štylisticky príznakové pomenovania + expresívno-emocionálne pomenovania → nociónálne, štylisticky zafarbené pomenovania;

Priklad titulku B: *V Estónsku sa začali cvičenia NATO Cyber Coalition 2017. Hackeri Severoatlantickej aliancie sa učia bojovať proti ruským hackerom.*

¹² Príslušná tendencia je naznačovaná vektorom →; konvergencia parametrov je signalizovaná obojsmernou šípkou ↔; spolupráca parametrov je naznačená znamienkom +.

Perex: V estónskom meste Tartu v areáli Tartuského združeného centra sa včera začali rozsiahle cvičenia NATO. Nie sú to však armádne alebo iné vojenské cvičenia, ale takpovediac „hackerské“ – Cyber Coalition 2017.

Zdroj: <https://www.hlavnespravy.sk/v-estonsku-sa-zacali-cvicenia-nato-cyber-coalition-2017-hackeri-severoatlantickej-aliancie-sa-ucia-bojovat-proti-ruskym-hackerom/> 1222004 [cit. 12. 9. 2018].

C. médiá tendujúce od spravodajskej sféry k publicistickým činnostiam

C 1. s uprednostňovaním výkladových postupov

– *Antipropaganda.sk, Glob.sk, Postoj*;

- navigačná, informačná, pútacia funkcia → persuzívna funkcia
- rozostup rol pôvodcu a príjemcu → existencia *wreaderov*; oficiálnosť → polooficiálnosť, pripravenosť, východiskový text → diskusné fóra
- dialogickosť (interaktívnosť)
- vizuálnosť → „zapísanosť“
- opisný + výkladový slohový postup → informačný slohový postup; náučný + administratívny štýl → analytické tendencie žurnalistického štýlu
- nocionálne, štylisticky zafarbené + štylisticky príznakové pomenovania s príznakom odbornosti → expresívno-emocionálne pomenovania;

Príklad titulku C 1: *G. Soros zmenil názor, jeho mašinéria na robenie politiky ho prežije.*

Perex: V čase, keď sa horlivo diskutuje o tom, ako zabrániť cezhraničným politickým manipuláciám, je okolo Sorosových aktivít neprimerané ticho.

Zdroj: <https://www.postoj.sk/35046/g-soros-zmenil-nazor-jeho-masineria-na-robe-nie-politiky-ho-prezije> [cit. 12. 9. 2018].

C 2. s uprednostňovaním úvahových postupov

– *Alternatívy.sk, Dav dva, Medzičas, Slavica, Slobodný výber, Slovo, Zem a vek*;

- navigačná, pútacia, informačná, persuzívna funkcia → propagačná, fatická + zábavná funkcia
- existencia *wreaderov*; oficiálnosť ↔ polooficiálnosť, pripravenosť → nepripravenosť, východiskový text ↔ diskusné fóra
- monologickosť ↔ dialogickosť (interaktívnosť)
- vizuálnosť → hovorenosť + „zapísanosť“
- opisný + výkladový slohový postup → informačný + rozprávací slohový postup; spravodajské + beletristické tendencie žurnalistického štýlu → hovorový + umelecký štýl
- nocionálne, štylisticky zafarbené + príznakové pomenovania ↔ emocionálno-expresívne pomenovania.

Príklad titulku C 2: *Džihadisti sa vrátili do Kosova, plánovali útok na NATO.*

Zdroj: <https://zemavek.sk/dzhihadisti-sa-vratili-do-kosova-planovali-utok-na-nato> [cit. 12. 9. 2018].

Pri zovšeobecňovaní je namieste poukázať na reálne stavy a prípady, v ktorých sme počas výskumov zaznamenali aktivizovanie patričných typologických konštituentov. Lexika nasadzovaná do webových mediálnych produktov názorového typu a jej štylistické rozvrstvenie sa prejavuje najmä v kontexte a na miestach s požadovanou, resp. očakávanou alebo preferovanou informačnou hustotou textu. Zaujať pozornosť si preto vyžadujú dve nosné textovo-komunikačné súčasti. Jednak je to titulok a jednak vlastný východiskový text, ktorý oproti jazykovým prejavom v „tradičných“ nosičoch žurnalistickej komunikácie účinkuje vo webových podmienkach v bezprostrednejšom, vždy protirečivom, avšak komplementárnom, neustále dopracúvanom vzťahu s diskusnými príspevkami.

Titulok názorového alternatívneho mediálneho produktu je v štylisticky príznakovom postavení v skupine A pre výrazne individualizujúci status pôvodcov, resp. *wreaderov*. Do titulku vrastá perex; titulok pritom zväčšuje svoj grafický rozmer. Stáva sa tak vhodným vykonávateľom pútacej a navigačnej funkcie mediálneho produktu. V skupine B sa rozmerný titulok objavuje tiež, perex sa však vyčleňuje samostatne. V skupine C a jej výkladovom podtype C 1 sa exponuje titulok s perexom ako v overených mediálnych podmienkach printového typu; v úvahovom podtype C 2 zväčša priamo po titulku nastupuje vlastný text. Titulok efektívne plní aj navigačnú funkciu: príjemca cezeň zachytí obsah a aspoň predpokladá komunikačný zámer. Pokiaľ mu podoba titulku postačuje na pokrytie okamihových komunikačných potrieb, už nevstupuje do samotného textu. I napriek povrchovému vnímaniu textového produktu je však príjemca nezriedka ochotný vstupovať na pripojený diskusný portál, obvykle pod vplyvom konfirmačného skreslenia (k termínu viac Nickerson, 1998). Titulok názorových mediálnych produktov z hľadiska jeho úloh a poverení zásobujú štylisticky zafarbené, príznakové a expresívno-emocionálne pomenovania. Obvyklou stavebnou jednotkou sa stáva citát, resp. parafráza, lexikalizovaná metafora, ale pri preexponovaní pútacej funkcie – obzvlášť pri type A – aj katachréza. Dodajme, že ustrojenie titulku a nasadenie slovnej zásoby v alternatívnom mediálnom produkte prinajmenšom zo skupiny A a B sa vcelku zhoduje s kompozíciou titulkov v bulvárnej tlači.

Vo východiskovom mediálnom produkte názorového typu a v komplementárnych diskusných príspevkoch (v alternatívnych médiách je diskusný portál vždy otvorený a moderovaný) sa používajú charakteristické výstavbové postupy a výrazové prostriedky, ktoré sa uplatňujú v hlavnoprúdovej analytickej žurnalistike, a to bez ohľadu na mainstreamovú, bulvárnu, resp. alternatívnu mediálnu sféru.

V hĺbkovej – motívicko-tematickej rovine sa alternatívne médiá zameriavajú na fakty a udalosti mimo *agendy setting*, resp. na také podnety, ktoré v mainstreamových podmienkach zaujímajú nepodstatné pozície a/alebo sú odsúvané na okraj pozornosti. Náročný, asertívny *wreader* ich obvykle považuje, keď už nie za hodnotný, tak prinajmenšom za motivujúci, doplnkový, diskusne otvorený zdroj na zabezpečovanie komunikačných potrieb.

Na povrchovej – výrazovej rovine sa na jednej strane pri umocňovaní persuzívnej a propagačnej funkcie webového alternatívneho produktu angažuje komunikačné inštrumentárium, ktoré vplýva na zmenšovanie komunikačných rozostupov medzi pôvodcom a publikom kolokvializačnými postupmi. Zhovorňovanie, zneoficiálnovanie komunikácie vo (verejnom) webovom prostredí sa uskutočňuje v iniciálovom texte a najmä v príľahlej vetvovej diskusii. Deje sa tak a) stupňovaním emotívneho zainteresovania a posilňovaním štylistickej zafarbenosti slovnej zásoby, b) posunmi významu pomenovaní mimo ustáleného, príp. predpokladaného kontextu, c) účelovým výberom a favorizovaním príležitostných pomenovaní, kumuláciou skratiek, d) zámernou desémantizáciou pomenovaní, e) revitalizáciou sémantiky a štylistiky lexém pri ich presunoch medzi makro- a mikroparadigmami štylistického rozvrstvenia slovnej zásoby. Na uvedené možnosti reaguje typ A, čiastočne B a C 2.

Na druhej strane na online alternatívnej mediálnej scéne názorového typu úspešne jestvujú mediálne produkty so zastúpením nocionálnych, bezpríznakových a štýlovo neutrálnych pomenovaní ako nosných súčastí (podtyp C 1). Tieto konštituenty v mediálnych produktoch s persuzívnym zameraním a poslaním posilňujú ich informačný základ a vytváranie argumentačných sietí.

Obidva trendy podporujú pri zabezpečovaní a dosahovaní nosného persuzívneho efektu účinnosť nielen konkurenčných, ale aj komplementárnych vzťahov. V takomto videní sa slovná zásoba časti alternatívnej mediálnej produkcie názorového typu stáva nosičom nevyhnutného spolujestvovania persuzívnej (i propagačnej) a informatívnej (dorozumievacej) funkcie. Uvedený vzťah je aktívne prítomný v ktoromkoľvek médiu. Koexistencia trendov teda neutvára obmedzujúce prekážky či priam neprekonateľné okolnosti, ktoré by „ostrakizovali“ alternatívnu mediálnu produkciu ako celok. V časoch prevažujúceho spochybňovania, príp. účelového odmietania alternatívnych médií časťou komunikujúcej verejnosti preto bude prospešné revidovať pojmovo-sémantické vymedzenia *beletrizujúcej* – „*blábolivej*“ – *manipulátorskej* a *úvahovej (špekulatívnej) publicistiky* (pomenovania porov. Bartošek, 1997, s. 56 – 58). Produkcia webových alternatívnych médií totiž nie je len kontajnerom na zverejňovanie konštruktov, na priehľadné i skryté propagandistické presadzovanie neoverených informácií, zavádzanie, kamuflovanie, manipulovanie; nie je len *hoaxom*, *fejkom*, pôsobivým jazykovým prejavom bez argumentov alebo iba nevydareným výsledkom tzv. konšpiratívneho počínania.

Bibliografia

- Bibliografia – vedecká knižná produkcia, zborníkové a časopisecké príspevky**
ATTON, Chris: *Alternative Media*. London: SAGE 2002. 172 p.
BARTOŠEK, Jaroslav: Jazyk žurnalistiky. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Eds. F. Daneš et al. Praha: Academia 1997, s. 42 – 67.
BEDNÁŘ, Vojtěch: *Internetová publicistika*. Praha: Grada Publishing 2011. 216 s.

DE BENS, Els: Media between Culture and Commerce: An Introduction. Media between Culture and Commerce. Changing Media. Changing Europe. Vol. 4. Ed. E. de Bens. Chicago: University of Chicago Press 2007, pp. 9 – 24.

FINDRA, Ján: Štylistika slovenčiny. Martin: Osveta 2004. 232 s.

FINDRA, Ján: Štylistika súčasnej slovenčiny. Martin: Osveta 2013. 319 s.

FTOREK, Jozef: Manipulace a propaganda na pozadí současné informační války. Praha: Grada Publishing 2017. 200 s.

GAVUROVÁ, Miroslava: Skratka ako lexéma. (Abreviačná motivácia v lexike.) Acta Facultatis philosophicae Universitatis Prešoviensis. Monographia 166 (AFPh UP 430/464). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2013. 312 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján et al.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 436 s.

CHOMSKY, Noam: Čo povieme, to platí: rozhovory o americkej moci v meniacom sa svete. Interview s Davidom Barsamianom. Prekl. I. Viskupová. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov 2009. 144 s.

JUNKOVÁ, Bohumila: Jazyková dynamika súčasné publicistiky. Praha: ARSCI 2010. 239 s.

LANDOW, George P.: Hypertext : The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology. Baltimore: Johns Hopkins University Press 1992. 242 p.

McCOMBS, Maxwell: Agenda setting. Nastolování agendy; masová média a veřejné mínění. Prekl. T. Kačer – V. Nečas. Praha: Portál 2009. 251 s.

MINÁŘOVÁ, Eva: Stylistika pro žurnalisty. Praha: Grada Publishing 2011. 296 s.

ODALOŠ, Pavol: Manipulatívnosť a súvzťažnosť persuzívnej techniky populizmu a persuzívnej techniky vytvárania obrazu nepriateľa. In: System – tekst – człowiek. Studia nad dawnymi i współczesnymi językami słowiańskimi. Eds. M. Gębka-Wolak – J. Kamper-Warejko – I. Kaproń-Charzyńska. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2016, s. 257 – 268.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Lexikológia slovenčiny. 2., rozšír. vyd. Praha: Columbus 2012. 282 s.

PATRÁŠ, Vladimír: Podstata tzv. mediálnych amalgámov a ich funkcie v elektronicky sprostredkúvanej komunikácii. In: Média a text. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Jazykovedný zborník. 17. Eds. J. Rusnák – M. Bočák. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2005, s. 8 – 19.

PATRÁŠ, Vladimír: E-ziny: hra, či e-štyl? In: Komunikace – styl – text. Sborník z mezinárodní lingvistické konference. Ed. A. Jaklová. České Budějovice 20. – 22. září 2005. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích – Filozofická fakulta, Ústav bohemistiky 2006, s. 41 – 48.

PATRÁŠ, Vladimír: Sociolingvistické výskumy bezprostrednej komunikácie a dynamika pojmu ústnosť. In: Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym. Prace przygotowane na XV Międzynarodowy Kongres Słowistów, Mińsk 2013. Biblioteka „LingVariów”, T. 15. Ed. H. Kurek. Kraków: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012, s. 171 – 182.

PATRÁŠ, Vladimír: O (ne)konštituovaní štýlu v elektronicky podmienenej komunikácii. In: Registre jazyka a jazykovedy (II). Na počesť Daniely Slančovej. Acta Facultatis philosophicae Universitatis Prešoviensis. Jazykovedný zborník 51 (AFPhUP 465/498). Eds. J. Kesselová – M. Imrichová – M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2014, s. 179 – 190.

PATRÁŠ, Vladimír: Webová alternatívna tlač na komunikačno-kultúrnem priesečníku hovorového a vizuálneho kódu. In: Cudzie jazyky a kultúry v teórii a praxi/Foreign Languages and Cultures in Theory and Practice. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici v dňoch 21. – 22. 4. 2016. Eds. E. Höhn – P. Poliak. Banská Bystrica: Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela 2016, s. 180 – 196.

PATRÁŠ, Vladimír: Názvy živlov a ich pragmaticko-komunikačné roly pri medializovaní ozbrojeného konfliktu. In: Żywioły w poznaniu. Tom 1. Metodologie badań z perspektywy językoznawczej

i literaturoznawczej. Ed. E. Pawlikowska-Asendrych. Częstochowa: Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie 2017, s. 155 – 175.

RUß-MOHL, Stefan – BAKIČOVÁ, Hana: Žurnalistika. Kompletní průvodce praktickou žurnalistikou. Praha: Grada Publishing 2005. 316 s.

VYBÍRAL, Zbyněk: Lži, polopravdy a pravda v lidské komunikaci. Praha: Portál 2003. 176 s.

Internetové zdroje

BLATTER, Joachim: Glocalization. Dostupné na: Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/glocalization> [cit. 24. 9. 2018].

NICKERSON, Raymond S.: Confirmation Bias: A Ubiquitous Phenomenon in Many Guises. In: Review of General Psychology, 1998, Vol. 2, No 2, pp. 175 – 220. Dostupné na: <http://psy2.ucsd.edu/~mckenzie/nickersonConfirmationBias.pdf> [cit. 24. 9. 2018].

WILDSTEIN, Bronisław: Postpolitičnost čili postdemokracie. In: Revue Politika, roč. 11, 2013. Dostupné na: <http://www.revuepolitika.cz/clanky/1944/postpoliticonost-cili-postdemokracie> [cit. 13. 9. 2018].

Pramene – zásobník online alternatívnych periodík názorového typu

(všetky hyperlinkové odkazy boli vyťažené, overené a zaradené do súpisu 6. 9. 2018; citáty v súpise sú oproti ich pôvodnému publikovaniu na príslušných webových stránkach pravopisne upravené):

1. <http://www.nazorobcana.sk> – *Názor občana*
„U nás môžete prezentovať svoje názory bez strachu z cenzúry, ohovárania. Sme nezávislý magazín, ktorého obsah tvoríte Vy, občania.“ (Dostupný na: <http://www.nazorobcana.sk/o-magazine>.)
2. <http://medzicas.sk> – *Medzičas*
„Analyzujeme a komentujeme spoločenské dianie, politiku, ekonomiku a kultúru. Ako nezisková organizácia sme transparentne financovaní. Sme nezávislí a nestranní. Uverejňujeme opravy ku každej nesprávnej informácii.“ (Dostupný na: <http://medzicas.sk/o-nas>.)
3. <http://alternativy.sk> – *Alternativy.sk*
„Chceme vás informovať a pritom s vami diskutovať o tom, čím žije dnešná civilizácia a čo nás trápi a teší.“ (Dostupný na: <http://alternativy.sk>.)
4. <http://www.infovojna.sk> – *IV, InfoVojna*; multimediálny portál občianskeho združenia „Nenadávaj – nevyhrážaj sa – netrolluj – ... a budeš v pohode.“ (Dostupný na: <https://blog.infovojna.sk>.)
5. <https://www.postoj.sk> – *Konzervatívny denník Postoj*
„Je jediným médiom, ktoré sa otvorene hlási ku konzervatívnym hodnotám a zároveň dosahuje vysoký profesionálny štandard. Naším cieľom nie je naháňať čítanosť, ale, naopak, snažíme sa odolať tomuto škodlivému trendu a seriózne sa zapojiť do verejnej debaty z konzervatívnej pozície. Vďaka tomu sme rešpektovaným partnerom pre authority verejného života, od prezidenta, členov vlády, lídrov parlamentných strán a významných inštitúcií, lekárov, cirkevných hodnostárov, vedcov, umelcov, športovcov... Hoci s nami často nesúhlasia, majú záujem o konfrontáciu na úrovni. Za postojom nestoja žiadne finančné skupiny, žiadna cirkev, verejné dotácie ani veľkí investori. Hlavným zdrojom financovania je podpora dobrovoľných predplatiteľov, celý obsah, ktorý tvoríme, je prístupný zadarmo.“ (Dostupný na: <https://www.postoj.sk/25362/o-denniku>.)
6. <https://www.dobrenoviny.sk> – *Dobré noviny*
„Najviac pozitívnych správ.“ (Dostupný na: <https://www.dobrenoviny.sk>.)
7. <http://www.hlavnespravy.sk> – *Hlavné správy*, konzervatívny denník
„... každý deň vynakladáme úsilie a finančné prostriedky, aby sme Hlavné správy robili lepšie, pravdivé, otvorené. Snažíme sa vám priniesť informácie zo všetkých zainteresovaných strán a tak vytvoriť vyvážené spravodajstvo, ktoré vám umožní urobiť si vlastnú predstavu o situácii.“ (Dostupný na: <https://www.hlavnespravy.sk/obraciame-sa-k-vam-s-prosbou-o-podporu>.)

8. <http://noveslovo.sk> – *Slovo*
„Vydavateľom portálu Slovo je občianske združenie Klub Nového slova. Portál nadväzuje na tradície povstaleckého týždenníka Nové slovo a je priamym nástupcom printového týždenníka Slovo.“ (Dostupný na: https://noveslovo.sk/obsah/O_nas.)
9. <http://davdva.sk/dav> – *DAV dva*, kultúrno-politický magazín
„... občianska iniciatíva, ktorá šíri povedomie o alternatívach voči súčasnému ekonomicko-spoločenskému zriadeniu. Ako už názov naznačuje, voľne nadväzujeme na skupinu DAV (1922 – 1937), ktorej predstavitelia sú nám inšpiráciou v sociálnej angažovanosti a snahe o progresivnosť.“ (Dostupný na: <http://davdva.sk/dav>.)
10. <https://zemavek.sk> – *Zem a vek*, geopoliticko-kultúrny mesačník
11. <http://dennikpolitika.sk> – *Denník Politika*
„Informuje nestranne, slobodne a nezávisle.“ (Dostupný na: <http://dennikpolitika.sk>.)
12. <https://www.hyenoviny.sk> – *Hyenoviny*
„Stránka, ktorej neradno veriť.“
13. <http://nadhľad.com> – *Nadhľad* ponad protiklady
„Nastal stav, že človek ovláda viac svoje okolie, ako sám seba. Výsledkom je nekontrolovaná expanzia a spotreba. Systém hovorí o výrobe, ale nie je tvoriaci, je ničiaci. Miznú nenahraditeľné zdroje Zeme, mizne genofond, a to aj ľudský. Hodnotový systém zdegeneroval do absurdnej predstavy trvalého rastu a vzývania konzumu.“ (Dostupný na: <http://nadhľad.com>.)
14. <https://slobodnyvyber.sk> – *Slobodný výber*
„Len za peniaze ľudí, pre slobodu ľudí. Pre pravdu, so snahou priniesť niečo zmysluplnejšie ako konkurencia, byť o krok vpred v témach, kde sme silní pred ostatnými a zároveň robiť veci tak, aby sme zanechali aspoň nejakú presahujúcu stopu vo vašich životoch.“ (Dostupný na: <https://slobodnyvyber.sk/podpora>.)
15. <http://poleblog.sk> – *Pole*; kultúrno-spoločenský blog
„... publicistický blog ponúkajúci alternatívu k médiám stredného prúdu. Je reakciou na príliš úzke diskusné pole, ktoré tieto médiá vytvárajú. Naším cieľom je rozšíriť ho a prispieť do debaty odlišným pohľadom na slovenskú spoločnosť a svetové udalosti.“ (Dostupný na: <http://poleblog.sk/o-nas>.)
16. <https://glob.zoznam.sk> – *Glob.sk*
17. <http://www.datel.sk> – *Ďateľ*; pohľad za kulisy politiky
„Od novinára cez spravodajského dôstojníka k Ďateľovi: Pri rôznych príležitostiach ma predstavujú ako spisovateľa. Aj napriek tomu, že som autorom troch kníh, za spisovateľa sa nepovažujem. Pravdupovediac, moje profesijné zaradenie je trochu neurčité.“ (Dostupný na: <http://www.datel.sk/o-mne>.)
18. <http://www.nemesis.sk> – *Nemesis.sk*; pozri za roh
„Super web. Super informácie, ktoré najdu pouze zde a nebo pouze na zahraničních webech, které se zabývají podobnou tematikou. Držím palce Markovi ať ho to nepřestane bavit, protože píše o velmi důležitých věcech“ (T. Z., overený zákazník; 13. marca 2018). (Dostupný na: <http://www.nemesis.sk/produkt/3-mesacne-predplatne/#reviews>.)
19. <https://www.slavica.sk> – *Slavica*
„Prostřednictvím těchto aktivit sa snažíme spopularizovať tému slovanstva a Slovanov, ich dôležité a nezastupiteľné miesto v dejinách Európy a sveta, ich vklad do kultúrneho a duchovného dedičstva svetovej civilizácie.“ (Dostupný na: <https://www.slavica.sk/slavica>.)
20. <https://antipropaganda.sk> – *Antipropaganda.sk*; najlepšia obrana v informačnej vojne je poznanie
„Tento web vznikol z myšlienky, že s propagandou možno bojovať argumentáciou založenou na úcte k faktom... Texty píšeme tak, aby bolo možné informácie ľahko overiť a čo najviac využívame preklipy na pôvodný zdroj... Chceme, aby bol tento web otvorený a ktokoľvek nám ho mohol pomôcť vylepšiť.“ (Dostupný na: <https://antipropaganda.sk/o-nas>.)

21. <http://nfos.eu> – *NFOS, News from other sources*; zaujímavé informácie z rôznych oblastí našej planéty...
„Iné zdroje, na ktoré naráža názov, budú prevažne štátne tlačové agentúry jednotlivých krajín. Tieto tlačové agentúry sú v mainstreame využívané len okrajovo a zároveň to zabezpečí určitý stupeň serióznosti.“ (Dostupný na: <http://nfos.eu/o-projekte>.)

K ODBORNEJ TERMINOLÓGII V SLOVENSKEJ RÓMČINE

ANNA RÁCOVÁ

Ústav orientalistiky Slovenskej akadémie vied, Bratislava, Slovensko

RÁCOVÁ, Anna: On technical terms in the Slovak Romani. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 462 – 472.

Abstract: The aim of this study is to identify possible methods of formation of Romani technical terms by means of an analysis of a Slovak-Romani dictionary of administrative and legal terms. If the existing word stock of Romani is felt to be insufficient, missing words are added by borrowing from Slovak. The borrowings serve as one-word or multi-word terms (*štatutaris* – ‘štatutár’/‘statutory person’; *bežno učtos* – ‘bežný účet’/‘current account’); however, more often they serve as components of multi-word, most frequently two-word terms which take the form of semi-calques. Romani components of the semi-calques are either words used in their common dictionary meaning or neologisms. The analysed terminology is characterized by a high rate of homonymy of adjectival forms in the function of the determining component in multi-word naming units. The characteristic feature of the analysed Romani terminology is instability, which manifests itself especially in the use of various terms to denote the same content, either Romani terms or variant forms of terms (*iribnaskeri forma* – ‘písomná forma’/‘written form’, *irindi informácia* – ‘písomná informácia’/‘written information’).

Key words: Slovak Romani, technical terms, borrowings, semi-calques, calques, neologisms, prepositional phrases, descriptions, instability

ÚVOD

Do deväťdesiatych rokov 20. storočia sa rómčina na Slovensku používala takmer výlučne ako hovorený jazyk v rómskom prostredí. Nové možnosti získala po oficiálnom uznaní Rómov za národnostnú menšinu na Slovensku v roku 1991 a k upevneniu jej pozície malo prispieť aj jej vyhlásenie za štandardizovaný jazyk v roku 2008. Rómsky jazyk sa častejšie začal objavovať v médiách a krásnej literatúre, no len veľmi sporadicky sa používal v odbornejších textoch, v ktorých sa chýbajúca slovná zásoba dopĺňala prevzatiami zo slovenčiny a ad hoc utvorenými neologizmami (Ráková, 2000, 2010). Až v roku 2012 dostali Rómovia príležitosť zamerať sa na tvorbu odbornej terminológie pri práci na terminologickom slovníku administratívno-právnych výrazov (Cina – Kaliáš – Samko – Rusnáková – Adam, 2012). Vytvorila ho skupina rómskych autorov na podnet Úradu vlády Slovenskej republiky v zmysle §7a ods. 1 zákona č. 184/1999 Z. z. o používaní jazykov národnostných menšín v znení neskorších predpisov.¹ Základ slovníka tvorí databáza najpoužívanejších slovenských výrazov a fráz z vybraných oblastí štátnej správy a samosprávy

¹ Rovnaké slovníky vznikli aj pre maďarský, rusínsky a ukrajinský jazyk.

miest a obcí v Slovenskej republike. Heslá sú usporiadané abecedne podľa slovenských pomenovaní, nerozlišuje sa oblasť, do ktorej pomenovanie patrí (napr. sociálna práca, doprava, výstavba, regionálny rozvoj, životné prostredie, financie, miestna správa). Ako uvádzajú autori projektu, slovník je určený predovšetkým zamestnancom orgánov verejnej správy, ktorí v komunikácii využívajú jazyky národnostných menšín, tlmočníkom a prekladateľom ako podklad na preklad úradných textov, tlačív a dokumentov z oblasti verejnej správy a práva, ako aj občanom, ktorí pri vybavovaní úradných vecí potrebujú používať odborné výrazy v menšinových jazykoch.

Na tvorbe terminologického slovníka sa podieľali Rómovia, ktorí dovtedy nemali s lexikografiou žiadne skúsenosti. Pri práci sa mohli opierať o svoju znalosť rómčiny, o *Slovensko-rómsky a rómsko-slovenský slovník* od Anny Koptovej a Martiny Koptovej (2011) a o starší *Slovensko-rómsky a rómsko-slovenský slovník* od Jána Berkyho, Jozefa Prokopa st. a Michala Stojku (1996). Ako opora im mohol poslúžiť *Rómsko-český a česko-rómský kapesní slovník* od Mileny Hübschmannovej, Hany Šebkovej a Anny Žigovej (1991).

Terminologický slovník poskytuje veľa podnetov, často jednotlivostí na zamyslenie a na analýzu, no zámerom tejto štúdie je upriamiť pozornosť na hlavné prístupy k tvorbe odborných termínov v rómčine, ako sa odzrkadľujú v analyzovanom slovníku.

Slovník obsahuje rôznorodé jednoslovné aj viacslovné termíny, pričom prevládajú dvojslovné pomenovania. Utvorené sú pomocou prevzatí zo slovenčiny a rómskych pomenovaní rozličného charakteru (slov s pôvodným významom, slov s obohateným významom a neologizmov). Nechýbajú ani termíny s predložkovými väzbami a opisy.

PREVZATIA ZO SLOVENČINY

V dôsledku historických a spoločenských okolností v rómskej slovnej zásobe chýba pomerne veľa pomenovaní, ktoré sú v iných menšinových jazykoch na Slovensku bežné, napr. stav, trvalá adresa, bydlisko, hodnotenie, hranica, príjem, poznámka, jedinec, mapa, cena, doklad, podmienky, spôsobilosť a mnohé ďalšie. Chýbajúce slová sa často dopĺňajú prevzatiami zo slovenčiny, čo sa vo vysokej miere odráža aj na tvorbe odbornej terminológie zachytenej v slovníku. Prevzaté slová sa integrujú do rómskej slovnej zásoby prostredníctvom ortograficko-ortoepickej, morfematickej a morfologickej adaptácie.²

Do pravopisného systému rómčiny sa prevzatia začleňujú nahrádzaním slovenských grafém, ktoré neobsahuje rómska abeceda, inými grafémami: *y* sa mení na *i* (*vidavkos* ‚výdavok‘, *simboli* ‚symboly‘, *plinoskero* ‚plynový‘), *ô* na *o* (*dostojnikos*

² Takýmto spôsobom sa zo slovenčiny do rómčiny preberala aj lexika obsiahnutá v bežnej slovnej zásobe zachytenej v slovníkoch.

‚dôstojník‘, *dokazno* ‚dôkazný‘), ä sa mení na *e* (*peta* ‚päta‘, *zavezno* ‚záväzný‘). Písmeno *i* v slovenských dvojhláskach *ia*, *ie* sa nahrádza písmenom *j* (*licenciija* ‚licencia‘, *žjadatel'is* ‚žiadateľ‘; *trjeda* ‚trieda‘, *osvedčeňje* ‚osvedčenie‘). Aj v slovenčine cudzia graféma *x* sa v rómčine spravidla nahrádza skupinou spoluhlások *ks* (*telefaksos* ‚telefax‘, *taksacija* ‚taxácia‘, *taksislužba* ‚taxislužba‘). V prevzatých slovách sa zjednodušujú zdvojené spoluhlásky (*povinos'ta* ‚povinnosť‘, *smenos'ta* ‚zmennosť‘, *sezono* ‚sezónny‘). Výslovnosti sa prevzaté slová prispôsobujú v ortografii zaznamenávaním mäkčeňov (*hraňica* ‚hranica‘, *nadobudat'el'is* ‚nadobúdateľ‘, *opravňeňje* ‚oprávnenie‘) a skracovaním dlhých samohlások (*dlžnikos* ‚dlžník‘, *vimeris* ‚výmer‘, *spravcas* ‚správca‘).

Pri morfematickej adaptácii dochádza k zmene morfematickej štruktúry niektorých lexém. Maskulínne substantíva zvyčajne priberajú sufixy *-os*, *-is* (*auditoris* ‚audítor‘, *kartografos* ‚kartograf‘). Aj v neutrách internacionálnej povahy sa nahrádza pôvodný sufix *-um* sufixom *-os* (*muzeos* ‚múzeum‘, *centros* ‚centrum‘). Slovenské feminína zakončené na mäkkú spoluhlásku v rómčine priberajú sufix *-a*: *daňa* ‚daň‘, *povinos'ta* ‚povinnosť‘, *kapotaža* ‚kapotáž‘. Suffixy *-j*, *-á* v prevzatých adjektívach sa nahrádzajú rovnakou koncovkou *-o*, na rozdiel od pôvodných rómskych adjektív, pri ktorých sa rozlišujú maskulína a feminína (*dopravno inšpektoratos* ‚dopravný inšpektorát‘, *chemicko latka* ‚chemická látka‘), deverbatívne adjektíva sa integrujú do rómčiny pribráním sufixu *-men* (*dokončimen ačhaviben* ‚dokončená stavba‘) a pod. Prevzaté slovesá sa adaptujú do rómčiny pribráním slovesného sufixu *-el* (*fakturi-nel* ‚fakturovať‘, *podmjeňinel* ‚podmieniť‘). Preberajú sa aj s pôvodnými slovenskými predponami, ktorými sa v slovenčine môže vyjadriť vid alebo spôsob slovesného deja (*prilepinel* ‚prilepiť‘, *zlikvidinel* ‚zlikvidovať‘). Prevzaté adverbiá sa v niektorých prípadoch adaptujú do rómčiny pribráním rómskej adverbiálnej koncovky *-ones* (*podmjeňečnones* ‚podmienené‘, *predbežnones* ‚predbežne‘).

Pri morfolologickej adaptácii je najvýraznejším javom rodová adaptácia. Vzhľadom na to, že v rómčine sa rozlišuje len mužský a ženský rod, slovenské neutrá sa adaptujú do rómčiny ako maskulína (*platnos* ‚plátno‘, *zastupitel'stvos* ‚zastupiteľstvo‘, *stred'iskos* ‚stredisko‘). Zriedkavo sa adaptujú ako maskulína aj niektoré feminína (*adresis* ‚adresa‘). Substantíva sa potom podľa zakončenia v nominatíve singuláru pričlenia k určitej deklinačnej paradigme.

Prevzaté slová sa integrujú aj do slovotvorného systému rómčiny. Stávajú sa motivantom ďalších odvodených slov. Napríklad adjektíva utvorené od slovenského odvodzovacieho základu môžu byť slovotvorne upravené pripojením rómskeho sufixu *-ker-* (*daňakero* ‚daňový‘, *fabrikakero* ‚továrenský‘, *školakero* ‚školský‘), stávajú sa odvodzovacím základom pre pomenovanie osôb pomocou prípony *-ker-* (*daňakeriskero* ‚daňovník‘). Často sa od nich tvoria abstraktné substantíva pomocou sufixu *-iben* (*poč'tiben* ‚početnosť‘, *šporiňiben* ‚úspora‘) a *-išagos* (*zasobišagos* ‚zásobovanie‘, *rozkopal'išagos* ‚rozkopávka‘; Rácová, 2012, 2015b) a pri prevzatých slovesách sa ojedinele pripájajú k slovesnému základu derivačné formanty indikujúce naprí-

klad opakovanosť deja, ako sú *-av-*, *-ker-*, *-avker-* (*zaručinkereľ* ‚zaručovať‘ oproti *zaručinel* ‚zaručiť‘).

Takto adaptované prevzatia zo slovenčiny potom slúžia ako jednoslovný termín (*štatutaris* ‚štatutár‘, *rozpočtos* ‚rozpočet‘) alebo nehybridný viacsovný termín utvorený len z prevzatých komponentov (*digitalizovano mapa* ‚digitalizovaná mapa‘, *verejno porjadkos* ‚verejný poriadok‘, *centralno prijmos* ‚centrálny príjem‘; *krajoskero pamiatkovo urados* ‚krajský pamiatkový úrad‘ a ďalšie). Popri rómskych slovách sú aj komponentmi viacsovných termínov, najčastejšie dvojslovných (*konštrukčno zathoviben* ‚konštrukčná vrstva‘, *calkovo gin* ‚celkový počet‘, *themutni oblasta* ‚krajinná oblasť‘, *diveskero limitos* ‚denný limit‘), ale aj trojslovných (*daňakero identifi-kačno gin* ‚daňové identifikačné číslo‘, *informačno-reklamno ispidlipen* ‚informačno-reklamná výstrč‘, *mimorospočtovo lovengero fondos* ‚mimorozpočtový peňažný fond‘), teda hybridných viacsovných termínov – polokalkov.

POLOKALKY

Polokalkovanie je v analyzovanom slovníku najčastejším spôsobom tvorenia odborných termínov. Pri polokalkoch ide zvyčajne o dvojslovné substantívne pomenovania, v ktorých môže byť zo slovenčiny prevzatý prvý komponent (určujúce adjektívum) alebo druhý komponent (určované substantívum) a neprevzatý komponent termínu tvorí buď kalk slovenského pomenovania, alebo neosémantizmus, alebo neologizmus. Takto popri nehybridných dvojslovných termínoch utvorených z rómskeho adjektíva + rómskeho substantíva (*odmukhl'i kečeň* ‚odpustený dlh‘, *phuvakero drom* ‚pozemná komunikácia‘, *avralutno pašalipen* ‚vonkajšie prostredie‘) alebo z prevzatého adjektíva + prevzatého substantíva (*špecialno škola* ‚osobitná škola‘, *suhrno vikazos* ‚súhrnný výkaz‘, *technicko kontrola* ‚technická kontrola‘) vznikajú hybridné dvojslovné termíny utvorené z prevzatého adjektíva + rómskeho substantíva (*adaptačno sikhaviben* ‚adaptačné vzdelávanie‘, *administrativno than* ‚administratívny priestor‘, *pravnicko dženo* ‚právnická osoba‘) alebo z rómskeho adjektíva + prevzatého substantíva tvoriaceho základ pomenovania (*vachtoskero režimos* ‚časový režim‘, *žuži vyplata* ‚čistý plat‘, *sthod'i daňa* ‚vyrubená daň‘).

Avšak rómske slová, ktoré sa stávajú súčasťou polokalku, majú rozličnú povahu. V mnohých prípadoch je rómskym komponentom dvojslovného termínu, či už určované substantívum alebo určujúce adjektívum, slovo v priamom význame zachytenom v slovníkoch (*pravnicko dženo* ‚právnická osoba‘, *supisno gin* ‚súpisné číslo‘, *žuži vyplata* ‚čistý plat‘, *čhavorikane jasli* ‚detské jasle‘, *themutni dotacija* ‚štátna dotácia‘). Oveľa častejšie sa však bežný význam rómskeho slova v dvojslovnom termíne obohacuje o ďalšie viac alebo menej príbuzné významy, ale aj o nepríbuzné významy. Napríklad substantívum *than* ‚miesto‘, ‚domov‘ nadobúda ako súčasť odborného termínu aj príbuzné významy ‚priestor‘ (*administrativno than* ‚administratívny priestor‘), ‚plocha‘ (*odačhavno than* ‚odstavná plocha‘) či ‚územie‘ (*ba-*

ropaňakero than ‚inundačné územie‘), no v odbornom termíne *bibachtalo than* ‚havarijný stav‘ má význam ‚stav‘. Lexéma *sikhaviben*, ktorej v slovníkoch zodpovedá slovenský ekvivalent ‚(po)učenie‘ (popri ‚úkaz; znamenie‘), v terminologickom slovníku nadobúda význam ‚vzdelávanie‘ (*adaptačno sikhaviben* ‚adaptačné vzdelávanie‘). Podobne druhý komponent v termíne *epidemiologicko sikhliiben* ‚epidemiologická štúdia‘ má v K³ slovníku ekvivalent ‚učenie‘. K obohacovaniu pôvodného významu dochádza rovnako aj pri adjektívach. Napríklad *agorutno* v H ‚krajný; posledný‘ má v dvojslovnom termíne nasledujúce významy: *agorutno prijemcos* ‚konečný príjemca‘, *agorutno fizicko stavos* ‚pôvodný fyzický stav‘. V termíne *bibachtalo than* ‚havarijný stav‘ sa význam už aj tak mohovýznamového adjektíva *bibachtalo* (v H ‚nešťastný‘, ‚nepožehnaný‘; ‚neprístojný‘; ‚zlý‘, ‚ničomný‘; ‚nebezpečný‘, ‚neblahý‘; ‚neužitočný‘) rozširuje o ďalší význam ‚havarijný‘. Lexikálny význam rómskeho komponentu dvojslovného termínu býva často značne posunutý oproti významom uvedeným v slovníkoch, dokonca s ním vôbec nesúvisí. Napríklad pri lexéme *džidaripen* v termíne *dočasno džidaripen* ‚dočasné používanie‘ sa v K uvádza ekvivalent ‚obživa‘; ‚výživa‘. Rovnaký význam sa uvádza aj v H, kde však je tvar *džidariben*. Oba tvary uvedeného abstraktného substantíva sú odvodené od slovesa *džidarel* ‚živiť‘, pričom ekvivalentom slovenského slovesa ‚použiť‘ je v H *použivinel*, reg. *chasňarel*, v K *chasňarel*. Podobne priamym významom abstraktného substantíva *mukhlipen* uvedeným v slovníku je v H ‚zvyšky jedla‘, ale v termíne *posudkos pal mukhlipen* ‚posudok o odkázanosti‘ má toto slovo celkom odlišný, nesúvisiaci význam ‚odkázanosť‘. K takýmto posunom vo význame, niekedy značným, dochádza aj pri adjektívach. Napr. slovníkový význam adjektíva *darangutno* je v K ‚bojzlivý‘ (od *dar* ‚strach‘, *daral* ‚báť sa‘), no v odbornom termíne sa používa vo význame ‚nebezpečný‘ (*darangutni latka* ‚nebezpečná látka‘).

Niekedy odborný termín obsahuje rómske slovo v rozšírenom význame aj v takých prípadoch, keď sa v bežnej lexike zachytenej v slovníkoch uvádza iné slovo ako ekvivalent slovenského slova. Napríklad k slovenskému termínu ‚pobyť‘ sa v K, H, aj v B uvádza rómsky ekvivalent *ačhiben*, no v terminologickom slovníku je dvojslovný termín ‚prechodný pobyt‘ ako *prechodno bešiben*, pričom priamym významom slova *bešiben* je slovenský ekvivalent v K ‚sídlo, usadlosť, bývanie‘, v H ‚bývanie; obydlie, osada, sídlisko‘. Podobným príkladom je termín *krovakeri bar* ‚krovitý porast‘. V K nájdeme aj pomenovanie *baradžipen* ‚porast‘, pričom slovenským ekvivalentom k pomenovaniu *bar* je v K ‚ohrada‘.

Vo viacerých prípadoch sa autori pri vytváraní termínu, či už jednoslovného alebo viacslovného, pokúsili dotvoriť domáci náprotivok k slovenskému termínu prostredníctvom neologizmu (Ráčová, 2000). Pri utváraní neologizmov je motivácia niekedy viac, inokedy menej zreteľná. Neologizmy sú najčastejšie utvorené

³ V odkazoch na slovníky sa používajú skratky K pre slovník A. Koptovej a M. Koptovej, H pre slovník M. Hübschmannovej et al. a B pre slovník J. Berkyho et al.

odvodzovaním. Napríklad neologizmus *chabiben* v termíne *školakero chabiben* ‚školské stravovanie‘ je odvodený pomocou sufixu *-iben* od substantíva *chaben* ‚jedlo, pokrm‘. Derivácia sa uplatňuje napr. pri tvorbe nových pomenovaní osôb ako *geñibnaskero* ‚čitateľ‘ < *geñiben* ‚čítanie‘, niekedy ju sprevádza zmena slovného druhu ako napríklad v termíne *irišagutno* ‚zapisovateľ‘ < *irišagutno* ‚zapísaný‘, *irišagos* < ‚písanie‘. Derivačnú motiváciu spolu so sémantickou motiváciou nájdeme v neologizme *avričhiviben* ‚odpad‘ < *avri* ‚von‘ + *čhivel* ‚hodiť‘ = ‚vyhodiť‘. Termín *šeral'ipen* v dvojslovnom pomenovaní *krizovo šeral'ipen* ‚krízové riadenie‘ vznikol spojením derivácie a sémantickej motivácie (metonymie): *šeral'ipen* ‚riadenie‘ < *šeralo* ‚predstavený‘ < *šer* ‚hlava‘. Podobne termín *oprethodo* ‚nadiadený‘ < *opre* ‚hore‘ + *thodo* ‚položený; stanovený, pridelený‘. No pri niektorých neologizmoch zreteľná motivácia chýba. Ako príklad môže poslúžiť neologizmus *čhind'ipen* ‚nesúlad‘. Tento termín sa v K nachádza vo význame ‚podlomenie, zrezanie‘, v H ‚jazva‘ < *čhinel* ‚krájať, rezať; sekať‘. Nezreteľnú motiváciu má aj odborný termín *telethod'ipena* ‚podmienky‘ v dvojslovnom termíne *balvaleskere telethod'ipena* ‚poveternostné podmienky‘ utvorené od adjektíva *telethodo* ‚podriadený‘ a mnohé ďalšie.

Medzi polokalky treba zaradiť aj jednoslovné termíny, ktorých význam modifikujú prevzaté prefixy. Napríklad neologizmus *thoviben* (< *thovel* ‚položiť; priložiť; dať‘) rozšírený o prevzaté predpony nadobúda nasledujúce významy: *podthoviben* ‚podmienka‘, *prithoviben* ‚prípojka‘; ‚príspevok‘ *rozthoviben* ‚rozmiestnenie‘, *zathoviben* ‚vrstva‘, ‚založenie‘, ‚zriadenie‘.

KALKY

Viacslovné odborné termíny sa utvárajú aj kalkovaním, teda prekladom slovenských termínov. Vznikajú tak nehybridné viacslovné pomenovania utvorené z rómskych slov. Podobne ako pri polokalkoch, rómske slovo sa v termíne môže nachádzať v slovníkovom význame, v rozšírenom význame, alebo ním môže byť neologizmus vytvorený z rómskych základov. Napríklad dvojslovný termín *lovengero zoral'ipen* ‚finančná spoľahlivosť‘ je utvorený z rómskeho adjektíva *lovengero*, ktorého pôvodný význam ‚peňažný‘ sa rozšíril o príbuzný význam ‚finančný‘, a slovníkový význam abstraktného substantíva *zoral'ipen* ‚sila; moc; pevnosť, tuhosť, prenesene aj odhodlanosť‘ sa rozšíril o význam ‚spoľahlivosť‘. Oba komponenty sú neologizmy napr. v termíne *darangutno avričhiviben* ‚nebezpečný odpad‘.

TROJSLOVNÉ TERMÍNY

Podobný charakter ako dvojslovné termíny majú aj trojslovné termíny. Ojedinele ich tvoria buď čisto prevzaté slová (*krajoskero dopravakero urados* ‚krajský dopravný úrad‘), alebo čisto rómske slová (*bijekhetano solachardo ajsipen* ‚bezpo-

dielové vlastníctvo manželov', *zaarakhardo pašal'ipnaskero koter* ,chránená krajinná oblasť'), ale najčastejšie sú to čiastočné kalky (*dočasno ačhavibnaskero priačhiben* ,dočasné stavebné povolenie', *centralno lovengero kher* ,centrálna banka').

PREDLOŽKOVÉ VÄZBY VO VIACSLOVNÝCH TERMÍNOCH

Popri jednoslovných a viacslovných termínoch vznikajú aj termíny obsahujúce predložky. Zvyčajne je to v prípadoch, keď má termín viac ako dva komponenty (*druhos vaš daňakero keriben* ,druh daňovej činnosti', *sprava vaš gaveskero barvalipen* ,správa obecného majetku', *čudalno chasňariben predal thanesekro drom* ,osobitné používanie miestnej komunikácie', *osobitno prikeriben ko uplatňiben ki daňa* ,osobitná úprava uplatňovania dane'). Výnimkou však nie je ani predložková väzba v dvojslovnom termíne (*emisia vaš hangos* ,emisia zvuku', *overovatel'is ki zapisničica* ,overovateľ zápisnice') a pod.

OPISY

Niektorým slovenským termínom zodpovedá v rómskom terminologickom slovníku opis, napríklad *manuš so po'inel* (človek, čo platí) ,platiteľ'; *manuš so del* (človek, čo dáva) ,poskytovateľ', *manuš so anglal ker'da avričhiviben* (človek, čo vyrobil odpad) ,pôvodca odpadu', *sikh'l'ariben sar te lekhavel* (poučenie ako napísať) ,poučenie na vyplnenie', *cikňi chaňig so mel'arel luftos* (malý zdroj, čo znečisťuje ovzdušie) ,malý zdroj znečisťovania ovzdušia' a pod.

NEJEDNOZNAČNOSŤ A NEUSTÁLENOSŤ RÓMSKEJ ODBORNEJ TERMINOLÓGIE

Pre analyzované rómske termíny je charakteristická veľká nejednoznačnosť a neustálenosť. K nejednoznačnosti odborných termínov prispieva používanie mnohovýznamových slov, navyše často obohatených o ďalšie významy. Popri už vyššie uvedených príkladoch to možno v skratke ilustrovať na mnohovýznamovom substantíve *koter/kotor* (v H ,kus; diel; podiel; časť; štvrt'; záplata; doba, obdobie'), ktoré má v dvojslovnom termíne aj ďalšie významy, napr. *dromeskero kotor* ,cestný orgán', *vachtoskero kotor* ,časový úsek', *koter andre čhavorikaňi cikňi škola* ,oddeľovanie v detských jasliach', *koter (andro daňovo priznaňje)* ,oddiel (v daňovom priznaní)', *odrachindo koter* ,odpočítateľná položka' a ďalšie.

Nejednoznačnosť viacslovného termínu osobitne vystupuje do popredia pri jeho utvorení pomocou abstraktného substantíva *keriben* odvodeného od kategoriálneho slovesa *kerel* ,robiť'. Toto veľmi všeobecné abstraktné substantívum v spojení s určujúcim komponentom nadobúda celú škálu významov: ,činnosť' (*zarodkerdo keriben* ,zárobková činnosť'), ,používanie' (*obmedziben ko keriben* ,obmedzenie po-

užívania‘), ‚spôsobilosť‘ (*obmedziben ko keriben le čačikane ukonenca* ‚obmedzenie spôsobilosti na právne úkony‘), ‚opatrenie‘ (*arakhbnaskero keriben* ‚ochranné opatrenie‘), ‚konanie‘ (*konkurzno keriben* ‚konkurzné konanie‘), ‚obsluha‘ (*keriben kharatar aparatos* ‚obsluha zariadení‘), ‚obstarávanie‘ (*karibnaskeri cena* ‚obstarávacia cena‘), ‚riešenie‘ (*technicko keriben* ‚technické riešenie‘), ‚služba‘ (*opatrovateľsko keriben* ‚opatrovateľská služba‘), ‚spôsob‘ (*chulajipnaskero keriben* ‚hospodársky spôsob‘), ‚nakladanie‘ (*pořiben vaš keriben le odpadoha* ‚poplatok za nakladanie s odpadom‘), ‚úprava‘ (*opruno keriben* ‚povrchová úprava‘, *pařutno keriben* ‚vodárenská úprava‘), ‚pôsobnosť‘ (*gaveskero keriben* ‚pôsobnosť obce‘), ‚užívanie‘ (*čačipen pedal dodžido keriben* ‚právo doživotného užívania‘), ‚plnenie‘ (*dochudňardo vaš keriben* ‚prijemca plnenia‘), ‚výroba‘ (*phuvakero keriben* ‚poľnohospodárska výroba‘), ‚úkon‘ (*peskroobslužno keriben* ‚samoobslužný úkon‘), ‚tvorba‘ (*keriben pro prikerdo koter* ‚tvorba opravnej položky‘), ‚príprava‘ (*odborno keriben* ‚odborná príprava‘) a ďalšie.

Dostatočne rozlišujúco nepôsobí ani spojenie abstraktného substantíva *keriben* s bližšie určujúcim slovom. Napr. bez širšieho kontextu sa nedá určiť, či má termín *gaveskero keriben* význam ‚pôsobnosť obce‘, ‚činnosť obce‘, ‚konanie obce‘, ‚opatrenie obce‘ a pod.

Nejednoznačnosť odborného termínu spôsobuje aj vysoká homonymia tvarov adjektív vo funkcii určujúceho komponentu vo viacslovnom pomenovaní. Napríklad adjektívum *odrachindo* môže mať význam ‚odpočítaný‘ (*odrachindi daņa* ‚odpočítaná daň‘) aj ‚odpočítateľný‘ (*odrachindo koter* ‚odpočítateľná položka‘), adjektívum *pořibnaskero* má význam ‚platový‘ (*pořibnaskeri trjeda* ‚platová trieda‘) aj ‚platočný‘ (*pořibnaskero vimeris* ‚platočný výmer‘), *iribnaskero* môže mať význam ‚písací‘ (*iribnaskero aparatos* ‚písací stroj‘), ‚písarský‘ (*iribnaskeri buři* ‚písarska práca‘) aj ‚písomný‘ (*iribnaskeri forma* ‚písomná forma‘) a pod.

Popri nejednoznačnosti odborných termínov, a teda ich sťaženej reprodukovateľnosti, je pre analyzovanú rómsku odbornú terminológiu príznačná aj vysoká miera neustálenosti. Tá sa prejavuje už pri adaptácii prevzatí zo slovenčiny, ktoré sa stávajú jej súčasťou. Napríklad v ortografii sa nedôsledne adaptujú slovenské dvojhlasý (*emisija/emisija*, *porjadkos/poriadkos*, *prjestupkos/priestupkos*), graféma *x* (*praxa/praksa* ‚prax‘, *telexaxos* ‚telexax‘, *exekutoris* ‚exekútor‘), nedochádza vždy k zjednodušovaniu geminát (*preddavkos* ‚preddavok‘), pri ortoepickej adaptácii sa dôsledne nezaznačuje mäkká výslovnosť (*dedičis* ‚dedič‘). V terminologickom slovníku sa dôsledne nezachováva ani pravidlo, že prevzaté adjektíva sa integrujú do rómciny pomocou sufixu *-o* v mužskom aj ženskom rode (*učtovňi kniřka* ‚účtovná kniha‘, *vkladno kniřka* ‚vkladná kniřka‘, *uradňi čhib* ‚úradný jazyk‘).

Veľká neustálenosť je zjavná aj pri tvorbe termínov. Prejavuje sa vo výskyte rozličných podôb pomenovania alebo odlišných pomenovaní toho istého obsahu, pričom môže ísť o celé viacslovné pomenovanie alebo len o jeho časť. Napríklad pri viacerých pomenovaniach jedného myšlienkového obsahu v terminologickom slov-

níku nájdeme prevzaté slovo a neologizmus: *hodnota/bararipen* s významom ‚hodnota‘ (*lovensgeri hodnota* ‚finančná hodnota‘ – *nahradno bararipen* ‚náhradná hodnota‘), alebo *banka/lovensgero kher* s významom ‚banka‘ či *verejno/sakoneskero* s významom ‚verejný‘ (*verejno pañutno* ‚verejný vodovod‘ – *sakoneskeri kanalizacija* ‚verejná kanalizácia‘) a mnohé ďalšie. Inokedy sa popri prevzatom slove a neologizme objavuje aj bežné slovníkové slovo, často v obohatenom význame: *avričhiviben*, *odpados*, *džungipen* (‚špina, smetie‘) ‚odpad‘ (*bibachtalo odpados* ‚nebezpečný odpad‘, *avričhivibnaskero katalogos* ‚katalóg odpadu‘, *žužardi pal džungale paña* ‚čistička odpadových vôd‘), alebo sa popri prevzatom slove použije aj rómske slovo s rozšíreným významom: *majetkos/barvalipen/chulajišagos* ‚majetok‘ (*gaveskero majetkos* ‚majetok obce‘, *hmotno barvalipen* ‚hmotný majetok‘, *sprava themeskero chulajišagos* ‚správa majetku štátu‘), *zdrojos/čaňig* ‚zdroj‘ (priamy význam pomenovania *čaňig* je ‚studňa‘) a pod.

Ďalším príkladom neustálenosti je utvorenie viacerých neologizmov na pomenovanie jedného myšlienkového obsahu. Napríklad ekvivalentom k slovenskému termínu ‚spôsobilosť‘ sú neologizmy *džanlipen*, *džanliben*, *ajsipen*, *moresiben*, ale aj všeobecné abstraktné substantívum *keriben*: *odborno džanlipen/džanliben/ajsipen* ‚odborná spôsobilosť‘, *telesno moresiben* ‚telesná spôsobilosť‘, *obmedziben ko keriben le čačikane ukonenca* ‚obmedzenie spôsobilosti na právne úkony‘.

Alebo naopak, jedným termínom sa označuje viacej významovo príbuzných, ale aj významovo nepríbuzných myšlienkových obsahov. Napríklad pomenovanie *keribnaskero* odvodené od abstraktného substantíva *keriben* sa používa vo význame ‚prevádzka‘ (*keribnaskeri pro phuvakere komunikaciji* ‚prevádzka na pozemných komunikáciách‘), ‚prevádzkareň‘, ‚prevádzkovateľ‘ (*motoriskero keribnaskero* ‚prevádzkovateľ vozidla‘), ‚prevádzkový‘ (*keribnaskero d'ivesutno* ‚prevádzkový denník‘). Termínom *džanlipen* sa pomenúva ‚predpoklad‘ (*manušeskero džanlipen* ‚osobnostný predpoklad‘), ‚spôsobilosť‘ (*odborno džanlipen* ‚odborná spôsobilosť‘), ‚oznámenie‘ (*džanlipen pal o agorisardo zarodkeriben* ‚oznámenie o ukončení podnikania‘), ‚znalosť‘ (*odborno džanlipen* ‚odborná znalosť‘). Alebo termín *rodkeriben* označuje ‚podnikanie‘ aj ‚bádanie‘, termín *mukhlipen* pomenúva ‚odkázanosť‘ aj ‚povolenie‘. Termínom *ajsipen* sa označuje ‚vlastníctvo‘ (*priemiselno ajsipen* ‚priemyselné vlastníctvo‘) aj ‚spôsobilosť‘ (*odborno ajsipen* ‚odborná spôsobilosť‘), adjektívum *zaarakhardo* sa používa vo význame ‚chránený‘ (*zaarakhardo than/kvitkos/džviro* ‚chránené územie/rastlina/živočích‘ aj ‚zabezpečovací‘ (*zaakharde buľa* ‚zabezpečovacie práce‘) a pod.

Na neustálenosť rómskej terminológie ďalej poukazuje aj používanie variantných podôb termínov na pomenovanie rovnakého obsahu, napríklad: *iribnaskeri forma* ‚písomná forma‘ oproti *irindi informácia* ‚písomná informácia‘ alebo *daňovo povinos'ta* popri *daňakeri povinos'ta* ‚daňová povinnosť‘, *daňovo bonusis/daňakero bonusis* ‚daňový bonus‘, *džiduno pašalipen* popri *dživipnaskero pašalipen* ‚životné prostredie‘ a mnohé ďalšie.

Na druhej strane stojí za povšimnutie, že zriedkavo sa v terminologickom slovníku odlišnými tvarmi adjektíva rozlišuje sémantická motivácia pomenovania. Napríklad *plinovo spotrebičis* ‚plynový spotrebič‘ (teda spotrebič na plyn) oproti *plinoskero chulajipen* ‚plynové hospodárstvo‘ (teda hospodárstvo súvisiace s plynom), *pitno paňi* ‚pitná voda‘ (voda, ktorú možno piť) oproti *pijlo režimos* ‚pitný režim‘ (príjem tekutín).

ZÁVER

Výraznou črtou rómskej administratívno-právnej odbornej terminológie v analyzovanom slovníku je veľké množstvo prevzatí zo slovenčiny integrovaných do rómskeho jazyka prostredníctvom ortograficko-ortoepickej, morfematickej a morfolologickej adaptácie. Slovenské prevzatia slúžia ako samostatné termíny alebo sú súčasťou viacslovných pomenovaní, najčastejšie dvojslovných – polokalkov. Výnimkou nie je ani ich použitie v trojslovných termínoch a vo viacslovných termínoch obsahujúcich predložkovú väzbu. Rómske slová v analyzovaných termínoch majú buď priamy slovníkový význam, alebo sú použité v rozšírenom význame. Pomerne početné sú aj neologizmy. Charakteristickou črtou analyzovanej terminológie je homonymia tvarov adjektív. Ďalšou charakteristickou črtou je pomerne vysoká miera neustálenosti, o ktorej svedčia už nedôslednosti pri integrovaní prevzatí, ale najmä používanie rozličných termínov na pomenovanie rovnakého myšlienkového obsahu, jedného termínu na označenie viacerých myšlienkových obsahov a variantných podôb termínu na pomenovanie rovnakého obsahu.

Bibliografia

BERKY, Ján – PROKOP, Jozef st. – STOJKA, Michal: Slovensko-rómsky, rómsko-slovenský slovník. Bratislava: Štúdio -dd- 1996. 636 s.

CINA, Stanislav – KALIÁŠ, Štefan – SAMKO, Milan – RUSNÁKOVÁ, Jurina – ADAM, Matej: Slovensko-rómsky terminologický slovník. Bratislava: Úrad splnomocnenca vlády pre národnostné menšiny 2012. 135 s. Dostupné na: http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/5957_slovensko-romsky-terminologicky-slovník.pdf.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena – ŠEBKOVÁ, Hana – ŽIGOVÁ, Anna: Romsko-český a česko-romský kapesní slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1991. 651 s.

KOPTOVÁ, Anna – KOPTOVÁ, Martina: Slovensko-rómsky, rómsko-slovenský slovník. Slovačiko-romano, romano-slovačiko lavustik. Slovačiqo-rromano, rromano-slovačiqo lavustik. Košice: Lartarto, s. r. o., 2011. 814 s.

RÁCOVÁ, Anna: Rómske základy ako zdroj neologizácie v slovenskej karpatskej rómčine. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2000, s. 45 – 51.

RÁCOVÁ, Anna: The First Use of the Romani Language in Government Documents in Slovakia. In: Asian and African Studies, 2010, Vol. 19, No 2, pp. 331 – 343.

RÁCOVÁ, Anna: Abstract Nouns in Slovak Romani. In: *Asian and African Studies*, 2012, Vol. 21, No 2, pp. 125 – 151.

RÁCOVÁ, Anna: Uplatňovanie rómčiny ako jazyka národnostnej menšiny na Slovensku. Introducing Romani as a National Minority Language in Slovakia. In: *Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch: zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch konanej 21. – 22. 5. 2014 v Bratislave*. Eds. J. Wachtarczyková – L. Satinská – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2015a, s. 302 – 319.

RÁCOVÁ, Anna: Tvorenie abstraktných názvov deja v slovenskej rómčine. In: *Jazykovedné štúdie XXXII. Prirodený vývin jazyka a jazykové kontakty*. Eds. K. Balleková – L. Králik – G. Múcsková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2015b, s. 446 – 454.

VÍCESLOVNÉ LEXIKÁLNÍ JEDNOTKY V LEXIKONU A V TEXTU

ZDEŇKA OPAVSKÁ

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha, Česká republika

OPAVSKÁ, Zdeňka: Multi-word lexical units in the lexicon and in the text. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 473 – 485.

Abstract: The paper deals with lexical collocations in speech, the fact whether they are reproduced as “prefabricates” or formed ad hoc, for the sake of a given situation. It concentrates on their position in the language system and in the text. The compilation of the *Academic Dictionary of Contemporary Czech* has revealed that the relation langue – parole has to be solved not only in case of multi-word lexical units that are formed syntactically from not fixed collocations (cf. *Chapters from the Dictionary-making Principles of the Academic Dictionary of Contemporary Czech*, 2016), but also in case of multi-word units that are coined by a) derivation from non-phraseological multi-word expressions (*akrobatické lyžování – akrobatický lyžař – akrobatická lyžařka; hlubinná ekologie – hlubinný ekolog – hlubinná ekoložka; pozitivní diskriminace – pozitivně diskriminovat*), b) transformation of phrasemes (*vypouštět pokusné balonky – pokusný balonek; nosit sovy do Atén – nošení sov do Atén; střelit /střílet od boku – střelba od boku – střelení od boku*). These processes result in units belonging to the lexicon (= stable, fixed) or units formed ad hoc for the sake of the text (= unstable, not fixed, produced in speech). The aim of the paper is to analyse these processes and their results, and to solve the way of lexicographic treatment of multi-word lexical units coined by derivation and transformation in the *Academic Dictionary of Contemporary Czech*.

Key words: collocations, multi-word lexical units, derivation, transformation, system, text, monolingual dictionary

ÚVODEM

Problematikou nominalizace, syntaktické derivace, transpozice a nominace, otázkou vztahu textových a lexikonových jednotek, otázkou vztahů slovtvorby a textu se Klára Buzássyová zabývala v mnoha svých pracích a studiích (např. Buzássyová, 1974, 1982, 1993a, 1993b; 2000a, 2000b; Horecký – Buzássyová – Bosák et al., 1989). V centru jejího zájmu stála oblast jednoslovných pojmenování, především pak transpoziční deriváty (dějové názvy a názvy vlastností). Abstraktním lexikem a jeho dynamikou se nezabývala pouze po stránce lexikologické, ale také po stránce lexikografické. Výsledky jejího hlubokého a soustavného bádání se promítly do koncepce a zásad zpracování *Slovníku současného slovenského jazyka* (2006 –), jehož je K. Buzássyová spoluautorkou a jehož byla po první dva díly společně s Alexandrou Jarošovou hlavní redaktorkou.

Při výzkumu oblasti víceslovných nominací (víceslovných pojmenování [sousloví] a frazémů) a jejich lexikografickém zpracování ve výkladovém slovníku (všeobecném

nebo speciálním) se ukazuje, že i v této oblasti lze nalézt typy, v nichž nacházíme určitou paralelu k jednoslovné slovtvorbě, a to nejen transpoziční, ale také mutační a modifikační. Máme zde na mysli derivovaná sousloví a frazémové transformace. Jejich problematika a otázce jejich lexikografického zpracování je tento příspěvek věnován.

1. ZPRACOVÁNÍ VLJ V ASSČ

Akademický slovník současné češtiny (dále ASSČ), vznikající od r. 2012 v oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., si za jeden ze svých cílů vytkl klást „větší důraz na autonomnost lexému“, jak se uvádí v *Kapitolách z koncepce ASSČ* (Kochová – Opavská, 2016, s. 15). Pro lexikografické zpracování oblasti víceslovných lexikálních jednotek (dále VLJ) to znamená, že je kladen větší důraz na zpracování VLJ jako samostatných jednotek, tj. jednotek opatřených výkladem významu a exemplifikací, než tomu bylo v předcházejících výkladových slovnících, v *Slovníku spisovného jazyka českého* a v *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Zároveň je však tato reflexe samostatnosti víceslovných lexémů korigována dvěma faktory: 1) ASSČ je všeobecný výkladový slovník středního rozsahu, jehož makrostrukturním východiskem je jednoslovný lexém, 2) VLJ tvoří mimořádně rozsáhlou a velmi heterogenní skupinu. Proto není možné všechny VLJ, které jsou v ASSČ zachyceny, opatřit výkladem významu a exemplifikací,¹ nýbrž je třeba přistupovat k VLJ diferencovaně, na škále. Lexikografické zpracování VLJ se tak pohybuje od heslářové položky s úplným lexikografickým zpracováním přes „subheslo“, které je uvedeno v určité části jednoslovného hesla a zahrnuje úplné nebo částečné lexikografické zpracování,² po pouhou registraci VLJ v exemplifikační části jednoslovného hesla.³ Kritérii, jimiž se řídí forma slovníkového zpracování dané VLJ v ASSČ jsou: 1) typ + podtyp VLJ (za základní typy VLJ se pokládají sousloví,⁴ frazémy, víceslovná synsémantika a citoslovce; v jejich rámci se vymezují podtypy⁵), 2) lexikografické kritérium potřebnosti výkladu (z lexikologického hlediska se tu jedná o otázku

¹ To by byl mimořádně obtížný úkol i pro velký výkladový slovník. Podobně i speciální jazykové výkladové slovníky (neologické, frazeologické ap.) mají své limity.

² VLJ jsou podle svého (pod)typu uváděny s výkladem významu i exemplifikací nebo pouze s výkladem významu.

³ Jako součást slovníkového hesláře jsou podávány víceslovné přejímky a citátové výrazy. Součástí hesláře se stávají i ty VLJ, které jsou víceslovnými variantami k jednoslovným jednotkám, neboť jsou spolu s nimi uváděny v záhlaví dané heslové stati. Jiné typy VLJ jsou umístěny v heslové stati jednoslovného hesla – komponentu VLJ: a) jako „subheslo“ ve speciální, graficky vyčleněné souslovné nebo frazémové zóně či zóně určené pro víceslovná synsémantika a citoslovce (podle charakteru VLJ umístěné na konci exemplifikace daného významového odstavce nebo na konci celého hesla), b) jako podheslí uvedené ve významovém odstavci společně s jednoslovnou lexikalizovanou elipsou víceslovného výrazu, c) v exemplifikaci dané lexie.

⁴ V české odborné literatuře jsou pro označení nefrazémových lexikálních jednotek užívány různé názvy (sousloví, víceslovné pojmenování, sdružené pojmenování). V tomto příspěvku užíváme pojmenování sousloví a víceslovná pojmenování promiskue.

⁵ Viz Kochová – Opavská, 2016, s. 163 – 176.

sémantické (ne)rozložitelnosti, (ne)idiomaticčnosti, (ne)kompozicionality významu.⁶ Ty VLJ, které splňují lexikografické kritérium potřebnosti výkladu, tj. jejich význam nevyplývá ze (slovníkových) významů jejich složek, jsou ve slovníku vykládány, popř. též exemplifikovány,⁷ a jsou tedy zpracovávány formou samostatných hesel, resp. subhesel. K zásadám zpracování víceslovných lexémů podrobně viz Kochová – Opavská, 2016, s. 163 – 176; ke zpracování synsémantik a citoslovcí, včetně jejich víceslovných typů viz *ibid.*, s. 134 – 144.

2. DERIVOVANÉ A TRANSFORMOVANÉ VLJ JAKO SPECIÁLNÍ LEXIKOLOGICKÝ A LEXIKOGRAFICKÝ TYP

Výše nastíněné základní principy zpracování VLJ umožňují zaujmout specifický lexikografický přístup k jednotlivým typům VLJ, včetně těch, které dosud stály spíše na okraji zájmu české všeobecné výkladové lexikografie, i když speciální lexikografie (v českém prostředí zejména frazeografie a neografie) je již dříve zkoumala a popisovala. K typům stojícím zatím na okraji zájmu všeobecných výkladových slovníků náleží i nefrazeologické a frazeologické víceslovné kolokace, které jsou motivovány/fundovány jinými VLJ. Jedná se o derivovaná sousloví (*akrobatické lyžování: akrobatický lyžař – akrobatická lyžařka; hlubinná ekologie: hlubinný ekolog – hlubinná ekoložka; pozitivní diskriminace: pozitivně diskriminovat*) a frazémové transformace (*vypustit pokusný balonek, vypouštět pokusné balonky – pokusný balonek; střelit/střílet od boku – střelba od boku – střelení od boku; nosit sovy do Atén – nošení sov do Atén*).⁸ Výsledkem těchto procesů mohou být jak jednotky náležející do lexikonu (tj. ustálené ve formě i významu a v řeči reprodukováné), tak jednotky vznikající ad hoc pro potřeby textu (tj. neustálené, v řeči produkované). Vzhledem k tomu, že se v ASSČ věnuje zvýšená pozornost zpracování oblasti VLJ, jak bylo řečeno výše, bylo nutné zaujmout postoj i ke zpracování uvedených typů. Znamená to odpovědět na otázku, zda se budou ve slovníku tyto typy registrovat, a pokud ano, tak jakým způsobem. V této souvislosti připomeňme, že ač je ASSČ všeobecný výkladový slovník, přirozeně čerpá i ze zkušeností a postupů speciální výkladové lexikografie. Jeho možnosti rozšiřuje také to, že je publikován elektronicky⁹ (i když v koncepci se počítá i s jeho knižní verzí).

⁶ Srov. přehledové, souhrnné studie o kolokacích a jejich povaze – Čermák, 2016; Klégr, 2016.

⁷ Platí, že exemplifikována jsou víceslovná synsémantika a citoslovce, velká většina frazémů a některé typy sousloví (víceslovné přejímky, sousloví synonymní s lexikalizovanou jednoslovnou elipsou, víceslovné varianty k jednoslovnému heslu). Naopak neexemplifikuje se většina sousloví (s výjimkami uvedenými výše) a část frazémů (parémie). Z důvodu urychlení práce na slovníku se v současnosti zvažuje redukce frazémové exemplifikace, např. jen na některé typy.

⁸ K pojmům-termínům frazeologická transformace a derivace viz dále.

⁹ Písmeno A bylo (v pracovní verzi) publikováno na internetu r. 2017 – <http://www.slovníkcestiny.cz>. Pracuje se na redakci písmena B, zčásti byla zredigována písmena C a Č, další písmena D – G jsou v autorském rukopisu (tj. v základním zpracování). Podoba uvedených hesel proto nemusí být konečná.

3. DERIVOVANÁ SOUSLOVÍ

3.1 Problematika derivativnosti sousloví (resp. víceslovných pojmenování) byla v české lexikologii a lexikografii zkoumána především v souvislosti s výzkumem neologismů (*Nová slova v češtině. Slovník neologismů. 1.*, 2000, dále SN1; *Nová slova v češtině. Slovník neologismů. 2.*, 2005, dále SN2). Olga Martincová (2000, 2005) v návaznosti na starší práci Jána Horeckého (1957)¹⁰ vymezuje tři typy nových víceslovných pojmenování, jejichž slovotvorným východiskem je jiné víceslovné pojmenování: 1) substantivní víceslovná pojmenování: dvouslovné názvy mužských a ženských osob vznikající z názvů sportovních disciplín, pracovních oborů nebo jiných činností, názvů politických stran, hnutí, názvů stavů ap.: *plážový volejbal* → *plážový volejbalista* → *plážová volejbalistka*; *dentální hygienistika* → *dentální hygienik* → *dentální hygienistka*; *protidrogový koordinátor* → *protidrogová koordinátorka*; *občanská demokracie* ‚Občanská demokratická strana‘ → *občanský demokrat*; *patologické hráčství* → *patologický hráč*; 2) adjektivní víceslovná pojmenování: vztahová adjektiva derivovaná z víceslovných substantivních pojmenování: *sametová revoluce* → *sametově revoluční* (*vůdce, studenti, Praha, listopadové dny*); autorka však připomíná, že „zůstává trvale otevřené, zda tato adjektiva je možné hodnotit jako dvouslovná, tj. jako spojení adverbia s adjektivem, zda není přiměřenější pokládat je za kompozita“ (Martincová, 2005, s. 228), 3) slovesná víceslovná pojmenování vznikající transpozicí dvouslovného substantivního pojmenování: *stavební spoření* → *stavebně spořit*, *penzijní připojištění* → *penzijně se připojistit*.

3.2 Uvedená typologie derivovaných sousloví měla svůj odraz i ve zpracování neologických slovníků SN1 a SN2. Substantivní a slovesná derivovaná víceslovná pojmenování v nich byla zpracována jako samostatná hesla. Ta však netvořila heslářové položky, ale byla po formální stránce uváděna pod svým prvním plnovýznamovým komponentem, např.:

letní příd.

letní biatlon sport. *sportovní disciplína kombinující střelbu z malorážky s terénním během, anebo s během na kolečkových lyžích, anebo s jízdou na horském kole*: dva závody v letním biatlonu; letní biatlon se teprve probíjí na výsluní světového sportu; mistrovství světa v letním biatlonu

letní biatlonista *kdo provozuje letní biatlon; kdo se věnuje letnímu biatlonu závodně (jako sportovní disciplíně)*: úspěch letních biatlonistů ze Zruče na mistrovství ČR; letní biatlonisté úspěšně zakončili sezonu

letní biatlonistka přechýl. *k letní biatlonista*: ziskem dvou bronzových medailí na domácím mistrovství, ve vytrvalostním závodě a ve štafetě, zakončila loňskou sezonu letní biatlonistka Jana Šusterová

¹⁰ V této studii byly odlišeny dva pojmenovací typy *stolní tenista* vs. *televizní technik*.

pozitivní [-ty-, -tý-] přísl.

pozitivní diskriminace *udílení různých výhod členům menšin, určitých sociálních skupin ap. z toho důvodu, že jde o příslušníka menšiny, sociální skupiny ap.:* pozitivní diskriminace při výběrovém řízení romských firem; pozitivní diskriminace žen; pozitivní diskriminace velkých států

pozitivně [-ty-, -tý-] přísl.

pozitivně diskriminovat *udělovat různé výhody členům menšin, určitých sociálních skupin ap. z toho důvodu, že jde o příslušníka menšiny, sociální skupiny ap.:* maďarské školství pozitivně diskriminuje menšinové žáky; znám spoustu Romů, kteří by se vám pěkně poděkovali, kdybyste je chtěli pozitivně diskriminovat; původní paragraf pozitivně diskriminuje absolventy vysokých škol

Vztahová adjektiva, která jsou fundována/motivována víceslovnými pojmenováními, byla v SN1 a SN2 traktována jako kompozita (v souladu se současnou prapropisnou kodifikací), např.

sametorevoluční přísl. *vztahující se k sametové revoluci, související s ní; jí vyvolaný:* sametorevoluční hrdinové se ztratili ze světel reflektorů; vyprchání sametorevoluční euforie Zejména v publicistice.

3.3 V ASSČ se při zpracování derivovaných sousloví uplatňují též lexikologicko-lexikografické kritéria, jaká se používají pro víceslovné jazykové jednotky obecně: ustálenost¹¹ (formy a významu), reprodukovatelnost a reprodukovatelnost spojení jako celku, resp. jeho dispozičnost (jednotka je součástí inventáře slovní zásoby), nominační platnost (lexikální jednotka má platnost pojmenování¹²), frekventovanost a rozšířenost v úzu (nezařazují se jednotky s nízkou frekvencí, jednotky vázané na jeden nebo několik málo zdrojů, vázané na úzce odbornou oblast ap.) a (ne)kompozičnost významu VLJ, z níž vyplývá (ne)potřebnost lexikografického výkladu.

Přijmeme-li interpretaci vztahových adjektiv utvořených z víceslovných pojmenování jako kompozit (např. *Mluvnice češtiny 1*, 1986; *Pravidla českého pravopisu*, 1993), pak je třeba se zabývat substantivními a slovesnými víceslovnými deriváty.

¹¹ Ke strukturním kritériím sloužícím pro zjištění ustálenosti víceslovného spojení souslovného i frazémového náleží zejména nemožnost zaměňovat nebo rozvíjet komponenty, přítomnost prvku s omezenou spojitelností, petrifikovanost některého z komponentů, neúplnost jeho morfologického paradigmatu, sémantický posun minimálně jednoho z komponentů spojení (Kochová – Opavská, 2016, s. 166). Je důležité připomenout, že se tyto rysy uplatňují u VLJ nikoli absolutně, ale graduálně. Ke kritériím pro zjištění ustálenosti VLJ srov. též Filipec – Čermák, 1985, s. 105; Ološtiak, 2011, 2015.

¹² Pro sousloví je charakteristická primární nominativní funkce, pro frazémy sekundární nominativní funkce, viz Kochová – Opavská, 2016, s. 66, srov. též Martinová, 2005, Machač, 1967. O pojmenovací funkci lze v širším smyslu hovořit i u synsémantik (viz *Nový encyklopedický slovník češtiny online*, heslo *Pojmenování*).

3.3.1 Derivované víceslovné názvy mužských osob jsou tvořeny na základě slovtvorné mutace z víceslovných názvů profesí, oborů, sportů, stran a hnutí, nemocí, stavů ap., derivované víceslovné názvy ženských osob vznikají především přechylováním z víceslovných mužských názvů. Jak upozorňuje O. Martincová, při odvozování těchto víceslovných pojmenování je formant „komplexní, u řídicího substantiva zahrnuje sufix s morfologickou charakteristikou, u určujícího adjektiva morfologické zformování podle principu kongruence“ (Martincová, 2005, s. 226).

Výzkum a analýza lexikálního materiálu prováděné při zpracování hesel v ASSČ potvrdily, že takto derivované víceslovné jednotky jsou v souladu se společenskou a komunikační potřebou pojmenovat osobu, která se danou profesí, sportem, činností ap. zabývá, je příslušníkem daného směru, uskupení, je nositelem nějakého stavu atd., tvořeny velmi pravidelně.¹³ Určení, zda se jedná o jednotku reprodukovanou, tj. o jednotku lexikonu, nebo (spíš) o jednotku řečovou, vytvořenou pro potřeby textu, se opírá o zjištění frekventovanosti, tj. opakovanosti v úzu. I když při porovnání frekvencí motivujících a motivovaných jednotek zjišťujeme, že frekvence motivantů je většinou výrazně vyšší, ukazuje se, že v řadě případů jsou derivované jednotky v jazykovém materiálu dostatečně doloženy, srov. frekvenci následujících výrazů v korpusu SYN v6: *akrobatické lyžování*: 2968x, *akrobatický lyžař*: 1335x, *akrobatická lyžařka*: 954x; *akrobatické skoky*: 880x, *akrobatický skokan*: 931x, *akrobatická skokanka*: 44x. Pochybnosti o zařazení do slovníku mohou budít zejména víceslovné přechýlené názvy, které mají nižší, ne však úplně nízkou frekvenci a jejichž užití je vázáno především na spojení s vlastními jmény. Je tomu tak např. u kolokace *centrální bankéřka* (SYN v6: 34x, srov. frekvence *centrální banka* 93 233x, *centrální bankéř* 4 503x) nebo *letecká akrobatka* (SYN v6: 16x; srov. frekvence *letecká akrobacie* 2 504x, *letecký akrobat* 988x). Nevázanost užití přechýleného víceslovného pojmenování pouze na jednu konkrétní osobu a výskyty kolokací s apelativy (např. *končí jí mandát centrální bankéřky*; *pozvání potvrdilo 25 vynikajících českých a československých leteckých akrobatek a akrobatů minulosti i současnosti*) sice ukazují na postupnou lexikalizaci těchto spojení, avšak jejich zařazení do slovníku je sporné.¹⁴ V některých případech nedoloženost, resp. minimální doloženost v jazykovém materiálu poukazuje na to, že (zatím) nebyla komunikační potřeba vytvořit názvy ženských, ale někdy i mužských osob. Srov. frekvenci výrazů v SYN v6: *akrobatický sjezd* 58x, *akrobatický sjezdař* 0x, *akrobatická sjezdařka* 1x; *hlubinná ekologie* 177x, *hlubinný ekolog* 38x, *hlubinná ekoložka* 0x.¹⁵

¹³ Srov. též sondu do tvoření víceslovných názvů v oblasti sportu, včetně derivovaných názvů osob – viz Pernicová (2014).

¹⁴ V pracovní verzi písmene A a v současnosti revidovaném rukopisu písmene B tyto jednotky zařazeny nejsou.

¹⁵ Tuto nedoloženost pojmenování mužských i ženských osob potvrzuje i webový korpus *Araneum Bohemicum III Maximum* (Czech, 17.04).

Lexikografické zpracování derivovaných pojmenování mužských a ženských osob v mnohém vychází ze zpracování tohoto typu v SN1 a SN2. Zároveň jsou v něm reflektovány a) způsob zpracování derivovaných jednoslovných názvů mužských i ženských osob v ASSČ (výklad lexikální perifrází u mužského pojmenování a výklad slovtvorným poukazem u přechýleného pojmenování), b) zásada potřeby výkladu (vychází se tu ze zásady: je-li motivant zpracován samostatně, jsou i jeho motiváty zpracovány jako samostatné jednotky; není-li víceslovný motivant zpracován samostatně, tj. je uveden volně v exemplifikaci u jednoslovného komponentu, jsou i jeho víceslovné deriváty uvedeny v exemplifikaci náležitého jednoslovného hesla).¹⁶

Samostatné zpracování víceslovných derivovaných mužských a ženských názvů osob v ASSČ lze ilustrovat na 1. významu hesla *akrobatický* a na heslech *akrobat*, *akrobatka*:

akrobatický [-ty-] příd. 1. (2. st. -ičtější) vztahující se k akrobacii, k akrobatům • příznačný, charakteristický pro akrobacii, pro akrobata, akrobaty: *akrobatické umění*; *akrobatický výkon*; *akrobatická sestava*; *předvedl nejakrobatičtější taneční prvek* □ *akrobatické lyžování* lyžařská disciplína zahrnující akrobatický sjezd, akrobatické skoky a skikros; *akrobatický lyžař* závodník v akrobatickém lyžování; *akrobatická lyžařka* přechýl.; *akrobatické skoky* lyžařská disciplína spočívající v předvedení různě náročných skoků s akrobatickými prvky, např. *salty*, *vruty*; *akrobatický skokan* závodník v akrobatických skocích na lyžích; *akrobatická skokanka* přechýl.; *akrobatický sjezd* lyžařská disciplína prováděná v uměle vytvořeném, silně členitém, hrbolatém terénu s předvedením několika skoků

akrobat -ta (3., 6. j. -tovi, -tu, 1. mn. -té, -ti) m. živ. <řec.> kdo se věnuje akrobacii: *cirkusový akrobat*; *akrobat na hrazdě*, *akrobat na kole*; *vystoupení akrobatů* □ *letecký akrobat* kdo provozuje leteckou akrobacii

► **akrobatka** -tky (2. mn. -tek) ž. přechýl.: *cirkusová akrobatka*; *akrobatka na laně*; *akrobatka předváděla krásná salta a přemety*

3.3.2 Situace u derivovaných víceslovných verbálních pojmenování je složitější. Tyto výrazy vznikají transpozicí ze substantivních víceslovných pojmenování, jejichž základ tvoří dějová jména tak, že „paralelně s transpozicí substantiva v sloveso (anebo směrem k němu) probíhá transpozice adjektiva v adverbium“ (Martincová, 2005, s. 229), např. *stavební spoření* → *stavebně spořit*, *sexuální harašení* → *sexuálně harašit*, *penzijní připojištění* → *penzijně se připojistit*, *pozitivní diskriminace* → *pozitivně diskriminovat*, *mimosoudní rehabilitace* → *být mimosoudně rehabilitován*.¹⁷ Transpoziční charakter procesu může vést k pochybám, zda se jedná o nominaci. Srov. námitku Martina Ološtiaka (2015, s. 377): „Takéto kolokácie

¹⁶ Podrobněji viz Kochová – Opavská, 2016, s. 171 – 172, 190.

¹⁷ Příklady byly převzaty ze studie O. Martincové (2005).

nepokládáme za lexikalizované, pretože nemajú pomenúvaciú platnosť, hoci vznikajú na základe slovo tvorno-syntaktickej analógie s VP a vyznačujú sa pevným slovosledom (s adverbium v antepozícii) (Martincová, 2000, s. 386). Pevný slovosled považujeme za reflex syntaktickej analógie so slovoslednou štruktúrou súvzťažného VP: „Přes uvedenou výhradu se domníváme, že zkoumané jednotky mají charakter pojmenování s lexikalizovaným významem; jejich význam je motivován významem celého motivujícího sousloví. Tak např. *stavebně spořit* neznamená spořit obecně na výstavbu bytu, domu ap., ale využít, využívat určitou formu spoření, viz výklad v SN2: ‚sjednat (si) a realizovat stavební spoření‘; podobně *penzijně se připojistit* je v SN2 vyloženo jako ‚sjednat si smlouvu na penzijní připojištění, realizovat penzijní připojištění‘. Zatímco se zpracováním motivujících substantivních pojmenování typu *pozitivní diskriminace*, *stavební spoření* ap. se v ASSČ počítá (stejně jako se zpracováním jiných frekventovaných sousloví potřebujících výklad), zůstává otevřené, nakoľik bude ASSČ registrovat (a tedy i zpracovávat) uvedené slovesné deriváty vzhľadom k jejich často nízké frekvenci (např. SYN v6: *pozitivní diskriminace* 2 001x, *pozitivně diskriminovat* 62x; *sexuální harašení* 783x, *sexuálně harašit* 23x; *stavební spoření* 3 042x, *stavebně spořit* 173x) a zda zpracování tohoto typu více-slovných derivátů nebude ponecháno na speciální slovníky.

4. FRAZÉMOVÉ TRANSFORMACE¹⁸ (FRAZELOGICKÉ DERIVÁTY)

4.1 V ASSČ jsou zachyceny všechny základní typy frazémů, tj. přirovnání, jmenné frazémy, slovesné frazémy a větné frazémy (včetně parémií), za předpokladu, že jsou dostatečně frekventované a uzualizované. Z uvedeného vyplývá, že se v ASSČ zpracovávají i ustálené frazémové transformace, resp. frazeologické deriváty. Jedná se o samostatné frazémy (tj. nikoli o varianty) vzniklé jako výsledek stejnojmenného procesu (tj. transformace), které se liší od východiskového frazému (báze) svou funkcí (syntaktickou platností), ale jsou s ní po stránce formální a sémantické spjaty (Čermák, 2007; Mlacek – Ďurčo et al., 1995), jinak též řečeno: rezultát „je své bázi formálně a sémanticky v různém stupni podobný“ (Čermák, 2007, s. 66).¹⁹

Frazémové transformace mohou mít charakter jak jednotek ustálených, tak neustálených, resp. poloustálených.²⁰ Transformační, resp. derivační změny mohou spočívat a) v derivační změně komponentu, např. *andělská trpělivost* – *andělsky trpěli-*

¹⁸ Dáváme zde přednost označení frazémové transformace, neboť určovat směr transformačního/derivačního procesu je velmi nesnadné.

¹⁹ K typologii transformací viz Filipec – Čermák, 1985, s. 223 – 228; Čermák, 2007, s. 66 – 72, k transformacím v rámci základních typů frazémů podrobněji viz též Čermákovy studie v *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (dále SČFI). K definici pojmů-termínů transformace, derivace frazému, frazeologický derivát viz Mlacek – Ďurčo et al., 1995.

²⁰ Viz Čermák, 2007, s. 374: „Řada transformací je poloustálená, tj. od své báze pravidelně vytvořitelná ad hoc, srov. např. adjektivizaci od frazému *bát se vystrčit hlavu*: *bojící se vystrčit hlavu* ap.“

vý, *plavat proti proudu* – *plavba proti proudu*, b) v paradigmatické změně ve struktuře komponentu, např. *dlouhá chvíle* – *z dlouhé chvíle*, c) v rozšíření spojení o další, funkčně odlišný komponent, např. *velká voda* – *přihrnout se jako velká voda*, *Scylla a Charybda* – *proplout mezi Scyllou a Charybdou*, viz Mlacek – Ďurčo et al., 1995.²¹

4.2 V SČFI byla transformacím různého typu (ustáleným i poloustáleným) věnována velká pozornost. Transformace (nominalizace, adjektivizace, verbalizace, adverbializace atd., dále komparativizace a propozicionalizace) byly uváděny jednak ve speciální části heslové stati daného frazému, jednak byly zpracovány jako samostatná hesla v příslušném svazku frazeologického slovníku (samostatné zpracování se týkalo transformací ustálených a frekventovaných).²² Viz např. zpracování slovesné, jmenné a přirovnávací transformace *nosit sovy do Athén*, *nošení sov do Athén*,²³ *to je jako nosit sovy do Athén*. Slovesný a komparativní frazém jsou podány jako samostatná hesla, nominalizace *nošení sov do Athén* je uvedena pouze v hesle *nosit sovy do Athén* v zóně určené pro transformace.

nosit sovy do Athén Nom nošení sov do Athén Komp to je jako nosit sovy do A. (čl. *ve snaze poučit zkušenějšího, přispět k nadbytku něčeho další částí ap.:*) *dělat zbytečnou a nesmyslnou práci*

to je j. nosit sovy do Athén (kniž – neutr; nepříz. říd) 0 ot, neg, imp, imp neg (*Člověk zvl. vzhledem k činnosti vlastní n. druhého snažící se dále něco dokonalého zlepšit, někomu zkušenému radit, poučovat ho ap.) to je zcela zbytečné, popř. pošetilé a směšné; to je marná a neúčinná snaha tam, kde jí (už) vůbec není zapotřebí.* ◊ Athény (a ovšem i bohyně Minerva = Athéna) měly ve znaku sovu. □ S (užší synonyma) marný, to je j. nosit dříví do lesa A (antonymum) potřebný, je toho třeba j. soli/chleba Cf (širší synonyma) to je j. nabírat vodu do síta, kázat hluchým stěnám, to je mlácení prázdné slámy A (angličtina) *it's l. carrying coals to Newcastle* / *owls to Athens* N (němčina) *das heißt Eulen nach Athen tragen* F (francouzština) *! c'est verser de l'eau dans la mer* R (ruština) *! это всё равно, что ездить в Тулу со своим самоваром*

4.3 ASSČ zdůrazňuje autonomní postavení VLJ jak po stránce nominační, tak po stránce lexikografické, pochopitelně však v intencích všeobecného výkladového

²¹ Příklady jsou převzaty z Mlacek – Ďurčo et al., 1995.

²² K výjimkám z tohoto pravidla patří slovesné transformace typu *dostat se do slepé uličky* – *být ve slepé uličce*. Z nich byla v SČFI formou samostatného hesla zpracována pouze jedna z transformací, i když jde o samostatné lexikální jednotky. K tomuto kroku bylo přistoupeno z úsporných důvodů; význam druhé (další) slovesné transformace si čtenář může na základě zpracované frazémové jednotky odvodit.

²³ V SČFI kolísá hodnocení frazémů *nosit sovy do Athén* a *nosit dříví do lesa* (a s nimi spojených transformací) mezi samostatnými frazémy a variantami. Srov. zpracování větné transformace *To je (jako) nosit dříví do Athén*. jako varianty k *To je (jako) nosit dříví*. – viz slovníkové lemma *To je (jako) nosit dříví do lesa / sovy do Athén*.

slovníku. Frazémy jsou zde zpracovávány jako samostatné lexikální jednotky,²⁴ tj. jsou opatřeny stylistickým kvalifikátorem, výkladem významu a ve většině případů i exemplifikací. Důraz na komplexnější zpracování však znamená vyrovnat se nejen s vnějšími zpracovatelskými faktory, jakým je např. (ne)dostatečnost materiálových zdrojů nebo časová náročnost prozkoumávání jazykového materiálu, ale také podrobněji řešit problematiku ustálenosti/neustálenosti. Ta se netýká pouze identity frazémů a jejich variantnosti, ale také frazémových transformací. Vzhledem k rozsahu a typu slovníku a k tomu, že ve struktuře frazémového hesla se nepočítá s vyčleněnou speciální zónou pro uvedení přehledu frazémových transformací (ustálených, poloustálených nebo neustálených), jako je tomu v SČFI, bude potřeba se při precizování koncepce hlouběji zabývat i touto problematikou. Lze ji ilustrovat na následujících příkladech: 1) transformace, které mají vzhledem ke svému (pravděpodobně) výchozímu frazému povahu komponentu (*vypustit pokusný balonek*, *vypouštět pokusné balonky* – *pokusný balonek*; *být bílý jako alabastr* – *bílý jako alabastr*; *koupat se na Adama* – *na Adama*), 2) transformace, které jsou založeny na celém frazému (*nosit sovy do Athén* – *nošení sov do Athén*; *střílet/střelit/vystřelit od boku* – *střelba od boku* – *výstřel od boku* – *střílení od boku*; *hrát si se slovíčky* – *hra se slovíčky* – *hraní (si) se slovíčky*). V případě prvního typu se jedná o redukci frazému. Je-li redukovaná transformace dostatečně frekventovaná,²⁵ je zpracována jako samostatné heslo v případě, že se jeho forma neshoduje s jeho podobou ve frazémové bázi, viz např. slovesný variantní frazém *vypustit pokusný balonek* n. *vypouštět pokusné balonky* a jeho nominalizaci *pokusný balonek*. Pokud dochází k formální shodě mezi redukovanou transformací a její podobou ve frazémové bázi, pak jsou tyto transformace v ASSČ zpracovány z úsporných důvodů v jednom hesle, a to formou, jakou se zpracovávají fakultativní varianty, např. (*být*) *bílý jak(o) alabastr*, (*koupat se*) *na Adama*. U druhého typu se postupuje diferencovaně. Transformace s verbálními substantivy zakončenými na *-ní*, *-tí* je možné tvořit téměř pravidelně; nahlížíme na ně v souladu s Františkem Čermákem jako na řečové, neustálené, resp. poloustálené jednotky (srov. *bylo by nošením sov do Atén vykládat, že sbíráním starého papíru šetříme naše lesy* = *nosit sovy do Atén by bylo vykládat, že...*); *navenek to*

²⁴ O zpracování frazémů v ASSČ viz Kochová – Opavská, 2016, s. 174 – 176. Text byl zaměřen na podání základních principů zpracování frazémů; problematika frazémových transformací zde zůstala stranou. Zpracování a redakci frazémů výrazně ovlivňuje rozsah korpusových dat. Zatímco na začátku práce na slovníku byla při zpracování frazémů kombinována trojice zdrojů, z nichž pouze jeden byl korpusový, v současnosti se pracuje především se dvěma velkými korpusovými zdroji – tj. s korpusem SYN, verze 6 a s webovým korpusem *Araneum Bohemicum III Maximum*; vyhledávání v mediálním archivu společnosti Newton, a. s., a webové vyhledávky ustupují do pozadí. – Jako velmi užitečný nástroj pro výzkum a zpracování frazémů, včetně jejich transformací, se ukazuje nástroj *FRANTA* (Frazémová anotace a textová analýza) vyvinutý v Ústavu českého národního korpusu, jehož pilotní verze je od verze 4 integrována do korpusu SYN.

²⁵ Jako základní pracovní frekvenční kritérium pro varianty a transformace bylo stanoveno 20 výskytů. Tato hranice se v současnosti při probíhající redakci frazémů ověřuje.

může vypadat jako hraní si se slovíčky (= navenek to může vypadat, že si hrajeme se slovíčky),²⁶ a ve slovníku je neuvádíme. Frekvenční kritérium tu přitom může být i poněkud zavádějící, srov. frekvenční rozdíl mezi transformacemi zjištěný v SYN v6 pomocí nástroje FRANTA: nošení_sov_do_Atén: 69; nosit_sovy_do_Athén: 23 se zpracováním frazému u hesla *Atény, Athény* v ASSČ:

Atény Atén, **Athény** [até-] Athén ž. ◇ *nosit sovy do Atén/Athén* dělat něco na-prosto zbytečného, nepotřebného: *o přínosech jógy většina sportovců něco ví, nebu-du tedy nosit sovy do Atén; váhal jsem, jestli má smysl nosit sovy do Athén a opako-vat to, co mnozí jiní napsali přede mnou*

Pokud jde o transformace s dějovými substantivy (např. *střelba od boku, hra se slovíčky*), jejich tvorba je oproti transformacím s verbálními substantivy méně paradigma-tická a často zde dochází k lexikalizaci významu. Proto je ve slovníku při do-statečné frekvenci uvádíme, i když jsme si vědomi, že chápat tyto výrazy jako jednot-ky lexikonu může být někdy problematické – jednotka může být užívána jak v nomi-nační, tak nominalizační platnosti, hranice mezi nominační a syntaktickou platností nemusí být jasná ap. (srov. *U nás i ve světě je to střelba od boku* = velmi hrubý odhad; reakce bez [dlouhého] uvažování x *Požadují, aby Schäuble místo „střelby od boku“ ctil dobré mravy a držel se dohodnutých zásad.* = *Požadují, aby Schäuble místo toho, aby střílel od boku, ctil dobré mravy...*). Tento typ bude třeba podrobit dalšímu zkou-mání, a to i vzhledem k jejich konkurenčnímu/synonymnímu vztahu k transformacím s verbálními substantivy (*střílení od boku* – *střelba od boku*).

ZÁVĚREM

Důraz kladený na zpracování VLJ ve vznikajícím všeobecném výkladovém slovníku ASSČ vede nejen k důkladnějšímu zpracování tohoto typu jednotek, ale také (znovu)otvírá otázky, které se týkají ustálenosti dané kolokace, jejího zařazení/ nezařazení do slovníku a jejího náležitého lexikografického zpracování. To jsme de-monstrovali na příkladu derivovaných sousloví a frazémových transformací (tj. na příkladu specifických VLJ, které vznikají / jsou motivovány jinými VLJ). Zároveň jsme poukázali na inspirativnost speciální lexikografie (neografie a frazeografie) pro teorii a praxi všeobecného výkladového slovníku.

Bibliografie

BENKO, Vladimír: Araneum Bohemicum III Maximum (Czech, 17.04). UNESCO Katedra plurilin-gválnej a multikultúrnej komunikácie. Univerzita Komenského v Bratislave. Dostupné z: <http://unesco.uniba.sk>. (Ar Boh III Max).

²⁶ Příklady pocházejí z korpusu SYN v6.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974. 240 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Názvy deja a názvy vlastností v transpozickej a nominačnej funkcii. In: Jazykovedný časopis, 1982, roč. 33, č. 1, s. 21 – 35.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Aspekty vzťahu slovotvorby a textu. In: Text a kontext. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Text v priestore jazykovej komunikácie. Text v priestore didaktickej komunikácie. Ed. F. Ruščák. Prešov: Pedagogická fakulta v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach 1993a, s. 23 – 33.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Nominalizačná funkcia abstraktných názvov vlastností. In: Jazykovedný časopis, 1993b, roč. 44, č. 1, s. 25 – 40.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Súvzťažnosť pojmov transpozícia, syntaktická derivácia, nominalizácia ako reflex vzťahu tvorenia slov a syntaxe. In: Wortbildung: interaktiv im Sprachsystem – interdisziplinär als Forschungsgegenstand. Materialien in der 3. Konferenz der Kommission für slawisch Wordbildung beim Internationalen Slawistenkomitee Innsbruck, 28. 9. – 1. 10. 1999. Ed. I. Ohnheiser. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck 2000a, s. 145 – 155.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Syntagmatická a paradigmatická dimenzia nominácie. K problému textových a lexikónových jednotiek nominácie. In: Slowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Slowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów. Katowice 27 – 29 września 2000. Eds. K. Kleszczowa – L. Selimski. Katowice: Wydawnictwo Gnome 2000b, s. 17 – 23.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – JAROŠOVÁ, Alexandra (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.

ČERMÁK, František: Frazeeologie a idiomatika: česká a obecná. Praha: Karolinum 2007. 718 s.

ČERMÁK, František: Frazeeologie a idiomatika: Jejich podstata a proměnlivost názorů na ně. In: Časopis pro moderní filologii, 2016, roč. 98, č. 2, s. 199 – 217.

ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří – MACHAČ, Jaroslav: Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1 – 4. 2., přeprac. a dopln. vyd. Praha: Leda 2009. 3584 s.

FILÍPEK, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 279 s.

HORECKÝ, Ján: Dve osobitosti v menách osôb. In: Slovenská reč, 1957, roč. 22, č. 6, s. 352 – 358.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján et al.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 440 s.

JAROŠOVÁ, Alexandra: Problém vymedzenia kolokácií. In: Jazykovedný časopis, 2007, roč. 58, č. 2, s. 81 – 102.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2011. 1087 s.

JAROŠOVÁ, Alexandra (ed.): Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. [3. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2015. 1104 s.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.): Nový encyklopedický slovník češtiny on-line. 2016. Dostupné na: <https://www.czechency.org/index.html> [cit. 30. 9. 2018].

KLÉGR, Aleš: Lexikální kolokace: základní přehled o vývoji pojetí. In: Časopis pro moderní filologii, 2016, roč. 98, č. 1, s. 95 – 103.

KOCHOVÁ, Pavla – OPAVSKÁ, Zdeňka (eds.): Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2016. 240 s.

KŘEN, M. – CVRČEK, V. – ČAPKA, T. – ČERMÁKOVÁ, A. – HNÁTKOVÁ, M. – CHLUMSKÁ, L. – JELÍNEK, T. – KOVÁŘÍKOVÁ, D. – PETKEVIČ, V. – PROCHÁZKA, P. – SKOUMALOVÁ, H. – ŠKRABAL, M. – TRUNEČEK, P. – VONDRÍČKA, P. – ZASINA, A.: Korpus SYN, verze 6 z 18. 12. 2017. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2017. Dostupné na: <http://www.korpus.cz> [cit. 30. 9. 2018]. (SYN v6)

MACHAČ, Jaroslav: K lexikologické problematice slovních spojení. In: Slovo a slovesnost, 1967, roč. 28, č. 2, s. 137 – 149.

MARTINCOVÁ, Olga: Derivatívnost u nových víceslovných pojmenování. In: Člověk a jeho jazyk 1. Jazyk jako fenomén kultury. Na počest prof. Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2000, s. 382 – 387.

MARTINCOVÁ, Olga: Nová víceslovná pojmenování. In: Neologizmy v dnešní češtině. Eds. O. Martinová – A. Rangelova – J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, 2005, s. 212 – 231.

MARTINCOVÁ, Olga et al.: Nová slova v češtině. Slovník neologismů. 1. Praha: Academia 1998. 357 s.

MARTINCOVÁ, Olga et al.: Nová slova v češtině. Slovník neologismů. 2. Praha: Academia 2004. 568 s.

MLACEK, Jozef – ĎURČO, Peter et al.: Frazologická terminológia. Komisia pre výskum frazeológie pri Slovenskom komitete slavistov. Bratislava 1995. Dostupné na: http://www.juls.savba.sk/ediela/frazeologicka_terminologia [cit. 30. 9. 2018].

DOKULIL, Miloš: Mluvnice češtiny 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Praha: Academia 1986. 566 s.

Mediasearch – mediální archiv. Praha: NEWTON Media, a. s. Dostupné na: <http://mediasearch.newtonit.cz>.

OLOŠTIÁK, Martin: K problematice delimitácie viacslovných pomenovaní a voľných syntaktických konštrukcií. In: Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. Eds. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2012, s. 126 – 139.

OLOŠTIÁK, Martin (ed.): Viacslovné pomenovania v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2015. 517 s.

PERNICOVÁ, Helena: Víceslovné názvy sportů a jejich deriváty z hlediska zpracování ve výkladovém slovníku. In: Registre jazyka a jazykovedy I: na počesť Daniely Slančovej. Eds. J. Kesselová – M. Imrichová – M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2014, s. 165 – 172.

Pravidla českého pravopisu. Akademické vydání. Praha: Academia 1993. 390 s.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia. (1. vyd. 1978; 2., opr. a dopl. vyd. 1994; 3., opr. vyd. 2003).

Slovník spisovného jazyka českého. Eds. B. Havránek – J. Bělič – M. Helcl – A. Jedlička. Praha: Nakladatelství ČSAV 1960 – 1971.

KE VZTAHU SLOVOTVORNÉHO, POTENCIÁLNÍHO A LEXIKÁLNÍHO VÝZNAMU V LEXIKOGRAFICKÉM POPISU DESUBSTANTIVNÍCH VZTAHOVÝCH ADJEKTIV

PAVLA KOCHOVÁ

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha, Česká republika

KOCHOVÁ, Pavla: On the relation of the word-formation, potential and lexical meanings in the lexicographic description of the denominal relational adjectives. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 486 – 496.

Abstract: The relationship between the word-formation meaning and the lexical meaning on the one hand and the relationship between potentiality and reality of the lexical meaning on the other hand belongs to the topics repeatedly dealt with by Klára Buzássyová. In her studies she also stated that the assessment of the word-formation meaning and the lexical meaning is a task for lexicographers (and a task of lexicographic treatment of the vocabulary). Denominal relational adjectives still represent a lexicographic challenge in terms of treating their (real) lexical meaning. Their word-formation meaning is general: ‘relating to the fact denoted by the motivating word’. Their lexical meaning is given by the relation to the motivating noun or the motivating multi-word unit (the polysemantic structure of the motivating noun is thus indicated in the semantic structure of the adjective) and by the reference to the governing noun (collocability of relational adjectives as a consequence of their dominant use in the attributive position, i.e. in adjective-substantive combinations, is also expressed in their semantic structure). The lexical meaning of denominal relational adjectives is also influenced by the lexicalization process, e.g. by the accumulation of semantic elements on their systemic qualificative meaning (the characteristic property meaning and comparative meaning), leading sometimes to the total loss of connection with the motivating noun.

Key words: denominal relational adjective, lexicography, lexical meaning, word-formation meaning, Czech

1. ÚVOD

Vztah významu slovotvorného a lexikálního na jedné straně a vztah potenciálnosti a reálnosti lexikálního významu na straně druhé jsou témata, k nimž se jubilantka Klára Buzássyová opakovaně vracela (např. 1974, zejména s. 30 – 42, 1980a, 1980b, 2000, 2007, 2008a, 2013). K potencialitě lexikálních jednotek, resp. jejich významu se vyjadřovala zejména v pracích věnovaných okazionální slovo-tvorbě (např. 1979, 1990, 1999, 2008b), z jiného pohledu jsou tématem těchto studií a dalších prací (dále např. 2011) vztahy mezi lexikalizovanými jednotkami slovní zásoby (jednotkami lexikonu) a jednotkami, které vznikají z pojmenovací potřeby

konkrétního jednotlivého textu (jednotkami textu). Ve svých studiích rovněž vícekrát připomněla, že posouzení shody slovtvorného a lexikálního významu je úlohou lexikografa a lexikografického popisu slovní zásoby (Buzássyová, 2007, 2013, a to ve shodě s M. Dokulilem, 1978, s. 244).

2. K LEXIKOGRAFICKÉMU POPISU DESUBSTANTIVNÍCH VZTAHOVÝCH ADJEKTIV

V našem příspěvku se zaměříme na to, jak se vztah slovtvorného a lexikálního významu desubstantivních vztahových adjektiv promítá do jejich lexikografického popisu, a dále na to, že při něm zjišťujeme i určité lakuny, které jsou někdy odrazem specifik jazykového materiálu, někdy naopak jeho neúplné interpretace. Materiálovým zdrojem našeho příspěvku je (zejména) rukopis písmene B v *Akademickém slovníku současné češtiny* (dále ASSČ)¹. Písmeno B prochází právě redakční fází, proto podoba uvedených příkladů slovníkových hesel nemusí být konečná – týká se to jak makrostruktury (zařazení do hesláře), tak mikrostruktury (sémantické struktury hesla – počtu a pořadí významů i formulace výkladových perifrází).

Desubstantivní vztahová adjektiva bývají řazena k lexikálním jednotkám s mutační onomaziologickou strukturou (*Mluvnice češtiny* 1, 1986, s. 350 – 370)², přičemž jejich slovtvorný význam je velmi obecný, a to „vztahující se ke skutečnosti

¹ Tento všeobecný výkladový slovník současné češtiny s plánovaným rozsahem 120 – 150 tisíc hesel se od roku 2012 připravuje v oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ AV ČR, v. v. i. Podrobně ke koncepci slovníku viz Kochová – Opavská (2016). Aktuálně obsahuje ASSČ cca 2 700 hesel v písmeni A (v pracovní verzi jsou od začátku roku 2017 dostupná z <http://www.slovníkcestiny.cz>), cca 3 650 hesel v písmeni B (na počátku roku 2019 má být ukončena jejich redakční fáze a hesla předána k připomínkování/recenzování), cca 1 250 hesel v písmeni C a cca 1 200 hesel v písmeni Č (pro část hesel v písmenech C a Č proběhla sjednocovací redakce a konzultace terminologických jednotek, zbylá část hesel je v relativně úplném, ale jen základním/autorském zpracování). Hesláře písmen D (v současné době cca 4 600 hesel), E (cca 1 300 hesel), F (cca 750 hesel) a G (cca 300 hesel) nejsou zatím vyhotoveny v úplnosti a všechna hesla v těchto písmenech jsou v základním zpracování. Vedle těchto úseků (připravovaných v zásadě souvisle podle abecedy) jsou v základním zpracování další hesla, k jejichž vytvoření se přistoupilo zejména kvůli ověřování některých koncepčních zásad (autorsky jsou připraveny např. početné bloky předponových sloves – derivátů k slovním základům začínajícím na písmeno B).

² Platí však, že adjektiva označovaná jako vztahová jsou do jisté míry na škále mezi mutačními vs. transpozičními deriváty (srov. např. Dokulil, 1982, s. 259, 265). K tomu srov. také rozklad K. Buzássyové (1980b, s. 59), která se zmiňuje o adjektivu *vdovský* jako o syntaktickém (transpozičním) derivátu. Vzhledem k tomu, že je to v souvislosti s úlohou tohoto adjektiva jako strukturálně motivujícího výrazu pro pojmenování *vdovstvo*, lze vyvodit, že za transpoziční derivát můžeme adjektivum *vdovský* pokládat v adjektivně-substantivním spojení s výrazem *stav*; jde tedy o adjektivní sémantickou konkretizaci „totožnosti“ (srov. Nábělková, 1993, s. 127). Úplný přehled významových konkretizací, které pro desubstantivní vztahová adjektiva M. Nábělková rozlišila, je podán v monografii *Vztahové adjektiva v slovenčine (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov)* (Nábělková, 1993, s. 98 – 173).

označené základovým slovem⁴. Při popisu desubstantivních vztahových adjektiv v ASSČ se na rozdíl od zpracovávání kvalifikačních adjektiv, při němž se v ASSČ uplatňují postupy použité i v dosavadních výkladových slovnících češtiny, postupuje nově – všechna jsou zpracovávána v samostatných heslových statích a jsou opatřena výkladovou perifrází (tj. nejsou hnízdována, nejsou vykládána pouhým poukazem k základovému slovu; podrobněji viz Kochová – Opavská, 2016, s. 91 – 103). Tento postup je v souladu s trendem v slovanské lexikografii, který se potvrzuje např. v aktuálně vznikajících synchronních výkladových slovnících slovenštiny: *Slovník súčasného slovenského jazyka* (dále SSSJ), slovinštiny: *eSSKJ: Slovar slovenskega knjižnega jezika* (dále eSSKJ) a polštiny: *Wielki słownik języka polskiego* (dále WSJP).

V příspěvcích týkajících se možností výkladu významu v slovnících byly již dříve přesvědčivě vyvráceny názory skeptiků na možnost využívat při výzkumu a popisu lexikálního významu slov poznatky o slovotvorbě (srov. Lexikografický kolektiv ÚJČ, 1975, zvláště s. 87 – 88; Buzássyová, 2007, s. 43). Slovotvorný význam je možné využít při popisu lexikální sémantiky slov (při podání jejich lexikálního významu) zejména tam, kde nastává ekvivalence slovotvorného a lexikálního významu, případně tam, kde lze snadno slovotvorný význam doplnit o diferenční sémantické znaky.³ Lexikální význam je do jisté míry predikovatelný (vyvoditelný, odhadnutelný) z významu slovotvorného.⁴ Je známým faktem, že nejvyšší míru predikovatelnosti mají modifikační a transpoziční deriváty (Dokulil, 1978; Buzássyová, 2007, 2013). Velkou roli zde hraje frekvence; mezi velmi frekventovanými slovy jsou slovotvorně motivovaná slova v menšině, resp. jejich motivace je zastřena, naopak slova s menší frekvencí jsou slovotvorně pravidelná, patří do živých, často velmi produktivních slovotvorných typů, jejichž slovotvorný význam koresponduje s významem lexikálním (Buzássyová, 2007, s. 46).

U lexémů s mutační onomaziologickou strukturou (tj. i u desubstantivních relačních adjektiv) bývá naopak predikovatelnost lexikálního významu nízká.⁵ Na třech příkladech adjektivního lexika se však pokusíme ukázat, že při relativně úzce vymezeném typu desubstantivního vztahového adjektiva (pokud jde o vymezení významu základového slova a o určení typických spojení s řídicím substantivem) lze považovat lexikální význam desubstantivního vztahového adjektiva za vyvoditelný ze slovotvorného; toho lze s výhodou využívat při systémovém lexikografickém zpracovávání adjektivního lexika.

³ Lexikálněsémantický výklad slovotvorně motivovaných slov je tvořen prvky slovotvorného popisu s diferenčními sémickými prvky (Buzássyová, 2007, s. 46).

⁴ Srov. Dokulil, 1978.

⁵ Neplatí to však o všech názvech s mutační onomaziologickou strukturou, např. u tzv. činitelských jmen (jako zástupce uveďme slovo *badatel* ‚kdo bádá‘) nebo úžeji vymezených slovotvorných typů, resp. skupin, např. u názvů jazyků v rámci slovotvorného typu nositelů vlastnosti (*čeština, slovenština, angličtina...*), je predikovatelnost lexikálního významu velmi vysoká.

Lexikální význam desubstantivních vztahových adjektiv je dán vztahem/poukazem k řídicímu substantivu a vztahem k základovému substantivu (k jeho významu).⁶ Význam vztahových adjektiv je velmi proměnlivý v závislosti na kontextu, v němž jsou užitá – význam se specifikuje na základě fungování v kontextu. Dominantní využití vztahových adjektiv je v atributivní pozici, tj. v adjektivně-substantivních spojeních (Nábělková, 1993, s. 67). Sémantický popis desubstantivních vztahových adjektiv je tedy nutně založen na zjišťování typových významových odstínů na základě jejich fungování v adjektivně-substantivních spojeních. Tyto myšlenky lze identifikovat i v pracích Eleonóry Kučerové (1973, 1981), byť autorka k problému přistupuje ze zcela jiného hlediska: jde jí o zjišťování dostatečných a vhodných exemplifikačních dokladů u kategoriálně a lexikálně-sémanticky různých (heslových) slov. Zabývá se při tom i adjektivně-substantivními spojeními. Dospívá k závěru, že významová náplň desubstantivních adjektiv je sémanticky zúžená, jejich spojitelnost omezená, což dokládá i analýzou exemplifikační zóny v existujících slovnících, která je podle ní v případě desubstantivních (vztahových) adjektiv⁷ velmi obdobná, na rozdíl od exemplifikačních dokladů jakostních adjektiv. Je tedy s podivem, že se v dřívějších synchronních lexikografických dílech zpracovávala desubstantivní vztahová adjektiva v takové míře „jen“ hnízdováním, popř. pouhým slovotvorným poukazem.⁸

2.1 Desubstantivní vztahová adjektiva k názvům rostlin a k názvům živočichů

Při podávání lexikálního významu vztahových adjektiv je třeba registrovat vztah k slovotvorně základovému substantivu, tj. k jeho (polysémnní) významové struktuře. Jednotlivé významy základového substantiva se promítají do strukturního významu i lexikálního významu odvozeného desubstantivního vztahového adjektiva (Dokulil, 1978, s. 246). I v rámci přehledného adjektivního lexika k základovým slovům, která představují názvy rostlin a živočichů, lze rozlišit několik typů:

- A) K monosémnnímu základovému slovu
a) s monosémnní strukturou derivovaného adjektiva

babykový příd.

vztahující se k babyce • tvořený babykami:⁹ *babykový list; babykové porosty*

⁶ Srov. také konstatování M. Dokulila, že „[desubstantivní vztahová adjektiva] označují velmi různé vztahy k základovému slovu“ (1982, s. 259).

⁷ Pro úplnost je však třeba dodat, že mezi ukázkovými heslovými slovy naprosto převládají desubstantivní adjektiva s kvalifikačními (nikoli čistě vztahovými) významy, např. *hornatý, piesočnatý, krvavý, bradatý*...

⁸ Podrobněji ke zpracování desubstantivních vztahových adjektiv ve slovnících současné češtiny akademického typu viz Kochová – Opavská (2016, s. 92 – 93), Kochová (2014).

⁹ Znakem • se v ASSČ odděluje významové odstíny. Podrobněji k uvádění významových odstínů v ASSČ viz Kochová – Opavská (2016, s. 86 – 87).

podobně: *banánovníkový, blahovičnickový, blatkový, bolševníkový, bramboříkový, broskvoňový, buxusový*

bizoní příd.

vztahující se k bizonovi, bizonům • pocházející z bizona • tvořený bizony • určený pro bizony: *bizoní býk, tele; bizoní maso, kůže; bizoní stádo; pro záchranu bizonů byly zřízeny bizoní rezervace*

podobně: *buvolí*

b) s polysémní strukturou derivovaného adjektiva

Jako samostatný (číslovaný) význam se zpracovává sémantická konkretizace (látkového) složení¹⁰, resp. sémantická konkretizace části a součásti¹¹. Významová struktura i lexikografický metajazyk koresponduje se zpracováváním typu Ba), viz níže.

baldriánový příd.

1. vztahující se k baldriánu 1 (rostlině):¹² *baldriánová vůně*

2. připravený, získaný z oddenku baldriánu: *baldriánové kapky; baldriánový čaj zbavuje napětí a tlumí pocit podráždění*

podobně k dalším názvům (léčivých) bylin: *bedrníkový, brutnákový*

bažantí příd.

1. vztahující se k bažantovi I/1 (ptáku), bažantům • pocházející z bažanta • tvořený bažanty • určený pro bažanty:¹³ *bažantí slepice, kohout, kuřata; bažantí vejce; bažantí maso; bažantí hejno; bažantí voliéra; při sečení našli na louce bažantí hnízdo s vejci; mysl. bažantí zvěř* bažanti

2. připravený z masa bažanta I/1 (ptáka): *bažantí polévka, guláš; bažantí stehýnka na víně*

B) K polysémnímu základovému slovu – jedním z významů základového slova je lexikalizovaný význam „užitková část“¹⁴:

¹⁰ Srov. Nábělková (1993, s. 123 – 126).

¹¹ Srov. Nábělková (1993, s. 119 – 123).

¹² Arabskými číslicemi se v ASSČ ve slovtvorných výkladových perifrázích odkazuje na význam základového slova; v závorce za číslicí je stručně naznačen význam základového slova. Podrobněji k odkazování na jiná hesla/významy ve výkladové perifrázi v ASSČ viz Kochová – Opavská (2016, s. 88 – 90).

¹³ Římskými číslicemi se v ASSČ označují homonyma; číselné upřesnění, o které homonymum jde, se uvádí i ve slovtvorné výkladové perifrázi.

¹⁴ Ve výkladových perifrázích se tento lexikalizovaný význam odráží zpravidla ve druhém významu v pořadí. U části adjektiv je v perifrázi užit opis („dřevo buku“) – příklady pod písmenem a), u části je užito základové slovo s příslušným číslem významu – příklady pod písmenem b).

a)

bukový příd.

1. vztahující se k buku 1 (stromu) • tvořený buky: *bukový semenáček; spadané bukové listí; těžít bukové dřevo; přikládat buková polena; bukový porost s příměsí dubu; většinu našich hor dříve pokrývaly bukové lesy*

2. vyrobený ze dřeva buku 1 (stromu)¹⁵: *bukové prkno, parkety; buková podlaha; ohýbaný bukový nábytek; dveře s bukovou dýhou; lavice z bukové překližky*

podobně: *bambusový, borovicový, bazalkový, bezový*

b)

bobový I příd.

1. vztahující se k bobu I/1 (rostlině): *bobové pole*

2. připravený z bobu I/2 (semena): *bobová kaše, polévka*

podobně: *batátový, bezinkový, borůvkový, bramborový, brusinkový*¹⁶

C) Pravidelným jevem je u desubstantivních vztahových adjektiv k názvům rostlin a živočichů lexikalizace podobnostního významu – u adjektiv k názvům rostlin jde o význam barevného odstínu, u adjektiv k názvům živočichů o význam povahových rysů.

broskvový příd.

1. vztahující se k broskvi 1 (stromu) • tvořený broskvemi: *broskvové květy; moře kvetoucích broskvových sadů*

2. vztahující se k broskvi 2 (plodu): *broskvová pecka, slupka; pleťová maska s broskvovou dužinou*

3. vyrobený, připravený z broskví 2 (plodů): *broskvový kompot, džus, broskvová zmrzlina; recept na broskvové řezy s broskvemi; broskvová vodka s příchutí broskví*

4. mající červenorůžovou barvu broskví 2 (plodů): *broskvové šaty; kombiné broskvové barvy; měla dlouhé řasy a krásnou broskvovou pleť* jemnou

podobně: *banánový, břečťanový*

buldočí příd.

1. vztahující se k buldokovi, buldokům: *buldočí fenka, štěně; teriéřský typ psa snese mnohem více než buldočí*

¹⁵ Alternativní výklad tohoto významu byl „vztahující se k buku 2 (dřevu) • zhotovený z buku – nevyužívá se vzhledem k stále pociťované odvozenosti, metonymičnosti významu buk „dřevo“ i vzhledem k případům, kdy „produktů“ rostliny je více (srov. např. *březový*).

¹⁶ Pro úplnost uvedme, že pro některá adjektiva jsou frekvenčně významná i adjektivně-substantivní spojení s výrazy *slupka, pecka, dužina* ap. Jde buď o významovou konkretizaci příslušnosti (srov. Nábělková, 1993, s. 113 – 119) nebo původu (srov. Nábělková, 1993, s. 151 – 152) a o poukaz k lexii „užitková část rostliny“. Tato spojení jsou uvedena v samostatném významu, srov. **bramborový 2**. vztahující se k bramborě 2 (hlíze): *bramborové slupky kompostujeme; bramborové klíčky obsahují jedovatý solanin*.

2. expr. připomínající buldoky, jejich chování, vytrvalý: *muž s buldočím obličejem; mít buldočí vůli; mít buldočí povahu* neústupnou, bojovnou; *zdlouvá úkoly s buldočí vytrvalostí; případy řeší s buldočí zatvrzelostí*

podobně: *baziliščí, beraní, beránčí, býčí*

D) Kromě toho platí, že k některým názvům z této sémantické skupiny se adjektiva vzhledem k jejich nízké frekvenci v ASSČ neregistrují, např. k *bledulka, bolehlav*.

2.2 Desubstantivní vztahová adjektiva k názvům významných osobností

Desubstantivní (vztahová) adjektiva motivovaná názvy významných osobností jsou součástí lexikografických prací pouze v úzkém výběru¹⁷, a to přesto, že z hlediska své sémantiky mají pravidelně bohatou strukturu; reprezentují případy „sémantické trojčlenky“¹⁸ čistě vztahového, charakterizačního a podobnostního významu. Tato adjektiva jsou součástí intelektuálního výraziva a slouží k zprostředkování různých myšlenkových vazeb a intertextuálních souvislostí, umožňují zařazení a charakteristiku uměleckých děl, filozofických, politických a uměleckých směrů (srov. Nábělková, 1999, s. 47). Adjektiva k názvům významných osobností představují případy s velmi vysokou mírou prediktability lexikálního významu.

V ASSČ jsou tato adjektiva podána prostřednictvím polysémií (dvou)významové struktury. K rozlišení dvou významů napomáhají také gramaticko-sémantická kritéria: pro užití zařazená v druhém (kvalifikačním) významu je doloženo stupňování, rozvíjení měrovými ap. příslovci, popřípadě predikativní užití (srov. Nábělková, 1993, s. 33).¹⁹

¹⁷ Srovnání jsme provedli jen pro slovníky středního a velkého rozsahu, pro češtinu s „diachronním“ záběrem, tj. pro *Příruční slovník jazyka českého* (dále PSJČ) a *Slovník spisovného jazyka českého* (dále SSSJ), z děl slovanské lexikografie jsme nahlédli do SSSJ a WSJP (eSSKJ se stávajícím počtem 611 publikovaných hesel byl z tohoto porovnání vyřazen), a to pro hesla začínající písmenem B, která jsou zařazena v ASSČ: *bachovský* PSJČ, SSSJ, WSJP 0; *balzakovský/balzacovský* PSJČ 0, SSSJ 0 (v Kartotéce lexikálního archivu, tj. v lístkovém novočeském lexikálním archivu excerpta pro *balzakovský/balzacovský* jsou), WSJP (*balzakowski*); *baťovský* PSJČ 0, SSSJ (srov. dobově zabarvené zpracování: **baťovský** příd. připomínající Baťu, zvl. jeho vykořisťovatelské výrobní metody: b. systém; b-á metoda; b-é tempo), SSSJ, WSJP 0; *baudelairovský* PSJČ 0, SSSJ 0 (v Kartotéce lexikálního archivu excerpta pro *baudelairovský* jsou), SSSJ 0, WSJP 0; *beatlesovský/beatlovský*: PSJČ 0, SSSJ 0 (v Kartotéce lexikálního archivu excerpta pro *beatlesovský/beatlovský* jsou), SSSJ (*beatlesovský*), WSJP 0; *beethovenovský/beethovenský* PSJČ 0, SSSJ 0 (v Kartotéce lexikálního archivu excerpta pro *beethovenovský/beethovenský* jsou), SSSJ 0, WSJP 0; *bergmanovský* PSJČ 0, SSSJ 0 (v případě tohoto adjektiva [ne]zpracování souvisí i s dobovou vázaností, excerpta nejsou v Kartotéce lexikálního archivu obsažena), SSSJ, WSJP 0; *bezručovský* PSJČ 0, SSSJ 0 (v Kartotéce lexikálního archivu excerpta pro *bezručovský* jsou), v SSSJ a WSJP nelze zařazení tohoto adjektiva předpokládat; *brahmsovský* PSJČ 0, SSSJ 0 (v Kartotéce lexikálního archivu excerpta pro *brahmsovský* jsou), SSSJ 0, WSJP 0.

¹⁸ Označení užívá M. Nábělková (1993, s. 179).

¹⁹ Taková užití jsou však poměrně řídká a zpravidla se neprotínou do lexikografického zpracování hesel: ... o kterém [románu *Ztracené iluze*] se často říká, že je to nejbalzakovštější román; téměř *bachovský chorál*, téměř *bachovský kontrapunkt*; *typicky bachovské pasáže*.

Pro zařazování těchto adjektiv do hesláře ASSČ se zpočátku uvažovalo o pod-
mínce užívání v podobnostním významu – toto užití mělo být signálem dostatečné
míry rozšíření v úzu i míry lexikalizace. Při podrobnějším zkoumání materiálu se
však ukázalo, že užití těchto adjektiv v podobnostním významu není vázáno na vy-
sokou frekvenci, naopak takové užití může být (např. v kulturní recenzi) ryze ojedi-
nělé, autorské. Při rozhodování o zařazení do hesláře je tedy třeba vypomáhat si cel-
kovým rozšířením adjektiva v úzu včetně zohlednění kulturního významu osobnosti,
od jejíhož jména je přídavné jméno odvozeno.

bergmanovský příd. <VJ>

1. vztahující se k režisérovi I. Bergmanovi, k jeho tvorbě • vytvořený I. Bergmanem: *bergmanovská herečka Liv Ullmannová; bergmanovská filmografie; v malém kino-
sále Lucerny se promítala kolekce bergmanovských filmů*

2. příznačný, charakteristický pro tvorbu režiséra I. Bergmana • jsoucí, vytvořený ve
stylu tvorby I. Bergmana: *magický účinek bergmanovských záběrů je výsledkem pe-
danticky připravené režijní vize; psychologický snímek je prostoupený téměř berg-
manovským vyličením milostného trojúhelníku*

shodně: *balzakovský/balzacovský, bezručovský, bachovský, beethovenovský/beetho-
venský, beatlesovský/beatlovský, kolokv. beatlesácký*

V subjektivém významu (parafrázovaném jako „vytvořený [významnou osob-
ností]“, srov. první význam adjektiva *bergmanovský*) konkuruje „druhové“ vztahové
adjektivum individuálně přivlastňovacímu adjektivu, popř. genitivu auctoris. Tato
užití bývají doložena poměrně často (i když význam bývá zřejmý jen z širšího kon-
textu nebo vyplývá ze spojení s názvem konkrétního autorova díla), není to však
pravidlem, srov. zpracování adjektiva *baudelairovský*.

baudelairovský [bódlér-] příd. <VJ>

1. vztahující se k básníkovi Ch. Baudelairovi, k jeho tvorbě: *baudelairovská studie,
baudelairovské překlady; nejsem baudelairovský expert*

2. příznačný, charakteristický pro tvorbu Ch. Baudelaira • jsoucí, vytvořený ve
stylu tvorby Ch. Baudelaira: *baudelairovské motivy, baudelairovské téma; písně v baude-
lairovském duchu*

shodně: *brahmsovský, baťovský*

2.3 Lexikalizace desubstantivních adjektiv s předponou *bez-*

U mnohých desubstantivních adjektiv, na jejichž derivaci se podílí předpona *bez-*,
proběhla lexikalizace významu (navrstvením dalších významových prvků) v takové
míře, že se v potenciálně očekávatelném vztahovém významu neužívají, popř. užívají se
v tomto významu řídkěji. Např. pro adjektivum *bezvadný* byl vztahový význam (je zařa-
zen jako první v pořadí) dodatečně ověřen a zpracován až při závěrečné redakci hesla.

bezvadný příd.

1. nemající žádné vady, závady; op. vadný: *prodávající může reklamaci vyřídit výměnou za bezvadný výrobek; zařízení bylo vyrobeno z bezvadných materiálů ve sjednané jakosti; zhotovitel garantoval bezvadné provedení všech prací; práv. bezvadný právní akt*

2. (2. st. -nější) mající požadované vlastnosti v plné míře, nemající žádné nedostatky; syn. dokonalý 1: *bezvadný pořádek; udržovat byt v bezvadné čistotě; budova je v bezvadném stavu; mluvila bezvadnou angličtinou a ještě bezvadnější francouzštinou*

3. (2. st. -nější) expr. mající vynikající úroveň, vlastnosti ap.; syn. výborný, vynikající: *bezvadné počasí; bezvadná parta kluků; mít bezvadný nápad; užít si bezvadný večer; bezvadnou dovolenou; v hale panovala bezvadná atmosféra; byla to nejbezvadnější učitelka ve škole*

4. (2. st. -nější) expr. (pro co, pro koho; na co; k čemu, ke komu) zejména v přísudku mající vynikající vlastnosti vhodné k něčemu, pro někoho; syn. výborný, vynikající: *soutěže jsou bezvadné pro výměnu zkušeností; zázemí hotelu bylo bezvadné pro děti; nápoj z máty je bezvadný na trávení; elektronické čtečky jsou bezvadné zejména ke čtení beletrie*

podobně: *bezbrěhý (vodní tok vs. optimismus), bezduchý (tělo; loutka vs. zábava), bezedný (nádoba; studna vs. zásoby vs. zoufalství), bezhlavý (rytíř vs. útěk; dav), bezkonkurenční (postavení na trhu vs. vítěz; hit), bezprecedentní/bezprecedenční (soudní rozhodnutí vs. skandál), bezpředmětný (malířství vs. diskuse, obava), bezzubý (ústa vs. útok, kritika)*

3. ZÁVĚREM

Desubstantivní vztahová adjektiva představují z hlediska popisu (reálného) lexikálního významu stále lexikografickou výzvu. Jejich slootovorný význam je velmi obecný: ‚vztahující se ke skutečnosti označené základovým slovem‘. Jejich lexikální význam je dán vztahem k motivujícímu substantivu, popř. k motivujícímu víceslovnému spojení, resp. k jejich významu (do významové struktury adjektiva se tedy zpravidla promítá polysémní struktura motivantu) a vztahem/poukazem k řídicímu substantivu (do významové struktury vztahových adjektiv se pak vzhledem k jejich dominantnímu využití v atributivní pozici, tj. v adjektivně-substantivních spojeních, promítá jejich spojitelnost). V lexikálním významu desubstantivních adjektiv se dále projevuje proces lexikalizace, např. vrstvením sémantických prvků na systémové kvalifikační významy (charakterizační, podobnostní), ústícím někdy v úplnou ztrátu motivační souvislosti se základovým substantivem.

Bibliografie

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická struktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974. 240 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: O vzťahu potenciálnych a príležitostných odvodených slov k jazykovej norme. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Ved. red. J. Kačala. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1979, s. 124 – 127.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vzťah slovotvorného a lexikálneho významu transpozíčných derivátov. In: Slovo a slovesnosť, 1980a, roč. 41, č. 2, s. 127 – 130.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: O rozštiepení štruktúrnej a sémantickej motivácie slov s formantom -stvo. In: Jazykovedné štúdie. 15. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1980b, s. 57 – 62.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Okazionálna slovotvorba ako indikátor synchronnej a diachronnej dynamiky. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitáte slavistov: Nové Vozokany 24. – 26. 4. 1989. Ved. red. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 63 – 73.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Tvorivosť a reprodukovanosť v jazyku. In: Pange lingua. Zborník na počesť Viktora Krupu. Eds. J. Genzor – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda vydavateľstvo SAV 1999, s. 131 – 146.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Syntagmatická a paradigmatická dimenzia lexikálnych jednotiek vo výkladových slovníkoch (na príklade spracovania abstrákt). In: Nová slovní zásoba ve výkladových slovníkoch. Sborník příspěvků z konference. Eds. O. Martincová – J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2000, s. 9 – 19.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Čo dáva slovotvorba lexikografii. In: Lexikálna sémantika a derivatológia. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 43 – 51.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantické a štylistické aspekty obmedzeného hniezdovania vo výkladovom slovníku. In: Lexikografie v kontextu informační společnosti. Eds. A. Rangelova – J. Světlá – A. Jarošová. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008a, s. 113 – 122.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Jazyk a spoločnosť: krátka „kariéra“ niektorých slov a významov slov (Príspevok k vymedzeniu pojmu efemérne slovo). In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Zborník štúdií z konferencie venovanej S. Ondrejovičovi, ktorá sa konala v Kongresovom centre SAV v Smoleniciach 26. – 27. apríla 2006. Ed. S. Mislovičová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2008b, s. 245 – 255.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: K aspektom tvorenia antonymných lexém s prefixom ne- (nominácia, lexikalizácia, pragmatické komponenty). In: Česká a slovenská výkladová lexikografia na začiatku 21. storočia. Súbor príspevkov v rámci medzinárodného projektu princípy a metódy tvorby výkladového slovníka. Eds. J. Světlá – A. Jarošová – A. Rangelova. Brno: Tribun EU 2011, s. 175 – 191.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Komplementárnosť slovotvorného významu pri výklade lexikálneho významu vo výkladovom slovníku. In: Motivované slovo v lexikálnom systéme jazyka. Zborník zo 7. medzinárodnej konferencie Komisie pre výskum tvorenia slov v slovanských jazykoch pri Medzinárodnom komitáte slavistov: Bratislava 27. 9. – 1. 10. 2004. Eds. K. Buzássyová – B. Chochoľová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2013, s. 157 – 168.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – JAROŠOVÁ, Alexandra (eds.): Slovník současného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.

DOKULIL, Miloš: K otázce prediktability lexikálního významu slovotvorně motivovaného slova. In: Slovo a slovesnost, 1978, roč. 39, č. 3 – 4, s. 244 – 251.

DOKULIL, Miloš: K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. In: Slovo a slovesnost, 1982, roč. 43, č. 4, s. 257 – 271.

FILÍPEK, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 284 s.

HAVRÁNEK, Bohuslav – BĚLIČ, Jaromír – HELCL, Miloš – JEDLIČKA, Alois – KRÍSTEK, Václav – TRÁVNÍČEK, František (red.): Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Nakladatelství ČSAV 1960 – 1971.

HUJER, Oldřich – SMETÁNKA, Emil – WEINGART, Miloš – HAVRÁNEK, Bohuslav – ŠMILAUER, Vladimír – ZÍSKAL, Alois (red.): Příruční slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství, Školní nakladatelství, Státní pedagogické nakladatelství 1935 – 1957.

KOCHOVÁ, Pavla: Nové cesty lexikografického popisu (ke zpracování desubstantivních vztahových adjektiv ve výkladovém slovníku). In: Štefan Peciar a moderná lexikografia. Zborník k 100. výročiu narodenia Štefana Peciaru. Eds. S. Ondrejovič – L. Satinská – J. Vrábľová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2014, s. 163 – 182.

KOCHOVÁ, Pavla: Ke vzťahu slovtvorného a lexikálneho významu desubstantivních vztahových adjektiv. In: Varia XXIII. Zborník materiálov z XXIII. kolokvia mladých jazykovedcov: Modra 20. – 22. 11. 2013 (v tisku).

KOCHOVÁ, Pavla – OPAVSKÁ, Zdeňka (eds.): Kapitoly z koncepcie Akademického slovníku súčasnej češtiny. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2016. 240 s. Dostupné také z: <https://lurl.cz/SMMCN>.

KUČEROVÁ, Eleonóra: Slovné spojenie v slovnej zásobe a v slovníku. In: Slovo a slovník. Zborník referátov z lexikologicko-lexikografickej konferencie v Smoleniciach 4. – 7. 5. 1970. Red. J. Ružička – I. Poldauf. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1973, s. 155 – 159.

KUČEROVÁ, Eleonóra: Exemplifikácia v dvojazyčnej lexikografii. In: Československá rusistika, 1981, roč. 26, č. 3, s. 111 – 117.

Lexikografický kolektív ÚJČ: K výkladovým postupům v jednojazyčné lexikografii. In: Slovo a slovesnost, 1975, roč. 36, č. 2, s. 84 – 91.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: Vzťahové adjektíva v slovenčine (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1993. 204 s.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: Šaldovský, kollárovský, jánošíkovský (o jednom type kultúrne viazanej lexičky). In: Slovákistika v české slavistice. Eds. I. Pospíšil – M. Zelenka. Brno: Masarykova univerzita, 1999, s. 43 – 58.

PETR, Jan (ed.): Mluvnice češtiny 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Praha: Academia 1986. 568 s. + 4 s. prílohy.

Písmeno B v Akademickém slovníku současné češtiny. Interní rukopis. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Internetové zdroje

BENKO, Vladimír: Araneum Bohemicum III Maximum. Bratislava: UNESCO Katedra plurilingválnej a multikultúrnej komunikácie Univerzity Komenského. Dostupné z: <http://unesco.uniba.sk>.

eSSKJ: Slovar slovenskega knjižnega jezika. Red. M. Černivec – N. Gliha Komac – N. Jakop – J. Ježovnik – B. Kern – S. Klemenčič – D. Krvina – N. Ledinek – M. Metec – M. Michelizza – T. Mirtič – M. Pavlič – A. Perdih – Š. Petric – D. Race – M. Snaj – A. Žele. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU 2016 –. Dostupné z: <https://fran.si> [cit. 31. 8. 2018].

Kartotéka lexikálneho archivu (1911 – 1991). Dostupné z: <http://psjc.ujc.cas.cz> [cit. 31. 8. 2018].

KŘEN, Michal – CVRČEK, Václav – ČAPKA, Tomáš – ČERMÁKOVÁ, Anna – HNÁTKOVÁ, Milena – CHLUMSKÁ, Lucie – JELÍNEK, Tomáš – KOVÁŘÍKOVÁ, Dominika – PETKEVIČ, Vladimír – PROCHÁZKA, Pavel – SKOUMALOVÁ, Hana – ŠKRABAL, Michal – TRUNEČEK, Petr – VONDŘIČKA, Pavel – ZASINA, Adrian: Korpus SYN, verze 6 z 18. 12. 2017. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupné z: <http://www.korpus.cz> [cit. 31. 8. 2018]

ŻMIGRODZKI, Piotr (red.): Wielki słownik języka polskiego PAN. Kraków: Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk 2007 –. Dostupné z: <http://wsjp.pl> [cit. 31. 8. 2018].

POSESIVNÍ GENITIV REDIVIVUS

OLDŘICH ULIČNÝ

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Olomouc, Česká republika
Technická univerzita v Liberci, Liberec, Česká republika

ULIČNÝ, Oldřich: Possessive genitive redivivus. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2018, Vol. 69, No 3, pp. 497 – 501.

Abstract: In the contemporary Czech, in both spoken and especially in written form, possessive adjectives are replaced by possessive genitives, which are originally colloquial constructions only. In the last stage of this development, the postpositive genitive changes into prepositive: *Klárčina maminka*, *maminka Klárky*, *Klárky maminka* ('Klárka's mother'). The Czech language thus loses another means of inflection and gets closer to an agglutinative language type. This change (deflective tendency) is also supported by the loss of introflexion, i.e. the loss of morphophonological alternations, in our example *k – ě*, in other cases *r – ř*, *g – ž*, *ch – š*, etc. (*Klárčin – Klárky* ['Klárka's'], *sestra – sestřin* ['sister's'], *Olga – Olžin* ['Olga's'] etc.).

Key words: possessive adjective, possessive genitive, inflection, morphophonological alternation, deflective tendency

1. ÚVODEM

Ve sborníku k minskému sjezdu slavistů (Uličný, 2013) jsme předložili analýzu adnominálního genitivu přivlastňovacího v rámci úvah o nových analytizačních tendencích v současné spisovné i nespisovné češtině. Zde chceme prezentovat další, obecnější i specifičtější hlediska, na jejichž základě je možné tyto konstrukce popsat a uvést je do širších souvislostí.

2. POSESIVITA VYJADŘOVANÁ ADJEKTIVEM NEBO GENITIVEM

Implicitní vyjadřování vlastní běžné mluvě vede v nespisovných projevech ke strukturám, které prostupují i do mluvených a psaných komunikačních situací veřejných a oficiálních, kde je obvyklé používat spisovných variet národního jazyka. To je případ nominální fráze typu *zpěv Gotta*, *knihy Jiráska* (m. *zpěv Karla Gotta*, *knihy Aloise Jiráska*), kde však jde o to, tendenci analytizační jako pragmaticky nadbytečnou potlačovat. Jeho nekorektnost konstatuje pro češtinu i slovenštinu jazykověkulturní kritika již velmi dlouho.

Nutnost determinace genitivního tvaru se však konstatuje nejen u proprií, kde jde často i o pragmatický aspekt zdvořilostní, nýbrž i u apelativ označujících osoby nacházející se v nějakém vztahu k okolí, srov. *boty babičky* m. náležitěho *babiččiny*

boty nebo *boty naší/vaší/... babičky*. V obou případech jde o individuální referenci, tj. o požadavek explicitního a intelektuálního způsobu vyjadřování vlastní spisovnému jazyku, který chápeme mj. jako nástroj i výsledek moderního civilizačního vývoje. V případě genitivního tvaru *proprůi* se požaduje přesná informace o osobě, v typu *boty babičky* je navíc relevantní relační povaha těchto výrazů v genitivním tvaru, a tedy z pragmatického hlediska informační neúplnost jejich lexikálního významu.

Tato vlastnost je relevantní u další skupiny apelativ, která vyžadují doplnění, jako je *doba, věk, původ* aj. František Miko (1962, srov. však Kopečný, 1957, 1962, s termíny „slova relativní, tranzitivní“) tyto výrazy označuje podle Vigga Brøndala jako výrazy rámcové, tj. v podstatě valenční, srov. *žena impozantního zjevu, zboží neznámého původu* aj. Z jejich lexikální charakteristiky plyne, že se takto chovají nejen v adnominální pozici: *v době Karla IV/v Karlově době, *v době*. V tomto typu jde však o obligatornost doplnění ryze sémantického charakteru, bez aspektů pragmatických.

3. DEFLEKTIVIZAČNÍ TENDENCE V PŘIVLASTŇOVACÍCH NOMINÁLNÍCH STRUKTURÁCH

Domníváme se, že vedle uvedených faktorů lexikálních, syntaktických a pragmatických se na pronikání uvedeného nedeterminovaného adnominálního genitivu podílejí i další charakteristiky současného vývoje spisovné i nespisovné češtiny. Kromě citovaných nových analytizačních tendencí jsou to zejména nové tendence aglutinizující jak ve flexi tvarotvorné, tak ve slovtvorbě, které zde pro jednoduchost nazýváme tendencemi deflektivizačními.

3.1 Deflektivizační tendence v nominálních frázích přivlastňovacího typu se projevují bez ohledu na sémantické vztahy mezi členy nominálních frází. Plně flexivní konstrukce s posesivním adjektivem jsou základním výrazovým prostředkem přivlastňování individuálního, např. *Gottův zpěv, Milenino kolo*. Vývoj od determinovaného substantiva typu *zpěv Karla Gotta, kolo naší Mileny* směrem ke konstrukci s nedeterminovaným posesivním genitivním tvarem typu *zpěv Gotta, kolo Mileny* a pod. představuje druhou fázi posunu k deflektivizujícím procesům v češtině.

3.2 Domníváme se, že v uvedené fázi vývoje naší konstrukce se jazyk vzdaluje od flexivního typu směrem k typu aglutinačnímu jak co do produktivnosti konstrukce, tak co do její frekvence v textu. Srovnáme paradigmatu skloňování sg. i pl. typu *Petrův/Petřin výkon, Petrova/Petřina teta, Petrovo/Petřino jídlo*, kde jde vcelku o 50 různých flektivních tvarů posesivního adjektiva *Petrův/Petřin*, se skloňováním struktur s genitivem, tedy *výkon/výkony Petra/Petry, teta/tety Petra/Petry, jídlo/jídla Petra/Petry*, kde se vyskytuje pouze genitivní tvar ve dvou podobách, *Petra* a *Petry*. Významné také je, že odklonem od flexivního typu se takto narušují a přehodnocují

uvedené sémantické a pragmatické aspekty původní struktury, referenční individualizace typu tertium comparationis se znesnadňuje a pragmatický aspekt zdvořilostní je tak anulován. Kromě toho se takto ztrácí další výrazný flektivní rys češtiny, a to introflexivní alternace typu *Petřin – Petry* – srov. dále v odst. 5.

4. VÝVOJ GENITIVU POSESIVNÍHO K PREPOZICI – TŘETÍ FÁZE VÝVOJE KONSTRUKCE

Uvedená struktura s adnominálním genitivem explicitně nedeterminovaným má v mluvené a zčásti i psané češtině svůj další vývoj, a to v antepozici tvaru G adnominálního: *no strejc právě Pavel*, *táty brácha*; *vod Martiny mámy strejda*; *já mysl-el, že to byla mámy kamarádka*; *mámy otec*; *na stavbu od nevlastní sestry přítele* a další (doklady z korpusu Oral, Český národní korpus); *Klárky maminka* (doklad z dětského časopisu). Jde o struktury dnes užívané v běžné mluvě mluvčích z Čech, Morava a Slezsko tyto prostředky neznají.¹ Jana Jančáková (1997) a Pavel Jančák (1997; srov. také Bláha, 2009) uvádějí k typu *Milana sešit* v severozápadní části středočeské oblasti až třetinu případů volby a skoro polovinu dokladů k typu *mámy zástěra* (Jančáková, 1997, s. 180); v pražské mluvě současných mladých mluvčích je to méně, ale přece jen osm, resp. třináct procent (Jančák, 1997, s. 208). Jak ukazuje náš doklad *Klárky maminka*, v současné publicistice a beletrii se tyto struktury používají pro aktualizaci a expresivní vyznění textu, v podobě s determinovaným genitivním tvarem jsou známy hojněji, srov. doklady v *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* (2017): *mého pradědečka bratr*; *našeho souseda zahrádka*. Starší doklady najdeme už ve staré češtině, tam se však dostaly nápodobou latinských konstrukcí, srov. *země třesenie, hvězd způsobenie, smrteľných lidí myšlenie* (Navrátilová, 2010, s. 44). O synchronní analogii může jít v případě základního slovosledu u substantivizovaných adjektiv, např. *ponocného trouba*, *hajného puška*, *Palackého most* apod., není vyloučen ani vliv anglického slovosledu.

5. DEFLEKTIVIZACE A INTROFLEXE

K deflektivizačním prostředkům v současné české substantivní morfologii patří především úbytek pádů prostých či náhrada pádem tzv. syntaktickým, tj. akuzativem, který dokonce místo lokálu proniká do nové podoby frazému *na jednu stranu – na druhou stranu* m. *na jedné straně – na druhé straně*. V morfologii slovesa je to především analogizační potenciál některých slovesných tříd či faktický zánik kondicionálu minulého a mn.j. Deflektivizační je však také úbytek mnohosti morfonémů

¹ Vyjadřování relací v konstrukcích s determinovaným genitivním tvarem posesivním je v různých jazycích a dialektch různě složité. V *Morfológii slovenského jazyka* (1966, s. 167, 220) se uvádí jinak strukturované doklady pro slovenštinu, např. *Ohováraš strýka Vítovu sestru! ... mojej matkina práca... Po vášho otcovej smrti... aj*. Srov. také známou německou konstrukci *Meinem Vater sein Hut* aj.

v tvaru téhož slova. V současné češtině pozorujeme až aglutinační typy skloňování u výrazů ideově nových a v případě výrazů slovanského původu, na jejichž skloňování vyžadující jisté znalosti základů slavistiky se dříve jazykověkulturní snahy významně zaměřovaly. Jde např. o tvary G pl. *knězů* m. náležitěho *kněží* nebo *křest – křestu* m. *křtu*, kde však většinou nejde o křest křesťanský, nýbrž o křest nové knihy, CD nebo podobného nosiče. V českých publicistických textech se však už většinou cestuje *do Ružomberoku*, mluví se a píše o *Tolstojovi* a *novičoku* apod. V souvislosti s naším tématem má však deflektivizační charakter v dnešní češtině především paradigmatická analogizace morfonématická, kdy se alternační dvojice typu g – ž, k – č, r – ř, n – ň, t – ť, d – d', ch – š začínají produktivně i frekvenčně omezovat. V případě adnominálního genitivu vítězího v mluvené i psané češtině západního typu nad posesivními adjektivy je to zřejmé na výčtu možných dvojic *Olžin – Olgy*, *babiččin – babičky*, *sestřin – sestry*, [*vand'in*] – *Vandy*, [*teř'in*] – *tety*, [*kristýňin*] – *Kristýny*, *snašin – snachy*. Frekvenční nepoměr mezi původními dvojicemi morfonémů vzniklých derivačními procesy na jedné a stabilitou finálního fonému genitivního tvaru na druhé straně je nasnadě.

5.1 Introflexivním procesům ve vztahu k morfologii a morfosyntaxi, jakož i typologickým změnám v jazycích, jako je čeština nebo polština aj., je podle našeho názoru třeba věnovat pozornost, a to včetně terminologie – u derivačních alternací nepochybně nejde o flexi a i výsledky jsou v obou rovinách jazyka odlišné (č. *Klárka – Klárce* vs. *Klárčín*). Slovenská lingvistika má svou tradici v oblasti teorie slovenské kvantity, srov. řadu autorů v publikaci, kterou editoval Matej Považaj (2005) a literaturu zde uváděnou, práce Jána Sabola, Jána Bosáka aj., česká lingvistika vidí naději pro teoretické i zevrubné materiálové zpracování morfonologické problematiky češtiny zvláště v pracích brněnské školy (Šefčík, 2004, nebo Ziková, 2016 a další).

Bibliografie

- BLÁHA, Ondřej: Funkční stratifikace češtiny. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2009. 84 s.
- JANČÁK, Pavel: Běžná mluva v Praze a její nářeční zázemí. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Eds. F. Daneš et al. Praha: Academia 1997, s. 200 – 211.
- JANČÁKOVÁ, Jana: Nářečí středočeské obce Dobrovíz u Prahy. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Eds. F. Daneš et al. Praha: Academia 1997, s. 174 – 182.
- KOPEČNÝ, František: Základy české skladby. 2. vyd. Praha: SPN 1962. 359 s.
- KOPŘIVOVÁ, M. – LUKEŠ, D. – KOMRSKOVÁ, Z. – POUKAROVÁ, P. – WACLAWIČOVÁ, M. – BENEŠOVÁ, L. – KŘEN, M.: ORAL: korpus neformální mluvené češtiny, verze 1 z 2. 6. 2017. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2017. Dostupný na www.korpus.cz.
- MIKO, František: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1962. 254 s.

NAVRÁTILOVÁ, Olga: Slovosled nominální skupiny v Bibli drážďanské a Bibli olomoucké. Magisterská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita 2010. 84 s.

Nový encyklopedický slovník češtiny. [1., 2. sv.]. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2017. 2150 s.

POVAŽAJ, Matej (ed.): Kvantita v spisovnej slovenčine a v slovenských nárečiach. Zborník materiálov z vedeckej konferencie konanej 2. – 3. apríla 2001 v Budmericiach. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2005. 180 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 895 s.

ŠEFČÍK, Ondřej: Alternace konsonantů v češtině – fonotaktické a morfonologické modelování systému. In: Čeština – univerzália a specifika. [5. sv.]. Eds. Z. Hladká – P. Karlík. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2004, s. 441 – 448.

ULIČNÝ, Oldřich: Poznámky k analytizaci v slovanských jazycích a ke struktuře jedné české NP s adnominálním genitivem. In: Česká slavistika. Příspěvky k 15. mezinárodnímu sjezdu slavistů, Minsk 20. – 27. 8. 2013. Praha: Slovanský ústav Akademie věd České republiky 2013, s. 235 – 239.

ZIKOVÁ, Markéta: Morfonologické alternace v současné češtině. In: Oldřich Uličný et al.: Preliminária k moderní mluvnici češtiny. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2016, s. 235 – 264.

PROCESY REGULUJĄCE ZASOBY KATEGORII SŁOWOTWÓRCZYCH

KRYSTYNA KLESZCZOWA

Instytut Języka Polskiego im. Ireny Bajerowej, Uniwersytet Śląski, Katowice, Polska

KLESZCZOWA, Krystyna: The processes which regulate the stock of word-formation categories. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 502 – 511.

Abstract: In the consciousness of language users, there is an inherent awareness of an elaborated word-formative system, which was well-documented in the second half of the 20th century. However, each derivatologist knows very well that apart from phenomena which are strongly representative of this system, its order is disturbed by various processes. The first one in the order of precedence is the lexical factor – words which arise in accordance with the derivation-related rules are fused with the bulk of the lexicon and they are subject to the same transformations as the non-derived lexemes. But there may arise a discrepancy between the word form and the motivating word due to the semantic shift manifested by one of these elements. Then, the phenomena of *reinterpretation* occur which regulate the relations between the founding and the founded word. In the next part of the article, the author discusses borrowings from foreign languages which also disturb the order of the word-formation system, for as a rule, meanings of borrowed nouns refer to the name of an action and the name of the performer of an action. However, in Slavic languages, the foundations of these categories feature verbal instead of nominal elements. In that case, there arise verbs, usually in *-ować*, and then – the process of *the reversal of motivation* occurs. The word formation system is also disturbed by processes which apply to the sphere of inflexion. The article discusses *a new word formation category* – resultative deparicipial adjectives in *-ly*.

Key words: word-formation, univerbisation, re-interpretation, borrowing

WPROWADZENIE

W świadomości rodzimych użytkowników języka tkwi wewnętrzna, podświadoma reprezentacja gramatyki. Strukturalny nurt lingwistyki 2. połowy XX wieku w sposób dogłębny opisał tę „wewnętrzną gramatykę”. Jeżeli chodzi o słowotwórstwo języka polskiego, duże zasługi należy przypisać Marii Honowskiej, Jadwidze Puzyninie, Renacie Grzegorzycy, Bogusławowi Krei, Henrykowi Wróblowi, Krystynie Waszakowej. Jednak podkreślić trzeba mocno, że prace wymienionych lingwistów podparte były osiągnięciami derywatologii słowackiej (Ološtiak, 2015)¹.

¹ Ja sama, pisząc doktorat (Kleszczowa, 1981) wzorowałam się na pracy K. Buzássyovej *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív* (na pozycję tę zwróciła mi uwagę promotorka M. Honowska).

Mamy dobrze opisany system słotwórczy², choć przecież każdy derywolog wie, że nie wszystkie jednostki podzielne wpisują się w znane nam reguły, że co krok spotykamy słowoformy, które trzeba usytuować na marginesie głównego nurtu derywacji. Dodać tu warto, że czym silniejszy inwariant, tym więcej elementów marginalnych – użytkownik języka bez trudu wpisze odmienność w system reguł gramatycznych, w system tkwiący w jego podświadomości. I, rzecz paradoksalna, duża produktywność modelu słotwórczego może prowadzić do jego destrukcji (Kleszczowa, 2008). Nagromadzenie odmienności usytuowanych na marginesie głównego trzonu systemu słotwórczego może mieć niekorzystne konsekwencje, może zachwiać porządek, prowadzić do chaosu. I nic dziwnego, że pojawiają się zjawiska regulujące, chroniące stary bądź wprowadzające nowy porządek systemowy. I właśnie tym procesom poświęcony będzie niniejszy tekst.

Inspiracją do podjęcia zagadnienia i takiego ujęcia jest fizyczno-matematyczna teoria chaosu deterministycznego. Mocno chciałabym podkreślić, że to tylko inspiracja, bowiem w przekładaniu fizyczno-matematycznej teorii na grunt lingwistyki ani obiekt, język naturalny, ani wiedza autorki artykułu nie są odpowiednie. Jednak pisze Michał Tempczyk: „Termin teoria chaosu obejmuje wiele szczegółowych dziedzin, rezultatów, teorii, nowych punktów widzenia i programów badawczych. Nie jest to zwarta i jednolita teoria (...). Jest to nowy punkt widzenia i pewien typ wyników, które odnoszą się do pojęć porządku, poznawalności, prostoty i przewidywalności.” (Tempczyk, 1995, s. 12 – 13). Teoria ta interpretuje dynamiczne układy o dużym stopniu złożoności, układy o bogatej strukturze. Okazuje się bowiem, że tam, gdzie można by oczekiwać chaosu, pojawia się porządek. I warto w tym miejscu przytoczyć matematyczną definicję chaosu deterministycznego: „Stochastyczne zachowanie występujące w układzie deterministycznym” (Stewart, 1995, s. 23). Definicja ta mieści paradoks, bo przecież *stochastyczny* to ‘przypadkowy’, podczas gdy zachowaniem deterministycznym rządzi niemożliwe do przekroczenia prawo. „Tak jak harmonia i dysonans łączą się, tworząc piękno muzyczne, tak samo porządek i chaos łączą się, tworząc piękno matematyczne” (Stewart, 1995, s. 29). I właśnie w niniejszym tekście pragnę pokazać, w jaki sposób zjawiska burzące porządek w języku podporządkowują się ogólnym tendencjom, tendencjom wprowadzającym ład do systemu słotwórczego.

Mój artykuł ma charakter historyczny. To prawda, że na każdym etapie rozwoju, zatem także współcześnie w języku naturalnym mamy ruch, że ciągle dzieje się coś nowego, co dobitnie pokazuje materiał zawarty w publikacji *Dynamika słownej*

² Pisał B. Kreja, że pojęcie systemu słotwórczego różni się w sposób zasadniczy od systemu fonologicznego czy fleksyjnego, które są „w zasadzie zamknięte, a rejestr składających się na te systemy elementów na ogół się nie zmienia, a jeżeli się zmienia, to bardzo wolno”. System słotwórczy składa się z ogromnej liczby jednostek, a przy tym – zanurzony jest w poziom leksykalny, reagujący na zmiany rzeczywistości ekstralingwistycznej (Kreja, 2007, s. 14).

zasoby súčasnej slovenčiny (Horecký – Buzássyová – Bosák et al., 1989).³ Rzecz w tym, że obserwacja nowych zjawisk nie daje rozeznania w kwestii, którą postawiłam w tytule artykułu. To, co aktualnie obserwujemy wokół siebie, nieraz burzy reguły, ale też może mieć bardzo krótki żywot, może być nowinką nie wpisującą się w ogólną tendencję językową. Jedyne z większej perspektywy czasowej można w sposób wyraźny pokazać zjawiska istotne dla dynamiki języka, w naszym wypadku – zjawiska porządkujące system słowotwórczy.

* * *

Długa jest lista procesów burzących ład słowotwórczy. Na pierwszym miejscu należy postawić czynnik leksykalny – powstające drogą reguł derywacyjnych słowoformy wtapiają się w całość słownika i podlegają tym samym przeobrażeniom, co leksemy niederywowane – może dojść do rozdzwień między słowoformą a wyrazem motywującym, z powodu zmiany znaczenia jednego z tych członów albo z powodu zmiany relacji między tymi członami⁴. Procesami, które regulują porządek między wyrazem fundującym a fundowanym zajmę się w 1. fragmencie artykułu, mowa w nim będzie o reinterpretacjach. W dalszym ciągu (2.) podjęty będzie problem pożyczek, te również zakłócają porządek systemu słowotwórczego, bo z reguły pożyczamy rzeczowniki o znaczeniu nazw czynności i nazw wykonawców czynności, tymczasem kategorie te mają w słowiańszczyźnie u swych podstaw człony werbalne. Porządek słowotwórczy burzą również procesy, które dotyczą poziomu fleksyjnego. Jak język reaguje na te zjawiska? O tym będzie mowa we fragmencie 3.

Wyszczególniłam tylko trzy zagadnienia, oczywiście nie wyczerpują one listy czynników burzących i porządkujących ład słowotwórczy.⁵ I dodać trzeba, że podjęte w trzech punktach zagadnienia są również wyborem, każde z nich może być dopełnione.

1. REINTERPRETACJE

Ważnym mechanizmem regulującym spójność systemu słowotwórczego są reinterpretacje podstawy słowotwórczej. Relacje między wyrazem fundowanym a fundującym mogą zakłócić różne procesy, włącznie z uwarunkowaniami ekstralingwis-

³ Dla języka polskiego całościowe ujęcie słowotwórstwa mieści *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. 1984 (2 wydanie w 1998); jest to ujęcie statyczne. Aspekt dynamiczny współczesnej polszczyzny znajdziemy w innych opracowaniach, ujmujących problem w jakimś aspekcie, np. kognitywistycznym (Waszakowa, 2017).

⁴ Może też derywat w ogóle stracić motywację, mówimy wtedy o leksykalizacji, ale tym się zajmować nie będę.

⁵ Dawny porządek mogą burzyć procesy fonetyczne, zwłaszcza zjawiska stojące na styku tematu i formantu – prowadzić to może do kształtowania się nowych afiksów. Nie bez znaczenia jest czynnik ekstralingwistyczny – tu przykładem może być wygaśnięcie klasy feudalnych nazw danin i powinności.

tycznymi. Oto niektóre z procesów, które w sposób najbardziej wyrazisty porządkują rozproszone zbiory.

1.1 Podstawową właściwością słowoformy jest pochodność od jednej podstawy słowotwórczej – tak w aspekcie genetycznym, jak i motywacyjnym, mam tu na myśli relacje między leksemami we współczesnym języku. Sprawy się jednak komplikują, bo podstawa jest nieraz wyrazem derywowanym, a to sprawia, że pojawia się dwu- a nawet trójmotywacyjność, por. *drukarnia*, derywat motywowany zarówno rzeczownikiem *drukarz*, jak i rzeczownikiem *druk*, też czasownikiem *drukować*.⁶ Pojawia się tu proces, który nazywam „przeskokiem” motywacyjnym – derywat zaczyna być rozumiany jako wyraz pochodny od podstawy własnej podstawy: *końcówka* ← *końcowy* ‘**końcowy** morfem’ → *koniec* ‘morfem, który jest na **końcu**’; *fachowiec* ‘specjalista w jakiejś dziedzinie, osoba dobrze znająca swój zawód (fach)’ – motywacja z *fachowy* zmieniła się na *fach*; *dłużnik* powstał na bazie przymiotnika *dłużny*, dziś znaczy ‘osoba lub firma, która zaciągnęła **dług**’.

W grę wchodzi tu przede wszystkim rzeczowniki odprzymiotnikowe. Przyczyniła słabości przymiotników w układzie ‘wyraz fundowany : wyraz fundujący’ można upatrywać w dwojakim sposobie powstawania derywatów odprzymiotnikowych: 1. rzeczownik tworzy się na bazie przymiotnika o funkcji orzecznikowej, por. *głupiec* ← ‘ktoś, kto jest *głupi*’, *prostak* ← ‘ktoś, kto jest *prosty*’; 2. przymiotnik jest określnikiem rzeczownika w grupie nominalnej, por. *bombowiec* ← *samolot bombowy*, *grochówka* ← *zupa grochowa*, mówimy wtedy o uniwerbizacji (Avramova, 2013; Šehović, 2018).

Podstawową bazą derywatów słowiańskich jest zdanie minimalne, wszak jego kształt i zawartość determinują zasób derywatów (Buzássyová, 1974). Nic zatem dziwnego, że uniwerbizmy⁷ tracą swoistość i przekształcają się w derywaty predykatywne, por.

ciężarówka ← *samochód ciężarowy* → *samochód, który wozi ciężary*;

miętówka ← *cukierek miętowy* → *cukierek z miętą*;

stocznowiec ← *pracownik stoczniowy* → *człowiek pracujący w stoczni*;

handlowiec ← *statek handlowy* → *statek za pomocą którego handluje się*.

Jaki jest skutek tych procesów? Powstają nowe formanty, rozszerzone o morfemy przymiotnikowe: *-n-* (*-nik*, *-nica*), *-ow-* (*-ówka*, *-owiec*, *-owisko*), *-an-* (*-anka*), za ich pomocą już bez pośrednictwa przymiotnikowego tworzy się derywaty odrzeczownikowe: *kierownik*, *śmietnik*, *papierośnica*, *strażnica*, *temperówka*, *złotówka*, *dreszczowiec*, *dżudowiec*, *śluchowisko*, *legowisko*, *solanka*, *leżanka*.

⁶ Na temat polimotywacji w języku słowackim zob. Ološtiak – Gogová – Genči, 2015, s. 427 – 460.

⁷ Mam tu na uwadze uniwerbizmy będące efektem derywacji, a nie elipsy, por. *hlavný časník* → *hlavný, študijné oddelenie* → *oddelenie* (Furdík, 2004, s. 66). W literaturze polskiej mówi się o derywacji syntaktycznej.

1.2 Jedną z cech słowotwórstwa języków słowiańskich jest hierarchia rodzajowa – nazwy żeńskie powstają od męskich (*nauczycielka* od *nauczyciel*), co więcej, jeżeli funkcjonuje para ‘rzeczownik męski : rzeczownik żeński’, inne derywaty powstają na bazie męskiej, a nie żeńskiej, zatem: *nauczycielski* to derywat od *nauczyciel* (a nie *nauczycielka*); *chłopski* od *chłop* (nie *chłopka*), *towarzyski* od *towarzysz*, *harcerski* od *harcerz*, *cygański* od *cygan* itd. Reguła jest tak silna, że nawet jeśli derywat żeński powstał na bazie wyrażenia rzeczownikowo-przymiotnikowego, z czasem ulega reinterpretacji, staje się derywatem od rzeczownika męskiego. I tak spotykamy w wiekach przeszłych wyrażenie *czarowna niewiasta*, które stało u podstaw uniwerbizmu *czarownica*, *grzeszna biała głowa/grzeszna niewiasta*, baza dla *grzesznica*, *robotna czeladź* – baza dla *robotnica*, *pomocna baba* ‘akuszerka’ dała uniwerbizm *pomocnica*. Dziś te derywaty rozumiane są jako powstałe od *czarownik*, *grzesznik*, *robotnik*, *pomocnik*, mamy tu derywację wymienną: *-nik* na *-nica*. Jak widać, uniwerbizmy podporządkowały się ogólnej zasadzie: modyfikacyjne nazwy żeńskie powstają na bazie podstaw męskich.

1.3 Przejawem samoregulacji jest również zjawisko adideacji – wskutek podobieństwa formalnego następuje zmiana znaczenia podstawy, dochodzi do skojarzenia z innym wyrazem, niektórzy nazywają ten proces etymologią ludową (Cienkowski, 1972), inni proponują termin remotywacja (Sobotka, 2015, s. 201 – 243). Oto przykłady:

- *żyć* w staropolszczyźnie związane było z etymologią: ‘czynić lżejszym’ (por. dzisiejsze *ulżyć komuś*). Dziś *żyć* znaczy ‘znieważać słowami, zniesławiać’, a kojarzone jest z rodziną czasownika *łgać*, pochodzącym od *leż* ‘nieprawda, kłamstwo’;

- *ślonina* pochodzi od *ślony*, tymczasem przeciętny Polak kojarzy wyraz z rzeczownikiem *stoń* (bo stoń ma grubą skórę);

- *smagły* – rdzeń jak w *smażyć*, ale wyraz kojarzony jest ze *smagać*;

- *kawka* – onomatopeja z *ka, ka*, dźwięku wydawanego przez ptaka, kojarzona jest z wyrazem *kawa*, to ze względu na czarny kolor upierzenia.

Zjawisko wtórnej etymologii pojawia się często w zapożyczeniach (Pastuchowa, 2009):

- *korek* < niem. *Kork*; Polacy skojarzyli z wyrazem *kora*;

- *burak* < łac. *borrago* ‘*borrago officinalis*’ – ‘ogórecznik lekarski’ skojarzono z *bury*;

- *szarytka* < franc. *charité* Polacy skojarzyli z przymiotnikiem *szary*;

- *grubianin* < niem. *Grobian* (w *Słowniku Knapskiego*: *grobian*, *grobijan* ‘nieokrzesany, gbur’); pożyczka na gruncie polszczyzny przybrała postać *grubianin*, a wyrazowi została przypisana podstawa *gruby*;

- *kaleka* to pożyczka turecka, która przywędrowała do polszczyzny przez język ukraiński (*kalika*); kojarzona jest z czasownikiem *kalać*;

- *oportunizm* z fr. *opportunisme* wielu Polakom wywodzi od czasownika o antonimicznym znaczeniu: *opierać się*.

Przykłady te pokazują, że użytkownicy języka odczuwają silną potrzebę wiązania leksemów, nawet wtedy, gdy „podstawiony” wyraz nie motywuje semantycznie wyrazu quasi pochodnego (por. *słonina – słoń, burak – bury, oportunizm – opierać się*).

2. ZAPOŻYCZENIA

Trudno sobie wyobrazić język, w którym brak leksemów zapożyczonych. Wprawdzie nie wszystkie pożyczki, ale większość dostosowuje się do systemu słowotwórczego, mówić tu można o adaptacji słowotwórczej.⁸ W języku polskim najsilniej wyrazy zapożyczone oddziałują na kategorię transpozycyjną nazw czynności (1.1), a także kategorię mutacyjną nazw wykonawców czynności (1.2). Obie grupy są sprzężone ze sobą, często zachodzące w nich procesy krzyżują się.

2.1 Fleksyjność języków słowiańskich sprawia, że łatwiej nam pożyczać rzeczownikowe nazwy czynności niż czasowniki. Zapożyczamy leksem o semantycznej wartości nazwy czynności, mimo iż brak czasownika, który motywowałoby taką nazwę. Co się dzieje w takiej sytuacji? Otóż pojawiają się na ich bazie czasowniki, najczęściej na *-ować*, potem zaś – następuje **odwrócenie motywacji**⁹ – to już nie *szacować* od *szacunek*, ale *szacunek* od *szacować*, wszak taka jest reguła systemowa. I tak już dla okresu staropolskiego odnotowano 5 formacji na *-unek (-unk)* o funkcji nazw czynności: *luprynek, lauprynek, liprunek* ‘wnoszenie skargi w sądach prawa niemieckiego), *rachunek* ‘liczenie, obliczanie’, (*ratunek*), *ratunk* ‘pomoc’, (*szacunek*), *szacunek* ‘ustalenie miary’, o tym, że *szacunek* miał silną pozycję, świadczy forma z prefiksem *ob-*: *obszacunek*. I już wtedy dla niektórych zapisane zostały podstawy czasownikowe, co skutkowało odwróceniem motywacji: *luprynek, lauprynek, liprunek* ← *luprować*, (*ratunek*), *ratunk* ← *retować*, (*szacunek*), *szacunek* ← *szacować*. Konsekwencją przejmowania takich pożyczek, tworzenia od nich czasowników, a potem odwracania motywacji jest nowy sufix dla nazw czynności, tworzą się nomina actionis nie tylko od rdzeni zapożyczonych, ale i rodzimych, por. *pocalunek, opierunek, poczęstunek, pomysłunek*. I właśnie w ten sposób na gruncie języka polskiego wykształciły się nowe sufiksy na dla nazw czynności: *-acja, -cja, -aż, -ada, -ata, -encja, -sja, -ycja, -zja*, w ostatnich czasach angielszczyzna zafundowała nam *-ing* (*parking – parkować, monitoring – monitorować, trening – trenować*).

⁸ Na temat adaptacji zob. rozdział *Między adaptacją a derywacją właściwą* (Zarębski, 2012, s. 33 – 57).

⁹ Inaczej problem traktuje M. Pastuchowa. Znamienny jest tytuł jednego z rozdziałów jej monografii (Pastuchowa, 2000, s. 102 – 115): *Derywacja czy adaptacja?* Autorka tworzenie czasowników na *-ować* od zapożyczonych nazw czynności traktuje jako wypełnianie luki w systemie syntaktycznym, tworzenie centrum zdaniotwórczego. „Za uznaniem tego procesu za adaptację natury fleksyjnej przemawia jeszcze jeden argument. Wiadomo przecież, że bez względu na funkcje, jaką pełnia, sufiksy tematyczne są morfemami fleksyjnymi, a więc i od strony formalnej ów proces zbliża się do fleksji” (s. 114). W niniejszym artykule tworzenie czasownika od obecnej nazwy czynności, np. *trening* → *trenować*, traktowane jest jako proces słowotwórczy.

2.2 Podatna na przemiany wskutek pożyczek jest też kategoria nazw wykonawców czynności. Przejmowaliśmy niemieckie leksemy z zakończeniem *-er*, nieco później czeskie z *-eř*, od XVI wieku przenikały do polszczyzny formacje na *-ator*, oparte na łacińskich nomina agentis od participium perfecti passivi na *-tor*, *-toris*¹⁰. Dzisiejsze nazwy działacza na *-ator* są najczęściej tworami o motywacji rzeczownikowo-czasownikowej, por. *agitator* ← *agitacja* a. *agitować*; *demoralizator* ← *demoralizacja* a. *demoralizować*; *nowelizator* ← *nowelizacja* a. *nowelizować*. Ogólna tendencja derywacji, likwidowanie dwumotywyjności, daje podstawy do prognozowania, że utrwali się podstawa czasownikowa.

Do typów dość licznych zaliczane są klasy z obcymi formantami: *-er* (por. *frezer*, *galwanizer*, *kolekcjoner*), *-ant* (*pozorant*, *nobilitant*, *debiutant*) oraz *-ent* (*dyrygent*, *dysponent*, *rezydent*). Formanty *-er*, *-ant* i *-ent*, podobnie jak *-ator*, obok motywacji czasownikowej często wiążą motywację rzeczownikową, co także jest przejawem jednej z tendencji regulujących rozproszony zbiór formacji słotwórczych.

3. NOWE KATEGORIE

Jak pokazałam, słotwórczy poziom języka cechuje duża otwartość, duża zdolność reagowania na uwarunkowania ekstralingwistyczne, co skorelowane jest z podatnością „na elastyczność reguł, na działanie analogii, czasem przypadkowe skojarzenie, z łatwością powstają nowe grupy, nowe podklasy, zupełnie inne modele słotwórcze (...)” (Janowska, 2007, s. 139). I właśnie w tym fragmencie artykułu zamierzam pokazać drogi do wykształcenia się w polskiej derywacji klasy przymiotników rezultatywnych.

Na losy prasłowiańskich imiesłowów wpłynęła kilka zjawisk. Zachwiała się kategoria czasu, mam tu na uwadze imiesłowu bierne czasu teraźniejszego i bierne przeszłe, dziś *passivum* tworzą dawne participia praeteriti passivi bez względu na czas. Na losy imiesłowów wpłynął aspekt, ograniczył on zdolności fleksyjne form na *-qc(y)* do aspektu niedokonanego, form na *-wszy/-lszy* do aspektu dokonanego. Naturalną skłonnością imiesłowów jest ich adiektywizacja (Bartnicka-Dąbkowska, 1970), w efekcie przez całą historię polszczyzny na obszarze pośrednim między fleksją a słotwórstwem funkcjonują twory na *-qcy* i *-ony*, *-ny*, *-ty*. Inaczej potoczyły się losy imiesłowów czasu przeszłego czynnych na *-t-*. Ich odmiana prosta w języku polskim weszła w skład czasu przeszłego, zaprzeszłego, potem przyszłego, także trybu przypuszczającego (Kowalska, 1976), zaś odmiana złożona uległa adiektywizacji.

W pierwszych wiekach polszczyzny pisanej przymiotniki na *-ty* tworzyły klasę semantycznie rozproszoną, w dużym stopniu zleksykalizowaną, por. *rychły* (rdzeń jak w *ruch*), *padły*, *stały*, *śmiały*, *trwały*. Wymieniłam tu przymiotniki funkcjonujące

¹⁰ W staropolszczyźnie odnotowano zaledwie 5 przykładów pożyczek z zakończeniem *-(a)tor*: *doktor*, *kommentator*, *komendor*, *prokurator*, *wizytator* (Moszyńska, 1976, s. 75 – 77).

do dnia dzisiejszego, zmienną ich cechą jest postać bezprzedrostkowa (w staropolszczyźnie odnotowałam 17 derywatów na *-ły* od czasowników bezprzedrostkowych). Rzecz w tym, że w ewolucji języka polskiego wykształciła się klasa przymiotników rezultatywnych na *-ły* – tworzone są na bazie czasowników dokonanych (zatem przedrostkowych), oznaczających proces, por. *skwaśniały* (← *skwaśnieć*), *wybująły* (← *wybujać*), *wyglodniały* (← *wyglodnieć*), *wyliniały* (← *wylinieć*), *wyłysiały* (← *wyłysieć*), *zdziczały* (← *zdziczeć*), *zesztywniały* (← *zesztywnieć*), *zmatowiały* (← *zmatowieć*), *zmętniały* (← *zmętnieć*), *zzielieniały* (← *zzielienieć*). O sile tego typu słowotwórczego świadczą oparte na nich derywaty, np. *dojrzały* – *niedojrzały* – *dojrzałość* – *dojrzałe*; *wybująły* – *wybująłość* – *wybujale*; *zgorzkniały* – *zgorzkniałość* – *zgorzkniale*.

ZAKOŃCZENIE

Lingwistykę zalicza się do nauk rekonstrukcyjnych, a więc do nauk, które „nadają kształt teoretyczny (*knowing that*) wiedzy przedteoretycznej (*knowing how*), polegającej czy to na umiejętności przeprowadzania rozumowań i wniosków, formułowania i wypowiedzania zdań, czy też na przykład na znajomości reguł i warunków komunikowania się” (Kaniowski, 1999, s. XXVI). Celem analiz lingwistycznych jest dotarcie do przedteoretycznej wiedzy użytkowników języka. Tkwi ona w ich świadomości, choć na ogół nie zdają sobie z tego sprawy. Ta ukryta wiedza nie tylko umożliwia komunikowanie się (Habermas, 1999), ale też daje impuls do takiego modelowania języka, do wprowadzania zmian, które niwelują odstępstwa od zasadniczych reguł gramatycznych. W artykule skupiłam uwagę na procesach, które wprowadzają ład do systemu słowotwórczego, pokazałam reinterpretowanie relacji motywacyjnych, odwracanie motywacji, a także naciski płynące z systemu fleksyjnego, czego efektem jest powstanie nowej klasy słowotwórczej. Mam świadomość, że to tylko niewielki fragment postawionego problemu, z pewnością zasługuje on na kontynuację.

W wykazie wykorzystanej literatury przedmiotu znajdują się nowsze publikacje, ale jest też wiele starych, sięgających lat 70-ych XX wieku. Był to zabieg celowy. Chciałam pokazać, że nadal mają one wartość, że wystarczy na dorobek tamtych lat spojrzeć z innej perspektywy, dodać trzeba koniecznie – ten nowy ogląd byłby niemożliwy, gdyby nie dotychczasowe osiągnięcia naukowe.

Bibliografia

AVRAMOVA, Cvetanka: Univerbáty v lexikálnim systéme jazyka: In: Motivované slovo v lexikálnom systéme jazyka. Ed. K. Buzássyová – B. Chocholová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2013, s. 214 – 224.

BARTNICKA-DĄBKOWSKA, Barbara: Adiektywizacja imiesłowów w języku polskim. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1970. 189 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974. 240 s.

CIENKOWSKI, Witold: Teoria etymologii ludowej. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1972. 147 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovo tvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

FURDÍK, Juraj: Slovo tvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

HABERMAS, Jürgen: Teoria działania komunikacyjnego. T. 1. Racjonalność działania a racjonalność społeczna. Przełożył A. Kaniowski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1999. 670 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján et al.: Dynamika slovnjej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 436 s.

JANOWSKA, Aleksandra: Polisemia staropolskich czasowników. Źródła, swoistość, konsekwencje. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2007. 159 s.

KANIEWSKI, Andrzej: Wstęp. Rehabilitacja i transformacja filozofii praktycznej. In: HABERMAS, Jürgen: Teoria działania komunikacyjnego. T. 1. Racjonalność działania a racjonalność społeczna. Przełożył A. Kaniowski. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1999, s. IX – XCIV.

KLESZCZOWA, Krystyna: Ograniczenia semantyczne w procesie derywacji nazw narzędzi. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 1981. 153 s.

KLESZCZOWA, Krystyna: Rola pożyczek w przekształcaniu polskiego systemu słowotwórczego. In: Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów. Katowice 27 – 29 września 2000 r. Red. K. Kleszczowa – L. Selimski. Wydawnictwo Katowice: Gnome 2001, s. 203 – 208.

KLESZCZOWA, Krystyna: Dobrodziejstwo chaosu znaków językowych. In: Efekt motyla. Red. D. Heck – K. Bakula. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2006, s. 47 – 53.

KLESZCZOWA, Krystyna: Destrukcyjne skutki produktywności znaków i reguł słowotwórczych. In: Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов. Тематичний блок XIV Міжнародний з'їзд славістів. 10. 9. – 16. 9. 2008, Охрид, Республіка Македонія. Київ: Віддруковано у науково-видавничому центрі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 2008, с. 23 – 36.

KOWALSKA, Alina: Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na „-l” w języku polskim. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 1976. 162 s.

KREJA, Bogusław: Uwagi o systemie słowotwórczym i jego dwóch składnikach. In: Lexikalna sémantika a derivatológia. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Prešov 5. december 2000. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 14 – 20.

MOSZYŃSKA, Danuta: Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1976. 212 s.

OLOŠTIAK, Martin: Z dejín derivatologického bádania v slovakistike. In: Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2015, s. 17 – 86.

OLOŠTIAK, Martin – GOGOŤVÁ, Eva – GENČI, Ján (eds.): Lexikálnoparadigmatické aspekty slovo tvornej motivácie. In: Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2015, s. 407 – 480.

PASTUCHOWA, Magdalena: Zmiany semantyczne i strukturalne czasowników odrzeczownikowych w polszczyźnie. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2000. 152 s.

PASTUCHOWA, Magdalena: Reinterpretacja morfologiczna jako niejawna zmiana znaczeniowa. In: Świat ukryty w słowach, czyli o znaczeniu gramatycznym, leksykalnym i etymologicznym. Red. I. Generowicz – E. Kaczmarek – I. M. Doliński. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego 2009, s. 327 – 341.

PUZYŃNINA, Jadwiga – GRZEGORCZYKOWA, Renata – KALLAS, Krystyna – WRÓBEL, Henryk: Słowotwórstwo. In: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Red. R. Laskowski – R. Grzegorzczakowa – H. Wróbel. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1984, s. 307 – 512.

ŠEHOVIĆ, Amela (ured.): Univerbacija/Univerbizacija u slavenskim jezicima. Zbornik radova Osamnaesta međunarodna komiteta slavista, Sarajevo, 4. – 7. aprila 2017. Sarajevo: Slavistički komitet 2018. 496 s.

SOBOTKA, Piotr: Etymologizowanie i etymologia. Od semantyki ontologicznej do etymologii hermeneutycznej. Warszawa: BEL Studio Sp. z o. o. 2015. 356 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Verbálny aspekt a adaptácia prevzatých slovies v slovenčine. In: Slovo – Tvorba – Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2010, s. 250 – 264.

STEWART, Ian: Czy Bóg gra w kości? Nowa matematyka chaosu. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1995. 365 s.

TEMPCZYK, Michał: Świat harmonii i chaosu. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1995. 233 s.

WASZAKOWA, Krystyna: Kognitywno-komunikacyjne aspekty słowotwórstwa. Wybrane zagadnienia opisu derywacji w języku polskim. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego 2017. 230 s.

ZAJDA, Aleksander: Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600). Kraków: Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze 1979. 230 s.

ZARĘBSKI, Rafał: Rzeczownikowe prefiksy obcego pochodzenia w historii języka polskiego. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2012. 350 s.

РОЛЬ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ФОРМАНТОВ В СОХРАНЕНИИ САКРАЛЬНОГО СМЫСЛА ЦЕРКОВНОСЛАВЯНИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ¹

ЕЛЕНА ВАСИЛЬЕВНА ПЕТРУХИНА

Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова,
Москва, Россия

PETRUKHINA, Yelena Vasil'yevna: The role of word-building formants in preserving the sacred meaning of Church Slavonicisms in Russian. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 512 – 526.

Abstract: The author of the article applies synchronic and diachronic approach to describe consistent patterns in Russian word formation, when the facts in contemporary Russian are explained with due regard to the history of their development and formation. The research focuses on commonly used derivatives of the Church Slavic, which have not lost their sacred meaning despite the general secularization beyond religious discourse of evangetic lexis in Russian (as well as in other Slavic languages). The preservation of the sacred meaning is influenced by a specific process of differentiation between the sacred and the secular by means of word-building formants in cognate synonyms (for example, *Рождество* ['Christmas']/*рождение* ['birth']; *житие* ['the life (of a saint)']/*житье* ['ordinary life']; *Воскресение* ['Resurrection']/*воскресенье* ['Sunday']; *искупить* ['to redeem'], *Искупитель* ['the Redeemer']/*выкупить* ['to buy out'] etc.). The last section of the article considers the process of semantic specification in diachrony of originally synonymic cognate derivatives like *живот* ['belly'], *житие* ['the life (of a saint)'], *жизнь* ['life'], which has led to a complete change of the semantics of the lexeme *живот* ['belly'] (a gradual strengthening of its physical component has led to the modern meaning 'belly, part of body') and the prevalence of the word *жизнь* (with its Old Slavonic suffix *-нь*). The latter, having absorbed the "life-related" semantic of lexemes *живот* 'belly' and *житие* 'the life (of a saint)', expresses all aspects of its understanding and interpretation by the contemporary language community. The author assumes that this process could also have been influenced by the general correlation between the Church Slavonicisms (both elevated and general denominations) and native Russian words (both concrete and ordinary denominations) in Russian. Word-building formants play a significant role in the differentiation of the sacred and the secular (and preserving the sacred) when the religious lexicon of the Church Slavonic origin enters the modern Russian language.

Key words: Russian, word-formation, Church Slavonicisms, desacralization, synchronic and diachronic approach

¹ Работа выполнена при поддержке гранта РФФИ 17-04-00532-ОГН\18 „Исконные и заимствованные форманты и модели в русском словообразовании на славянском фоне: семантические отношения, типы взаимодействия, стилистический потенциал“.

1. ВВЕДЕНИЕ

Поиск новых путей изучения славянского словообразования, представленный во многих коллективных публикациях Комиссии по славянскому словообразованию при Международном комитете славистов, отражает тенденции развития лингвистики в XXI веке. Он ведется в когнитивно-коммуникативном направлении, а также в русле объяснительной лингвистической концепции, направленной на выявление словообразовательной динамики. Данная концепция предполагает преодоление в деривационных исследованиях разрыва между синхронным и историческим словообразованием, которые изучаются, как правило, изолированно друг от друга. Еще Григорий Осипович Винокур писал, что «требование различать морфологию и этимологию, то есть анализировать строение слова с точки зрения тех соотношений, которые раскрываются между морфемами в пределах данной языковой системы, независимо от генезиса отдельных звуков и их сочетаний, составляющих слово как звуковую форму, **уже давно стало общим местом лингвистической литературы**» (выделено нами – Е. В. П.). При этом он отмечал, что, «признавая силу этого требования в теории, ученые до сих пор плохо считаются с ним в практической работе» (Винокур, 1959, с. 420).

Клара Бузашиова в серии публикаций и в коллективной монографии 1989 г. (1999, 2000; 2003; Horecký – Buzássyová – Bosák et al., 1989) предлагает пути решения данного противоречия, обосновывая возможность диахронической проекции в синхронию (и обратно), позволяющую изучать изменения в словообразовании за определенный период (например, 30 – 50 лет). Временной отрезок в несколько десятилетий позволяет выявить и описать динамику словообразования, которая в словацком языке, как было продемонстрировано в упомянутых выше публикациях К. Бузашиовой, проявляется в конкуренции, вариативности, семантической и стилистической дифференциации сосуществующих словообразовательных единиц, одни из которых активизируются, другие уступают. Динамические процессы в словообразовательной системе в работах К. Бузашиовой исследуются не только как актуальные в определенный временной момент, т. е. как синхронные, но и как проявления диахронной динамики, как тенденции развития словообразовательных категорий, моделей, формантов и системы в целом (Buzássyová, 2000). Отмечается, что словацкий язык за последние 50 лет претерпел значительные изменения в области коммуникативных функций. Это вызвало существенные сдвиги в его словообразовательной системе, изучение которых в обозначенный период позволяет сделать выводы о действующих устойчивых тенденциях в словообразовании и моделях номинации (Buzássyová, 1999). Поэтому изучение деривационных процессов в ближней диахронии открывает новые перспективы исследования и межславянского сопоставления словообразовательных категорий и единиц в истории, актуальные для современных языков.

Такой подход к разрешению противоречия между синхронным и диахроническим словообразованием, проявляющегося прежде всего в отсутствии связи между ними, представлен в работах Игоря Степановича Улуханова – в его концепции объяснительного синхронно-диахронического описания русского языка (Улуханов, 2005), когда изучение и интерпретация синхронных связей и отношений между языковыми явлениями проводится с учетом исторических процессов, в частности данных о происхождении формантов и моделей. «Синхронно-диахроническим описанием целесообразно считать не механическое соединение в одном описании фактов истории языка и его современного состояния, а выявление их соотношения и взаимодействия и прежде всего того, в какой мере синхронные связи между существующими явлениями отражают процесс развития одного явления из другого» (там же, с. 18 – 19). Кроме того, проявлением синхронно-диахронического описания словообразования является также историческая интерпретация современных языковых фактов, в частности «ослабления или разрыва связи между явлениями, например, между диахронически однокоренными, но синхронно слабо связанными словами, составляющими большую зону «полумотивированных» слов» (там же, с. 19). В современных словообразовательных словарях они интерпретируются как неродственные, хотя носитель русского языка ощущает их исторические однокоренные связи. О таких словах речь идет в (Камчатнов, 2013), например: *благодарить* и *благо*, *дар*; *благоухать* и *благо*, *нюхать*; *брак* и *брат*; *жестокый* и *жесткий*, *жесть*; *заимствовать* и *иметь*; *исследовать* и *след*; *истребить* и *терebить*; *мгновение* и *миг*; *мятеж* и *смятение*, *смута*; *небрежный* и *бережный*, *беречь*; *неделя* и *делать*; *нежный* и *нега*; *незыблемый* и *зыбкий*; *непосредственный* и *середина*, *средний*; *нечаянный* и *чаять*; *отвратить* и *вращать*; *отобразить* и *образ*; *отчетливый* и *четкий*; *правда* и *правый*; *прекратить* и *краткий/короткий*; *пригласить* и *глас/голос*; *проповедь* и *ведать*; *согласный* и *глас/голос*; *сообразить* и *образ*; *соревнование* и *ревность*.

Среди приведенных «полумотивированных» слов много церковнославянского² происхождения, отличающихся по своей форме и значению от исконно русских соответствий: *небрежный* – (не)бережный; *истребить* и *терebить*; *влачить* – *волочить* и др. Примеры парных слов, существующих в современном русском языке, одно из которых по своему происхождению церковносла-

² В русской лингвистической традиции различают старославянский язык (язык древнейших славянских переводов греческих богослужебных книг) и церковнославянский язык (русской редакции), последний рассматривается как язык, вышедший из старославянского и продолжающий его традиции и функции см. (Толстой, 2001). По мнению В. М. Живова, то, что во многих филологических исследованиях «именуется “церковнославянским”, с полным основанием могло бы называться древнерусским (или старорусским) литературным языком». Соответственно, «церковнославянизм» во многих исследованиях понимается «расширительно, скорее, как синоним “книжного” слова (противоположность “бытовому”, “разговорному”) – с акцентом не на функциональном, а на генетическом аспекте значения» (Живов, 1996, с. 61).

вянское, другое – русское, можно продолжить. Они могут дифференцироваться как по значению (церковнославянское слово имеет переносное и более абстрактное значение, а русское – более конкретное): *страна* : *сторона*; *глава* : *голова*; *оградить* : *огородить*; *откровенный* : *открытый*; *преступить* : *переступить*; *равный* : *ровный*; *чуждый* : *чужой*, так и по стилю (высокий у церковнославянизмов, нейтральный у исконно русских слов): *согбенный* : *согну-тый*; *хладный* : *холодный* и др. (Трубецкой, 1990, с. 121). В результате длительного взаимодействия древнерусского и церковнославянского языков русский язык унаследовал комплекс старославянских (церковнославянских) словообразовательных формантов (суффиксы *-тель*, *-тельн-*, *-ств(о)*, *-стви(е)*, *-ени(е)*, *-ость*, *-ейш(ий)*, суффиксы причастий, приставки *пре-*, *пред-*, *воз-/вос-*, *из-*, *чрез-*, *со-* и др.), а также некоторые модели словообразования (Ефимова, 2006; Копорская, 1988; Улуханов, 2004; Петрухина, 2012).

В основной части статьи мы рассмотрим роль словообразовательных формантов в размежевании значений близких по форме однокоренных слов, как разных по происхождению, так и двух церковнославянизмов, таких как *искупить*, *Искупитель/выкупить*; *Воскресение/воскресенье*; *Рождество/рождение*; *житие/житье*. Изучение и интерпретацию синхронных связей и отношений между языковыми единицами в современном русском языке мы проводим с учетом диахронических процессов. Данный языковой материал свидетельствует о том, что словообразовательные форманты способствуют разграничению церковного и мирского смыслов в однокоренных синонимах и тем самым сохраняют сакральное значение церковнославянизмов в русском языке – не только в церковном дискурсе, но и при любом употреблении.

Особое положение в этом ряду занимает пара слов *жизнь* – *живот*, сложная история которых в русском языке позволяет проследить взаимодействие их содержательных и функциональных изменений с общими языковыми процессами в определенные исторические периоды. Мы сочли возможным включить в данную статью небольшой раздел об особой исторической динамике слова *живот* в русском языке, пониманию которой способствует учет места церковнославянизмов в лексической и словообразовательной системе русского языка.

2. ДЕСАКРАЛИЗАЦИЯ ЦЕРКОВНОЙ ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

История многих заимствований из церковнославянского языка в русском языке связана с их десакрализацией (Живов, 1996, с. 498). Под десакрализацией³ (от лат. *sacrum* – ‘священное’) понимают «обесценивание сакральных (священных)

³ Другой синонимичный термин – секуляризация (от лат. *saeculum* – ‘человеческий век, срок жизни, мирское состояние’) – обмирщение в контексте взаимодействия сакрального и профанного (мирского), движение от священного к светскому (*Новая философская энциклопедия*, 2001).

образцов, религиозных представлений, мировоззренческих установок» (Философия, 2004). Применительно к языку и лексике десакрализацию (или секуляризацию) можно охарактеризовать как устранение или затемнение в семантике слов компонентов, связанных с религией и сакральными смыслами. Как свидетельствуют результаты исследования в рамках научного проекта «Sacrum und Profanum» Института славистики берлинского университета имени В. Гумбольдта⁴ проводившегося в течение нескольких лет с 2009 г., десакрализация лексики в настоящий период проявляется прежде всего в переносе лексем из религиозного дискурса в светский для обозначения обыденных, мирских объектов обычно в метафорическом употреблении, см. также (Nagórko, <https://www.slawistik.hu-berlin.de/de/member/anagorko/poczucie-sacrum/>).

Языками-участниками проекта стали немецкий язык и языки граничащих с Германией славянских стран – чешский, словацкий и польский. В каждом языке по данным национальных корпусов были исследованы семантика и употребление аналогичных лексем, имеющих по крайней мере одно сакральное значение и при этом употребляющихся не только в религиозном, но и в светских дискурсах. Так, словацкими эквивалентами исходных немецких лексем стали такие слова, как *anjel*, *antikrist*, *apokalypsa*, *bičovať*, *boh*, *cirkev*, *diabol*, *duch*, *duša*, *hriech*, *ikona*, *krstiť*, *mučeník*, *obeť*, *oltár*, *viera*, *zázrak* и др. (<https://www2.hu-berlin.de/sacrumprofanum/d.xsl?lang=sk>).

В русском языке мы также наблюдаем процессы десакрализации подобных слов, сходные с описанными в названном выше исследовании. Например, по *Национальному корпусу русского языка*, далее (НКРЯ), легко установить, что у таких слов, как *алтарь*, *апокалипсис*, десакрализация связана с их переносным употреблением в публицистике: *Обмен эмигрантскими, часто ни на чем не основанными доводами, газетный апокалипсис и переливание из пустого в порожнее страшно ему надоело* (И. Толстой. Барин из Парижа, 2012). *Некогда Бертольд Брехт поведал миру историю старухи Кураж, паразитирующей на грязном теле войны и положившей на её алтарь всех своих детей* (О. Горькая. “Папаша Кураж” и его дети, 2000).

По толковым словарям русского языка можно проследить процесс развития многозначности у религиозной лексики, основанной на метафорическом или метонимическом переносе исходного значения. Так, если в Академическом четырехтомном словаре русского языка, изданном во второй половине XX в., лексема *икона* имеет лишь одно значение (‘живописное изображение бога или святого (святых), являющееся предметом религиозного поклонения; образ’) (Малый академический словарь, далее МАС, 1981 – 1984), то в Словаре Татьяны Фёдоровны Ефремовой кроме этого представлено еще два десакрализованных значения: ‘тот, кого боготворят, кого любят, перед кем преклоня-

⁴ <https://www2.hu-berlin.de/sacrumprofanum/>

ются»; ‘пиктограмма, обозначающая доступный пользователю объект (файл, диск и т. п.)’ (в информатике) (Ефремова, 2000).

Практически у всех русских аналогов немецких, польских, словацких и чешских лексем, исследованных в названном выше проекте «Sacrum und Profanum», развиты десакрализованные значения, даже у таких идентификаторов религиозной картины мира, как *Бог*, *дух* и *душа*, подробнее см. (Петрухина, 2014). Но есть группа употребительных церковнославянизмов, которые не допустили обмирщения своей семантики, благодаря наличию однокоренных синонимов. И в этом процессе разрешения конфликта между «духовным» и «мирским» значениями религиозной лексики в русском языке большую роль сыграли словообразовательные форманты, такие пары аффиксов, как *-tu(j)-e/-ть(j)-e*, *-ни(j)e/нь(j)e*, *-ств/-ений*, *ис(з)-/вы-*.

3. «РАСЩЕПЛЕНИЕ» САКРАЛЬНОЙ И МИРСКОЙ СЕМАНТИКИ В СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИНОНИМАХ

3.1 Житие – житье

Судя по материалам книги Татьяны Ивановны Вендиной, в старославянских и древнерусских текстах оба варианта – *житие* и *житье* – семантически и стилистически не различались (Вендина, 2007, с. 49 – 52). Это же подтверждает и *Словарь русского языка XI – XVII вв.*, далее (СлРЯ XI – XVII), в котором оба слова входят в одну словарную статью (с. 116). Но позднее сформировалось их размежевание, соответствующее корреляции славянизмов, маркирующих высокий стиль, и их русских нейтральных или разговорных вариантов. *Житие* – ‘повествование о жизни человека, признаваемого Русской Православной Церковью святым’: *жития святых*, *житие преп. Сергия Радонежского*, ср. также производное *житийный*: *житийная литература*. Спецификация семантики слова *житие* для номинации праведной жизни обусловило закрепление в русском языке «мирского» варианта со значением ‘обыденная, обычная жизнь’ – лексему *житьё*, которая вошла также в употребительную конструкцию *житьё-бытьё*. В НКРЯ частотность лексемы *житьё*, в том числе и в названной конструкции, составляет 4 314 словоупотреблений, а лексемы *житие* меньше – 3 676. Стилистические и семантические различия между церковнославянизмом *житие* и русизмом *житьё* в русском языке складывались постепенно. Интересно сравнить статистические данные по употреблению рассматриваемых слов в текстах XVIII и XIX вв. За период 1700 – 1800 гг. в текстах НКРЯ *житие* имеет 127 употреблений в 70 документах, а *житье* 73 употребления в 33 документах (в подкорпусе из 3 783 029 слов). В XIX в. соотносительная частотность этих двух слов меняется, более частотным становится *житье*: *житие* имеет 316 употреблений

в 128 документах, *житье* – 1 178 употреблений в 453 документах (на материале подкорпуса объемом 49 820 682 слов).

3.2 Воскресение – воскресенье

Связь слов *воскресение* и *воскресенье* более глубокая: общий день отдыха назван «*воскресеньем*» по евангельскому событию, которое произошло в первый день недели после субботы – по Воскресению Иисуса Христа (<https://foma.ru/den-rozhdeniya-voskresnogo-dnya.html>). Но эта связь в словарях русского языка не отмечается, несмотря на то что большая часть толковых словарей фиксирует основное значение слова *Воскресение* – «религиозное представление о возвращении к жизни Иисуса Христа», а в Семантическом словаре (т. 1) отмечено также «религиозное представление» о «возвращении душ умерших к вечной жизни» – *воскресение из мертвых*. В НКРЯ зафиксировано 12 562 случаев употребления номинации дня недели *воскресенье* и довольно высокая частотность *воскресения* – 4 125 употреблений, причем в основном в религиозном смысле. Переносные употребления в значении ‘возрождение’ занимают не более 20 %, например: *...Мы предлагаем читателям разбор обоих театральных стихотворений — об умирающем Петербурге и о надежде на его воскресение* (М. Л. Гаспаров. Омри Ронен. Похороны солнца в Петербурге, 2003). Фиксируется также неправильное написание в личных чатах номинации нерабочего дня недели, свидетельствующее об игнорировании участниками чата исходной сакральной лексемы (приблизительно 15 – 20 %): *Может быть, я пока не знаю, какие у меня планы на воскресение, давай поближе еще созвонимся?* (ICQ-переписка, 2006 – 2007).

3.3 Рождество – рождение

Абсолютно не подвергается десакрализации лексема *Рождество*. Большую роль в этом играет однокоренной нейтральный синоним с другим суффиксом – *рождение*. Все словари русского языка в толковании слова *Рождество* проявляют единство, представляя его значение приблизительно так, как в Толковом словаре русского языка (Ожегов – Шведова, 1990):

РОЖДЕСТВО: 1. Один из христианских (у православных – один из двенадцати основных) праздников в память рождения Иисуса Христа. 2. Само рождение Иисуса Христа. *Великое событие – рождество Христово*, а также: *Рождество Богородицы* – один из двенадцати основных православных праздников в память рождения девы Марии – матери Иисуса Христа (8/21 сентября).

Во всех контекстах НКРЯ *Рождество* употребляется в основном в этих значениях, причем с высокой частотностью (5 119 словоупотреблений).

3.4 Искупитель, искупить – выкупить

В выражении сакральной семантики слова *Искупитель* также большое значение имеет его словообразовательная структура и приставка *ис-*, являющаяся

маркером высокого стиля в большинстве случаев ее использования. Ср. корреляции глаголов с этой церковнославянской по происхождению приставкой, характерных для книжного стиля, и с исконно русской нейтральной приставкой *вы-*: *изгнать, излить, испить, испивать, изгладить, изнести, израстить, испросить, исполнить, искупить//выгнать, вылить, выпить, выгладить, вынести, вырастить, выпросить, выполнить, выкупить*.

У последних двух глаголов с корнем *-куп-* *искупить* и *выкупить* речь идет не только о стилистических, но и семантических различиях:

ИСКУПИТЬ: 1. Заслужить чем-л. прощение за что-л. *Ценою тяжелой искупила Она сомнения свои* (Лермонтов); 2. Возместить, сделать незаметным какой-л. недостаток. *Низкое качество кораблей судостроители пытались искупить множеством различных спасательных средств* (В. Кожевников).

ВЫКУПИТЬ: 1. Возвратив деньги, залог, получить обратно заложенное. *Вот можно будет и платье выкупить*. (А. Островский); 2. Освободить кого-л., уплатив за него деньги. *Костылина только еще через месяц выкупили [из плена] за пять тысяч*. (Л. Толстой). 3. Прост. Скупить все без остатка. *Выкупить все товары* (МАС).

При этом имя деятеля образуется только от первого глагола с приставкой *ис-*: *искупитель*, которое во всех словарях русского языка толкуется сходным образом – ‘тот, кто, жертвуя собою, снимает с других вину, грех’. Словари не фиксируют основное значение данного слова, в котором оно употребляется в русском языке, – как номинации Иисуса Христа. В НКРЯ было обнаружено 158 текстов, в которых эта лексема была употреблена 264 раза, причем в словарном значении менее чем в 20 % употреблений, а в остальных текстах – в качестве одной из основных номинаций Иисуса Христа. Например:

Начало обращения ко Христу заключается в познании своей греховности, своего падения; от такого взгляда на себя человек признает нужду в Искупителе и приступает ко Христу посредством смирения, веры и покаяния» (А. И. Осипов. Основы духовной жизни в Православии, 1992 – 2012).

Подобное расщепление значений и сохранение сакральности евангельских слов характерно среди славянских языков именно для русского языка с его богатым наследием, полученным от церковнославянского языка. Так, например, в словацком языке лексема *vykupiteľ*, не имеющая однокоренного синонима, подвергается десакрализации наряду с другими подобными лексемами, в частности в спортивном дискурсе: *Vykupiteľ Hološko: Ten gól som už potreboval ako sol – Útočník slovenskej reprezentácie Filip Hološko dokonale zastúpil absentujúceho Róberta Vitteka, keď v 91. minúte rozhodol o výhre nad Macedónskom. Žolík vykupiteľ – Róbert Železník strelil víťazný gól MFK* (Туроčeková, 2014).

Данную модель «расщепления» и распределения высокого и нейтрального (или обыденного) за двумя синонимичными лексемами при вхождении церковнославянизмов в русский язык подтверждает и другой языковой материал,

в частности такие пары слов, как *служение – служба, воинство – войско, уверовать – поверить, гордость/гордыня* и др. Первые слова в таких парах относятся к высокой лексике, что отмечается и в словарях, например ВОИНСТВО, -а, ср. (высок.) Войско, воины. *Русское воинство*. (Ожегов – Шведова, 1990). Отношения в синонимичной паре *гордость/гордыня* несколько иные: церковнославянское по происхождению слово *гордость* стало в русском языке нейтральным, утратив отрицательную в старославянском языке коннотацию, связанную с нарушением первой из заповедей блаженств («блаженны нищие духом»). Отрицательная оценка данной эмоции как непомерной и болезненной сосредоточилась в значении однокоренного производного синонима *гордыня* (Яковлева, 1998, с. 56).

3.5 Жизнь – живот

Особая история в русском языке у слова *живот* – по отношению к однокоренным лексемам *жизнь, житие (житье)*, синонимичным в старославянском и древнерусском языках (Колесов, 2007). Постепенно они семантически разошлись, особенно большие изменения претерпело слово *живот*. Истоки этих изменений надо искать в старославянском языке, а также в системном соотношении исконно русских слов и церковнославянизмов.

Уже в старославянском языке исследователи отмечают спецификацию названных однокоренных лексем. Представления о земной жизни в ее биологическом, физиологическом проявлении связаны прежде всего со словом *живот*⁵ (Вендина, 2007; Колесов, 2007). В *Полном церковнославянском словаре* его значение определяется как «органическое существование, бытие в союзе души и тела» (Дьяченко, 2013). Владимир Викторович Колесов считает слово *живот* самым древним словом из всего синонимического ряда (отметим, что это подтверждается данными других славянских языков) – им обозначается «биологическая форма существования, физическая возможность жить» (Колесов, 1999, с. 169). С земной жизнью в ее социальном аспекте связано уже упоминавшаяся лексема *житие*, которая, помимо значения ‘жизнь’, в старославянском имеет также значения ‘жилище’, ‘богатство’ (Вендина, 2007, с. 49). Лексема *жизнь* не имеет «в старославянском языке каких-либо лексико-семантических вариантов, указывающих на ее связь с биологической или социальной формой жизни», ее семантика наиболее абстрактна, поэтому именно эта лексема в древних текстах выражает жизнь как духовные искания человека (Вендина, 2007, с. 48).

⁵ При передаче церковнославянских текстов используем русский шрифт, как на сайте bible.m2ubC3, соответственно в тексте статьи при упоминании анализируемых слов употребляется форма *живот*, написание *животь* сохраняется лишь в цитатах из старославянских и древнерусских текстов и соответствующих словарей.

В *Словаре русского языка XI – XVII вв.* зафиксировано три основных значения этого слова: 1) физиологическое существование всего живого, 2) образ жизни, 3) имущество, состояние, совокупность жизненных благ⁶. Заметим, что первое значение иллюстрируется в Словаре примерами, не имеющими отношения к физиологии, например: «День славнь творити, яко **жизнь** явися, яко мъртви вьскрьсоша, яко съмърть разорена быс<ть>» (Сл. Ио. Злат. Усп. сб. XII – XIII вв.). И остальные примеры на первое значение описывают не обычную жизнь человека, а сакральную, связанную с Богом, поэтому вечную, как и в выделенном отдельно в данной словарной статье словосочетании «жизнь вѣчная». Божественная сущность жизни представлена также (как языковым материалом, так и самими формулировками значений) в *Словаре Академии Российской* (1789 – 1794), причем не только в особом (под цифрой 5) значении слова *жизнь* – ‘будущее состояние по смерти’ (*блаженная, бесконечная жизнь*), но и в основном его значении – ‘состояние, в котором находится человек, когда душа его бывает с телом’ (там же, с. 1132). В процессе секуляризации русской языковой картины мира слово *жизнь* потеряло этот мировоззренческий (религиозный) смысл, что оказало влияние и на трактовку исторического материала в соответствующих современных словарях. Поэтому в *Словаре русского языка XVIII в.* (выпуск 7, издан в 1992 г.) значение ‘вечная жизнь’ не занимает уже отдельной позиции, сопровождается комментарием «по христианскому вероучению» и иллюстрируется лишь одним примером.

История слова *живот* в русском языке демонстрирует коренное изменение его семантики: от органичной ‘жизни’ («бытия в союзе души и тела»), через подавление духовной составляющей в таких значениях, как ‘животное’, ‘скот’ и ‘имущество’, к усилению физиологического компонента до его максимальной конкретизации в современном значении ‘живот, чрево’. Центральное же место в обозначении ЖИЗНИ вообще и разных ее аспектов в русском языке заняло слово *жизнь* со старославянским суффиксом *-нь*.

Т. И. Вендина отмечает в языке средневековой Руси многозначность лексем, входящих в семантическое поле ‘жизнь’. Так, у слова *живот* зафиксированы значения ‘жизнь’, ‘живое существо’, ‘животное’, ‘домашний скот’, ‘имущество, все что нажито’ (Вендина, 2007, с. 53), при этом современное значение этого слова для обозначения части тела не отмечается. Самое раннее употребление слова *живот* в этом значении, зафиксированное в *Словаре русского языка XI – XVII вв.*, относится к XVI в. (выпуск 5, 1978, с. 104). Павел Яковлевич Черных считает, что косвенным свидетельством позднего, не раньше XVI – XVII вв., появления у слова *живот* значения части тела служат факты рус-

⁶ Данное значение (‘имущество, совокупность жизненных благ’) в ходе исторических изменений семантической структуры данного слова было утрачено, как и у двух других анализируемых слов (семантику обладания в современном русском языке сохраняют однокоренные слова *нажить, наживать, пожитки*).

ского словообразования, а именно тот факт, что прилагательное, выражающее отношение к животу как к части тела, образовано от другого слова – *брюхо*, ср. *брюшной пресс*, *брюшная полость*, *брюшной тиф*. Производное же прилагательное *животный* имеет значение ‘физиологический, не контролируемый сознанием, разумом’: *животный страх*, *животная ненависть* (Черных, 1956, с. 165). О позднем появлении и распространении слова *живот* в современном его значении, по мнению В. В. Колесова, свидетельствует и тот факт, что еще в рукописях XVII века эту часть тела называли другие слова, в том числе и заимствованные, – помимо уже упомянутого *брюха*, также *чрево* и *стомах* (из латинского *stomachus* – ‘желудок’) (Колесов, 2007). При этом лексема *брюхо* в значении ‘чрево, живот’ в *Словаре Академии Российской* (1789 – 1794) представлена как стилистически нейтральное, общее для книжной и разговорной речи (Словарь АР, I, с. 362 – 363). Отметим также устойчивые сочетания *в утробе матери*, *внутриутробное развитие*.

Интересно, что в чешском языке основная для обозначения концепта ЖИЗНЬ лексема *život* в диахронии имела сходные с русской лексемой *живот* значения, рассмотренные выше. *Malý staročeský slovník* (1978) дает три значения этого слова: 1) ‘жизнь’: [Vlasta] všem mužóm na život odpovědě, zvésti život na též stopě; 2) ‘живот’: v život (в желудок, в живот); 3) ‘тело’: býti u čeho životem svým (‘лично присутствовать при чем-то’). Второе значение (как устаревшее) фиксирует также ряд других чешских словарей, например *Průručný slovník jazyka českého* (1935 – 1957): *Třeskla rána a strážník Bartoš se zhroutil střelen do života*. (К. Čapek); *Stála, ruce měla na životě sepiaté* (J. Š. Vaar). Данная семантика зафиксирована во фразеологическом сочетании *na lačný život* ‘на голодный желудок, натошак’ (современный вариант: *na lačný žaludek*), в производной лексеме *živůtek* – ‘корсет’. Данное значение (‘часть человеческого тела от груди до паха, живот’) лексемы *život* в диахронии отмечается также в (*Slovník spisovného jazyka českého*; Holub – Кореčný, 1952; *Чешско-русский словарь*, 1976)⁷.

Таким образом, даже такой небольшой чешский материал свидетельствует о сходных семантических процессах в данной концептуальной области в диахронии не только в русском, но и других славянских языках. Кардинальные различия могут быть связаны с тем, что в русском языке на историю семантики слов *живот* – *жизнь* повлияло тесное и длительное взаимодействие с церковнославянским языком и соответственно общие эволюционные процессы, характерные для церковнославянизмов (здесь имеется в виду явный по происхождению и словообразовательной структуре церковнославянизм – лексема *жизнь*). Как уже говорилось выше, за церковнославянизмами в русском языке закрепляются особые функции: выражение возвышенного и обобщенного со-

⁷ Словарные статьи лексемы *život* в чешских словарях с важной для данной статьи точки зрения проанализировал Д. К. Поляков (Поляков, в печати).

держания, нередко противопоставленного конкретной и обиденной семантике соответствующих исконно русских слов (Успенский, 1994, с. 118).

Размежевание значений трех синонимичных слов в русском языке завершилось полной победой слова *жизнь*, которое, вобрав в себя «жизненную» семантику лексем *живот* и *житие*, выражает все аспекты понимания и интерпретации данного процесса современным языковым сообществом. Произошла своего рода абстрактивизация значения этого слова, его обобщение до обозначения фундаментальных процессов в природе и обществе и семантики бытия. Память о различиях в семантике слов *живот*, *житие*, *жизнь* хранит русское словообразование. «Первоначальная дробность значений» рассматриваемых имен существительных подтверждается, по мнению В. В. Колесова, такими образованными от них прилагательными, как *жизненная (идея)*, *житейское (дело)*, *животная (злоба)*, – «трудно переставить местами эти прилагательные!» (Колесов, 2007).

Итак, история однокоренных слов *живот*, *жизнь*, *житие*, *житье* в русском языке отражает как общие диахронные процессы, характерные для взаимодействия церковнославянского и древнерусского языков, так и совершенно индивидуальные изменения семантики данных слов. Ослабление духовной составляющей и усиление физиологического аспекта в семантике слова *живот* (изначально, как уже было сказано, в текстах древнерусской письменности синонимичного слову *жизнь*) привело его к переходу в «новую смысловую область», соотнесенную с новым денотатом – частью тела, животом. Одновременно укрепились позиции церковнославянизма *жизнь*, который, вытеснив остальные некогда синонимичные ему слова из соответствующей концептуальной области, расширил и усложнил свою семантическую структуру и сферу употребления (подробнее см. Петрухина, 2015).

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, словообразовательная структура рассмотренных русских слов имеет «историческую память» (Трубачев, 1998), или «культурную память» (Яковлева, 1998), связанную с культурно-исторической мотивацией их семантики. Учет исторических процессов позволяет объяснить синхронные связи и отношения в словообразовательной системе и проследить диахронную динамику формирования мотивационного значения. Конфликт между «светским» и «духовным» составляющими некоторых церковнославянизмов в истории русского языка был погашен благодаря развитию синонимии однокоренных слов, большую роль в этом процессе сыграли словообразовательные форманты.

Анализ толкований в словарях русского языка евангельских слов, а также их употребления в текстах НКРЯ (вне религиозного дискурса) свидетельствует

об ослаблении или утрате мировоззренческой составляющей их значения – об их десакрализации, которая может быть выражена в разной степени. При этом христианский религиозный дискурс сохраняет семантику сакральных слов и конструкций в неизменном виде, и все соответствующие выражения надо понимать буквально, во всей полноте их христианского смысла.

Наше исследование показало, что расщепление священной и мирской семантики в парах однокоренных слов при поддержке соответствующих формантов препятствует десакрализации таких слов, как *Рождество*, *воскресение*, *житие*, *Искупитель*. Можно назвать и другие словообразовательные аффиксы церковнославянского происхождения, способствующие сохранению высокого стиля религиозной лексики и препятствующие в русском языке ее десакрализации и стилевому понижению, например приставки *пре-*, *вос-/воз-*, *со-*, *ис-*: *Пресвятая*, *Пречистая*, *Преподобная* (о Богородице), *восходить*, *вознести*, *вознести*, *возлюбить*, *сотворец*, *сотрудник*, *излить*, *испить* и многие другие.

Библиография

ВЕНДИНА, Татьяна Ивановна: Из кирилло-мефодиевского наследия в языке русской культуры. Москва: Институт славяноведения РАН 2007. 336 с.

ВИНОГРАДОВ, Виктор Владимирович: История слов. Отв. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Толк 1994. 1138 с.

ВИНОКУР, Григорий Осипович: О славянизмах в современном русском литературном языке. In: Г. О. Винокур. Избранные работы по русскому языку. Москва: Учпедгиз 1959, с. 443 – 459.

ВИНОКУР, Григорий Осипович: Заметки по русскому словообразованию. In: Г. О. Винокур. Избранные работы по русскому языку. Москва: Учпедгиз 1959, с. 419 – 442.

ЕФИМОВА, Валерия Сергеевна: Старославянская словообразовательная морфемика. Москва: Институт славяноведения РАН 2006. 365 с.

ЖИВОВ, Виктор Маркович: Язык и культура в России XVIII века. Москва: Школа «Языки русской культуры» 1996. 591 с.

ИПАНОВА, Ольга Александровна: Жизнь. In: Антология концептов. Под ред. В. И. Карасика – И. А. Стернина. Том 2. Волгоград: Парадигма 2005, с. 146 – 166. URL: <http://lincon.narod.ru/antology.htm>.

КАМЧАТНОВ, Александр Михайлович: Лжеименное словообразование. In: Вестник Литературного ин-та им. А. М. Горького, № 3, 2013, с. 22 – 32.

КОЗЕЛЛЕК, Райнхарт: Социальная история и история понятий. In: Исторические понятия и политические идеи в России XVI – XX века. Санкт-Петербург: Издательство «Алетейя» 2006, с. 33 – 53.

КОЛЕСОВ, Владимир Викторович: История русского языка в рассказах. Санкт-Петербург: Азбука-Классика 2007. 224 с.

КОЛЕСОВ, Владимир Викторович: Слова литературного языка в диалектной речи. Жизнь. In: Колесов В. В. Слово и дело. Из истории русских слов. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского университета 2007, с. 625 – 693.

КОЛЕСОВ, Владимир Викторович: Жизнь происходит от слова. Санкт-Петербург: Златоуст 1999. 368 с.

КОПОРСКАЯ, Елена Сергеевна: Семантическая история славянизмов в русском литературном языке нового времени. Москва: «Наука» 1988. 232 с.

Новая философская энциклопедия. Ред. Степин В. С. В 4 тт. Москва: Мысль 2001.

ПЕТРУХИНА, Елена Васильевна: Закономерности изменений в русской языковой картине мира: представления о духе и душе. In: Вопросы когнитивной лингвистики, 2012, № 3, с. 12 – 22.

ПЕТРУХИНА, Елена Васильевна: Использование словообразовательных ресурсов церковнославянского языка в современном русском языке (в сопоставлении с сербским языком). In: Творба речи и њени ресурси у словенским језицима. Београд: Филолошки факултет 2012, с. 271 – 287.

ПЕТРУХИНА, Елена Васильевна: История слов живот, жизнь, житие и концепт ‘жизнь’ в русском языке. In: Когнитивные исследования языка. Лингвистические технологии в гуманитарных исследованиях. Том 23, 2015, с. 325 – 341.

ПОЛЯКОВ, Дмитрий Кириллович: Славянские **žiznъ*, **životъ*, **žiteje* в их семантических и словообразовательных связях. (В печати)

СЕЛИН, Георгий: И весь живот наш Христу Богу предадим. In: Церковнославянский язык в богослужении Русской Православной Церкви. Москва: Русский Хронограф 2012, с. 111 – 121.

ТОЛСТОЙ, Никита Ильич: Предисловие. In: Плетнева, А. А. – Кравецкий, А. Г.: Церковнославянский язык. Москва: Просвещение 2001, с. 3 – 9.

ТРУБАЧЕВ, Олег Николаевич: Славянская филология и сравнительность. От съезда к съезду. Вопросы языкознания 1998, № 3, с. 3 – 25.

ТРУБЕЦКОЙ, Николай Сергеевич: Общеславянский элемент в русской культуре. In: Вопросы языкознания, 1990, № 2 – 3, с. 122 – 139.

УЛУХАНОВ, Игорь Степанович: Славянизмы в русском языке. Москва: Управление Технологиейми 2004. 267 с.

УЛУХАНОВ, Игорь Степанович: Мотивация в словообразовательной системе русского языка. Москва: Азбуковник 2005. 311 с.

Философия: Энциклопедический словарь. Ред. А. А. Ивин. Москва: Гардарики 2004. 1072 с.

ЧЕРНЫХ, Павел Яковлевич: Очерк русской исторической лексикологии. Москва: Издательство МГУ 1956. 243 с.

ЯКОВЛЕВА, Екатерина Сергеевна: О понятии «культурная память» в применении к семантике слова. In: Вопросы языкознания, 1998, № 3, с. 43 – 49.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Dinamika v slovoobrazovanii (diachronnyj i sinchronnyj aspekt). In: Neue Wege der slawistischen Wortbildungsforschung. 2. Tagung der Internationaler Kommission für slawische Wortbildung. 9. – 11. 10. 1997 Magdeburg. Red. R. Belentschikow. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag der Wissenschaften 1999, s. 217 – 225.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Z vývinových tendencií a zmien súčasnej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. Separát. Red. J. Mlacek. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2000, s. 300 – 309.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Tendencia k internacionalizácii v českem a slovenskom tvorení slov. In: Słowotwórstwo/Nominacja. Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. I. Red. naukowy I. Ohnheiser. Universität Innsbruck – Institut für Slawistik, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 2003, s. 152 – 159.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján et al.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 440 s.

NAGÓRKO, Alicja: Czy grozi nam zanik poczucia sacrum? Sekularyzacja polszczyzny na tle języków sąsiadów. Dostępny na: <https://www.slawistik.hu-berlin.de/de/member/anagorko/poczucie-sacrum/>.

TUROČEKOVÁ, Monika: Vyjadrovanie emócií prostredníctvom náboženských obrazov v sekulárnom diskurze. In: Sprachliche Säkularisierung. Semantik und Pragmatik. Red. L. A. Mini-szewska. Slawistische Forschungen und Texte. B. 20. 2014, s. 403 – 413.

Словари

ДЬЯЧЕНКО, Григорий: Полный церковнославянский словарь. Москва: 2013. Доступен на: http://www.slavdict.narod.ru/_0184.htm.

ЕФРЕМОВА, Татьяна Федоровна: Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Москва: Русский язык 2000. 2310 с.

ОЖЕГОВ, Сергей Иванович – ШВЕДОВА, Наталья Юльевна: Толковый словарь русского языка. В 2 томах. Москва: Русский язык 1990.

Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений. Под общ. ред. Н. Ю. Шведовой. Т. 1 – 4. Москва: Азбуковник 1998 – 2007.

Словарь Академии Российской (1789 – 1794). Доступен на: <http://it-claim.ru/Projects/ESAR/SAR.htm>.

Словарь русского языка XI – XVII вв. Выпуск 5. Москва: «Наука» 1978. 395 с.

Словарь русского языка XVIII века. (Древо – Залесь). Е–Зинутие Выпуск 7. Санкт-Петербург: «Наука» 1992. 264 с.

Словарь русского языка (Малый академический словарь, МАС): в 4 т. Под ред. А. П. Евгеньевой. 2 изд. Москва: Русский язык 1981 – 1984.

СРЕЗНЕВСКИЙ, Измаил Иванович: Материалы для словаря древнерусского языка. Москва: Языки славянских культур 2003.

Чешско-русский словарь. Под ред. Л. В. Копецкого – Й. Филиппа. Т. 2. Прага: Státní pedagogické nakladatelství 1976.

HOLUB, Josef – KOPEČNÝ, František: Etymologický slovník jazyka českého. 3., přeprac. vyd. Praha: Státní nakladatelství učebnic 1952. 576 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Československá akademie věd 1957. 628 s.

Mluvnice češtiny. 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Praha: Academia 1986. 568 s.

BĚLIČ, Jaromír – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel: Malý staročeský slovník. Praha 1978. URL: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

Příruční slovník jazyka českého. Hl. red. O. Hujer – E. Smetánka – M. Weingart – B. Havránek – V. Šmilauer – A. Ziskal. Praha, 1935 – 1957. URL: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc>.

Slovník spisovného jazyka českého. Hl. red. B. Havránek. Praha, 1960 – 1971. URL: <http://bara.ujc.cas.cz/ssjc>.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 4. vyd. Praha: Academia 2006. 648 s.

Электронные ресурсы

Национальный корпус русского языка общим объемом 600 мл слов. Доступен на: <http://www.ruscorpora.ru/>.

Электронный ресурс исследования «Sacrum und Profanum» Института славистики берлинского университета имени В. Гумбольдта. Доступен на: <https://www2.hu-berlin.de/sacrumprofanum/>
<https://www2.hu-berlin.de/sacrumprofanum/>.

WŁAŚCIWOŚCI DERYWACYJNE POŻYCZEK CZASOWNIKOWYCH W XVI WIEKU

ALEKSANDRA JANOWSKA

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Śląski, Katowice, Polska

JANOWSKA, Aleksandra: Derivation related properties of verbal borrowings in the 16th century. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 527 – 535.

Abstract: The 16th century is the period of intensified processes of assimilation of foreign forms. This period provides insight into the situation of new borrowings which began to appear in the Polish language for the first time in such an extent. A considerable number of borrowed lexemes fosters the establishment of word-formative links between those lexemes in the Polish context. In this manner, the particular derivation-related nests of foreign origin were developed. In her article, the author emphasizes above all the role of verbal Latin and Greek borrowings in the organisation of the abovementioned nests, inquiring about the extent to which borrowings disrupt the existing word formation system, and about the extent to which these borrowings blend with the word formative “system”. As derivation-related bases, verbs are associated with two types of formations: with nominal and with verbal derivatives. The word-formative relations which emerged in the Polish language between a borrowed verb and a noun (which is in many cases borrowed as well) are well-documented already in the period in question (*annotacja – annotować*). However, in this period, motivation-based relations between verbal borrowings were not developed, and thus foreign verbal formants did not separate out. The adaptation of these elements in the Polish language, as demonstrated by the further development in the diachronic perspective, is considerably impeded.

Key words: borrowings, word-formative nests, word formation

Rola zapożyczeń w przeobrażeniach słowotwórczych polszczyzny opisywana była wielokrotnie.¹ Szczegółowe badania wykazują, że wpływ ten jest głębszy niż tylko kwestia przejmowania formantów czy stwarzania możliwości wyrażania nowych treści za pomocą derywacji (widoczne to szczególnie w prefiksacji), choć – przynajmniej – głównie na tym skupiona jest uwaga lingwistów.

Pożycзки współtworzą system derywacyjny, w pewnym stopniu go przekształcając. Nie tyle jednak wyznaczają, co raczej wspierają pewne tendencje rozwojowe istniejące już w języku.² Za przykład mogą posłużyć procesy rozbudowywania się

¹ Literatura na ten temat jest bogata. Jeśli chodzi o opracowania synchroniczne, należy wymienić przede wszystkim książki K. Waszakowej (1994, 2005). Diachroniczne ujęcie tej problematyki odnajdziemy np. w pracach R. Zarębskiego (2012a, 2012b, 2016).

² Problematyce wpływów języków obcych poświęcony był referat M. Kotina o znamiennym tytule „*Anything goes?*”: *Czy kontakty językowe mogą warunkować dowolne zmiany w systemach gramatycznych języka „przyjmującego”?*, wygłoszony w 2018 roku na Zjeździe Polskiego Towarzystwa Językoznawczego.

prefiksacji imiennej, przełamywania słowotwórczych barier części mowy, które w dużej mierze właśnie im zawdzięczamy (Kleszczowa, 2001).

Przeobrażenia, o których mowa, dotyczą jednak przede wszystkim derywacji imiennej, rozrastającej się również i w rodzimej warstwie językowej, pozostałe części mowy, jak się wydaje, są na uboczu toczących się procesów. To oczywiście obraz, jaki jawi się z punktu widzenia opisu derywatów; co innego, gdy bierzemy pod uwagę podstawy słowotwórcze i ewolucję gniazd. I w tym właśnie kontekście warto przyrzeć się klasie czasowników, w której co prawda nie dochodzi pod wpływem pożyczek do większych zmian o charakterze słowotwórczym, ale która aktywnie uczestniczy w procesach adaptacyjnych. Niewiele uwagi poświęca się tej części mowy, a przecież obce verba wiążą słowotwórczo pożyczki, integrują je³; stają się często ośrodkiem gniazda. Pytania zatem o ich zdolności derywacyjne, dokładniej: zdolności tworzenia relacji opartej na motywacji, są istotne.

W swoich rozważaniach uwzględniam czasowniki zarówno bezpośrednio zapożyczone z innego języka, jak i tworzone na gruncie polskim na bazie obcej (za pomocą *-ować*), por. *kancerować* < *kancer*. Z wielu powodów różnienie tych dwóch grup w historii jest znacznie utrudnione i niepewne, dla dalszych wywód nie będzie to jednak tak istotne.

Do analizy wybrałam wiek XVI nie bez przyczyny.⁴ To czas nasilonych procesów przyswajania obcych form i jednocześnie w odróżnieniu od staropolszczyzny dobrze udokumentowany. Czas ten daje wgląd w sytuację nowych zapożyczeń po raz pierwszy na taką skalę pojawiających się w polszczyźnie, w falę zapożyczeń, która „stawia” polszczyznę w nowej, specyficznej sytuacji. Mowa oczywiście przede wszystkim o najważniejszych w tym okresie pożyczkach łacińskich (i greckich poprzez łacinę). To właśnie skala wspomnianych procesów zaważyła na dalszym rozwoju polskiej derywacji.

Wchłanianie do polszczyzny są w owym czasie leksemy seryjnie, nieraz całe rodziny wyrazowe. Duża liczba przejętych obcych jednostek z jednego języka powoduje, iż w języku biorcy w sposób naturalny tworzą się związki między zapożyczonymi wyrazami (tzn. albo są przenoszone za językiem dawcą, albo tworzone na gruncie języka biorcy, por. Zarębski, 2012a, s. 113). Są to relacje o różnym charakterze, często quasi-słowotwórczym. Dobrym przykładem tych ostatnich jest zbiór czasowników przejętych do polszczyzny prawdopodobnie dopiero w XVI wieku,

³ O podstawowych funkcjach słowotwórstwa, a zwłaszcza słowotwórczej motywacji pisze J. Furdík (2004, s. 117 – 122).

⁴ Wykorzystuję materiał zaczerpnięty ze *Słownika polszczyzny XVI wieku* i z dodatkowych opracowań, znajdujących się na stronie internetowej (np. tabele gniazdowe opracowane przez K. Wilczewską): <http://spxvi.edu.pl/>. Znaczenia leksemów omawianych w artykule podaję również na podstawie definicji tam zaproponowanych.

w każdym razie z tego czasu mamy pierwsze poświadczenia: *ferować*, *deferować*, *inferować*, *konferować*, *referować*. Ze względu na wspólną genezę wiąże je i forma, i jednocześnie semantyka, por. bliskoznaczniki typu *inferować*, *deferować* ‘wnosić, przedkładać’; *konferować*, *deferować* ‘obdarzać, darować’. Podobnych więzi mniej lub bardziej niepodających się opisowi derywacyjnemu w materiale szesnastowiecznym, także późniejszym, odnajdziemy wiele.

Część jednak związków staje się w polszczyźnie na tyle regularna formalnie i semantycznie, że stanowi podłoże wykształcenia się relacji typowo słowotwórczych. Decyduje o tym z jednej strony rodzaj zapożyczeń, z drugiej, o czym będzie mowa, własności polskiego systemu derywacyjnego.

Leksemy obce, uzyskując w polszczyźnie status formacji lub podstawy, grupują się w specyficzne gniazda, specyficzne, gdyż bazujące na obcych cząstkach słowotwórczych, często jedynie na nich. W ten sposób zaczynają współistnieć obok siebie dwa różne typy gniazd, funkcjonujące do dziś: gniazda rodzime i o proveniencji obcej. Odrębność zasadza się w znacznej mierze na odmienności formalnej, liczbie taktów itd., choć dostrzec można również różnice głębszej natury.

Naturalnie, wiele czasowników wywodzących się z łaciny (lub greki) i odnotowanych w szesnastowiecznych tekstach, nie wchodzi w żadne stosunki derywacyjne, to pojedyncze zapożyczenia. Część z nich ma charakter efemeryczny, szybko odchodzi w zapomnienie (por. *impugnować*, *inkwizytować*), często to pożyczki nowe, niezadomowione w języku.

Jako bazy słowotwórcze verba wiążą się z dwoma typami formacji: z derywatami imiennymi i czasownikowymi. Zagadnienie to wymagałoby z pewnością dokładniejszych badań ze względu na typy czasowników, gdyż własności motywacyjne zależą od semantyki (Buzássyová, 1974), w artykule jednak z konieczności ograniczam się jedynie do ogólnych rozważań.

1. DERYWACJA IMIENNA

Relacje pierwszego rodzaju (czasownik → rzeczownik⁵) wykształcają się na gruncie polskim dość szybko, w każdym razie w omawianym okresie są już dobrze udokumentowane, a szczególnie typowy związek z rzeczownikami czynnościowymi lub stanowymi. Wiążą czasowników z formami z *-acja* (*-cja*), gdyż o nich głównie mowa, to często jedyna relacja wyraźnie słowotwórcza, choć trudna do jednoznacznej oceny, jeśli chodzi o zachodzący na gruncie polskim kierunek motywacji. Zapewne należałoby uznać *verbum* za bazę, a więc następujący kierunek zależności *dysputować* > *dysputacja*. To naturalna pod względem semantycznym motywacja, choć genetycznie związek jest bardziej skomplikowany. Czasem leksemy te zapożyczane są jednocześnie (por. Puzynina, 1969), często jednak czasowniki „dotwarza-

⁵ Przymiotniki są tu rzadkością, zob. np. staropolski *falszowny* ‘sfalszowany’.

ne” są na gruncie polszczyzny do rzeczownika, aby zachować tak charakterystyczną parę: rzeczownik o znaczeniu czynnościowym, stanowym i czasownik. Mamy zatem do czynienia z ciekawym przykładem, jak pisze Krystyna Kleszczowa, samoorganizowania się języka (Kleszczowa, 2005, s. 260).

W badanym materiale przeważają, jak już zaznaczyłam, właśnie takie dwuelementowe gniazda. Zdarza się często jednak, że obok wspomnianej pary pojawia się rzeczownik z przyrostkiem rodzimym *-nie*, a więc regularna forma w paradygmacie słotwórczym czasownika.⁶ Krystalizuje się wówczas niewielkie gniazdo typu: *aplikować, aplikacyja, aplikowanie*.

Por. też np. *apelować, apelacyja, apelowanie; konferować, konferencyja, konferowanie*. Oba rzeczowniki (rodzimy i obcy) są często tożsame semantycznie, choć z pewnością różne pod względem stylistycznym. Czasownik zatem zespala słotwórczo nazwy czynności i stanów.

Obok konstrukcji transpozycyjnych spotykamy również powiązania z rzeczownikami, należącymi do innych kategorii słotwórczych. Sporo przede wszystkim nazw subiektywnych (i to z wykształconymi już w polszczyźnie przyrostkami, np. *-ator, -arz*), co również nie dziwi, po pierwsze ze względu na stosunkowo dużą liczbę zapożyczeń tego typu, po drugie – nazwy wykonawców czynności umocowane są w polskich strukturach słotwórczych. W analizowanym materiale często występują z podwójną motywacją i rzeczownikową, i czasownikową. zob. np. gniazda: *reformować, reformacyja, reformator; alegoryja, alegoryczny, alegoryzować* ‘interpretować alegorycznie tekst Pisma św.’, *alegoryjarz* ‘interpretujący alegorycznie Pismo św.’. Charakterystyczna jest przede wszystkim korelacja pomiędzy rzeczownikami z *-acja* i *-ator*.

Badany materiał pozwala dostrzec pewne przetasowania natury słotwórczej: swoistą konkurencję podstaw rzeczownikowych i czasownikowych i powolne dopasowywanie się do systemu polskiego słotwórstwa, preferującego w tego typu relacjach bazę werbalną.

W tym czasie kształtują się też inne związki derywacyjne, np.: nazwy miejsce (*purgatoryjum* ‘gorące źródła’⁷ < *purgować* ‘oczyszczać’), obiekt (*alienata* ‘dobra pozbyte’ < *alienować*). Już w XVI wieku tworzą się więc typy gniazd, które znamy do dziś, ale – dodajmy – z dużą zależnością od łaciny, większą niż współcześnie. Przykładowo, łacińską synonimię powielają leksemmy *arendarz, arendator* ‘dzierżawca’ (motywacja leksemami: *arenda, arendować*); nawet rozległe gniazda mogą bazować w du-

⁶ Warto przypomnieć w tym miejscu, że status form na *-nie, -enie, -cie* nie jest oczywisty. Stoją one na granicy między słotwórstwem a fleksją. W słotwórczym leksykonie *Słownika gniazd słotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego. Gniazda odczasownikowe* (pod. red. M. Skarżyńskiego) nie zostały odnotowane.

⁷ O uznaniu, iż można tę formację zaliczyć ew. do kategorii nazw miejsca, świadczy cytat: [*cieple źródła w różnych krajach*] *od gorącá zbytniego Purgatorium/á iákoby czyścem zowiá* – Oczko 10v (SXVI).

zym stopniu na obcych modelach słowotwórczych: *korona*, *koronować*, *koronacja* i też *koronat* ‘człowiek uwieńczony koroną’, *koronator* ‘ten, który dokonuje koronacji’ (oba leksemy o podwójnej motywacji rzeczownikowej i czasownikowej).

W historii widzimy pewną stabilność tworzących się w dawnej polszczyźnie paradygmatów gniazdowych, choć oczywiście pojedyncze gniazda będą ulegać w ciągu wieków zmianom i to często znaczącym. To właśnie wskazane paradygmaty mają spory udział w tworzeniu przyszłych derywatów od podstaw obcych na gruncie polskim. O tym, że „obcość baz przekłada się na obcość struktur motywowanych” (Kleszczo-wa, 2005, s. 245), powszechnie wiadomo, wydaje się jednak, że istotne w tego typu derywacji jest oddziaływanie całego gniazda. To doskonały przykład ilustrujący, że nie powinno się rozpatrywać w słowotwórstwie jednej relacji: podstawa – formacja, w rzeczywistości bowiem mamy do czynienia ze splotem bardzo różnych zależności.

Omawiane gniazda budowane na zapożyczeniach nie są hermetyczne, zamknięte nawet w XVI wieku. Z jednej strony należy pamiętać, że wokół nich gromadzą się różne formy leksykalne powiązane z nimi, choć trudno mówić o stosunkach słowotwórczych, por. *nota*, *notować* i *annotacja* ‘pisemna uwaga, notka, komentarz’, *annotować* ‘naznaczyć coś lub przypisać obok tekstu’, z drugiej – widać już w materiale szesnastowiecznym tworzenie związków o proveniencji rodzimej, włączanie tych gniazd do polskiego systemu słowotwórczego. Są to procesy w zasadzie dwustronne: polszczyzna przyjmuje obce formanty (por. szesnastowieczny *domator* z przyrostkiem łacińskim *-ator*), a gniazda obce rozrastają się o derywaty tworzone według polskiego wzoru. Najbardziej charakterystycznym przykładem tego typu zabiegów, jeśli chodzi o drugi typ zjawisk, są konstrukcje rzeczownikowe, o których już wspominałam, tworzone za pomocą sufiksu *-nie* (np. *absentowanie*, *amarykowanie*, *egzaminowanie*). Ale odnajdziemy też i inne przykłady: nazwy subiektów z sufiksem *-ownik*: *fundownik* (por. też *fundownicza*), *dysputownik* obok derywatów o genezie łacińskiej: *fundator*, *dysputator*. Ciekawe, że nie potrzeba nominacji w wypadku rzeczowników była stymulatorem utworzenia form z rodzimymi formantami.

Osobną kwestią, która wymaga opisu w przyszłych badaniach jest ustalenie, co decyduje o kształcie analizowanych gniazd, o typach derywatów zajmujących miejsca zwłaszcza w pierwszych taktach. Zapewne oprócz tego, o czym była mowa wcześniej, powinno się wziąć pod uwagę gniazda wzory, a więc i wcześniejsze warstwy pożyczek. Ważne jest też, jeśli chodzi o formacje – jak pisze Magdalena Pastuchowa – „wpisywanie się w istniejące struktury słowotwórcze” (Pastuchowa, 2018). Temat ten był już częściowo poruszany w pracach językoznawczych. Na rolę podobieństwa budowy zapożyczanych leksemów do istniejących w polszczyźnie form zwracała uwagę przykładowo Danuta Moszyńska m. in. przy formancie *-arz*, tworzącym głównie derywaty odrzeczownikowe, ale też czasem z interesującą nas motywacją czasownikową.⁸

⁸ Warto przypomnieć uwagę badaczki: „Pożyczki na *-arius*, *-ii* są bardzo liczne, najliczniejsze z całego zasobu pożyczek wyrazów łacińskich deklinacji *-us*, *-i*. Być może przyswojeniu pomagała wielka liczba

Ogólnie moglibyśmy powiedzieć, że derywacja o proveniencji obcej mimo tak wyraźnej odmienności mocno związana jest właściwościami słowotwórczymi polszczyzny.

2. PREFIKSACJA CZASOWNIKÓW

Do tej pory mowa była jedynie o derywatach imiennych, tworzących podstawowy zrąb gniazd analizowanych czasowników.

Ciekawym zagadnieniem jest tworzenie czasowników od verbów obcych, tu widać znaczącą różnicę w porównaniu z wcześniej wskazanymi formami. W omawianym okresie bowiem nie wykształcają się wyraźne związki motywacyjne między zapożyczonymi czasownikami, choć ze względu na liczbę przejętych do polszczyzny jednostek, często należących do tej samej rodziny, teoretycznie byłoby to możliwe, por. *notować*, *annotować*; *proskrybować*, *preskrybować*, *deskrybować* itd. Przyczyn tego zjawiska jest wiele, zapewne jedną z nich jest naturalna wieloznaczność czasowników, która nie pozwala na proste klasyfikacje i sprzyja jednostkowości relacji, braku związków semantycznych na poziomie słowotwórczym.

W każdym razie tak jak w polszczyźnie pojawiło się sporo obcych sufiksów i prefiksów imiennych, tak w wypadku czasowników proces adaptacji formantów werbalnych do polszczyzny jest znacznie utrudniony.

Uznaje się, że we współczesnej polszczyźnie istnieją tylko dwa *re-* i *de(z)-* (zob. *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, 1998, s. 539) i tylko przy podstawach obcych, nigdy więc w pełni nie zostały zaadaptowane w polskim systemie; nie mają np. własności perfektywnych. Badania Rafała Zarębskiego pokazują, że w rzeczywistości można byłoby mówić o nieco większej ich liczbie, też w historii. Zjawisko na pewno wymaga jeszcze głębszej refleksji.⁹ Niemniej rzeczywiście w interesującym nas wieku trudno jeszcze mówić o wykształceniu jakiegokolwiek werbalnego prefiksu obcego, choć odnajdziemy pewne ślady, sygnały późniejszych procesów, np. zwraca uwagę regularność semantyczna niektórych czasowników z *re-*: *rekognować* (łac.) ‘przemyśleć na nowo’, *rekudować* ‘przekuwać, kuć na nowo’ (Zarębski, 2016, s. 145).

Dlaczego istnieją tak duże trudności w adaptacji prefiksów obcych do systemu polskiego jest pytaniem otwartym, tak samo jak pytanie, dlaczego blokowana jest

formacji rodzimych budowanych przy pomocy słowiańskiego formantu *-arz* < **arb*, np. *kpiarz*, *owczarz*“ (Moszyńska, 1976, s. 42). Dodajmy jednak, że w rzeczywistości również genetycznie romańskiego, przejętego przez prasłowiańszczyznę za pośrednictwem germańskiego (por. *Słownik prasłowiański*).

⁹R. Zarębski (2012a) zwraca uwagę na to, że w dawnej polszczyźnie być może należałoby mówić o prefiksach czasownikowych, np. takich jak: *arcy-* (*arcykrólować*), *post-* (*postdatować*), *pre-* (*preezgzystować*) itd. To o tyle interesująca uwaga, iż np. w języku słowackim wyodrębnia się więcej niż w polszczyźnie werbalnych prefiksów pochodzenia obcego, np.: *dez-*, *a-*, *ante-*, *dis-*, *ko-*, *kon-*, *trans-*. Zob. Ološtiak – Gianitsová-Ološtiaková, 2015.

możliwość perfektywizacji. Brak owej funkcji tłumaczy się często albo tym, że cząstki lewostronne przejęte są od rzeczowników albo też „elastycznością” semantyczną rodzimych prefiksów, a więc ich wystarczalnością. Nie daje to jednak pełnego wyjaśnienia tego fenomenu. Być może należałoby uznać, że procesy kształtowania się formalnych wykładników aspektu po prostu straciły już w tym czasie żywotność. Żaden inny formant bowiem, także rodzimy (np. wykształcony niedawno *współ-*), uformowany później, nie wprowadza dokonaności.

Tak więc omawiane czasowniki w XVI wieku „mają do dyspozycji” jedynie rodzime prefiksy, stosunkowo jednak niewiele z nich (kilkadziesiąt na kilkaset zapożyczonych) łączy się z tymi przedrostkami. Derywaty semantyczne pojawiają się przy dobrze już zdomowionych w polszczyźnie leksemach. Mało jest gniazd, w których występuje ich większa liczba, por. np. *dysputować: oddysputować, przedysputować; formować: przeformować, przyformować, uformować*.

W tym okresie odnajdziemy przede wszystkim przykłady par aspektowych *moderować – pomoderować*. Z pewnością to dobry materiał do śledzenia sposobu tworzenia par aspektowych i innych procesów opartych na analogii.

Powstaje jednak pytanie, dlaczego tak niewielka liczba podlega aspektowej derywacji?

I znów należałoby powiedzieć, że przyczyn jest wiele, niewątpliwie jednak jest jedna najważniejsza. Cechą charakterystyczną dużej części pożyczek jest dwuaspektowość (por. np. *komponować, prorogować, reformować, repetować*), a to oznacza, że tworzenie paralelnego czasownika dokonanego nie jest potrzebne. Skala zjawiska trudna jest do oceny, bo sporo czasowników ma zaledwie kilka poświadczeń, to za mało na jednoznaczne sądy. Ale warto przypomnieć, że dwuaspektowość nie jest cechą tylko im przynależną. Staropolszczyzna i jeszcze w pewnej mierze wiek XVI to czas ostatecznego wykształcania się formalnych wykładników aspektowych (por. np. Janowska, 2007). Czasowników rodzimych o ambiwalentnej charakterystyce aspektowej było wówczas więcej niż współcześnie (dziś to tylko kilka verbów, np. *ranić, wydatkować, mianować, ciąć*)¹⁰, dawne formacje prefiksalne wyjątkowo mogły być też niedokonane (por. *obać się*).

Zwróćmy uwagę, że pożyczki czasownikowe nieco zaburzyły procesy krystalizowania się klarownego, formalnego układu związanego z wyrażaniem aspektu. Z jednej strony ich ambiwalencja pod tym względem mogła być utrzymana w polszczyźnie ze względu na wspomnianą wyżej sytuację aspektową, z drugiej – być może dzięki nim to zjawisko w polszczyźnie przetrwało, co oczywiście ma duże znaczenie dla słowotwórstwa. To dobry przykład tego, o czym wspominałam już na początku wywodu, iż zapożyczenia nie tyle ingerują w zastany porządek słowotwórczy¹¹, co raczej wzmacniają pewne procesy lub przeciwnie – hamują je.

¹⁰ Zob. Perlin, 2005. Podobnie rzecz ma się w języku słowackim: większość dwuaspektowych czasowników to pożyczki (Sokolová, 2010).

¹¹ Oczywiście, powstają nowe typy struktur słowotwórczych, por. np. współczesne *ekotorba, agrowcasy* (więcej zob. Burkacka, 2013), nie zmieniają one jednak podstawowego zrębu słowotwórczego.

Gniazda o obcej proveniencji nie doczekały się do tej pory pełnego opisu w ujęciu diachronicznym. Prześledzenie ich ewolucji i jednocześnie porównanie z gniazdami rodzimymi przy uwzględnieniu różnych typów podstaw, to naturalnie postulat pracy na wiele lat, wydaje się jednak, że warto podjąć taką próbę, wspomniane analizy bowiem wiele mogą nam powiedzieć o kierunku zachodzących zmian w polskim słowotwórstwie i to na znacznie głębszym poziomie niż do tej pory.

Bibliografia

- BURKACKA, Iwona: Czy polszczyznę mogą wzbogacić nowe typy struktur słowotwórczych? In: *LingVaria* 2013, nr 2, s. 113 – 136.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974. 240 s.
- FURDÍK, Juraj: *Slovenská slovtvorba (teória, opis, cvičenia)*. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Red. R. Laskowski – R. Grzegorzczkowska – H. Wróbel. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1998. 357 s.
- JANOWSKA, Aleksandra: *Polisemia staropolskich czasowników. Źródła, swoistość, konsekwencje*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2007. 157 s.
- KLESZCZOWA, Krystyna: Rola pożyczek w przekształcaniu polskiego systemu słowotwórczego. In: *Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów. Katowice 27 – 29 września 2000 r.* Red. K. Kleszczowa – L. Selimski. Katowice: Wydawnictwo Gnome 2001, s. 203 – 208.
- KLESZCZOWA, Krystyna: Przemiany systemu słowotwórczego. In: *Rozprawy o historii języka polskiego*. Red. S. Borawski. Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego 2005, s. 247 – 284.
- MOSZYŃSKA, Danuta: *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1976. 212 s.
- OLOŠTIAK, Martin – GIANITSOVÁ-OLOŠTIAKOVÁ, Lucia: *Formálno-procesuálne aspekty slovtvornej motivácie*. In: *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2015, s. 207 – 309.
- PERLIN, Jacek: Ile jest aspektów w języku polskim oraz próba dowodu na fleksyjność opozycji dokonany/niedokonany. In: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 2005, z. 61, s. 49 – 58.
- PUZYŃNINA, Jadwiga: *Nazwy czynności we współczesnym języku polskim (słowotwórstwo, semantyka, składnia)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1969. 205 s.
- Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego Gniazda odczasowników*. Red. M. Skarżyński. Cz. 1 – 2. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Jagellonica 2004. 593 s.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*. Red. M. R. Mayenova. T. 1 – 36. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1966 – 2012.
- Słownik prasłowiański*. Red. F. Sławski. T. 1. Wrocław: Ossolineum 1974. 548 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: *Verbálny aspekt a adaptácia prevzatých sloviess v slovenčine*. In: *Slovo – Tvorba – Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej*. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2010, s. 250 – 264.
- WASZAKOWA, Krystyna: *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego: rzeczowniki sufiksálne obce*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1994. 264 s.

WASZAKOWA, Krystyna: Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2005. 266 s.

ZARĘBSKI, Rafał: Problemy opisu czasowników z prefiksami obcymi w ujęciu historycznym. In: *LingVaria*, 2012a, nr 2 (14), s. 112 – 121.

ZARĘBSKI, Rafał: Rzeczownikowe prefiksy obcego pochodzenia w historii języka polskiego. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2012b. 352 s.

ZARĘBSKI, Rafał: Czasowniki z przedrostkiem re- w dawnej i współczesnej polszczyźnie (na tle wybranych języków słowiańskich.). In: *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 2016, t. LXIII, s. 143 – 158.

Źródło internetowe

PASTUCHOWA, Magdalena: Rola słowotwórstwa w stabilizowaniu się zapożyczeń angielskich w polszczyźnie. In: *Abstrakty tembloka KSI MKS 2018*. Dostępny na: <https://sites.google.com/site/abstraktytemblokaksimks>.

NOWE DERYWATY JAKO WYMIERNE SKUTKI ZRÓŻNICOWANYCH ODDZIAŁYWAŃ ZAPOŻYCZEŃ LEKSYKALNYCH NA SŁOWOTWÓRSTWO POLSZCZYZNY XXI W.

KRYSTYNA WASZAKOWA

Wydział Polonistyki, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, Polska

WASZAKOWA, Krystyna: New derivatives as measurable consequences of various influence of new lexical borrowings on Polish word-formation in the 21st century. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 536 – 548.

Abstract: The article attempts to provide an answer to the questions concerning dimensions and aspects of morphological phenomena which result from the internationalization of the Polish lexicon both at the turn of the 20th and 21st centuries and in recent years. The main objective of the paper is to prove that (i) under the influence of new borrowings, new meanings are created in the newly “transplanted” forms; (ii) new composite expressions become more dominant; (iii) the scope of new hybrid lexical items broadens. A current tendency to undergo internationalization is viewed here as being inextricably bound up with “linguistic globalization” processes, which finds its confirmation in modern European languages, Slavic languages included.

Key words: Polish lexicon, word-formation, loan words, internationalization, foreign word-formation units, productive foreign morphemes

1. ZWIĄZEK TENDENCJI DO INTERNACJONALIZACJI Z OGÓLNIJ-SZYMI PROCESAMI ZACHODZĄCYMI W JĘZYKACH SŁOWIAŃSKICH

Klára Buzássyová, mając na uwadze dynamikę procesów zapożyczenia ujawniającą się w wielu językach i przyczyniającą się do wzrostu ich umiędzynaradawiania się, przypisuje internacjonalizacji status „ogólnej, uniwersalnej tendencji, ogólnego, uniwersalnego procesu, który w mniejszym lub większym stopniu jest charakterystyczny dla wszystkich języków literackich” (Buzássyová, 1989, s. 272 – 273).

Polaryzację myślenia o internacjonalizacji jako tendencji przynoszą prace Karla Gutschmidta, w których jest ona ujmowana jako „pojęcie synchronicznego podejścia do języka, odzwierciedlające jego dynamikę, zmiany zachodzące w nim w określonym odcinku czasu” (Gutschmidt, 1998, s. 22 – 23; 2003)¹. Pisząc o internacjonalizacji jako jednej z działających w języku tendencji systemowych i pragma-

¹ Synchroniczne ujęcie pojęcia *tendencji*, próbuje „ocalić” J. Kořenský, odnosząc je do krótkich odcinków czasu w rozwoju języka (te nazywa *synchroniczną dynamiką*); oprócz nich zakres niniejszego pojęcia obejmuje również perspektywę dłuższego odcinka czasu, a także przejawianie się owej tendencji w dokonujących się zmianach językowych (Kořenský, 1998).

tycznych, badacz miał na uwadze intensywne zmiany dokonujące się w leksyce i systemach słowotwórczych języków słowiańskich, prowadzące z jednej strony do ich wzajemnego zbliżenia, z drugiej – do ich integrowania się z pozostałymi językami europejskimi. Tak rozumianą internacjonalizację silnie wiązał z kontaktami komunikacyjnymi w całej ich dynamice, polegającej na wchodzeniu w „socjolingwistyczną makrosytuację, w jedną komunikatywną przestrzeń” (Gutschmidt, 1998, s. 22 – 23)².

Opisy tendencji do internacjonalizacji oraz jej oceny, przedstawione w zakresowo zróżnicowanych publikacjach z obecnego stulecia, mają wspólny tenor – mówią o jej postępującej intensyfikacji w językach słowiańskich, o utrwalaniu się cech uznanych za jej przejawy w leksyce, słowotwórstwie, a także, choć w mniejszym zakresie – w gramatyce (zob. Awramowa, 2003; Bosák, 2003; Buzássyová, 2003; Tichá – Rangelova, 2003; Rudnik-Karwatowa, 2003; Waszakowa, 2005; Svobodová, 2007; Kłymenko i in., 2008; Koriakowcewa, 2009, 2010, 2016; Tošović – Wornisch, 2016).

Procesy internacjonalizacji widziane jako przejawy ogólniejszych procesów oddziałujących na rozwój języków są przedstawiane jako zjawiska, których funkcja wykracza poza „powierzchniową strukturę” języka, poza najbardziej widoczne zapożyczenia leksykalne. O tym, że intensywność tendencji do internacjonalizacji w językach słowiańskich bynajmniej nie słabnie, ale stale wyraziście zaznacza swoją obecność – przede wszystkim widoczną w pogłębianiu się już „wyzłobionych głębokich rys” w ich systemach słowotwórczych, będących rezultatem utrwalania się produktywnych modeli słowotwórczych – świadczą zarówno dane materiałowe, jakie znajdujemy w licznych pracach dotyczących tego zagadnienia, jak i oceny wypowiedziane przez badaczy na temat wpływu dominujących przejawów tendencji do internacjonalizacji na system danego języka, a także formułowane postulaty ich oglądu w szerokiej interdyscyplinarnej perspektywie. Pozwala ona widzieć owe zjawiska kompleksowo, w ich złożonych funkcjach komunikatywnych (np. stylistycznych i pragmatycznych) – mówiąc najogólniej: w działaniach językowych, ujawniających owe procesy nie tylko w ramach danego języka, ale też na styku z innymi językami (zwłaszcza z językiem angielskim), w procesie umiędzynarodawiania się języków słowiańskich, przyczyniającym się do ich integracji³.

² Termin *tendencja do internacjonalizacji* (pojęcie nadrzędne względem procesów internacjonalizacji) w rozumieniu, jakie nadał mu Gutschmidt, funkcjonuje jako *tertium comparationis* w zbiorowym tomie porównawczym *Słowotwórstwo/Nominacja*. Studia na temat przejawów internacjonalizacji w językach wschodnio-, zachodnio- i południowosłowiańskich są tu prezentowane w jasno określonej konfrontatywnej perspektywie: z jednej strony pozwalającej na ogląd bardzo zróżnicowanych zjawisk świadczących o umiędzynarodawianiu internacjonalizacji w tych językach, z drugiej zaś – uwzględniającej kontekst właściwych im innych tendencji (systemowo-typologicznych i pragmatycznych) – por. Ohnheiser, 2003.

³ Wypowiedzi na ten temat znajdziemy na przykład w następujących pracach: Gutschmidt, 2003; Kořenský, 2003; Ohnheiser, 2003; por. też znacznie wcześniej formułowane sądy dotyczące obserwacji w tym zakresie w opisach tendencji do internacjonalizacji przedstawianych przez wielu autorów, autorów, zob. np. Buzássyová, 1989; Bosák, 1999.

2. ŻYWOTNOŚĆ TENDENCJI DO INTERNACJONALIZACJI W SŁOWOTWÓRSTWIE POLSZCZYZNY OBECNEGO STULECIA

Na takie sformułowanie tytułu niniejszego punktu rozważań pozwala wyraźnie zaznaczająca się obecność zaobserwowanych wcześniej procesów oraz kontynuacja niektórych z nich w postaci nowych zjawisk. Ich dynamika i skala dały podstawę do sformułowania sądu o uintensywnieniu się tendencji do internacjonalizacji w polskim słowotwórstwie oraz potwierdzenia słuszności wyrażanych opinii o wpływie zapożyczonych leksemów (głównie o anglo-amerykańskiej proweniencji) na rozwój tendencji systemowych, leżących u podstaw zmian typologicznych – por. Waszakowa, 2005, 2007. Choć okres kilkunastu lat w rozwoju języka jest zdecydowanie zbyt krótki, by formułować sensowne wnioski o ogólnych zmianach wpływających na ów rozwój, to jednak wydaje się wystarczający w badaniach mających na celu pokazanie z jednej strony ciągłości procesów internacjonalizacji w słowotwórstwie polszczyzny, z drugiej zaś – charakterystyki tych zjawisk obejmującej ich cechy formalne, semantyczne i pragmatyczne.

Większość branych pod uwagę wyrazów pełni funkcję nominatywną. Są one nazwami zjawisk związanych z szeroko rozumianą rzeczywistością obecnego stulecia, tak jak wcześniej zapożyczane i tworzone jednostki świadczące o uintensywnieniu się tendencji do internacjonalizacji w polszczyźnie. Niektóre innowacje zawierają również treści ekspresywne i aksjologiczne – wyrażają stosunek nadawcy wobec zjawiska (do którego odnosi się derywat), czasem też jego perswazyjne nastawienie względem odbiorcy. Jest to szczególnie widoczne w produktywnych typach słowotwórczych wyspecjalizowanych w przekazywaniu cech pragmatycznych – wyrazisty przykład stanowią tu *composita* z segmentami *-holik* i *-holiczka* (por. *sportoholik*, *fitnessholiczka*) czy *-gate* (np. *Tuskgate* ‘afery Tuska’) utworzone przez analogię do wyrazowego modelu: *alkoholik* i *Watergate*, wyrażające ocenę negatywną wynikającą z ich znaczenia kodowego: *-holik* ‘ten, który jest uzależniony’ i *-gate* ‘afery na wielką skalę’.

W przypadku wielu innych środków słowotwórczych (np. sufiksu *-izacja/-yzacja*) nacechowanie pragmatyczne jednostek utworzonych z ich udziałem jest wyrażane kontekstowo, jak np. w formacji *orbanizacja* < *Orban* użytej następującym kontekście:

Dobra zmiana widziana z Węgier. Polsce nie grozi orbanizacja [tytuł]
<http://wyborcza.pl/1,75968,19528228,dobra-zmiana-widziana-z-wegier-polsce-nie-grozi-orbanizacja.html>; dostęp: 19. 7. 2018.

Brany pod uwagę w niniejszym opracowaniu materiał przywołuję z otwartego zbioru innowacji – stanowi on korpus danych leksykalnych, pochodzących z następujących źródeł: słowników neologizmów i opracowań im poświęconych, danych *Obserwatorium Językowego UW* (dalej OJ UW), *Narodowego Korpusu Języka Polskiego* (dalej NKJP), z wyszukiwarki PELCRA oraz własnej ekscerpcji (z ogólnie dostępnych portali i z użyciem wyszukiwarki Google).

3. PRZEJAWY INTERNACJONALIZACJI W POLSKIM SŁOWOTWÓRSTWIE WIDZIANE W KONTEKŚCIE WSPÓŁCZESNYCH ZAPOŻYCZEŃ LEKSYKALNYCH I SEMANTYCZNYCH

Badacze, mówiąc o przejawach internacjonalizacji we współczesnych językach słowiańskich, zasadniczo mają na uwadze ich uleganie wpływowi języka angielskiego. Wynika to z tego, że w zachodzących współcześnie dynamicznych procesach związanych z przyswajaniem przez te języki leksemów obcych, w dużej części funkcjonujących w międzynarodowym obiegu, od kilku już dziesięcioleci najsilniej zaznaczają swą obecność różnego typu anglicyzmy⁴ i amerykańizmy.⁵ Zapózyczenia z innych źródeł w języku polskim (podobnie jak i w całej grupie słowiańskiej) są nieliczne, wcale nierzadko mają status egzotyzmów.

Pożyczkę leksykalną, nową pod względem formalnym i konceptualnym (takie jak np. *facebook*, *selfie* czy *tweeter*) albo tylko semantycznym (np. wyrażenia komputerowe: *chmura* < ang. *cloud* ‘miejsce w Internecie do przechowywania danych’, *ciasteczka* < ang. *cookies* ‘fragment tekstu wysłany do komputera przez serwis internetowy’ czy *ćwierkać* ‘tweetować’), mają zróżnicowaną jakość i wartość w słowotwórstwie języka polskiego w zależności od stopnia ich adaptacji. I tak:

- 1) zyskują status derywatów słowotwórczych, jeśli wejdą w relację motywacji, jak np. rzeczowniki *surfer*, *surfing*, które uzyskały motywację słowotwórczą dzięki utworzonemu na gruncie polszczyzny czasownikowi *serfować*;
- 2) służą wzbogacaniu istniejących typów słowotwórczych jako bazy słowotwórcze, od których w języku-biorcy są tworzone derywaty słowotwórcze, por. struktury motywowane przez zapożyczone rzeczowniki: takie jak np. *selfie* > *selfik*, *selfka*, *selfiarz*, *selfiara*; *gender* > *genderowy*, *genderyzm*, *genderowiec*, *genderowa*, *genderować (się)*, *genderowanie*;
- 3) stają się – jak widać – „zaczątkiem” serii wyrazowych (typu *blogo-*, *emo-*, *femi-*, *gej-*, *les-*, *onko-*, *web-*, *-dron*, *-exit*, *-reksja*)⁶ i gniazd słowotwórczych w polszczyźnie; np. zapózyczenie *fitness* zapoczątkowało dwie równoległe serie compositów z pierwszym segmentem: a) *fitness-*: *fitnessblogger*,

⁴ *Anglicyzm* rozumiem jako „środek językowy przejęty z języka angielskiego do innego języka lub utworzony w nim według angielskiego wzorca” (w oryginale: „Jazykový prostředek převzatý z angličtiny do jiného jazyka nebo podle angličtiny v něm vytvořený”) – por. Bozděchová, <https://www.czechency.org/slovník/ANGLICISMY%20V%20C4%8CESK%C3%89M%20LEXIKU>. Dostęp: 27. 8. 2018.

⁵ W literaturze przedmiotu można spotkać określenia, które profilują ów aspekt, np. *angloamerykanizacja języków europejskich*. Dobrze już zakorzeniony w obecnym jego znaczeniu (innym od pierwotnego z lat sześćdziesiątych, por. Waszakowa, 2005, s. 33) termin *tendencja do internacjonalizacji* zasadniczo odnosi się do przyswajania właśnie anglicyzmów, ponieważ to one dominują w obrębie tzw. słownictwa międzynarodowego, którego stały przyrost w ostatnim półwieczu odnotowuje wielu badaczy języków słowiańskich.

⁶ Segmenty potrzebne użytkownikom przede wszystkim do realizacji doraźnych funkcji pragmatycznych, zwłaszcza wyrażania negatywnej oceny nadawcy to np. *gej-* i *les-* < *lesbijka*, *lesbijski*.

fitnessklub, fitnessplan, fitnessholik, fitnessholiczka, oraz b) *fit-* < *fitness*: *fitblogger, fitklub, fitplan*;

4) podtrzymują produktywność obcych segmentów i formantów typu *bio-*, *eko-*, *cyber-*, *info-*.⁷

Podsumowując, zapożyczenia „użyźniają” polskie słowotwórstwo m. in. przez to, że sprawiają, że środki rodzime i wcześniej zaadaptowane cząstki obce pod wpływem nowych zapożyczeń aktywizują się. Świadczą o tym np.: (1) utrzymująca się od dziesięcioleci wysoka aktywność sufiksów *-acja, -izm/-yzm, -ista/-ysta*; (2) liczne konstrukcje potoczne tworzone na gruncie polszczyzny: zarówno od zapożyczonych tematów i rodzimych sufiksów, jak np. *-ak, debeściak* < ang. *the best*, *bodziak* < ang. *body*, *facebookowiec* < ang. *facebook*, *tweeterowiec* < ang. *tweeter*, jak i od wyrazów rodzimych lub zadomowionych za pomocą obcych formantów, por. *plażing* ‘plażowanie’, *spacing* ‘spacerowanie’.

4. NOWE STRUKTURY Z OBCYMI ELEMENTAMI; PRODUKTYWNE MODELE I ŚRODKI SŁOWOTWÓRCZE

W niniejszym punkcie przedstawię przykłady pokazujące: (i) stałą aktywność charakterystycznych obcych elementów słowotwórczych w najnowszej warstwie polszczyzny⁸; (ii) różne sposoby słowotwórczej adaptacji nowych anglicyzmów; (iii) wyodrębnianie się *in statu nascendi* nowych segmentów słowotwórczych w zapożyczonych leksemach.

Mając świadomość, że ograniczone rozmiary artykułu nie pozwalają w integralny sposób pokazać zróżnicowanych przejawów internacjonalizacji w słowotwórstwie polskim obecnego stulecia (to zadanie na miarę monografii), koncentruję się na zaprezentowaniu najważniejszych kwestii z zakresu podjętej tematyki. Przedstawiam zatem najbardziej charakterystyczne dla omawianego zagadnienia typy struktur, zarówno te, które od dziesięcioleci cechuje wysoka produktywność, jak i aktywne od niedawna, np. w wyrażnie określonym znaczeniu i/lub funkcji pragmatycznej.

4.1 Derywaty proste z formantami obcymi

4.1.1 Struktury sufiksalne

Wśród nominalnych formacji sufiksalnych dużą aktywność wykazują cząstki takie, jak: *-ada/-iada*: *hejterada* ‘zachowania hejterów; hejtowanie, wyrażanie hej-

⁷ Produktywność tego typu segmentów dezintegralnych, genetycznie obcych, w dużej mierze wyodrębnionych z leksykalnych zapożyczeń o statusie internacjonalizmów, przyczynia się do zwiększenia aktywności procesów słowotwórczych. Te z kolei przyczyniają się do wydzielenia innych powtarzalnych elementów z jednostek zapożyczonych i powstawania nowych środków słowotwórczych, jak np. *emo-*, por. *emoklony, emotrendy* < *emotikon*.

⁸ Ocenę produktywności cząstek słowotwórczych opieram na danych materiałowych. Koncentruję się na badaniu aktywności cząstek obcych w derywatach z przełomu XX i XXI oraz ostatnich kilkunastu lat.

tu', *hipsteriada* 'zachowania hipsterów', *sorosiada* 'o działaniach Sorosa'; **-er**: *brexiter* 'zwolennik Brexitu', *darter* 'grający w darta', *bloker* (lm: *blockersi*)⁹ 'chłopiec/młodzi ludzie spędzający wolny czas pod blokiem', *eliter* ekspr. 'o kimś należącym do elity', *hejter* < *hejtować*, *hejt*, *youtuber* < *YouTube*; **-ja**, zwłaszcza warianty: **-acja**, **-izacja**/**-yzacja**, wyodrębniane w zapożyczonych leksemach oraz rzeczownikach tworzonych na gruncie polszczyzny: *makrelizacja* < *Makrela* (ekspr. określenie Angeli Merkel), *smartfonizacja* < *smartfon*, *tabletyzacja* < *tablet*, *tabloidyzacja* < *tabloid*, *twitteryzacja* < *twitter*; **-ing**: *surfing* 'serfowanie', *trolling* 'trollowanie'. Przyrostek ten, jak już wspomniałam, wykazuje szczególną aktywność w tworzeniu licznych potocznych nazw czynności typu *łomzing* 'towarzystwie picie piwa Łomża', *morzing* 'spędzanie wakacji nad morzem', *parawaning* 'ogradzanie się parawanem na plaży' czy wymienione wcześniej: *plażing* i *spacing*.

Przez analogię do istniejących w języku nazw chorób typu *psychoza*, *skleroza* powstała seria derywatów z przyrostkiem **-oza**, ale mających specyficzną funkcję. Wyrażają one jednoznacznie negatywną ocenę nadawcy w odniesieniu do zjawiska (wskazanego w temacie słowotwórczym), które jest uznane za nienormalne, nieetyczne itp. i z tego względu traktowane z wyraźną dezaprobatą, ironicznie jako swego rodzaju choroba. Oto przykłady takich nazw: *celebrytoza* 'cechy, zachowania celebrytów', *ekranoza* 'ustawianie ekranów dźwiękochłonnych tam, gdzie jest to zbyt ciche', *festiwaliza* 'organizowanie zbyt dużej liczby festiwali i innych imprez kulturalnych, głównie w celach konsumpcyjnych i marketingowych', *grantoza* 'kierowanie się przy występowaniu z wnioskami o granty względami pozamerytorycznymi, także nieetycznymi', *punktoza* 'ocenie osiągnięć naukowych wyłącznie na podstawie liczby zdobytych punktów przyznawanych według ogólnych ustaleń', *znakoza* 'nagromadzenie znaków drogowych w stopniu utrudniającym lub uniemożliwiającym ich percepcję'. Struktury tego typu wymagają uzupełnień kontekstowych z racji właściwej im kondensacji semantycznej.

Stała produktywność cechuje również przyrostki **-izm**/**-yzm**, **-eizm** (**-alizm**, **-onizm**): *apateizm* < *apatia*, *apatyczny*, *symetryzm*, *synergizm* < *synergia*, *naszyzm*, *wiekizm* < ang. *ageizm* 'dyskryminowanie osoby ze względu na jej wiek', *multikulturalizm*, *tolerancjonizm*, a także **-ista**/**-ysta**, np. *symetrysta* < *symetria*, *synergista* < *synergia*, *wikipedysta* 'internauta zajmujący się tworzeniem i edytowaniem Wikipedii'.

Mniej liczne serie tworzą sufiksy: **-ator**: *demotywator(y)* 'demotywuujący obrazek z zabawnym, często ironicznym podpisem, komentarzem'/'to, co demotyduje', *molestator* 'który molestuje'; **-essa**: *ambasadoressa*, *autoressa*, *profesoressa*, *sponsororessa* (formacje te różnią się od swoich podstaw nacechowaniem pragmatycznym: funkcjonują jako indywidualizmy, wyrażające dystans nadawcy wobec osoby tak nazwanej).

⁹ Por. omawiane w dalszej części pracy derywaty *milenialsi* i *terytorialsi*.

4.1.2 Struktury prefiksalne

Wśród obcych przedrostków stałą produktywność wykazują następujące: **anty-**: *antyan, antyfubol, antykawiarnia, antymatrix, antynaziol* < *naziol (nazista)*, *antynijny* < *UE*, *antyputinowski*; **de-**: *debizantynizacja, demarketyzacja, deprowincjonalizacja (Polski), dewojtylizacja* < *Wojtyła (Jan Paweł II)*; **kontr-**: *kontrdemonstracja, kontrmanifa*; **re-**: *rehejtować, renacjonalizacja, retweetować*; **super-**, por. np. rzeczowniki związane z ang. wyrażeniem *superfood*: *superjedzenie, superodżywianie, superposilek, superprodukty, superżywność* oraz przymiotniki typu *supermasażyczny, superzjawiskowy*.¹⁰

4.2. Złożenia z członami obcymi

4.2.1 Złożenia, w których oba człony są samodzielnymi wyrazami

4.2.1.1 Struktury z powtarzalnym pierwszym członem obcym

a) o pełnej postaci

blog-/blogo-: *blogospot, blogosfera, blogotest*;

dron-: *dron-karetka, dronlot/Dronlot, dronpoczta, dronprzesyłki, drontaxi*;

fitness-: *fitnessakademia, fitnessfan, fitnessgrupa, fitnessklub, fitnesszajęcia*;

gej-/gejo-: *gejbar, gejklub, gejpara, gejpartner, gejparada, gejoślub, gejturystyka*.

b) o postaci skróconej (zdezintegrowanej)

alko- < *alkohol*: *alkoblokada, alokogogle, alkomat, alkopróba, alkotest*;

audio- < *audiowizualny*: *audiodeskrypcja, audioksiążka, audioprzewodnik*;

bio- < *biologiczny*: *bioatak, biobawelna, bioinżynieria, biomateriał, biopenetracja*;

cyber- < *cybernetyczny* ‘związany z komputerem, siecią informatyczną, z Internetem’:

cyberblogowiec, cyberdokument, cyberdżihad, cybermafia, cybermobbing, cyberniania;

eko- < *ekologia, ekologiczny*: *ekoenergia, ekokomisja, ekomateriał, ekopojemnik, ekowyrób*;

e- < *elektroniczny*: *e-czytnik, e-papieros, e-rower, e-seks, e-sąd, e-śmieci, e-wydanie*;

edu- < *edukacja, edukacyjny*: *edubiznes, eduimpreza, eduprojekt, edurynek*;

elektro- I < *elektroniczny*: *elektrogadżet, elektroprodukcja, elektroodpad, elektrośmieć*¹¹;

elektro- II < *elektryczny*: *elektrobus, elektroprzyszyrd*;

emotiko-/emo- < *emotikon*: *emotikoikonki/emoikonki, emoklon(y), emotrendy*;

euro- I < *Europa, europejski*: *eurobiedota, eurobiskup, eurosierota*;

euro- II < *Unia Europejska*: *eurofeminizm, euronazista, euroskrzynka, eurowtyczka*;

femi- < *feministka, feministyczny, feminizm*: *femiaktywistka, femimanifestacje, feminazizm*;

¹⁰ Niektóre z podanych w tej grupie struktur są dwumotywacyjne; przy drugiej motywacji mają formant złożony: prefiksально-sufiksalny.

¹¹ W niektórych derywatach (np. *elektroodpad, elektrośmieć*) człon *elektro-* ma oba znaczenia, tu wydzielone jako dwa odrębne.

fit- < *fitness*: *fitblogger*, *fitbloggerka*, *fitcelebryta*, *fitklub*, *fitplan*;
homo- < *homoseksualny*: *homoadopcja*, *homodemonstracja*, *homoerotyzm*, *homoterror*;
i- < *Internet*: *i-bilet*, *i-szkola*, *iPKO*, *i-rynek*, *i-zakupy*;
korpo- < *korporacja/korporacyjny*: *korpoholik*, *korpoludek*, *korposzczur*, *korpoświat*;
narko- < *narkotyk*, *narkotyczny*, *narkotykowy*: *narkobandyta*, *narkoogle*, *narko-test*;
onko- < *onkologiczny*, *onkologia*: *Onkobieg* ‘bieg organizowany na terenie ursynowskiego Centrum Onkologii oraz Instytutu Hematologii i Transfuzjologii’, *onko-celebryta*;
sakro- < *sakralny*, *sacrum*: *sakrobiznes*, *sakrokicz*, *sakromedytacje*, *sakroturystyka*;
seks-/sex- < *seks*, *seksualny*: *seksbielizna*, *seksoferta*, *seksrandka*, *sextaxi*;
tele- I < *telewizja*, *telewizyjny*: *teledukator*, *telefon*, *telekomputer*, *teletutor*;
tele- II < *telefon*, *telefoniczny*: *telekod*, *telepin/telePin*, *teleserwis*;
wege- < *wegetariański*, *wegetarianizm*: *wegedieta*, *wegejadłospis*, *wegeposilek*.¹²

4.2.1.2 Struktury z powtarzalnym drugim członem obcym

a) o pełnej postaci

-fan: *dzieciofan*, *mundialofan*, *CR7fan*¹³, *ronaldofan*, *serialofan*;
-fobia: *islamofobia*, *klerofobia*, *dzieciofobia*, *narkofobia*;
-mania: *grantomania*, *komórkomania*, *esemesomania*, *punktomania*, *smartfonmania*;
-terapia: *delfinoterapia*, *kinoterapia*, *lasoterapia*, *spaceroterapia*.

b) o postaci skróconej (zdeintegrowanej)

-bus < *autobus*: *sluchobus* ‘specjalny autobus przystosowany do wykonywania badań słuchu (używany zwłaszcza w ramach kampanii społecznej Narodowy Test Słuchu)’, *bronkobus* pot. < *Bronek* + *autobus* > ‘autobus, którym Bronisław Komorowski podróżował w celach promocyjnych podczas swojej kampanii prezydenckiej’, podobnie: *dudabus* pot. < *Andrzej Duda*;
-mat < *automat*: *biletomat*, *gotówkomat*, *kawomat*, *książkomat*, *wpłatomat*, *znaczkomat*;
-reksja < *anoreksja*: *alkoreksja* ‘anoreksja połączona z alkoholizmem, polegająca na częstym zastępowaniu posiłków alkoholem’, *ciężoreksja*.

4.2.2 Złożenia z jednym członem niesamodzielnym (związanym)

4.2.2.1 Struktury z powtarzalnym pierwszym członem obcym

auto- ‘dotyczący czynności skierowanej na jej wykonawcę (jej rezultatu)’: *autoeutanazja*, *autoplagiat*, *autouzupelnienie*;
multi- ‘wielość, duża liczba, dotyczący wielu dziedzin’: *multicentrum*, *multidyscyplinarny (zespół)*, *multibramkarz*, *multikulturalizm*;

¹² Nb. człon ten funkcjonuje już jako samodzielny wyraz w języku potocznym, por. konteksty: *Zostań wege./Pyszne posiłki wege*.

¹³ Pierwszy człon *CR7* jest skróconą nazwą piłkarza Cristiano Ronaldo dos Santos Aveiro, noszącego koszulkę z numerem 7.

turbo- ‘o zwiększonej mocy, maksymalny, intensywny’: *turboklamstwo*, *turboliberal*, *turbonieuctwo*;

web-: skrót od *World Wide Web*: *webinterfejs*, *webstrona*, *websieć*, *webportal*.

4.2.2.2 Struktury z powtarzalnym drugim członem obcym

-exit ‘wyjście’ < ang. *exit*: *Brexit/brexit*, *Grexit/grexit*, *Italexit/italexit*, *Polexit/polexit*;

-filia ‘zamiłowanie, upodobanie’ < gr. *philia*: *islamofilia*, *putinofilia*;

-gate ‘afery, skandal w skali społecznej, politycznej’ < ang. *Watergate*: *ratuszgate*, *AmberGoldgate*, *toitoigate*, *Tuskgate*;

-holik/-oholik ‘chorobliwie uzależniony’ < ang. *workaholic*: *putinoholik*, *siecioholik*, *sportoholik*, *tuskoholik*;

-holizm/-oholizm: ‘chorobliwe uzależnienie’ < ang. *workaholizm*: *infoholizm*, *putinoholizm*, *serialoholizm*;

-land/-landia ‘miejsce, teren’ < ang. *land*: *fitnessland/Fitnessland*, *tuskoland/tuskolandia* ‘kraj rządzony przez Tuska’.

4.3 Derywaty proste utworzone od zapożyczeń z udziałem środków (i technik) rodzimych

4.3.1 Struktury sufiksalne

W badanym materiale znalazły się m. in. derywaty rzeczownikowe z następującymi sufiksami: **-ownica**: *googlownica* pot. ‘wyszukiwarka internetowa Google’, **-ak**: *zombiak* < *zombie*, *bodziak* ‘ubranko dla małych dzieci typu body’, **-anka**: *galerianka* ‘niepełnoletnia dziewczyna świadcząca usługi seksualne klientom galerii handlowych, często w zamian za artykuły kupowane w sklepach znajdujących się w takich galeriach’, **-ka**: *czipówka* ‘karta czipowa’; **-nik**: *hejtownik*; **-owicz**: *allegrowicz* < *Allegro*, *instagramowicz*, *smartfonowicz*; **-owiec**: *genderowiec*, *smartfonowiec*, *startupowiec* < *startup*, *tabletowiec*; **-ownia**: *burgerownia* < *burger*; **-stwo**: *hipsterstwo*; **-arz**: *gadźciarz*, *selfiarz*, a także przymiotnikowe z przyrostkami: **-owy** (np. *genderowy*, *start-upowy*, *twitterowy*), **-ański** (np. *wegański* < *wege*), **-ski** (np. *hipsterski*), **-istyczny** (np. *tolerancjonistyczny*).

4.3.2 Struktury paradygmatyczne¹⁴

Pełnią funkcję adaptacyjną, polegającą na utworzeniu od zapożyczenia leksykalnego rzeczownika lub czasownika poprzez nadanie mu cech fleksyjnych właściwych tej części mowy.¹⁵ Formalnym znamieniem włączenia przejętej jednostki (nie-

¹⁴ Sposób rozumienia derywacji paradygmatycznej i jej zakresu jest tu taki sam jak w monografii poświęconej temu typowi struktur – por. Waszakowa, 1996.

¹⁵ W większości tego typu struktur proces słowotwórczy sprowadza się do nadania zapożyczonej formie statusu jednostki fleksyjnej, co jest uwarunkowane czynnikami gramatycznymi (składniowymi).

odmiennej) do danego paradygmatu koniugacyjnego są następujące końcowe segmenty właściwe postaci bezokolicznikowej (prostej lub rozszerzonej o cząstkę *-iz-*): *-ować*: *blogować*, *boldować*, *botoksować*, *burgerować*, *dronować*, *esemesować*, *fri-stajlować* *środ.* < *free style*, *grillować*, *hejtować*, *instagramować*, *mailować*, *memo-wać*, *selfować*, *skypować*, *tabloidyżować*, *twittować*; *-ać*: *googlać* < *Google*; *-ić*: *celebryścić*, *focić* < *sweet focia*, *focia*; *-nąć*: *esemesnąć*, *skypnąć*, *twitnąć*.

Zbiór struktur prefiksalnych (lub prefiksально-paradygmatycznych przy drugiej motywacji) tworzą czasowniki z następującymi przedrostkami: *od-*, por. *odchipować* (*odczipować*) < *hipować* (*czipować*), *chip* (*czip*); *po-*: *pohejtować* < *hejtować*, *hejt*, *poskypować* < *skypować*, *skype*, *pojaczować* < *jacuzzować*, *jacuzzi*; *wy-*: *wyboldować* < *boldować*, *bold*, *wyoutubować* < *youtubować*, *youtube*; *z-*: *zchipować* < *chipować*, *chip*, *zgulować* < *guglować*, *Google*, *złajkować* < *lajkować*, *lajk*; *za-*: *zachipować*, *zalajkować*, *zaskypować* < *skypować*, *skype*. Motywację przymiotnikową mają czasowniki *ukompatybilnić* < *kompatybilny* i *zokcydentalizować* < *okcydentalny*.¹⁶

W derywacie *milenialsi* o parafrazie ‘osoby urodzone między 1980 a 2000 rokiem, przed Millenium’¹⁷ proces adaptacji słowotwórczej i fleksyjnej zapożyczonego z języka angielskiego leksemu *millennials* polega na podwojeniu liczby mnogiej poprzez dodanie do formy angielskiej rzeczownika w liczbie mnogiej jej wykładnika fleksyjnego (*-i*).¹⁸ W utworzonej na gruncie polszczyzny przez analogię do tego typu struktur formacji *terytorials(i)* ‘Wojska Obrony Terytorialnej’ następuje dezintegracja części tematu fleksyjnego przymiotnikowej podstawy słowotwórczej – segment *-n-* nie wchodzi do tematu słowotwórczego nowego rzeczownika.

5. ZAKOŃCZENIE

Wyrazem silnego wpływu języka angielskiego na polszczyznę są nie tylko zapożyczenia bezpośrednie, takie jak *chip*, *e-mail*, *haker*, określane też jako *właściwe*, ale również rozmaitego typu struktury utworzone na gruncie języka zapożyczającego z udziałem obcych tematów i/lub formantów (członów złożeń), jak np. w języku polskim *cyber-wojna* < ang. *cyber-war*; *e-książka* < ang. *e-book*, *e-czytanie* < ang. *e-learning*; *gadżetoholik*, *internetholik*, *slodyczoholik*.

¹⁶ Z zestawienia niniejszych danych z paralelnymi czeskimi, podanymi przez I. Bozděchová w artykule *Slovotvorná adaptace nových anglicismů v češtině* (Bozděchová, w druku), widać, że w obu językach i repertuar zapożyczonych jednostek werbalnych, i sposoby ich adaptacji są zbliżone.

¹⁷ Por. Wikipedia “pokolenie ludzi urodzonych w Polsce od 1984 do 1997 roku [...], a w innych krajach, np. USA pokolenie wyżu demograficznego z lat 80. i 90. XX wieku^[3]. Nazywane jest również „pokoleniem Milenium”. Dostęp: 25. 8. 2018.

¹⁸ Ten rodzaj adaptacji zapożyczeń angielskich z fleksyjnym wykładnikiem liczby mnogiej cechuje produktywność; językoznawcy (por. Fisiak, 1961; Kreja, 1963) zwrócili uwagę na przejmowanie form typu *Eskimos* do polszczyzny jako singularis i włączanie ich w polską odmianę, co skutkuje tym, że forma ta staje się tematem fleksyjnym, do którego dołączane są końcówki fleksyjne będące wykładnikami lm, por. forma *Eskimos(i)*.

Z literatury przedmiotu wiemy, że procesy słowotwórczej adaptacji elementów obcych w językach słowiańskich są w znacznym stopniu paralelne, chociaż zróżnicowane choćby ze względu na możliwości i ograniczenia danego języka.¹⁹

O sile tego wpływu na języki słowiańskie świadczą przede wszystkim zauważone i opisane przez badaczy (por. Buzássyová, 1989; Gutschmidt, 2003; Kořenský, 2003; Ohnheiser, 2003; Waszakowa, 2005) dwa ściśle ze sobą związane zjawiska: wzrost określonego typu innowacji leksykalnych i słowotwórczych, interpretowanych jako rezultat integracji języków wynikającej z intensyfikacji kontaktów międzynarodowych i szybkiej wymiany myśli (m. in. dzięki Internetowi) oraz zauważalne tendencje systemowe. Jedną z nich jest zauważalny wzrost aglutynacyjności (kosztem ograniczenia fleksyjności), widoczny w ekspansji modeli słowotwórczych, nie mających słowiańskich (łacińskich) korzeni, łamiących reguły systemowe – jak to się dzieje np. w polszczyźnie w przypadku złożzeń typu *wegedieta* ‘dieta wegańska’, *fitbloggerzy* ‘bloggerzy zajmujący się fitnesssem’ czy derywatów prefiksalnych typu *proKolej* (pisownia oryginalna).

Piszący o tendencji do internacjonalizacji – zjawisku wyraźnie zaznaczającym swą obecność nie tylko w językach słowiańskich – zwracają uwagę na jego związek z procesami globalizacji stosunków politycznych, gospodarczych i społecznych, których dynamika w latach 90. XX w. zgodnie z opinią politologów i innych badaczy tego zjawiska uległa gwałtownemu przyspieszeniu (por. Anioł, 2003). Intensywność przenikania elementów języka angielskiego do innych języków, owszem, jest związana z tymi procesami, ale nie powinna być wyolbrzymiana. Z perspektywy globalizacji ważniejsza jest bowiem jego rola języka ogóln światowego (por. Uher, 2001 – 2002, s. 112; Waszakowa, 2005, s. 196). Nie bez znaczenia jest też zauważalny w wypowiedziach naukowych i tzw. „medialnych” krytycyzm wobec nadużywania pojęcia *globalizacja*: przypisywania zjawiskom o randze europejskiej i amerykańskiej statusu światowego. Dotyczy to również odpowiednich narracji na temat procesów językowych.²⁰

Bibliografia

ANIÓŁ, Włodzimierz: Procesy globalizacyjne we współczesnym świecie. In: Społeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych. Eds. K. A. Wojtaszczyk – W. Jakubowski. Warszawa: Aspra-Jr 2003, s. 801 – 816.

BOSÁK, Ján: Procesy internacjonalizácie dnes. In: Jazykovedný časopis, 2003, roč. 54, č. 1 – 2, s. 3 – 5.

¹⁹ Liczne tego typu przykłady w językach słowiańskich znajdziemy w wielu pracach omawiających zjawisko internacjonalizacji w perspektywie jednego języka lub porównawczo – por. np. Rudnik-Karwatowa, 2003; Koriakowcewa, 2010; Pietruchina, 2010; Mengel, 2014; Karpilowska, 2016; Tošovíc – Wonisch, 2016.

²⁰ W tym kontekście sytuuje się też wypowiedź słowackiego językoznawcy, S. Ondrejoviča – por. Ondrejovič, 2017.

BOSÁK, Ján (ed.): *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1999. 165 s.

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Vliv angličtiny na češtinu. In: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Eds. F. Daneš et al. Praha: Academia 1997, s. 271 – 279.

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: *Słowotwórná adaptace nových anglicismů v češtině*. (w druku)

BUTTNER, Danuta: Tendencje rozwojowe w zasobie słownym powojennej polszczyzny. In: *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*. Ed. H. Kurkowska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1981, s. 187 – 219.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Tendencia k internacionalizácii. In: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Eds. J. Horecký – K. Buzássyová – J. Bosák et al. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989, s. 272 – 273.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: K dimenziám internacionalizácie slovnej zásoby. In: *Internacionalizmus v nové slovní zásobě*. Eds. Z. Tichá – A. Rangelova. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2003, s. 5 – 16.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – WASZAKOWA Krystyna: Tendencia k internacionalizácii (s ohľadom na funkčnú diferenciaciu internacionalizácie v rozličných sférach komunikácie). In: *Słowotwórstwo/Nominacja. Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. 1. Red. naukowy I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck – Institut für Slawistik, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 2003, s. 49 – 58.

FISIAK, Jacek: Zjawisko depluralizacji niektórych rzeczowników angielskich zapożyczonych przez język polski. In: *Język Polski*, 1961, roč. XLI, č. 2, s. 138 – 139.

GUTSCHMIDT, Karl: Общие тенденции специфические формы их представления в современных славянских языках. In: *Jazykovedný časopis*, 1998, roč. 49, č. 1 – 2, s. 5 – 26.

GUTSCHMIDT, Karl: Типологични тенденции. In: *Słowotwórstwo/Nominacja. Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. 1. Red. naukowy I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck – Institut für Slawistik, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 2003, s. 341 – 355.

KORIAKOWCEWA, Elena (ed.): *Przejawy internacionalizacji w językach słowiańskich*. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej 2009. 205 s.

KORIAKOWCEWA, Elena (ed.): *Aktualne problemy komparatystyki słowiańskiej: teoria i metodologia badań lingwistycznych*. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej 2010. 255 s.

KORIAKOWCEWA, Elena (ed.): *Współczesne językoznawstwo słowiańskie. Teoria i metodologia badań*. T. I. Słowotwórstwo. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej 2016. 140 s.

KOŘENSKÝ, Jan: Metodologické problémy zkoumání proměn současných slovanských jazyků. In: *Jazykovedný časopis*, 1998, roč. 49, č. 1 – 2, s. 27 – 33.

KOŘENSKÝ, Jan: Internacionalizace současných slovanských jazyků – možnost nebo nutnost? In: *Jazykovedný časopis*, 2003, roč. 54, č. 1 – 2, s. 7 – 12.

KREJA, Bogusław: O tzw. depluralizacji w języku polskim. In: *Język Polski*, 1963, roč. XLIII, č. 1 – 2, s. 27 – 36.

MENGEL, Svetlana (ed.): *Slavische Wortbildung im Vergleich. Theoretische und pragmatische Aspekte*. Berlin: LIT-Verlag 2014. 678 s.

OHNEISER, Ingeborg: Системно-структурные тенденции. In: *Słowotwórstwo/Nominacja. Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. 1. Red. naukowy I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck – Institut für Slawistik, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 2003, s. 319 – 338.

OHNEISER, Ingeborg (ed.): *Słowotwórstwo/Nominacja. Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. 1. Red. naukowy I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck – Institut für Slawistik, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 2003, 541 s.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Несколько слов о пуризме и глобализме (глокализме) современности. In: *Актуальные этноязыковые и этнокультурные проблемы современности: этнокультур-*

ная и этноязыковая ситуация – языковой менеджмент – языковая политика. Книга III. Ed. G. P. Nieszczymienko. Москва: Издательский Дом ЯСК 2017, с. 159 – 168.

RUDNIK-KARWATOWA, Zofia (ed.): Procesy innowacyjne w językach słowiańskich. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy 2003. 257 s.

SVOBODOVÁ, Diana: Internacionalizacie současné české slovní zásoby. Ostrava: Universitas Ostraviensis 2007. 141 s.

TICHÁ, Zdeňka – RANGELOVA, Albenka (ed.): Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2003. 239 s.

TOŠOVIĆ, Branko – WONISCH, Arno (ed.): Wortbildung und Internet. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz 2016. 524 s.

UHER, František: Jazyková globalizace, čeština a její výuka. In: Český jazyk a literatura, 2001 – 2002, roč. 51, s. 111 – 119.

WASZAKOWA, Krystyna: Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatacznymi. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1996. 167 s.

WASZAKOWA, Krystyna: Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2005. 265 s.

WASZAKOWA, Krystyna: Internacjonalizacja współczesnej polszczyzny – szansa czy zagrożenie? In: Przegląd Humanistyczny, 2007, roč. LI, č. 1, s. 219 – 228.

АВРАМОВА, Цветанка Д.: Словообразовательни тенденции при съществителните имена в Българския и Чешкия език в края на XX век. София: Heron Press 2003. 259 с.

КАРПІЛОВСЬКА, Євгенія А.: Системно-структурний підхід до вивчення динаміки сучасної української мови: здобутки та перспективи. In: Українська мова, 2016, том 60, № 4, с. 41 – 60.

КЛИМЕНКО, Ніна Ф. – КАРПІЛОВСЬКА, Євгенія А. – КИСЛЮК, Ларуса П.: Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ: Національна академія наук України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні 2008. 335 с.

КОРЯКОВЦЕВА, Елена И.: Об интегрирующей роли общеславянского фонда интернациональных морфем в эпоху глобализации. In: Aktualne problemy komparatystryki słowiańskiej: teoria i metodologia badań lingwistycznych. Ed. E. Koriakowcewa. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej 2010, s. 89 – 113.

КОРЯКОВЦЕВА, Елена И.: К вопросу об инновационных процессах в русском, польском и чешском языках в эпоху глобальной интернационализации. In: Актуальные этноязыковые и этнокультурные проблемы современности: этнокультурная и этноязыковая ситуация – языковой менеджмент – языковая политика. Книга III. Ed. G. P. Nieszczymienko. Москва: Издательский Дом ЯСК 2017, с. 455 – 480.

НЕЩИМЕНКО, Галина П. (ed.): Актуальные этноязыковые и этнокультурные проблемы современности: этнокультурная и этноязыковая ситуация – языковой менеджмент – языковая политика. Книга III. Москва: Издательский Дом ЯСК 2017. 526 с.

ПЕТРУХИНА, Елена В. (ed.): Новые явления в славянском словообразовании: система и функционирование. Москва: Издательство Московского университета 2010. 442 с.

Źródło internetowe

Narodowy Korpus Języka Polskiego – wyszukiwarka PELCRA. Dostępny na: <http://nkjp.pl/>.

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Anglicismy v českém lexiku. In: CzechEncy. Nový encyklopedický slovník češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. 2017.

<https://www.czechency.org/slovník/anglicismy%20v%20C4%8CE-SK%C3%89M%20LEXIKU>. Dostęp: 27. 8. 2018. Obserwatorium Językowe UW. Dostępny na: <https://www.czechency.org/slovník/ANGLICISMY%20V%20C4%8CE-SK%C3%89M%20LEXIKU>.

О РАЗВИТИИ ПЕРИФЕРИЙНЫХ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
КАТЕГОРИЙ РУССКИХ И ПОЛЬСКИХ NOMINA ACTIONIS
В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ¹

ELENA KORIAKOWCEWA

Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego
w Siedlcach, Siedlce, Polska

KORIAKOWCEWA, Elena: On the development of the peripheral word-formation categories of the Russian and Polish nomina actionis in the period of the globalization. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 549 – 559.

Abstract: The main objective of the study is to analyse and describe the structural organization and semantic and cognitive properties of new peripheral word-formation types of nomina actionis in the modern Russian and Polish languages. As resistant forms and organizing principles of the thinking process, the derivational categories of nomina actionis derivatives reproduce the properties and relations of being and knowledge in the most concentrated form. It increases the need for a comprehensive study of their structure and semantics. The article analyses the main approaches to the differentiation of the peripheral types of word-formation categories according to the nature of derivational semantics. The author justifies the nominative rendering of transposition and proves that it can contribute to distinguish a mixed type of word-formation categories.

Key words: globalization, Russian, Polish, nomina actionis, peripheral word-formation types

0. Одной из основных задач лексикологии и словообразования русского и других славянских языков является исследование категории *nominum actionis*, тенденции развития которой отражают характерные особенности эволюции национально-языкового сознания (ср.: Виноградов, 1978, с. 172; Тяпко, 2003, с. 231; Мальцева и др., 1975, с. 10). Эта задача решается славистами-лингвистами, однако анализируя категорию *nominum actionis*, они достаточно долгое время концентрировались на отглагольных именах отвлеченного действия, обычно указывая на чрезвычайную регулярность их транспозиционного словопроизводства. Семантический анализ *nominum actionis*, как правило, сводился к конструированию тавтологических парафраз типа «отвлеченное действие по глаголу», что приводило к неизбежной утрате тонкости при семантической интерпретации дериватов (ср.: Трубачев, 1988). Избежать такого упрощения, по справедливому утверждению Клары Бузашиовой, позволяет описание словообразовательных значений *nominum actionis* с позиций их функци-

¹ Wyniki badań, zrealizowane w ramach tematu badawczego NR 488/17/S, zostały sfinansowane z dotacji na naukę, przyznanej przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego RP.

онирования в тексте. Выясняя, в какой мере словацкие существительные с формантом *-stvo* способны выполнять транспозиционную синтаксическую функцию, Клара Бузашиова выделила и в работе *Motivačné vzťahy a význam derivátov s formantom -stvo* детально описала четыре семантические категории дериватов: имена действия, имена свойства, имена состояния, имена с синкретичным значением «действие-свойство» (Buzássyová, 1985, с. 85 – 117).

Подобное решение было принято Ядвигой Самбор при описании польских отсубстантивных существительных с формантом *-stwo*: они были рассмотрены в рамках категорий *nominum actionis* и *nominum essendi*, между которыми была помещена переходная категория существительных с синкретичным значением «действие-свойство» (Sambor, 1975).

Русские отсубстантивные существительные с формантом *-ство* в (Коряковцева, 1998, с. 85 – 114) были описаны в рамках категории *nominum actionis*, причем в словообразовательный тип «личное существительное + *-ств(о)* со значением действия, совершаемого лицом, названным мотивирующим словом» были включены подтипы с частными словообразовательными значениями «занятие, деятельность лица», «должность, обязанности лица», «поведение лица», «поступок лица». К категории *nominum actionis* были отнесены также отыменные существительные на *-ство* со значениями состояния, состояния-свойства и действия-качества.

Польские, русские и словацкие отыменные процессуальные *nomina abstracta* с общеславянским суффиксальным формантом *-stwo/-stwo/-stvo*, безусловно, находятся на периферии семантико-словообразовательной категории *nominum actionis*, представляющей собой микросистему, ядром, центром которой является транспозиционная словообразовательная категория отглагольных имен со значением отвлеченного действия. Однако, как известно, периферия не только сохраняет следы иного пути развития семантико-словообразовательной категории: она наиболее проницаема для воздействия других семантико-словообразовательных категорий и других языковых систем; именно на периферии появляются дериваты, в которых новые свойства совмещены со старыми (ср.: Ревзина, 1969).

1.0 В эпоху «амероглобализации» и лингвистической экспансии *global English* периферийные категории славянских *nominum actionis* достаточно интенсивно пополняются новыми словообразовательными типами и моделями с заимствованными формантами. В данной статье ввиду ограниченности ее объема излагаются лишь результаты структурно-семантического сопоставительного анализа отыменных процессуальных *nominum actionis* с формантами *-изация*, *-izacja/-yzacja*, *-инг/-ing*, наиболее активно развивающихся в русском и польском языках в эпоху «амероглобализации»².

² Источниками исследования послужили: 1) специализированные веб-сайты и национальные корпусы (www.urbandictionary.com, www.slovonovo.ru, <http://ruscorpора.ru>, <http://nkjp.pl>, heslare/search.php);

1.1 В русском языке отсубстантивные и отадебктивные *nomina actionis*, обозначающие объектно-ориентированный процесс, регулярно образуются с помощью суффиксального форманта *-изация* начиная со второй половины XX века. Их появлению предшествовала морфемизация интернациональных терминов с финалью *-изация*, греко-латинской по происхождению, которая длилась более 250 лет – с начала XVIII века до 60-х гг. XX века (см.: Коряковцева, 1998, с. 70 – 74, 177 – 181). Ко второй половине XX века вследствие морфемизации сформировался суффикс *-изациј-* с автономным процессуальным значением. Круг именных основ, с которыми сочетается этот суффикс в ходе словопроизводства процессных *nominum actionis*, очень широк. Это: 1) конкретно-предметные существительные (*контейнер, сауна*); 2) вещественные существительные (*десикант*); 3) названия наук (*биология, кибернетика*); 4) названия лиц (*мусульманин, христианин*); 5) названия стран (*Канада, Финляндия*); 6) названия болезней (*шизофрения*); 7) антропонимы (*Гайдар*); 8) отыменные относительные прилагательные, формальные признаки которых сохраняются в структуре ряда существительных на *-изация* (ср. *африканский – африканизация, монументальный – монументализация*).

В языке общероссийских СМИ с начала 90-х гг. XX века регулярно появлялись и продолжают появляться отыменные *nomina actionis* типа *артизация, ваучеризация, долларизация*, ср. также неологизмы конца XX – начала XXI века: *алкоголизация, бандитизация, бартеризация, витринизация, гайдаризация, дебилизация, западнизация, интернетизация, китаизация, маргинализация, мауглизация, монетизация, наркотизация, параноизация, патриотизация, пейджеризация, поганизация, политизация, поповизация, проститутизация, путинизация, серверизация, хамизация, чеченизация, чубайсизация, шизоизация, эстрадизация* и др.

В структуре лексического значения производящих имен существительных и прилагательных процессуальная сема либо является периферийной, либо отсутствует вообще, и следовательно, процессуальное значение отыменных *nominum actionis* с формантом *-изация* определяется исключительно семантикой заимствованного суффикса, используемого русским языком в качестве терминоэлемента, который имеет строго определенное значение и «узаконенную» интернациональным употреблением форму.

Особенно активно процессуальный суффиксальный терминоэлемент *-изация* используется в русском языке в последние два десятилетия: анализ новых

2) поисковые системы (www.yandex.ru; www.google.ru; www.google.pl); 3) авторские издания (научные монографии, сборники, диссертации, научные статьи). Диапазон дат поиска: с 1 октября 2001 г. по 31 мая 2018 года. Был осуществлен также запрос по полям, в основном, следующих источников (центральных газет и сайтов): «Грани. РУ», «Завтра», «Известия», «ИноСМИ», «Коммерсантъ», «Московский комсомолец», «Независимая газета», «Новая газета», «Новые Известия», «Политобоз», «Rzeczpospolita», «Waronline.org», vremya.ru, stringer.ru, livejournal.com, Forum.gazeta.pl, Parodist.net, www.anekdot.ru, zgrad.net, pardon.pl, salon24.pl.

nominum actionis с финалью *-изация* показал, что подавляющее их большинство составляют медиальные и «постмедиальные» неударные, обозначающие процессы, типичные для постсоветской эпохи (Коряковцева, 2016, с. 69 – 72). Их словопроизводственную базу формируют существительные всех лексико-грамматических разрядов, качественные и относительные прилагательные, причем от основ личных и абстрактных существительных, а также прилагательных, имеющих переносное пейоративное значение (напр., *бандит, быдло, дебил, идиот, кретин, манкурт, маргинал, матерный, олигофрен, паранойя, плебей, поганый, скотина, шизофрения* и др.), образуются пейоративные имена процессов с формантом *-изация*. Экспрессивная составляющая их семантики формируется за счет производящей именной основы, т. е. эксплицитная либо имплицитная отрицательная оценка объекта или признака, содержащаяся в ее значении, переносится на процесс, с которым связан этот объект или признак.

Следует подчеркнуть, что в начале XXI века появление новых отыменных названий процессов в значительно меньшей, чем в предыдущие периоды развития языка, степени связано с потребностью в номинации понятий, возникших вследствие развития науки и техники, типа *интернетизация, компьютеризация, кортикализация (организма), мобилизация* ‘оснащение населения мобильными телефонами’, *физикализация (науки)* и др. (ср.: Коряковцева, 1998, с. 70 – 84, 177 – 180). Как правило, образование новых *nominum actionis* с помощью форманта *-изация* обусловлено не столько новыми социально-экономическими явлениями и политическими катаклизмами, сколько их негативной оценкой носителями русского языка.

1.2 В польском языке существительные с финалями *-acja, -izacja/-yzacja*, заимствованные, как правило, из латыни, появились в конце XV – начале XVI века. В этот период финали *-acja, -izacja* еще не функционировали как форманты, поскольку с их помощью не образовывались дериваты от исконных основ. Существительные с финалями *-acja, -izacja*, соотносительные с однокоренными словами, были членимыми, но непроизводными (Długosz-Kurczabowa, 2001, с. 368 – 369). Образование имен действия типа *pielegnacja* от исконных глагольных основ с помощью суффикса *-acj(a)* началось только в XX веке, однако этот процесс не был активным: в период с 1945 по 2000 г. появилось менее 10 дериватов с суффиксом *-acj(a)* (Jadacka, 2001, с. 43, 77). Значительно активнее шло образование имен действия помощью суффикса *-izacj-/-yzacj(a)*. Во второй половине XX века появилось более 300 существительных с финалью *-izacja*, формально и семантически соотносительными как с глаголами, так и с именами – существительными и прилагательными: *aktualizacja, amerykanizacja, aromatyzacja, biurokratyzacja, finalizacja, harmonizacja, humanitaryzacja, prymitywizacja, radykalizacja, rejonizacja, stabilizacja, symbolizacja, synchronizacja, wulgaryzacja* и др. (Smółkowa, 1976, с. 85). Вследствие семантической ре-

интерпретации *nominum actionis* с финалью *-izacja/-yzacja* сформировались новые отсубстантивные и отадъективные словообразовательные типы: в современном польском языке десятки имен действия на *-izacja/-yzacja* соотносятся либо только с существительными (напр., *estetyzacja, hitleryzacja, hormonizacja, judaizacja, mitologizacja, spirytualizacja, stygmatyzacja, substancywizacja*), либо только с прилагательными (*jarowizacja, komunalizacja, politechnizacja*).

Интересно отметить, что польские отыменные имена действия с формантом *-izacja* имеют те же процессуальные значения, что и русские отыменные *nomina actionis* с изофонным формантом: 1) «процесс превращения в то, что названо мотивирующим существительным» (*biurokratyzacja, бюрократизация*); 2) «процесс создания, образования того, что названо мотивирующим существительным» (*mitologizacja, мифологизация*); 3) «процесс внедрения того, что названо мотивирующим существительным» (*estetyzacja, эстетизация*); 4) «процесс осуществления действия по способу (методу) лица, названного мотивирующим существительным» (*hitleryzacja, гитлеризация*); 5) «процесс наделения свойством, названным мотивирующим прилагательным» (*banalizacja, wulgaryzacja; банализация, вульгаризация*).

На рубеже XX – XXI веков в интернет-СМИ появились десятки польских существительных с финалями *-izacja/-yzacja*, изофонных русским *nominibus actionis* с формантом *-изация*, которые называют социальные процессы, связанные с изменением общественного строя и глобализацией, а именно: внедрение американской культуры и образа жизни; превращение СМИ в основное орудие управления обществом; растущую силу преступного мира и власть олигархов; духовное и материальное обнищание населения; распространение наркотиков; рост психических заболеваний, обусловленных общественно-политическими, экономическими и социокультурными преобразованиями, ср.: *alkoholizacja – алкоголизация, amerykanizacja – американизация, bandytyzacja – бандитизация, chamizacja – хамизация, debilizacja – дебилизация, dolaryzacja – долларизация, globalizacja – глобализация, idiotyzacja – идиотизация, infanstylizacja (społeczeństwa) – инфантилизация (общества, молодёжи), jelcynizacja – ельцинизация, kryminalizacja – криминализация, kretynizacja – кретинизация, marginalizacja – маргинализация, makdonalizacja – макдональдизация, mafizacja – мафиизация, mediatyzacja (polityki) – медиатизация (политики), narkomanizacja – наркоманизация, oligarchizacja (polityki) – олигархизация (власти, политики), paranoizacja – параноизация, prostytutizacja – проститутизация, schizofrenizacja – шизофренизация и др. (см.: Коряковцева, 2016, с. 73 –75).*

1.3 В развитии словообразовательных типов *nominum actionis* с изофонными формантами *-изация* и *-izacja/-yzacja* наблюдается конвергентность, которая объясняется системной близостью русского и польского языков, усилением тенденций к интеллектуализации и глобальной интернационализации,

а также действием универсальной тенденции к экономии речевых средств и сходством социокультурной ситуации. Большинство *nominum actionis* с финалями *-изация, -izacja/-yzacja*, достаточно давно функционирующих в литературных русском и польском языках, – это интернациональные термины. В текстах же современных СМИ достаточно высок «удельный вес» как научных терминов, так и квазитерминов с формантами *-изация, -izacja/-yzacja*, что обусловлено спецификой глобализирующейся информационно-коммуникационной среды, в которую погружены современные носители русского и польского языков. Эта специфическая информационная среда тяготеет к моделям теоретического знания, призванным упорядочить практический опыт, сделать его передачу быстрой, удобной и надежной с помощью абстрактных систем символов (см.: Bell, 1976, с. 212). В терминологии же существует „логическая подчиненность понятий, передаваемых глагольными формами, понятию, соответствующему имени действия» (Канделаки, 1977, с. 44). Именно такого рода подчиненность обусловила превращение суффиксов *-изациj-, -izacj-/-yzacj-* в терминологические элементы с автономным процессуальным значением. Словообразование с помощью этих терминологических элементов позволяет предельно четко и кратко отразить в звуковой оболочке терминов и квазитерминов необходимые и достаточные признаки называемых процессов. Дериваты, созданные по моделям «существительное + суффикс *-изациj-, -izacj-/-yzacj-*», «прилагательные + суффикс *-изациj-, -izacj-/-yzacj-*», легко поддаются дешифровке.

Инновационным процессом в области русских и польских *nominum actionis*, начавшимся в 90-е гг. XX века, является образование пейоративных мутационно-модификационных имен с помощью терминологических элементов *-изация, -izacja/-yzacja* на базе оценочно-характеризующих личных существительных (русск. *хам* → *хамизация* ‘превращение в хама’, польск. *gbur* ‘хам’ → *gburyzacja* ‘хамизация’), качественных прилагательных (русск. *инфантильный* → *инфантилизация*, польск. *infantylny* → *infantylizacja*), а с недавнего времени также на базе аббревиатур (*ЕГЭ-изация, ГБ-изация, PIS-izacja*) и заимствований-трансплантатов (*SMS-изация, PR-изация*; ср.: польск. *PR-izacja, smsyzacja*). Однако подлинным *novum* в области словообразования русских и польских *nominum actionis* с суффиксальными терминологическими элементами *-изация, -izacja/-yzacja* стало образование от стилистически нейтральных имен (в основном антропонимов) медиальных и «постмедиальных» процессуальных пейоративизмов, обозначающих процессы, ведущие к социально-политическим катаклизмам, ср., например: русск. *путинизация* (*Европы*, т. е. ‘небезопасная централизация и суверенизация отдельных государств методами российского президента Путина В. В.’), *кудринизация* (*экономики*, т. е. ‘бездумное, нецелевое, непрограммное расходование денег с минимальной эффективностью, как при А. Л. Кудрине – министре финансов РФ в 2000 – 2008 гг.’); польск. *kaczoryzacja* (*Европы*, т. е. ‘небезопасная централизация и суверенизация Европы методами

Ярослава Качинского, председателя партии «Право и справедливость», по прозвищу *Kaczor*»), ср. с названиями небезопасных методов управления, используемых государственными деятелями – Анжелой Меркель и Дональдом Туском: «*Merkelizacja i tuskizacja polityki europejskiej*» (Google.pl). В составе таких дериватов суффиксальные терминологические элементы *-изация*, *-izacja/-yzacja* являются индикаторами имплицитной аксиологической модальности, поскольку не выражая эксплицитной неодобрительной оценки непосредственно, указывают на её наличие в деривате, провоцируя на поиск и дешифровку негативной информации.

2.0 На рубеже XX – XXI вв. глобальная интернационализация и «лингвистическая гегемония» *global English* (= *Globish*), а также интенсификация межкультурной коммуникации привели к тому, что функционально значимым компонентом различных видов публичного дискурса в славянских странах стала языковая гибридикация (см.: Нещименко, 2016). Особая престижность англицизмов и гибридных дериватов, созданных с помощью английских морфем, активно поддерживается средствами массовой информации, что способствует закреплению в языковом сознании русских и поляков не только заимствованных лексем и морфем, но и новых структурно-семантических моделей. Англо-американомания значительной части российских и польских СМИ, а также растущий русско-английский и польско-английский билингвизм обусловили полное усвоение суффикса английского герундия *-ing*, превращение его в терминологический элемент с автономным процессуальным значением и, как следствие, появление новых типов на периферии семантико-словообразовательной категории *nominum actionis* в русском и польском языках.

2.1 Начало инновационного процесса словопроизводства имен действия с помощью адаптированного суффикса *-инг* можно отнести к 90-м годам XX века, когда в русскоязычных СМИ появились окказиональные имена процессов типа *свалинг*, *стибринг*, образованные от исконных слов. К началу XXI века в русском языке, по данным «Современного словаря иностранных слов» (Крысин, 2012), стабильно функционировало уже более 300 интернационализмов, оканчивающихся на *-инг*, большую часть которых составляли гибридные неoderиваты. С начала XXI века этот суффикс активно используется в словотворчестве как журналистов, так и интернаут, большая часть которых владеет английским языком. В медиатекстах, а также в репликах участников интернет-форумов появились десятки иронических и каламбурных неологизмов – гибридных имен действия типа *вининг* ‘распитие вина’, *водопадинг* ‘преодоление водопадов’, *водкинг* ‘распитие водки’, *глинтвейнинг* ‘приготовление глинтвейна’, *гулянинг* ‘прогулка’, *каякинг* ‘перемещение на каяках’, *позоринг* ‘опозоривание’, *приколинг* ‘рассказывание приколов, т. е. шуток’, *пьянинг* ‘пьянка’, *травкинг* ‘выкатывание машины на траву’, *троллинг* ‘оскорбление участников

интернет-форумов *троллями* – злобными насмешниками’, *шокинг* ‘шокирование’ и др.

Модный суффикс *-инг* (> *-инг*) регулярно присоединяется к основам существительных, не имеющих процессуальной семы в лексических значениях, ср.: *баба* → *бабинг* ‘флирт’, *Ленин* → *ленининг* ‘коллекционирование фотографий со статуями В. И. Ленина’, *магазин* → *магазининг* ‘посещение магазинов’ и др.

2.2 Имена действия с финалью *-инг* известны польскому языку с начала XX века, однако словообразовательная активность этой финали достаточно долгое время была практически равна нулю. По данным Кристины Вашак-овой (Waszakowa, 2005, с. 116), к 2004 году носителями польского языка было произведено лишь несколько слов с финалью *-инг*, напр., *busing* ‘доставка детей в школу на небольшом автобусе (т. н. *busik*)’. В последние несколько лет под действием рекламы в телевизионных СМИ среди части польской молодежи возникла мода на «ингование», вследствие которой на интернет-форумах появились такие гибридные дериваты, как *grilling* > *grill* ‘приготовление пищи на гриле’, *kawing* > *kawa* ‘питье кофе’, *kocing* > *koc* ‘лежание на одеяле’, *łomżing* > *Łomża* ‘питье пива марки *Łomża*’, *piwing* > *piwo* ‘питье пива’, *piszing* > *pisać* ‘писание’, *plażing* > *plaża* ‘лежание на пляже’, *spacering* > *spacer* ‘хождение на прогулки’, *wódking* > *wódka* ‘питье водки’ и т. д. Был создан сайт www.ingi.pl, на котором анонимный администратор поместил около ста неодериватов – в основном, отыменных процессуальных существительных с формантом *-инг*, толкуя их лексические значения, напр.: *adrenalinizing* ‘*uprawianie sportów ekstremalnych podnoszących poziom adrenaliny, nadmierne ryzykowanie powodujące u kogoś podniesienie adrenaliny*’; *agresing* ‘*napastliwe, agresywne zachowanie w stosunku do ludzi bądź przedmiotów*’; *bating* ‘*dostawanie od kogoś tzw. batów, lub inaczej chłostanie*’; *chalturing* ‘*olewający stosunek do wykonywanych rzeczy lub wykonywanej pracy, chaltura*’; *dywaning* ‘*leżenie lub siedzenie na dywanie; inaczej też trzepanie dywanów, czynność nie lubiana przez panów*’; *ekstazing* ‘*długotrwały stan podniecenia*’; *gaping* ‘*natarczywe obserwowanie innych ludzi*’; *handling* ‘*inaczej handel, handlowanie, prowadzenie sprzedaży, sprzedawanie*’; *kanaping* ‘*wygodne siedzenie lub leżenie na kanapie, inaczej odpoczynek kanapowy*’; *molesting* ‘*inaczej molestowanie danej osoby, czasami usilne namawianie do czegoś*’; *nuding* ‘*po prostu straszna nuda*’; *pracings* ‘*inaczej praca, pracować*’; *roboting* ‘*ciężka fizyczna praca, inaczej robota*’; *suszings* ‘*zajadanie się kuchnia japońską, w szczególności suszi*’; *tuling* ‘*inaczej tulenie się przytulanie, np. do ukochanej osoby*’; *urloping* ‘*pobyт wypoczynkowy na urlopie, urlop wypoczynkowy*’; *wining* ‘*picie wina w przeważnie w samotności*’; *zakupings* ‘*czynność żeńska, wykonywanie wszelkich zakupów połączone ze spacerem po sklepach*’; *żebring* ‘*żebranie od innych*’.

2.3 Словообразовательная активность и продуктивность словообразовательных типов с новыми формантами *-инг, -ing* в русском и польском языках обусловлена интра- и экстралингвистическими факторами. Внешние, социокультурные факторы – это, несомненно, «амероглобализация», «лингвистический империализм» английского языка и «англо-американомания» значительной части лингвокреативных носителей языка. Внутренними, интралингвистическими факторами, повлиявшими на словообразовательную активность и продуктивность новых типов отыменных процессуальных существительных с формантами *-инг, -ing*, являются: 1) наличие в русском и польском языках периферийных словообразовательных категорий отыменных *nominum actionis*; 2) односложность структуры и «неприхотливость» контактной зоны формантов *-инг, -ing*, ставших автономными носителями процессуального значения; 3) способность гибридных дериватов с формантами *-инг, -ing* выполнять в медиатекстах и публичной речи каламбурные и полемико-иронические функции. Главным интралингвистическим фактором роста продуктивности суффиксов *-инг, -ing* является, по всей видимости, способность гибридных дериватов, образуемых с их помощью, быть компрессатами предикативных конструкций, эксплицировать в своей внутренней структуре все возможные актанты и некоторые сирконстанты. В составе гибридных дериватов, в их внутреннем контексте, суффиксальные форманты *-инг, -ing* передают значение действия/процесса, ср.:

1) производящее имя существительное является актантом – субъектом действия (русск. *троллинг* ‘оскорбление участников интернет-форумов *троллями*, т. е. злыми насмешниками’, польск. *trolling*);

2) производящее имя существительное является актантом – прямым объектом действия (русск. *вининг* ‘распитие *вина*’, польск. *wining, kawing* ‘*picie kawy*’, *piwing*);

3) производящее имя существительное является актантом – косвенным объектом (русск. *ленининг* ‘коллекционирование фотографий со статуями В. И. *Ленина*’, польск. *zebring* ‘*przechodzenie przez zebre*’);

4) производящее имя существительное является актантом-инструментативом (русск. *каякинг* ‘перемещение на *каяке*’, польск. *moping* ‘*sprzątanie podłogi mopem*’, *pociągging* ‘*jazda pociągiem*’);

5) производящее имя существительное является актантом – результативом (русск. *бабинг* ‘флирт с целью овладения *бабой*’, *мужикинг* ‘флирт с целью овладения *мужиком*’, польск. *kobiecing* от *kobieta* ‘женщина’, т. е. ‘флирт с целью овладения женщиной’);

6) производящее имя существительное является сирконстантом-локативом (русск. *травкинг* ‘выкатывание машины на *траву*’, польск. *kanaping* ‘*wygodne siedzenie lub leżenie na kanapie*’).

Рост числа гибридных неологизмов с формантами *-инг, -ing* стимулируется способностью русской и польской лингвокреативной молодежи к свободно-

му кодовому переключению, которое во многом обуславливает историческую скоротечность процессов деэкзотизации и морфемизации заимствованных англицизмов с финалью *-ing*. Мода на употребление англо-американизмов, поддерживаемая пропагандистскими усилиями средств массовой информации, «рекламизация» русского и польского языков, для которых прецедентными текстами стали переводные рекламные клипы, и как следствие – формирование массового языкового сознания, базирующегося на избыточных заимствованиях и сленге, – все эти лингвокультурные факторы повышают деривационную активность новых интернациональных формантов *-унг*, *-инг*, способствуют росту их эмпирической и системной продуктивности.

3.0 Подводя итоги, следует отметить, что процесс образования русских и польских *nominum actionis* с интернациональными формантами *-изация*, *-izacja/-yzacja*, *-унг*, *-инг* предполагает сознательный контроль над когнитивными процедурами, над выбором деривационных средств с учетом языковой моды и социокультурной ситуации. Активность и продуктивность суффиксов *-изация*, *-izacja/-yzacja*, *-унг*, *-инг* связана с глобальной лингвокультурной интерференцией, с актуализацией оценочно-экспрессивной и даже агрессивной функций публичной коммуникации.

Агглютинативная техника соединения интерморфем *-изация*, *-izacja/-yzacja*, *-унг*, *-инг* отражает изменения в типе мышления и психологии восприятия носителей современных русского и польского языков, ставших членами глобализирующегося информационного сообщества. Активизация периферийных словообразовательных типов *nominum actionis* с суффиксальными терминоэлементами *-изация*, *-izacja/-yzacja*, *-унг*, *-инг* свидетельствует о деградировании линейного и парадигмального мышления, вытесняемого агглютинативным синтезом, который предполагает «склеивание» разнородных элементов с целью создания образов называемых объектов (ср.: Виданов, 2012; Линдстром, 2010).

Библиография

ВИДАНОВ, Евгений Юрьевич: Развитие аналитизма в современном русском словообразовании. Омск: Вариант – Омск 2012. 161 с.

ВИНОГРАДОВ, Виктор Владимирович: О задачах истории русского литературного языка преимущественно XVII – XIX вв. In: Виктор Владимирович Виноградов: Избранные работы по истории русского литературного языка. Москва: «Наука» 1978, с. 152 – 177.

КАНДЕЛАКИ, Татьяна Леонидовна: Семантика и мотивированность терминов. Москва: «Наука» 1977. 167 с.

КОРЯКОВЦЕВА, Елена Ивановна: Имена действия в русском языке: история, словообразовательная семантика. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова Российской академии наук 1998. 220 с.

КОРЯКОВЦЕВА, Елена Ивановна: Очерки о языке современных славянских СМИ (семантико-словообразовательный и лингвокультурологический аспекты). Siedlce: Wydawnictwo UPH w Siedlcach 2016. 152 с.

КРЫСИН, Леонид Петрович: Современный словарь иностранных слов. Москва: АСТ-Пресс 2012. 416 с.

ЛИНДСТРОМ, Мартин: *Byology*: увлекательное путешествие в мозг современного потребителя. Москва: Эксмо 2010. 240 с.

МАЛЬЦЕВА, Ирина Михайловна – МОЛОТКОВ, Александр Иванович – ПЕТРОВА, Зинаида Михайловна: Лексические новообразования в русском языке XVIII века. Ленинград: «Наука» 1975. 371 с.

НЕЩИМЕНКО, Галина Парфеньевна: О некоторых аспектах развития современной языковой ситуации. In: *Bydgoskie Studia nad Pragmatyką Językową 2. Globalizacja a przemiany języków słowiańskich*. Eds. H. Kurek – M. Świącicka – M. Pelplińska. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego 2016. с. 25 – 44.

РЕВЗИНА, Ольга Григорьевна: Структура словообразовательных полей в славянских языках. Москва: Издательство МГУ 1969. 154 с.

ТРУБАЧЕВ, Олег Николаевич: Приемы семантической реконструкции. In: Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. Отв. ред. Н. З. Гаджиева. Москва: «Наука» 1988, с. 197 – 222.

ТЯПКО, Галина Георгиевна: Источники обновления абстрактной лексики в сербском и хорватском языках на современном этапе. In: *Prace Slawistyczne 114: Procesy innowacyjne w językach słowiańskich*. Red. Z. Rudnik-Karwatowa. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy 2003, с. 231 – 244.

BELL, Daniel: *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. (2-nd ed.). New York: Basic Books 1976. 507 p.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Motivačné vzťahy a význam derivátov s formantom *-stvo*. In: J. Bosák – K. Buzássyová: *Východiská morfémovej analýzy*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1985, s. 85 – 125.

DŁUGOSZ-KURCZABOWA, Krystyna – DUBISZ, Stanisław: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 2001. 580 s.

JADACKA, Hanna: *System słowotwórczy polszczyzny (1945 – 2000)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 2001. 201 s.

SAMBOR, Jadwiga: *O słownictwie statystycznie rzadkim*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1975. 115 s.

SMÓŁKOWA, Teresa: *Nowe słownictwo polskie: Badania rzeczowników*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1976. 168 s.

WASZAKOWA, Krystyna: *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2005. 265 s.

SYNCHRÓNNA DYNAMIKA SLOV ZAKONČENÝCH NA *-IZMUS/-STVO* V TEXTOCH SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO KORPUSU

MÁRIA ŠIMKOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava, Slovensko

ŠIMKOVÁ, Mária: A synchronic dynamics of words with the ending *-izmus/-stvo* in the texts of the Slovak National Corpus. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 560 – 571.

Abstract: The paper focuses on the analysis of functioning of words with suffix *-izmus/-stvo* in contemporary Slovak texts. The source of the analysis is the Slovak National Corpus – particularly the corpus of older texts (texts from 1955 to 1989), primary corpus (texts from 1955 to 2017, especially since 2000), and corpus of web texts (until 2017). The comparison of the frequency and collocations of the analysed words shows the dynamics of these microsystems in the language of the previous and the current period, and of partial linguistic analyses.

Key words: synchrony of the language, lexical analysis, dynamics of abstract terms, frequency, Slovak National Corpus

1. ÚVOD

V roku 2019 uplynie 30 rokov od vydania dodnes neprekonanej kolektívnej monografie *Dynamika slovných zásob súčasnej slovenčiny* (Horecký – Buzássyová – Bosák et al., 1989; ďalej DSZSS). Jedna z hlavných autoriek, Klára Buzássyová, bola v čase tvorby tohto významného diela v zrelom lingvistickom veku a svojím autorským vkladom, koncepčnou aj redakčnou prácou nemalým dielom prispela k realizácii a výsledkom originálneho výskumu synchronnej dynamiky slovenčiny v r. 1970 – 1985. Zúročila v ňom predovšetkým dlhoročné bádania v oblasti slovo-tvorby, abstraktnej lexiky, konkurencie domácich a internacionálnych slovo-tvorných typov, ako aj svoje rozsiahle a pritom hlboké poznanie (nielen) slovenského jazyka, lingvistických teórií, ale i umeleckej, odbornej a publicistickej tvorby. Tému dynamických procesov v jazyku sa K. Buzássyová z rôznych hľadísk venovala aj po dokončení DSZSS (napr. Buzássyová, 1995, 1999, 2000, 2003, 2010). V jej teoretických výkladoch a praktických analýzach nachádzame množstvo podnetov na komparatívnu analýzu súčasného stavu jednak jazykových procesov podieľajúcich sa na tendenciách k internacionalizácii, intelektualizácii, terminologizácii a naopak k zdomačňovaniu, demokratizácii, determinologizácii, jednak na porovnávanie fungovania konkrétnych (aj konkurenčných) jazykových prostriedkov v súčasnom jazyku.

Obsahovým východiskom našej malej sondy do synchronnej dynamiky slov zakončených na *-izmus/-stvo* je konštatovanie: „O internacionalizácii ako všeobecnej

tendencii, a teda aj o vzťahu domácich a internacionálnych slov, sa už veľa písalo... Napriek tomu nie je neužitočné sa k tejto téme vracat'. Všetky jej aspekty nie sú vyčerpané. Je to téma výrazne sa dotýkajúca aj vzťahu jazyka a spoločnosti“ (Buzássyová, 2010, s. 113). Uvedený citát môžeme v podstate vztiahnuť na všetky dynamické procesy, tendencie a synchronnú dynamiku vo všeobecnosti: už sa o nich veľa písalo, no stále sa objavujú otvorené otázky, navyše, jazyk sa ustavične vyvíja nielen ako vlastný systém, ale v kontexte rozvoja celej spoločnosti, vedy, techniky, poznania, medzinárodného diania, nových možností komunikácie. Z námetov, ktoré sú v citáte naznačené, sa pri našej analýze slov zakončených na *-izmus/-stvo* zameriame najmä na dva doteraz nevyčerpané aspekty tejto témy: na výskum rozsiahlejšieho materiálu, osobitne na fungovanie abstraktnej lexiky v rámci celej slovnej zásoby, a na odraz spoločensko-ekonomického života v jazyku.

Materiálovým východiskom sú zdroje *Slovenského národného korpusu* Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV (ďalej SNK) uvedené v tabuľke č. 1.

Tabuľka č. 1: Zdroje *Slovenského národného korpusu* použité na analýzu (tokeny sú znaky alebo reťazce znakov oddelené zvyčajne medzerami; okrem slov sú to aj neslovné súčasti textu, napr. interpunkčné znamienka, číslice, matematické znaky)

Názov korpusu	Rozsah korpusu	Štruktúra korpusu	Časové rámce vzniku textov
r1955az1989-5.0	83,6 mil. tokenov 66,8 mil. slov	5,11 % publicistické, 75,73 % umelecké, 13,82 % odborné, 5,34 % iné texty	1955 – 1989
prim-8.0-public-sane	1,4 mld. tokenov 1,1 mld. slov	73,75 % publicistické, 16,33 % umelecké, 8,91 % odborné, 1,01 % iné texty	1955 – 2017; prevládajú texty od r. 2000
web-4.0	3 mld. tokenov 2,4 mld. slov	–	do r. 2017

Na vyhľadávanie v zdrojoch SNK pomocou nástroja NoSketch Engine (<https://www.sketchengine.co.uk>) sme používali CQL príkaz (podrobnejšie Šimková – Gajdošová – Kmeťová – Debnár, 2017) v podobe [lemma="*.xxx"], pričom za reťazec xxx sme dosadzovali jednotlivé zakončenia slov, t. j. *izmus*, *stvo*. Zo získaných konkordancií (výpisov kontextov hľadaného reťazca) v príslušnom korpusu sme vytvárali frekvenčné zoznamy hľadaných lem (základných tvarov slov, v ktorých sú zahrnuté výskyty všetkých ich tvarov). Výsledkom tohto formálneho spôsobu hľadania boli nielen abstraktne pomenovania s analyzovanými formantmi, ale akékoľvek slová s daným zakončením. V každej skupine sme primárne porovnávali prvých 20 najfrekvencovanejších slov a prípadné špecifické vlastnosti ďalších výrazov alebo celého mikrosystému.

2. SLOVÁ ZAKONČENÉ NA *-IZMUS*

Za dominantný význam formantu *-izmus* označuje K. Buzássyová v DSZSS pomenovanie ideového smeru, hnutia, ktoré „sa výrazne uplatňuje v terminologickej sfére (hlavne vo filozofii)“, takže tu „je variantnosť zriedkavá“ (DSZSS, s. 283; ide o varianty v podobe slov s rovnakým základom, no zakončených domácim formantom *-stvo*). Medzi 20 najfrekventovanejšími slovami zakončenými na *-izmus* sa v textoch SNK nachádza viacero pomenovaní smerov a hnutí nielen ideových, filozofických, ale aj umeleckých, napr. *surrealizmus* v korpuse r1955az1989.

Tabuľka č. 2: Prvých 20 najfrekventovanejších slov zakončených na *-izmus* v korpusoch SNK

	r1955az1989-5.0	prim-8.0-public-sane	web-4.0
1.	socializmus	organizmus	organizmus
2.	realizmus	mechanizmus	mechanizmus
3.	organizmus	socializmus	socializmus
4.	mechanizmus	komunizmus	metabolizmus
5.	marxizmus	terorizmus	komunizmus
6.	kapitalizmus	optimizmus	kapitalizmus
7.	fašizmus	kapitalizmus	terorizmus
8.	romantizmus	realizmus	optimizmus
9.	leninizmus	fašizmus	turizmus
10.	komunizmus	turizmus	mikroorganizmus
11.	materializmus	rasizmus	fašizmus
12.	optimizmus	nacionalizmus	rasizmus
13.	imperializmus	extrémizmus	autizmus
14.	humanizmus	motorizmus	extrémizmus
15.	ateizmus	metabolizmus	nacionalizmus
16.	internacionalizmus	romantizmus	alkoholizmus
17.	surrealizmus	mikroorganizmus	vulgarizmus
18.	idealizmus	klientelizmus	realizmus
19.	oportunizmus	alkoholizmus	liberalizmus
20.	formalizmus	marxizmus	ateizmus

Celkovo je výskyt týchto pomenovaní zrejme pomerne vysoký aj v neterminologickej sfére – v porovnávaných korpusoch, osobitne v korpuse textov zverejňovaných na webe, sa nachádzajú veľké množstvá textov, ktoré nepatria do odborného štýlu, a v korpuse textov spred r. 1989 predstavuje tri štvrtiny celého korpusu beletrie, napriek tomu slová ako *socializmus*, *komunizmus*, *liberalizmus* sú v nich značne frekventované. Tento stav potvrdzujú aj údaje vo *Frekvenčnom slovníku slovenčiny na báze Slovenského národného korpusu* (Garabík – Kmeťová – Šimková – Zumrik et al., 2017), konkrétne na báze špeciálne vytvoreného korpusu

s rovnakým jednotretinovým zastúpením textov umeleckého, publicistického a odborného štýlu, v ktorom sa napr. slovo *liberalizmus* nachádza medzi 15 000 najfrekvencovanejšími slovami, pričom podiel jeho výskytu v publicistických textoch (26 %) nie je nijako prevažujúci. Okrem politicko-ekonomického termínu sa slovo *liberalizmus* používa aj všeobecnejšie vo význame „zhovievavosť, tolerancia, otvorenosť“.

Z 20 najčastejších slov zakončených na *-izmus* je vo všetkých 3 korpusoch 8 slov rovnakých (*socializmus, realizmus, organizmus, mechanizmus, kapitalizmus, fašizmus, komunizmus, optimizmus*), z toho 3 sú v novších textoch korpusov prim a web rovnako umiestnené na prvých troch miestach (*organizmus, mechanizmus, socializmus*). V týchto dvoch korpusoch pribudli medzi najfrekvencovanejšie *izmy* (ojedinelý prípad lexikalizácie formantu) často používané pomenovania súčasných reálií: *terorizmus, rasizmus, nacionalizmus, extrémizmus, klientelizmus, alkoholizmus*, ale aj *turizmus, motorizmus*. Zvýšený záujem ľudí o zdravie a život signalizujú výrazy *metabolizmus, mikroorganizmus*, vo webovom korpuse sa vysoko umiestnil aj *autizmus*. V textoch pred r. 1989 sa tieto slová vyskytujú oveľa menej alebo vôbec: *terorizmus* je v skupine *izmov* v tomto korpuse na 235. mieste, *rasizmus* 89., *nacionalizmus* 24., *extrémizmus* je s 9 výskytmi 312., *klientelizmus* sa tu nenachádza, *alkoholizmus* 47., *autizmus* je s 3 výskytmi v pásme nízko-frekvencovaných až ojedinelých použití. Uvedomujeme si odlišné zloženie korpusu r1955az1989, ale porovnávame ucelené mikrosystémy a ukazuje sa, že niektoré výrazy sa v analyzovanej skupine nachádzajú pomerne často aj v tomto korpuse, napr. *nacionalizmus, alkoholizmus, rasizmus*.

Medzi slovami v tabuľke č. 2 je v aktuálnej verzii korpusu textov pred r. 1989 až 9 takých slov, ktoré sa v ďalších dvoch korpusoch medzi 20 najčastejšími slovami nenachádzajú: *leninizmus, materializmus, imperializmus, humanizmus, internacionalizmus, surrealizmus, idealizmus, oportunistizmus, formalizmus*. Výskyt týchto pomenovaní je v novších textoch nižší, napr. *imperializmus* sa v korpuse prim-8.0 nachádza v skupine *izmov* na 47. mieste, *internacionalizmus* na 69. mieste. Aj z tohto stručného prehľadu je zrejmé, že sa v súčasnosti dostávajú do popredia iné témy, čo potvrdzuje analýza výskytu slov zakončených na *-izmus* podľa konkrétnych rokov: napr. v r. 2017 bolo v tejto skupine na 1. mieste slovo *extrémizmus* a na 4. mieste *terorizmus*.

Pri slovách zakončených na *-izmus* sa veľmi výrazne prejavuje prefixácia a tvorenie zloženín (porov. aj Buzássyová, 2010, s. 120 – 122). V korpuse prim-8.0-public-sane sme pre túto skupinu zistili medzi prvými 1 000 lemmami 67 rôznych prefixov a prefixoidov vrátane kompozít typu *islamofašizmus*:

a- (amoralizmus, ahistorizmus...), **agro-** (agroturizmus), **anti-** (antiliberalizmus, antiintelektualizmus, antirasizmus, anticiganizmus, antinacionalizmus, antitotalitarizmus...), **antropo-** (antropocentrizmus, antropomorfizmus), **austro-** (austroslavizmus, austromarxizmus), **auto-** (autoerotizmus, autoexotizmus...), **bi-** (bi-

metalizmus), **bio-** (bioterorizmus, biocentrizmus, biomagnetizmus), **cyklo-** (cykloturizmus), **de-** (dekonštruktivizmus, dekonštrukcionizmus), **dez-** (deziluzionizmus), **di-** (dimorfizmus), **dia-** (diamagnetizmus), **dys-** (dysfemizmus, dysgramatizmus), **ego-** (egocentrizmus), **eko-** (ekoturizmus, ekofeminizmus, ekoterorizmus), **etno-** (etnocentrizmus), **euro-** (euroskepticizmus, eurooptimizmus, eurocentrismus, eurorealizmus, europesimizmus, eurokomunizmus), **ex-** (excentrismus), **foto-** (fotožurnalizmus, fotorealizmus), **geo-** (geoturizmus, geocentrizmus, geomagnetizmus), **homo-** (homomorfizmus), **hyper-** (hyperrealizmus, hypersplenizmus), **hypo-** (hypogonadizmus), **i-** (iracionalizmus), **in-** (indeterminizmus), **inter-** (internacionalizmus, interkulturalizmus), **islamo-** (islamofašizmus), **kléro-** (klérofašizmus), **kozmo-** (kozmpolitizmus), **kyber-** (kyberterorizmus), **logo-** (logocentrizmus), **lokál-** (lokálpatriotizmus), **makro-** (makroorganizmus), **mikro-** (mikroorganizmus), **mono-** (monofyzitizmus, monoteletizmus, monometalizmus, monotheletizmus...), **multi-** (multikulturalizmus, multilateralizmus, multilingvizmus), **nad-** (nadrealizmus), **narko-** (narkoterorizmus), **ne-** (neprofesionalizmus, nekonformizmus, nerealizmus), **neo-** (neošamanizmus, neokubizmus, neoslavizmus, neokomunizmus, neodarvinizmus...), **non-** (nonkonformizmus), **novo-** (novoplatonizmus, novoromantizmus, novotomizmus, novopozitivizmus, novoklasicizmus), **pan-** (panslavizmus, panteizmus, pangermanizmus, panarabizmus, panhunganizmus, pansexualizmus, panerotizmus, panturkizmus), **para-** (paramagnetizmus, paralympizmus), **pato-** (patomechanizmus), **pluri-** (plurilingvizmus), **pod-** (podrealizmus), **poly-** (polymorfizmus, polyteizmus, polycentrismus), **post-** (postmodernizmus, posthumanizmus, postromantizmus, postfašizmus, postmarxizmus...), **pre-** (preromantizmus), **pro-** (promerikanizmus), **pseudo-** (pseudohumanizmus), **semi-** (semipelagianizmus), **sex-** (sexturizmus), **ski-** (skialpinizmus), **soc-** (sorealizmus), **sociál-** (sociálšovinizmus, sociáldemokratizmus, sociálnacionalizmus), **super-** (superorganizmus, superterorizmus, superkapitalizmus), **teo-** (teocentrizmus), **trans-** (transsexualizmus, transhumanizmus), **turbo-** (turbokapitalizmus), **ultra-** (ultranacionalizmus, ultraimperializmus), **uni-** (unilateralizmus), **veľko-** (veľkokapitalizmus), **zen-** (zenbudhizmus), **žido-** (židobolševizmus).

Produktívnosť predpôň naznačuje výpočet príkladov. Zvyčajne ide o jeden až tri výrazy, ktoré uvádzame v usporiadaní podľa frekvencie. V prípade väčších skupín sme príklady uviedli výberovo, čo naznačujú tri bodky za posledným príkladom v zátvorke. Najviac výrazov je vytvorených pomocou predpôň *anti-* (31) a *neo-* (24), ďalšie v poradí sú so značným odstupom *pan-* a *post-* (po 8 výrazov). Predpony sú vo väčšine prípadov cudzieho pôvodu, ale vyskytujú sa aj hybridné tvorenia pomocou domácich predpôň, napr. *nad-*, *pre-*, *veľko-*. Výskyt predponových derivátov a zloženín je celkovo zvyčajne nižší ako výskyt samotných základových slov.

Pre slová s formantom *-izmus* je charakteristické odvodzovanie od vlastných mien, resp. priezvisk predstaviteľov politických strán, hnutí, filozofických a iných smerov. V základe prvých 1 000 lem s týmto zakončením v korpuse prim-8.0-public-sane sa nachádza 57 jednotlivých mien od starovekých filozofov až po naj-

súčasnejších politikov (uvádzame ich v usporiadaní podľa frekvencie, prípadné varianty sú uvedené pri frekventovanejšej podobe):

marxizmus, bud(d)hizmus, mečiarizmus, leninizmus, stalinizmus, darvinizmus/darwinizmus, konfucianizmus/konfucionizmus, platonizmus, maoizmus, hitlerizmus, thatcherizmus, jansenizmus, freudizmus, husitizmus, aristotelizmus, jozefinizmus, frankizmus, putinizmus, hegelianizmus, trockizmus, mccarthismus, machiavelizmus, tolstojizmus, bonapartizmus, parkinsonizmus, montanizmus, kádárizmus, origenizmus, epikureizmus, trumpizmus, mesmerizmus, titoizmus, fordizmus, ficizmus, brežnevizmus, gaullizmus, augustinizmus, keynesianizmus, byronizmus, kainizmus, donatizmus, machiavellizmus, taylorizmus, bergsonizmus, orbánizmus, blairizmus, teilhardizmus, rousseauizmus, castrizmus, jakobinizmus, blondelizmus, cézarizmus, višnuizmus, perónizmus, lamarckizmus, dzurindizmus, mcluhanizmus.

Aj v tejto osobitnej podskupine je živé predponové tvorenie, zvyčajne s významom popierania významu základového slova alebo jeho nového rozvinutia:

antimečiarizmus, neomarxizmus, neoplatonizmus, semipelagianizmus, neostalinizmus, neodarvinizmus, antimarxizmus.

Celkovo považujeme formant *-izmus* na rozdiel od N. Janočkovej (2010), resp. skoršieho konštatovania v kolektívnom diele *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia* (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980; autorom príslušnej kapitoly je J. Horecký) za pomerne produktívny, o čom svedčia jednak ustavične vznikajúce pomenovania od mien politikov (*putinizmus*, *trumpizmus*), jednak okazionálne, ale neraz aj širšie používané pejoratívne až vulgárne výrazy (*alarmizmus*, *polopatizmus*, *cvokizmus*, *blbizmus*). Zakončenie *-izmus* sa ako jediné z formantov využívajúcich pri tvorbe abstraktných pomenovaní aj lexikalizovalo, pričom použitie samostatného slova *izmus* sa nespája iba s pejoratívnym či ironickým príznakom, ako je charakterizované v lexikografických opisochoch, ale má aj nociónálne uplatnenie:

Dokonca aj čas na vznik diela sa skracuje, gesto strieda gesto, nová metóda ďalšiu metódu, *izmus* prekračuje *izmus*, až sa zdá, že samotný princíp originality diela sa stáva jeho autodeštruktívnym paradoxom. [prim-8.0-public-sane: Nové slovo, 2015]

3. SLOVÁ ZAKONČENÉ NA *-STVO*

Deriváty s formantom *-stvo* neslúžia len na pomenovanie abstraktnej vlastnosti, ale na rozdiel od slov zakončených na *-izmus* v oveľa väčšej miere pomenávajú iné entity, napr. inštitúcie (*ministerstvo*, *zastupiteľstvo*), stavy (*manželstvo*, *tehotenstvo*), súhrn ľudí alebo vecí (*ľudstvo*, *obyvateľstvo*, *školstvo*).

Tabuľka č. 3: Prvých 20 najfrekventovanejších slov zakončených na *-stvo* v korpusoch SNK

	r1955az1989-5.0	prim-8.0-public-sane	web-4.0
1.	množstvo	ministerstvo	množstvo
2.	nebezpečenstvo	mužstvo	ministerstvo
3.	tajomstvo	víťazstvo	víťazstvo
4.	víťazstvo	množstvo	družstvo
5.	detstvo	družstvo	mužstvo
6.	bohatstvo	zastupiteľstvo	školstvo
7.	ľudstvo	školstvo	spoločenstvo
8.	hospodárstvo	hospodárstvo	zastupiteľstvo
9.	manželstvo	spoločenstvo	manželstvo
10.	obyvateľstvo	tajomstvo	hospodárstvo
11.	vydavateľstvo	manželstvo	obyvateľstvo
12.	družstvo	obyvateľstvo	tajomstvo
13.	priateľstvo	vydavateľstvo	poradenstvo
14.	ministerstvo	detstvo	náboženstvo
15.	zúfalstvo	náboženstvo	tehotenstvo
16.	dobrodružstvo	spravodajstvo	ľudstvo
17.	náboženstvo	nebezpečenstvo	príslušenstvo
18.	kráľovstvo	prvenstvo	detstvo
19.	školstvo	predstavenstvo	kráľovstvo
20.	spoločenstvo	kráľovstvo	vydavateľstvo

Spomedzi 20 najfrekventovanejších slov zakončených na *-stvo* sa vo všetkých troch analyzovaných textových zdrojoch SNK najčastejšie používajú slová *množstvo* a *víťazstvo* (v danej skupine sa nachádzajú v rozsahu 1. – 4. miesta). Kolokačné profily týchto slov v starších a novších textoch však vykazujú rozdielne významové okruhy použitia slova *víťazstvo* súvisiace na jednej strane s politickým zriadením a spoločensko-historickým kontextom rokov 1955 – 1989, na druhej strane s väčším rozšírením športových aktivít a dôrazom na ich národno-reprezentatívnu funkciu po r. 1990, čo sa prejavuje už na prvých 5 najčastejších adjektívnych a substantívnych spojeniach:

r1955az1989-5.0: februárové/Februárové víťazstvo, víťazstvo nad fašizmom (aj v súvislosti s výročiami), konečné víťazstvo, robotnícke víťazstvo, víťazstvo revolúcie

prim-8.0-public-sane: zaslúžené víťazstvo, tesné víťazstvo, domáce víťazstvo, cenné víťazstvo, hladké víťazstvo

web-4.0: tesné víťazstvo, zaslúžené víťazstvo, víťazstvo nad fašizmom (v súvislosti s výročím či oslavami Dňa víťazstva nad fašizmom), cenné víťazstvo, domáce víťazstvo/víťazstvo domácich.

Významové rozdiely v súvisi s rozličnými obdobiami života našej spoločnosti sa medzi najfrekventovanejšími adjektívnymi spojeniami prejavujú v menšej miere aj v prípade slova *družstvo*, ktoré je v skupine slov zakončených na *-stvo* v starších textoch na 12. mieste a v novších textoch na 5., resp. vo webovom korpuse na 4. mieste. Z prvých 6 najčastejších kolokácií sú 3 zhodné vo všetkých analyzovaných korpusoch (vyznačili sme ich kurzívou):

r1955az1989-5.0: spotrebné družstvo, *reprezentačné* družstvo, *rolnícke* družstvo, výrobné družstvo, jednotné družstvo, *bytové* družstvo

prim-8.0-public-sane: poľnohospodárske družstvo, mládežnícke družstvo, *bytové* družstvo, *reprezentačné* družstvo, víťazné družstvo, *rolnícke* družstvo

web-4.0: poľnohospodárske družstvo, *reprezentačné* družstvo, *rolnícke* družstvo, *bytové* družstvo, víťazné družstvo, súťažné družstvo.

V korpuse textov pred r. 1989 sú v skupine slov zakončených na *-stvo* vysoko umiestnené slová *nebezpečenstvo*, *tajomstvo*, *detstvo*, ktoré sa v novších textoch nachádzajú na nižších miestach, napr. *nebezpečenstvo* je vo webovom korpuse na 21. mieste. V novších textoch sa v porovnaní s korpusom r1955az1989 nenachádzajú medzi prvými 20 slovami zakončenými na *-stvo* slová *bohatstvo*, *priateľstvo*, *zúfalstvo*, *dobrodružstvo*, ale sú tu frekventovanejšie iné slová, napr. *mužstvo*, *zastupiteľstvo*, *spravodajstvo*, *predstavenstvo*, vo webovom korpuse *poradenstvo*, *tehotenstvo* a *príslušenstvo*.

Aj pri slovách zakončených na *-stvo* sa pomerne výrazne realizuje prefixácia a tvorenie zloženín, ale rozdielnym spôsobom ako v prípade slov zakončených na *-izmus*. V korpuse prim-8.0-public-sane sme pre túto skupinu zistili medzi prvými 1 000 lemmami 55 rôznych prefixov a prefixoidov vrátane kompozít typu *knihomolstvo*:

agro- (agropotravinárstvo, agrodružstvo), *arci-* (arcibiskupstvo, arcibratstvo, arcipátstvo), *auto-* (autopríslušenstvo, autoopravárstvo, autodružstvo), *bacilo-* (bacilonosičstvo), *bez-* (bezdomovstvo *domovstvo / < bezdomovec, bezženstvo), *bio-* (bioinžinierstvo), *boho-* (bohorúhačstvo, bohohľadačstvo, bohotvorstvo), *don-* (donkichotstvo, donchuanstvo), *drevo-* (drevorezbárstvo), *drž-* (držgrošstvo *grošstvo / < držgroš), *duš-* (dušpastierstvo), *dvoj-* (dvojženstvo, dvojpápežstvo, dvojčlenstvo), *eko-* (ekofarmárstvo, ekopoľnohospodárstvo), *elektro-* (elektroinžinierstvo, elektropríslušenstvo), *euro-* (euroobčianstvo), *geo-* (geoinžinierstvo), hoch- (hochštaplerstvo *štaplerstvo / < hochštapler), *jedno-* (jednobožstvo, jednotetstvo, jednoženstvo), *kameňo-* (kameňosochárstvo), *knih-/knih-* (knihviazačstvo/knihviazačstvo, kníhtlačiarsťvo), *knih-* (knihomolstvo *molstvo), *kovo-* (kovolejárstvo), *krví-* (krvismilstvo), *malo-* (malomocenstvo), *mark-* (markgrófstvo), *miesto-* (miestodržiteľstvo *držiteľstvo / < miestodržiteľ, miestokráľovstvo), *mnoho-* (mnohoženstvo, mnohobožstvo, mnohomužstvo), *na cti-* (nactiutrháčstvo), *národ-* (národohospodárstvo), *ne-* (nepriateľstvo, neplatičstvo, nečlenstvo, nemanželstvo), *neo-* (neopohanstvo), *novo-* (novopohan-

stvo, novokantovstvo), *päto-* (pätolizačstvo/pätolizačstvo), *plno-* (plnomocenstvo), *pol'no-* (poľnohospodárstvo), *pôdo-* (pôdohospodárstvo), *prvo-* (prvorodenstvo *rodenstvo / < prvorodený), *pseudo-* (pseudonáboženstvo), *rádio-* (rádioamatérstvo), *samo-* (samoliečiteľstvo, samozásobiteľstvo), *spolu-* (spolupáchateľstvo, spoluautorstvo, spoluinvestorstvo, spolumajiteľstvo), *staro-* (starootcovstvo, staropanenstvo), *stredo-* (stredoeurópanstvo), *super-* (superministerstvo, supermužstvo), *sveto-* (svetoobčianstvo), *šéf-* (šéfredaktorstvo), *veľ-* (veľrybárstvo / < veľryba, veľkňazstvo), *veľko-* (veľkovejvodstvo, veľkokniežatstvo), *video-* (videoposolstvo, videospravodajstvo), *vodo-* (vodohospodárstvo, vodoinštalátérstvo), *voľno-* (voľnomyšlienkarstvo *myšlienkarstvo / < voľnomyšlienkar), *vše-* (všeslovanstvo), *zeme-* (zememeračstvo), *zvero-* (zverolekárstvo), *zvono-* (zvonolejárstvo).

Viaceré odvodeniny v tejto skupine nevznikli pridaním predpony k existujúcemu základu s formantom *-stvo*, ale pridaním prípony *-stvo* k už existujúcej predponovej odvodenine (*veľryba* → *veľrybárstvo*, *prvorodený* → *prvorodenstvo*). Slová typu *jednodetstvo*, *mnohomužstvo* vznikli viacerými slovotvornými postupmi z pôvodných viacslovných pomenovaní „rodina s jedným dieťaťom, jednodetná rodina“, resp. „žena s viacerými mužmi“ (analogicky k *mnohoženstvo*):

Spoločnosť postupne uznala *jednodetstvo* ako prijateľnú rodinnú formu, evanjelické rodiny ju dokonca považovali za formu morálnu. Viacdetné rodiny vnímali ako menejcenné. [prim-8.0-public-sane: Tlačová kancelária KBS, 2015]

Niektoré pôvodné zloženiny už môžeme v súčasnosti považovať za petrifikované, napr. *zákonodarstvo*, *cudzoložstvo*, *slobodomurárstvo*, *eurázijstvo*. Do vyššie uvedeného prehľadu sme ich nezahrnuli, rovnako ani zastarané slová *staromilstvo*, *rodolubstvo*, *pobratimstvo*, *zlorečenstvo*.

Na rozdiel od predponového tvorenia v skupine slov zakončených na *-izmus*, kde bola prevažná väčšina predpôn cudzieho pôvodu a len niekoľko domácich predpôn, pri slovách zakončených domácim formantom *-stvo* je prevažná väčšina predpôn domáceho pôvodu a len niekoľko cudzích, zväčša už v slovenčine bežne používaných predpôn, napr. *agro-*, *bio-*, *eko-*.

Predpony a prvé časti kompozít sú zväčša z významových okruhov „bližšie určenie toho, čo je pomenované základovým slovom“ (napr. *elektroinžinierstvo*, *zverolekárstvo*, *svetoobčianstvo*), „neprítomnosť, množstvo, rozsah, poradie toho, čo je pomenované základovým slovom“ (napr. *bezženstvo*, *dvojženstvo*, *plnomocenstvo*). Početnosť výrazov utvorených pomocou jednej predpony je pri slovách zakončených na *-izmus* oveľa vyššia (viaceré predpony sú využité pri tvorbe väčšieho množstva derivátov), naproti tomu pri slovách s formantom *-stvo* sú pri jednotlivých predponách alebo zloženinách zastúpené spravidla iba jednotlivé (jeden až tri) výrazy, len dve predpony obsahujú po 4 výrazy (*ne-* a *spolu-*).

Výnimočne sa medzi slovami zakončenými na *-stvo* nachádzajú deriváty od vlastných mien, resp. priezvisk osôb. V základe prvých 1 000 lem s týmto zakončením v korpuse prim-8.0-public-sane sme našli iba 8 mien: *husitstvo*, *novokantovstvo*, *donkichotstvo*, *luteránstvo*, *konfuciánstvo*, *keynesiánstvo*, *mohamedánstvo*, *keynesovstvo*, *kantovstvo*, *donchuanstvo*.

Živé je tvorenie pomenovaní vlastností s formantom *-stvo* s príznakom pejoratívnosti a ironickosti, napr. *fanfarónstvo*, *filisterstvo*, *hnusobstvo*, *grafomanstvo*, *pózerstvo*, *tárajstvo*, *papalášstvo*, *mačovstvo*, *lúzerstvo*:

V nej sa prejavuje potrebné ľudské **viťúzstvo** a **fanfarónstvo**, ktoré umožňuje aspoň načas zahodiť starosti za hlavu, alebo ešte raz, so sviežou hlavou a srdcom pristúpiť k riešeniu nevyriešených problémov. [prim-8.0-public-sane: Romboid, 1984]

Konkurencia podôb s domácim a internacionálnym formantom sa prejavuje dvoma spôsobmi (v zátvorke uvádzame na porovnanie poradie slova v príslušnej skupine):

a) obidve podoby existujú s rovnakým základom, napr. *snobizmus* (164.) vs *snobstvo* (281.), *protestantizmus* (67.) vs *protestantstvo* (630.), *kanibalizmus* (117.) vs *kanibalstvo* (925.);

b) rozdielne sú nielen predpony, ale aj základy, napr. *hedonizmus* (102.) vs *pôžitkárstvo* (213.), *kanibalizmus* (117.) vs *ľudožrúťstvo* (387.).

V obidvoch prípadoch sa frekventovanejšie používajú internacionálne podoby a pri viacerých slovách je rozdiel vo frekvencii veľmi výrazný (napr. *protestantizmus* vs *protestantstvo*, *kanibalizmus* vs *kanibalstvo*).

4. ZÁVER

Pri slovách zakončených na *-izmus/-stvo* sa ukazuje viacero dynamických procesov a rozdielov vo frekvencii v rámci skupín, medzi skupinami a v používaní v rôznych obdobiach súčasnej slovenčiny:

a) v obidvoch skupinách je v súčasnosti pomerne výrazné tvorenie pomocou predpôn, polopredpôn a tvorba kompozít, a to aj v kombinácii domácej a internacionálnej zložky, hoci autori vysokoškolskej učebnice *Lexikológia* uviedli možné predponové tvorenie názvov vlastností vo veľmi stručnom výpočte dvoch základných predpôn (*ne-*, *polo-*) s dôvetkom, že „zriedkavé sú typy *bezmocnosť* a *podkorekcia*“ (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 114), a voči hybridným zloženinám sa doneďava zaujímalí negatívne postoje (porov. Buzássyová, 2010, s. 121);

b) v skupine slov zakončených na *-izmus* sa predponové tvorenie častejšie realizuje pomocou predpôn a polopredpôn cudzieho pôvodu, v skupine slov zakončených na *-stvo* pomocou predpôn a polopredpôn domáceho pôvodu;

c) v skupine slov zakončených na *-izmus* je produktívne tvorenie od mien a priezvisk osôb;

d) v obidvoch skupinách je živé tvorenie pejoratívnych a ironických pomenovaní;

e) pri konkurencii podôb s internacionálnym a domácim formantom sa ukazuje vyššie funkčné a frekvenčné zaťaženie slov zakončených na *-izmus*, a to aj v prípadoch, keď existuje podoba s domácim základom a domácim zakončením (napr. *kanielizmus – ľudožrústvo*);

f) v obidvoch skupinách sú značné rozdiely vo frekvencii najčastejšie používaných slov medzi textami z r. 1955 – 1989 a novšími textami v hlavnom a webovom korpuse Slovenského národného korpusu v závislosti od dynamických procesov v slovenskej spoločnosti aj v medzinárodnom kontexte.

Z uvedených zistení vyplýva, že slová zakončené na *-izmus/-stvo* majú v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny svoje miesto a v niektorých prípadoch podobné, v iných rozdielne funkčné zaťaženie. Na pomenúvanie rozmanitých reálií sa takto zakončené slová využívali už v textoch spred roka 1989, pričom sa zrejme prejavovala väčšia konkurencia medzi podobami s internacionálnym formantom *-izmus*, ktorý je príznačný pre oblasť terminológie a tendencie k terminologizácii a internacionalizácii slovenskej slovnej zásoby, a podobami s domácim formantom *-stvo*, ktorý sa uprednostňoval v rámci procesov demokratizácie a determinologizácie. Na základe analýzy súčasných textov sa ukazuje, že pre každý z týchto formantov je dominantný istý významový okruh: slová s formantom *-izmus* slúžia na pomenovanie ideových smerov, hnutí, postojov a prejavov (napr. *terorizmus, populizmus*) s častým využitím základov mien alebo priezvisk ich predstaviteľov, slová s formantom *-stvo* sa často využívajú na pomenúvanie inštitúcií, stavov, hromadných entít (napr. *spoločensstvo, školstvo*). Nazdávame sa, že konkurencia internacionálneho a domáceho formantu nie je taká výrazná, ako sa pociťovala pred niekoľkými desaťročiami, čo môžeme považovať za prejav celkovej intelektualizácie súčasného slovenského jazyka.

Bibliografia

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Lexikálne zmeny v súčasnej slovenčine (tendencie, motívy, komunikačný efekt). In: *Języki słowiańskie 1945 – 1995. Gramatyka – leksyka – odmiany*. Opole 20. – 22. 9. 1995 r. Red. S. Gajda. Opole: Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej 1995, s. 195 – 203.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Dinamika v slovoobrazovaní (diachronnyj i synchronnyj aspekt). In: *Neue Wege der slawistischen Wortbildungsforschung. 2. Tagung der Internationaler Kommission für slawisch Wortbildung*. 9. – 11. 10. 1997, Magdeburg. Red. R. Belentschikow. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag der Wissenschaften 1999, s. 217 – 225.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vývinové tendencie a zmeny v slovnej zásobe slovenčiny (1945 – 1995). In: *Studia Academica Slovaca*. 29. Prednášky XXXVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Centrum informatiky a vzdelávania Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 2000, s. 300 – 309.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vývin slovnej zásoby slovenčiny (najmä v poslednom dvadsaťročí). In: Letná škola prekladu. Prednášky z XXIV. letnej školy prekladu v Budmericiach 18. 9. – 21. 9. 2002. Ved. red. A. Keníž. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 2003, s. 132 – 145.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vzťah internacionálnych a domácich slov v premenách času. In: Jazykovedný časopis, 2010, roč. 61, č. 2, s. 113 – 130.

GARABÍK, Radovan – KMEŤOVÁ, Beáta – ŠIMKOVÁ, Mária – ZUMRÍK, Miroslav et al.: Frekvenčný slovník slovenčiny na báze Slovenského národného korpusu. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2017. 562 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján et al.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 436 s.

JANOČKOVÁ, Nicol: Dynamické pohyby v abstraktnej lexike a ich odraz v lexikografickej praxi. In: Slovo – Tvorba – Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2010, s. 467 – 483.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

ŠIMKOVÁ, Mária – GAJDOŠOVÁ, Katarína – KMEŤOVÁ, Beáta – DEBNÁR, Marek: Slovenský národný korpus. Texty, anotácie, vyhľadávania. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Vydavateľstvo Mikula 2017. 168 s.

Korpusové zdroje

Slovenský národný korpus. Verzia prim-8.0-public-sane. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2018. Dostupný na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Slovenský národný korpus. Korpus r1955az1989-5.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2018. Dostupný na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Slovenský národný korpus. Korpus web-4.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2018. Dostupný na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

TVORBENI POTENCIAL GLAGOLSKIH NOVOTVORJENK NA *-ING* + *-IRATI* V SLOVENŠČINI

IRENA STRAMLJIČ BREZNIK

Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Maribor, Slovenija

STRAMLJIČ BREZNIK, Irena: The word-formation potential of new verbal forms with *-ing* + *-irati* in Slovenian. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 572 – 580.

Abstract: The paper focuses on new verbal formations in Slovene coined from borrowed nouns ending in *-ing* with the Slovenian morpheme *-irati* (e.g. *šopping-irati*) on the basis of analogous phonological and semantic structures in the language, and examines their spread in the sphere of informal language use. The word-formational potential of such verbs is further examined with the basic categories of cognitive grammar, such as morphemic transparency, schematicity of the word-formational pattern and the established status of the phonemic sequence **ingira** in the previously existing lexical units of the Slovene language.

Key words: Slovene, word-formation, cognitive grammar, denominal verbal formations in *-ing* + *-irati*

1. UVOD

Družbeno-politični premiki in pospešen proces globalizacije so v devetdesetih letih preteklega stoletja prinesli bistvene premike v dotoku tuje leksike v vse nacionalne jezike. Ena od posledic je tudi nastanek novih tvorbenih pojavov, ki jih v slovenščini predstavljajo tvorjeni glagoli z izglasjem na *-ingirati*. Zanimivi so zato, ker ustaljeni vzorec izimenskih glagolskih tvorjenk na *-irati* širijo z novo podstavno možnostjo, ki jo predstavljajo prevzeti samostalniki na *-ing*, s čimer se odpira in utrjuje nova obrazilna kombinatorika.

Glede na razpoložljive podatke *Gigafide*, referenčnega korpusa slovenskega jezika,¹ je v njem potrjenih skupno devet različnih² glagolov na *-ingirati* z naslednjimi pojavitvami: *dopingirati* (149), *šoppingirati* (31) z različico *shoppingirati* (1), *sparringirati* (3), *mobingirati* (2) z različico *mobbingirati* (1), *jogingirati* (1), *marketin-*

¹ Korpus *Gigafida* je obsežna zbirka slovenskih besedil najrazličnejših zvrsti, od dnevnih časopisov, revij do knjižnih publikacij vseh vrst (leposlovje, učbeniki, stvarna literatura), spletnih besedil, prepisov parlamentarnih govorov in podobno, vsebuje pa skoraj 1,2 milijarde oz. natančneje 1.187.002.502 besed. Glavnino besedil zajema v časovnem razponu 1991 – 2011. Vir: <http://www.gigafida.net> [cit. 19. 9. 2018].

² Izločili smo glagol *fingerirati* in njegove predponjene oblike, ki v to kategorijo glagolskih tvorjenk ne sodi, saj je izvorno prevzet iz nemškega glagola *fingeren*, ta pa iz latinskega *fingerere*.

girati (1), *mitingirati* (1) in *lizingirati* (1). Dva od teh nastopata še s prefiksi *našopingirati* (1), *zadopingirati* (1). Glagol *lupingirati* pa je potrjen z eno pojavitvijo le s predponskim obrazilom (*odlupingirati*). Skupno torej 193 pojavitev.

Kot zanimivost velja omeniti, da najfrekventnejši glagol *dopingirati* nima tudi časovno gledano najzgodnejše pojavitve v korpusu. S tremi primeri se pojavi šele leta 1998,³ medtem ko se po frekvenci drugi najpogostejši (*šopingirati*) pojavi že leta 1996.⁴

Slovar novejšega besedja slovenskega jezika (2012; v nadaljevanju SNB), ki vključuje v zadnjih dveh desetletjih nastale ali oživiljene besede, besedne zveze in pomene, je izmed naštetih glagolov vključil le dva. Kot stilno nevtralni leksem, brez kvalifikatorjev, glagol *dopingirati*, ki je tudi korpusno potrjen kot najfrekventnejši glagol, in po korpusni pogostnosti drugega, tj. *šopingirati*, s kvalifikatorjem *pog*.

Druga izdaja *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (2014; v nadaljevanju SSKJ 2) uslovarja ista glagola, brez njunih sicer korpusno potrjenih istokorenskih predponjenih tvorjenk. Iz selekcije in kvalifikatorske oznake lahko sklepamo, da gre za novejši tip glagolskih tvorjenk, ki z izjemo glagola *dopingirati* ostaja zunaj knjižne rabe, torej v sferi pogovornega jezika.

Podatke o neknjižni rabi slovenščine prinaša korpus *Janes*,⁵ v katerem smo preverili pojavnost relevantnih glagolov na *-ingirati*. Zasledili smo okrog 200 njihovih pojavitev. V prvi skupini so glagoli, ki so potrjeni že v korpusu *Gigafida*: *dopingirati* (41), *nadopingirati* (2), *zadopingirati* (1), *šopingirati* (120), *shoopingirati* (7), *shopingirati* (1), *pošopingirati* (1), *odšopingirati* (1); *mobingirati* (5), *zmobingirati* (2); *joggingirati* (1).

Opazimo pa lahko tudi nekaj novih, večinoma enopojavnic, ki jim dodajamo zgled rabe:⁶ *dumpingirati* (V nekulturni državi, kjer veliki odirajo ali dumpingirajo z odiranjem malih, podizvajalcev?); *klipingirati* (Mogoče bo pa objavljeno v obliki violinske sonate na programu ARS :) v bistvu celi strani 4 in 5 naj ti klipiringirajo); *skimingirati* (Sicer pa keš! So jo /bančno kartico/ kolegici skimingirali in max. spraznili. Ker ni vedela, jo ni preklicala, pa bi morala (priporočila banke ni upoštevala));

³ Kot vira sta navedena dva večja slovenska časopisa *Delo* (/.../ *toda dokazov, da se je dopingirala, nisem imel*; /.../ *če se bo izkazalo, da se kolesarji dopingirajo* /.../) in *Dnevnik* (*Vsekakor podjetje potrebuje takega "vrača", ki bi z Drogo vsaj za trenutek "dopingiral" trgovalce, /.../*).

⁴ Konkordanca je iz revije *Mladina* (/.../ *z Alenko Bikar, s katero sva stalno skupaj, toliko šopingirava, da naju bolijo noge, ...*).

⁵ *JANES* – Jezikoslovna analiza nestandardne slovenščine je rezultat nacionalnega projekta, katerega cilj je bil zgraditi obsežen korpus spletne slovenščine (iz twitov, besedil forumov, komentarjev na novice, blogov in pogovornih strani na Wikipediji). Korpus *Janes* 1.0 vsebuje okoli 250.000.000 pojavnic oz. 13.000.000 besedil slovenske računalniško posredovane komunikacije in je sestavljen iz korpusov *Janes-Blog*, *Janes-Forum*, *Janes-News*, *Janes-Tweet* in *Janes-Wiki*. Vir: <http://nl.ijs.si/janes> [cit. 19. 9. 2018].

⁶ Izločili smo nerelevantne pojavnice, med njimi tudi glagol *blingirati*, ker je bilo iz konteksta razvidno, da gre za tipkarsko napako in dejansko glagol *blindirati*.

nafotošutingirati (/.../ ja pa ii kak so se lepo nafotošutingirali); *endšuldigirati* (Šele zdej vidim da ni linkal :D Se endšuldiniram :D); *glampingirati* (Glamping. Ze kdo (za Pobija gdo) glampingiral?); *spinningirati* (e govor takele [per], jst bi rada kr še neki časa tm spinningirala :)); *šutingirati* (Kako si vedla da šutingiram /.../).

2. UTRJENOST GLAGOLOV NA *-IRATI* IN SAMOSTALNIKOV NA *-ING* V SLOVENSKI LEKSIKI

Kot omenjeno, gre v primeru glagolskih tvorjenk na *-ingirati*⁷ za pojav nove tvorbene kombinacije prevzetih samostalnikov na *-ing* in glagolov na *-irati*, zato najprej pojasnjujemo njuno doseganje umeščenost v slovenski leksikalni sestav.

Glagoli na *-irati/-izirati*⁸ imajo v slovenskem leksikalnem sistemu dolgo tradicijo, saj naj bi se kot prevzete besede mednarodnega značaja (Merše, 2013, s. 291) uveljavili že v slovenskem jeziku 16. stoletja,⁹ čeprav je preverjanje stanja v knjižnojazikovni rabi konec 17. stoletja že potrdilo njihovo opuščanje, ki mu je mogoče slediti tudi prek razpoložljivih slovarjev 18. stoletja, v katerih je opazno njihovo še večje sestavno in številčno krčenje. Po navedbah avtorice so mesto iztočnic v slovarjih 18. stoletja izgubili celo glagoli, kot so *absolvirati*, *adplicirati*, *apelirati*, *definiirati*, *disputirati*, *eksaminirati*, *fantazirati*, *legitimirati* itd., ki so bili v besedilih protestantskih piscev opazno frekventni.

Na prelomu 19. in 20. stoletja se je pojavila močna težnja po zamenjavi prevzete glagolskega obrazila *-irati* z domačim *-ovati*, npr. *deklamovati* namesto *deklamirati*. Toda to prizadevanje ni bilo uspešno, saj je že prvi slovenski pravopis (Levec, 1899) odsvetoval tako zamenjavo (npr. *absolvovati* za *absolvirati*), zlasti če je bila ob obrazilu v slovenščino prevzeta tudi podstava, iz katere je glagol tvorjen (Toporišič, 2006, s. 66).

Stanje v sodobnem knjižnem jeziku, kot kažejo korpusni podatki¹⁰ in tudi SSKJ 2, pa ponovno potrjuje njihovo porast, saj je v okviru (pod)iztočnic prisotnih kar 1925 glagolov na *-irati* in 379 na *-izirati*.

S stališča sinhronnega stanja se glagolsko obrazilo *-(iz)irati* tudi danes večinoma družijo s podstavnimi besedami (Žele, 2011, s. 216), uveljavljenimi v širši mednarodni rabi (*adresirati*, *aromatizirati*, *nominirati*, *promovirati*), toda ni izključena možnost

⁷ Primerov z izgledom *-ingizirati* nismo zasledili.

⁸ Latinsko obrazilo *-are/-ire* je prek francoskega nedoločniškega obrazila *-er/-ir* prešlo v nemško nedoločniško obrazilo *-ieren* in iz tega v *-irati* (iz nem. *-ier* in domačega *-ati*); iz grščine prek francoskega *-iser* in prek nemškega *-isieren* pa je nastala različica z vpono *-izirati* (Skok, 1954, s. 25; 1955/56, s. 37, 39).

⁹ *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* ima 101 iztočnico na *-irati* in 2 na *-izirati* (*evangelizirati*, *kanonizirati*). Vir: <https://fran.si> [cit. 19. 9. 2018].

¹⁰ Oblik na **irati* je v korpusu več kot 2 milijona, za 7.500 različnic; najvišjo frekvenco pa dosega glagol *organizirati* s skoraj 140.000 pojavitvami. Podatki so informativni, ker glede ustreznosti primerov niso ročno pregledani.

tudi druženja z domačimi sestavinami (*živcirati*). Opazna prvina takih glagolov pa sta ekspresivnost in pogosta raba v slengu (*naspidirati*, *zašminkirati*, *skulirati se*).

Priponsko obrazilo *-ing* je zaradi velikega števila tovrstnih prevzetih besed že inventarizirano v *Slovenskem pravopisu* (2001) za dva pomena, in sicer dejanja (*dribling*, *džoking*, *kamping*, *trening*) in opravila (*inženiring*, *avtokamping*). Primeri pa kažejo, da gre dejansko za prevzete tvorjenke iz angleščine, ki so se večinoma že prilagodile slovenskemu jezikovnemu sistemu, medtem ko obrazilo *-ing* ni družljivo s slovenskimi besedotvornimi podstavami.

Korpusni podatki v *Gigafidi* kažejo¹¹ okrog 700.000 pojavnic za blizu 15.000 različnic, po frekvenci pa je na prvem mestu *trening* z več kot 123 000 pojavitvami. V primerjavi s tem podatkom je delež uslovarjene leksike na *-ing*¹² v SSKJ 2 relativno majhen,¹³ saj je potrjenih okrog 120 iztočnic, v katerih nastopajo kot samostojni leksemi (*brifing*, *damping*, *lifting*, *piling*), kot sestavine zloženek (*aeromiting*, *avtokamping*, *kikboksing*, *telemarketing*), besednih zvez (*bandži džamping*) ali sestavljenk (*protidamping*). Na svojo prevzetost¹⁴ velikokrat kažejo z obstojem podomačene in citatne oblike, ki ji je v slovarju lahko določena enakovrednost (*branding* in *brending*, *karving* in *carving*), prednost citatne (*catering* tudi *ketering*) ali podomačene oblike (*jahting* tudi *jachting*).

3. MOŽNOSTI VRAČANJA GLAGOLSKIH TVORJENK NA *-INGIRATI* V SLOVENSKI LEKSIKALNI SESTAV

Pri ovrednotenju tvorbenega potenciala tovrstnih glagolskih tvorjenk izhajamo iz temeljnih izhodišč kognitivne slovnice, ki so uporabna za interpretacijo besedotvornih pojavov v jeziku (Taylor, 2015, s. 145 – 158).

Kognitivna slovnica znanje o jeziku enači z znanjem o inventarju fonoloških, semantičnih ali simbolnih jezikovnih enot, utrjenih v zavesti govorcev jezika na podlagi rabe in pogostnosti. Jezikovne enote ne predstavljajo naključnega ali neurejenega sestava, marveč so strukturirane na podlagi treh tipov razmerij: (1) razmerje del – celota, (2) shema – primer, (3) odnos podobnosti.

Razmerje del – celota je tip razmerja, ki izhaja iz razumevanja, da so besede simbolne zveze oblike in pomena. Z vidika besedotvorja lahko ta odnos interpretira-

¹¹ Podatki so informativni, ker glede ustreznosti primerov niso ročno pregledani.

¹² Leksemi z *-ing* imajo kot izglagolske samostalniške tvorjenke v angleščini (Plag, 2003, s. 90) pomen procesnosti (*begging*, *running*, *sleeping*) ali rezultata dejanja (*building*, *wrapping*, *stuffing*). Produktivnost tega priponskega obrazila je velika, saj lahko tovrstne tvorjenke nastajajo iz praktično slehernega glagola. Obrazilo *-ing* je v angleščini polifunkcijsko, saj nastopa tudi kot fleksijsko obrazilo za tvorbo angleških sedanjih deležnikov, ki se lahko uporabljajo kot pridevniki (ibid., s. 96) v prilastkovni (*the changing weater*) ali povedkovi poziciji (*the weather is changing*).

¹³ V SNB je takih iztočnic 87.

¹⁴ SNB ob vsaki iztočnici na *-ing* v etimološkem razdelku (E) pojasnjuje izvor, ki kaže nedvoumno prevzetost iz angleščine, npr. *dresing*: E ← angl. *dressing* iz *dress* 'obleči, okrasiti, začiniti'.

mo tudi na ravni prepoznavanja morfemske strukture in s tem tudi podstavnega in obrazilnega dela tvorjenke. Pogoji, da se del besede prepozna kot enota, je obstoj določenega števila različnih besed s strukturo, ki vključuje tako enoto. Gre za vprašanje členljivosti, tj. razpoznavanje posameznih morfemov na podlagi vzporejanja leksemov, ki imajo v svoji strukturi enak morfem.

Predstavljena pojavnost obeh tipov leksemov, tj. glagolov na *-irati* (z redkejšo različico *-izirati*) ter prevzetih samostalnikov na *-ing*, kaže, da oboji v slovenskem leksikonu predstavljajo v rabi prepoznavne enote, ki jih govorec tudi zlahka morfemsko razstavi, npr. *garažirati* ← *garaž-* + *-irati*, enako kot *kamping* ← *kamp-* + *-ing*. Razstavljivost takih tvorjenk je povezana s prepoznavanjem obeh morfemov na podlagi dovolj visoke frekvenca podobnih leksemov. To dejstvo podpira možnost za novo kombinatoriko obeh morfemov v nove lekseme po podobnem vzorcu.

Razmerje shema – primer je za interpretacijo načel, po katerih se tvorijo besede, v interpretacijskem kognitivnem okviru zelo pomembno. Shemam v besedotvorju namreč ustrezajo tvorbeni vzorci (Waszakowa, 2003, s. 420 – 421). Sheme so abstrakcije jezikovnih struktur, nastalih na podlagi jezikovne primerjave konkretnih jezikovnih enot in razpoznavanja podobnosti med njimi. Primerjava starih in novih besed vodi k abstrakciji sheme, npr. tvorjenke za osebe na *-ant* (*demonstrant*) so lahko vir preslikave na nov leksem, npr. *medit-ant* ‚kdor meditira‘. Nove tvorjenke pogosto nastajajo po neki že prepoznani shemi oz. tvorbenem vzorcu, ki v jeziku že obstaja.

Besedotvorni morfemi imajo različen potencial za tvorbo novih besed: nekateri so bolj, drugi manj produktivni. Kar pomeni, da je njihova frekvenca povezana s produktivnostjo sheme oz. tvorbenega vzorca, v katerem nastopajo.

Produktivnost je rezultat utrjenosti ali stalnosti, ki je povezana s frekvenco pojava. Pri tem ni pomembna le frekvenca tvorbenega vzorca, marveč tudi število različnih primerov, na podlagi katerih se tvorbeni vzorec ustvari. To pomeni, da so lahko besedotvorni vzorci, čeprav niso pogosti v jeziku, kljub temu produktivni pod pogojem, da so utrjeni na dovolj širokem številu različnih primerov.

Na vprašanje, kaj vpliva na porast glagolov na *-ingirati*, lahko odgovorimo z njihovim besedotvornim potencialom, ki ga črpajo iz že utrjenega tvorbenega vzorca glagolov na *-(iz)irati*. Slednji predstavljajo dobro utrjen besedotvorni vzorec glagolov, nastalih kot izsamostalniške izpeljanke (*palet-izirati* ← *dajati/dati na palete*), nekoliko redkeje kot izpeljanke iz predložnih samostalnikov (*v-kod-irati* ← *dati v kodo*). Določen delež pa jih nastaja tudi kot izpridevniške izpeljanke tipa (*global-izirati* ← *delati/narediti globalno*, *eroti-zirati* ← *delati/narediti erotično*). Zaradi svojih v večini prevzetih podstavnih samostalnikov ali iz njih tvorjenih pridevnikov zelo uspešno vsrkavajo prevzeto leksiko, ki z verbalizacijo pridobi večjo zmožnost vraščanja v leksikalni sestav slovenščine.

Pomembno vprašanje v teh primerih je kombinatorika morfemov s stališča prevzetosti, ki načeloma sledi pravilu domači morfemi z domačimi in prevzeti s prevze-

timi. Prevzeta besedotvorna sredstva (Toporišič, 2006, s. 65 – 66) imajo navadno v jeziku prevzemniku manjšo jezikovno živost kot neprevzeta, ker neprevzeta veliko lažje spodrivajo prevzeta, redkeje pa obratno, kot kaže primer predponskih obrazil ob glagolih na *-irati* (*de-šifrirati* → *razšifrirati*, ni pa mogoče *raz-vrednotiti* → **de-vrednotiti*).

Ker je tvorbeno moč domačih priponskih obrazil načeloma še večja kot pri predponskih, velja, da obstaja še večja možnost zamenjave prevzetega priponskega glagolskega obrazila *-irati* z domačim, neprevzetim. Primeri enakopomenskih dvojnic s prevzetim *-irati* in domačim obrazilom *-(ov)ati* in *-iti* so namreč neredko prisotni tudi v aktualni jezikovni rabi, kot kažejo zgledi, npr. *kadrovati/kadrirati*, *favilirati/favlati*, *slovenizirati/sloveniti* ipd., ki se pa postopoma pomensko diferencirajo, npr. *kadrirati film* nasproti *kadrovati* (redkeje *kadrirati*) *nove ljudi* (Žele, 2011, s. 222).

Glagoli na *-ingirati* torej uporabljajo utrjen vzorec glagolskih izpeljank na *-irati* (*Glag* ← *Sam/Prid-* + *-irati*) in ga samo dodatno razširjajo s specifično podstavno skupino samostalnikov na *-ing* (*Glag* ← *Sam_{ing}-* + *-irati*). Kot kaže, vzorec dodatno utrjuje načelo druženja prevzetih morfemov s prevzetimi morfemi in tako na široko odpira pot glagolskim novotvorjenkam.¹⁵

Podobnost ima pomembno vlogo pri kreiranju shem oz. tvorbenih vzorcev. Kognitivni pogled na vlogo jezika kot sredstva, ki daje govorcem možnost izražanja njihovih konceptov, kot bistveno vključuje študij simbolnih odnosov med fonološkimi in semantičnimi strukturami. Pri tem pa predpostavlja, da imajo le-te tudi določeno stopnjo avtonomije (Taylor, 2015, s. 147). Kognitivna slovnica tako dopušča možnost, da niso motivirane le semantične, ampak do določne mere tudi fonološke strukture, ker so te vselej oblikovane v skladu s shemo za strukturo zlogov, tipično za določen jezik.¹⁶

V okviru tega nas bo torej zanimalo, ali novejši tvorbeni vzorec izsamostalniških glagolskih izpeljank z izglasjem *-ingirati* dodatno podpira v jeziku že obstoječe in dovolj ustaljeno fonemsko zaporedje. Predvsem nas je zanimalo, koliko leksemov v slovarjih oz. korpusih podpira fonemsko zaporedje **ingira**.

V Pleteršnikovem *Slovensko-nemškem slovarju*,¹⁷ ki prinaša najrelevantnejše informacije o slovenski leksiki 19. stoletja, besed s takšnim fonemskim zaporedjem ne najdemo. SSKJ 2 prinaša 10 takih (pod)iztočnic poleg že znanih iz skupine obravnavanih glagolskih izpeljank na *-ingirati* (*dopingiranec*, *dopingiranje*, *dopingirati*, *dopingirati se*, *šopingirati*), tudi tvorjenke iz dveh sicer netvorjenih glagolov, ki imata fonemsko zaporedje *-ing* že v korenu; to sta *fingirati*, prikazovati kaj izmišlje-

¹⁵ Neologizmi so besede, ki imajo potencialno možnost postati enota *langue*, tj. imajo potencialno možnost vstopa v leksikalni sistem jezika (Martincová, 1972), raziskujemo pa jih lahko glede na nastanek in vlogo, ki jo opravljajo (Martincová, 1983, 2005).

¹⁶ Strukturo zloga je v slovenščini raziskoval D. Unuk (2003).

¹⁷ M. Pleteršnik: *Slovensko-nemški slovar* (1. del, A – O, 1894; 2. del, P – Ž, 1895). Vir: <https://frans.si> [cit. 19. 9. 2018].

nega ali lažnega kot resnično, hliniti' z dvema tvorjenkama (*fingiranje*, *fingiran*) in *tingirati* knjiž. ,barvati'.

Korpus *Gigafida* prinaša tako šest različnih tvorjenk iz glagola *fingirati* (67): *fingiran* (104), *fingirati* (67), *fingiranje* (24), *zafingirati* (2), *nefingiran* (1), *fingiranost* (1). Podrobnejša specifikacija podatkov glede na časovno najzgodnejšo pojavitvev pa daje sledečo sliko:¹⁸ v letu 1992 se prvič pojavita glagol *fingirati* (1 pojavitev) in glagolnik *fingiranje* (1 pojavitev); pridevnik *fingiran* 1992 (2 pojavitvi), *zafingirati* 1997 (1 pojavitev), *nefingiran* 2003 (1 pojavitev), *fingiranost* 2004 (1 pojavitev). Glagol *tingirati* je v primerjavi s prvim zelo redek, saj v korpusu najdemo le eno pojavitvev iz leta 2001. Raba besede se je avtorju besedila, uvrščenem kot korpusni gradivni vir, zdela celo tako nova, da je pojasnil njeno etimologijo.¹⁹

Kot kaže, je fonemsko zaporedje **ingira** utrjeno tudi s frekvenco fonemskega niza netvorjenega glagola *fingirati*, ki je tako odprla pot morfemski kombinatoriki novotvorjenih glagolskih izpeljank na *-irati* iz prevzetih samostalnikov na *-ing*. Korpus *Gigafida* tako zaporedje fonemov potrjuje s skoraj 1200 pojavniciami, znotraj 73 različnih besed v osnovni obliki, ki lahko zajema tudi člene iste besedne družine: *dopingiran* (573), *fingiran* (104), *fingirati* (67), *dopingiranje* (52), *dopingiranec* (46), *šopingirati* (31), *pošopingiranje* (27), *fingiranje* (24) *ratingiran* (10), *dopingiranost* (5), *mitingiranje* (5), *nedopingiran* (4), *zdopingiran* (3), *sparingirati* (3), *mobingiranje* (2), *klipingiranje* (2), *dopingirance* (2), *zafingirati* (2), *dopingirancem* (2), *dopingirancev* (2), *sparingiranje* (2), *dopingiranka* (2), *mobingirati* (2), *pošopingiral* (2), *nadopingiran* (2), *neratingiran* (2), *reitingiran* (1).²⁰ Ustaljevanje je enako opazno tudi v korpusu neknjižne slovenščine *Janes*, ki vsebuje 497 takih pojavnici z nizom **ingira**.

Dejstvo, da se tovrstne glagolske izpeljanke kot tvorbeni model počasi vraščajo v slovenski leksikalni sestav, kaže s korpusnimi primeri potrjen razrast višjestopenjskih tvorjenk, ki so družljive z domačimi predponskimi obrazili tako v okviru nastalih glagolskih sestavljenk (*na-šopingirati*, *po-šopingirati*, *z-mobingirati*) in praktično lahko tvorijo nize iz njih izpeljanih višjestopenjskih imenskih tvorjenk (npr. *dopingirati* → *dopingiran* → *dopingiranec* → *dopingiranost*).

Iz korpusa neknjižne slovenščine o visoki stopnji modelnosti tega novega tvorbenega obrazca kažejo vsaj tri zanimive tvorjenke: *glampingirati*, *nafotošutingirati* in *entšuldingirati*. Prva je zanimiva, ker je nastala v angleščini kot rezultat krnjenja

¹⁸ Podatki o prvi pojavitvi niso absolutni, ampak omejeni z v korpus vključenimi besedili med leti 1991 – 2011.

¹⁹ *Gigafida*: *Valvasor opisuje, da je s bil na Dunaju navzoč pri tem delu in je celo sam, »s svojimi rokami tingiral (lat. tingere potopiti, barvati) funt svinca z enim granom (en gran je približno petina grama) tinkture v najžlahtnejše zlato«.*

²⁰ Opuščamo navajanje še preostalih dvainštirideset besed s po eno pojavitvijo. Med prvimi enaintridesetimi primeri z več kot eno pojavitvijo smo opustili tudi očitne primere tipkarskih napak, zato je navedenih le 27 primerov.

in sklapljanja dveh besed *glam(our) + (kamp)ing* → *glamping*. Čeprav se v tem smislu po tvorbenem nastanku razlikuje od običajnih angleških deverbativnih substantivov na *-ing*, v glagolski tvorjenki na *-irati* funkcionira popolnoma enako.

Druga ima v podstavi iz angleščine prevzeto zloženko (*fotoshooting*), ki je po izgovoru podomačena v zapisu (*fotošuting*), s katero je tvorjen glagol (*fotošutingirati*) in iz njega še višjestopenjska sestavljenka *nafotošutingirati*.

Tretja tvorjenka (*entšuldinirati*) pa je zanimiva zato, ker nima izvora v angleščini, ampak je prevzeta iz nemščine s krnjenim obrazilom *-ung* (prim. *die Entschuldigung* ‚opravičilo‘), ki se ne glede na neangleški izvor v tvorbenem vzorcu obnaša popolnoma enako kot iz angleščine prevzeti samostalniki na *-ing*.

4. SKLEP

V prispevku smo obravnavali tvorbeni potencial izsamostalniških glagolskih izpeljank na *-irati*, ki imajo v podstavi iz angleščine prevzete samostalnike na *-ing*. Aktualni *Slovar slovenskega knjižnega jezika* ima uslovarjena le dva taka primera glagolov, to sta *dopingirati* in s kvalifikatorjem *pogovorno* označen glagol *šopingirati*, s čimer je nakazana določena zadržanost do sprejema tega tvorbenega vzorca v knjižni jezik.

Referenčni korpus *Gigafida* in korpus neknižne slovenščine *Janes* pa nasprotno s številnimi novimi primeri potrjujeta, da vendarle gre za postopno ustaljevanje takih glagolskih tvorjenk, čeprav v sferi neknjižne rabe.

Možnosti za razmah tvorbenega vzorca glagolov z izglasjem **ingirati* smo preverjali s temeljnimi kategorijami kognitivne slovnice, ki so uporabne za interpretacijo besedotvornih pojavov. Razpoznavanje posameznih morfemov ter morfemska razstavljivost novonastalih glagolov na *-ing-* + *-irati* podpirata po eni strani dobro ustaljen tvorbeni vzorec glagolov na *-(iz)irati*, ki ima v slovenskem jeziku tradicijo že od začetkov knjižnega jezika, po drugi strani pa tudi visoka frekvenca prevzetih samostalnikov na *-ing*. Nova morfemska kombinatorika pa je hkrati tudi utrjena na fonemskem nizu, ki ga vsebujejo tudi že druge leksemске enote slovenskega jezika.

Bibliografija

MERŠE, Majda: Slovenski knjižni jezik 16. stoletja. Razprave o oblikoslovju, besedotvorju, glasoslovju in pravopisu. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU 2009. 436 s.

MERŠE, Majda: Slovenski knjižni jezik 16. stoletja. Razprave o jezikovnem sistemu, besedju in prevodni problematiki. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU 2013. 436 s.

MARTINCOVÁ, Olga: K problematice lexikálních neologismů. In: Slovo a slovesnost, 1972, roč. 33, č. 4, s. 283 – 293.

MARTINCOVÁ, Olga: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha: Univerzita Karlova 1983. 160 s.

MARTINCOVÁ, Olga (ur.): Neologizmy v dnešní češtině. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2005. 248 s.

PLAG, Ingo: Word-formation in English. Cambridge: University Press 2003. 204 p.

SKOK, Petar: Sufiks *-irati* u službenom govoru. In: Jezik, 1954, god. 1, št. 1, s. 25.

SKOK, Petar: O sufiksima *-isati*, *-irati* i *-ovati*. In: Jezik 1955/56, god. 2, št. 1, s. 36 – 43.

TAYLOR, John Robert: Word-formation in cognitive grammar. In: Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe. Vol. 1. Ur. P. O. Müller – I. Ohnheiser – S. Olsen – F. Rainer. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton 2015, pp. 145 – 158.

TOPORIŠIČ, Jože: Besedjeslovne razprave. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU 2006. 667 s.

UNUK, Drago: Zlog v slovenskem jeziku. Ljubljana: Rokus, Slavistično društvo Slovenije 2003. 324 s.

WASZAKOWA, Krystyna: Kognitywne aspekty tworzenia nowych derywatów słowotwórczych (na przykładzie języka polskiego). In: Komparacja współczesnych języków słowiańskich. 1 Słowotwórstwo/Nominacja. Ur. I. Ohnheiser. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej – Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2003, s. 411 – 435.

ŽELE, Andreja: Glagoli na *-irati* v današnji slovenščini. In: Slavistična revija, 2011, let. 59, št. 2, s. 213 – 227.

Spletni viri

Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. Dostopno na: <https://fran.si>.

Korpus Gigafida. Dostopno na: <http://www.gigafida.net/>.

Korpus Janes. Dostopno na: https://www.clarin.si/noske/run.cgi/corp_info?corpname=janes.

LEVEC, Fran: Slovenski pravopis. Dunaj: Cesarsko kraljeva zaloga šolskih knjig 1899. Dostopno na: <https://fran.si>.

PLETERŠNIK, Maks: Slovensko-nemški slovar 1. del (A – O) 1894, 2. del (P – Ž) 1895. Spletna izdaja. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti – Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU 2010. Dostopno na: <https://fran.si>.

Slovar novejšega besedja slovenskega jezika. Spletna izdaja. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU 2014. Dostopno na: <https://fran.si>.

Slovar slovenskega knjižnega jezika. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. Ljubljana: Cankarjeva založba 2014. 1150 s. Dostopno na: <https://fran.si>.

TOPORIŠIČ, Jože (ur.): Slovenski pravopis 2001. Spletna izdaja, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti – Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. 2010. Dostopno na: <https://fran.si>.

K POJMU SLOVOTVORNÉ SOLITÉRNOSTI

FRANTIŠEK ŠTÍCHA

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha, Česká republika

ŠTÍCHA, František: On the notion of word-formation solitariness. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 581 – 588.

Abstract: This paper focuses on different types of word-formation uniqueness. Word-formation uniqueness can be found in solitary word-formation structures, which the author defines as unique structures representing a specific word-formation type found in a single derivative. The basic and simplest type is represented by a unique affix in a single derivative in the respective language of a given time period. An example of this is the Czech noun *obličej* [‘face’]: the circumfix *ob-ej* (with *-lič-* as a radix to be found in the noun *lice* [‘cheek’]) is found in no other noun in the contemporary Czech. Another uniquely formed noun in contemporary Czech is the noun *rukáv* [‘sleeve’], derived from *ruka* [‘hand’] with the unique suffix *-áv*. Specific word-formation solitaires are theoretically conceived values. They are derivatives with a specific, but not uniquely found affix which is uniquely added to the stem of a single word of a specific part of speech, e.g. the very specific suffix *-ule* is added to the stem of the verb *vtřít* [‘to wag’] so that the noun *vtřítule* [‘propeller’] is derived. This article shows that the notion of word-formation solitariness can be theoretically postulated on different levels of abstractness, both of the form and of the word-formation meaning.

Key words: word-formation, uniqueness, solitariness, word-formation type

1. ÚVOD: K EXISTENCI SLOVOTVORNÉ SOLITÉRNOSTI

Názvy (*slovotvorný*) *solitér*; (*slovotvorná*) *solitérnost*, *solitérní* nejsou v literatuře o tvoření slov běžně užívány, a nejsou tedy ani terminologizovanými názvy. Ani v nejnovějším celkovém zpracování tvoření slov v češtině v 1. dílu rozpracované *Velké akademické gramatiky spisovné češtiny* (dále VAGSČ) se těchto výrazů neužívá v definovaném smyslu, i když je jich zde užito vícekrát: substantiva *solitér* je zde užito 28x, substantiva *solitérnost* 2x a adjektiva *solitérní* 48x. Slovtvorná solitérnost se ve VAGSČ chápe víceméně intuitivně jako slovtvorný jev ve slovtvorném systému jazyka dané doby v tom či onom ohledu jedinečný a předpokládá se, že charakter této jedinečnosti vyplývá z popisovaných souvislostí.

Při elementárních početně statistických šetřeních, která jsou umožněna existencí a programy velkých elektronických korpusů, se ukazuje, že jedinečných, solitérních slovtvorných jevů¹ je poměrně značné množství a že se týkají rozmanitých aspektů slovtvorných procesů a jejich výsledků.

¹ O solitérnosti by bylo možno mluvit i u jiných jazykových jevů, zejména v případě jedinečného způsobu deklinace určitého substantiva. Mnoho deklinačních solitérů slovenských substantiv zaznamenává monografie *Skloňovanie podstatných mien v slovenčine* (2016).

V tomto příspěvku jev slovotvorné solitérnosti definuji a na základě zkušenosti s korpusovým výzkumem tvoření slov, jehož výsledky jsou prezentovány v 1. dílu VAGSČ, se pokouším o jeho typologii.

2. DEFINICE SLOVOTVORNÉ SOLITÉRNOSTI

Slovotvornou solitérností obecně rozumím **jedinečnost slovotvorného derivátu jako jediného reprezentanta určitého slovotvorného typu**², který je definován na určité úrovni obecnosti, obvykle na té nejnižší, nejspecifičtější. Protože pojem slovotvorného typu v našem pojetí zahrnuje kromě formálního specifického slovotvorného způsobu i určitým způsobem vymezenou sémanticko-slovotvornou kategorii³ (např. názvy osob jako nositelů vlastnosti derivované určitým slovotvorným sufiksem ze základového slova určitého slovního druhu), mohou být i mezi deriváty s identickým slovotvorným afixem odvozenými ze základového slova téhož slovního druhu různé solitéry.

Nutnou elementární podmínkou každé solitérnosti je identita slovotvorného formantu⁴. Teoretickou otázkou přitom je, jak tuto identitu definujeme.

3. K TYPOLOGII SLOVOTVORNÉ SOLITÉRNOSTI

3.1 Elementární solitérnost

3.1.1 Definice elementární solitérnosti

Nejjednodušším a v tomto smyslu elementárním typem slovotvorné solitérnosti je existence derivátu, v němž lze identifikovat slovotvorný afix – sufix, prefix nebo cirkumfix –, který žádný jiný slovotvorný derivát nemá. To lze dnes díky velkým elektronickým korpusům poměrně snadno zjistit u derivátu se specifickým sufiksem, resp. se zakončením základového slovního tvaru, které lze identifikovat jako sufix, o němž víme, že v současné češtině není produktivní a že produktivní nebyl ani v minulých fázích vývoje spisovné češtiny. Tento elementární typ slovotvorné solitérnosti bude pravděpodobně spíše vzácnějším jevem.

3.1.2 Názvy *sekera*, *chuděra* a *mezera* jako kandidáti na slovotvorné solitéry

Můžeme např. předpokládat, že k elementárnímu typu slovotvorné solitérnosti patří derivát **sekera** s neproduktivním sufiksem *-era*; avšak v přehledu sufixů v *Tvo-*

² Slovotvorný typ definuji obecněji než Miloš Dokulil (1962), a sice tak, aby jako slovotvorný typ odpovídající obecnému vymezení mohly být definovány i slovotvorné typy vymezené vzhledem k Dokulilově definici značně speciálněji. Srov. Štícha, 2013.

³ Nikoli tedy pouze onomaziologickou kategorií ve smyslu Dokulilově.

⁴ Formant je ve VAGSČ v souladu s M. Dokulilem (1962) chápán jako souhrn slovotvorných prostředků uplatněných při derivaci, nejde tedy jen o afixy, ale např. i o hláskové změny nebo o koncovkovou derivaci při konverzi.

řeni slov v češtině 2 (dále TSČ 2) je uveden ještě deadjektivní název osoby s tímto sufixem – **chuděra/chudera**. Prohlídka všech substantiv zakončených na *-era* získaných z největšího dosavadního souhrnného korpusu – *Českého národního korpusu* označeného jako SYN v6 (dále v6) nás dovede ještě k substantivu **mezera** (od *mez*,⁵ event. *mezi*) a expresivnímu názvu osoby *trumbera*. I kdybychom slovo *trumbera* nechali stranou, neboť je ze synchronního hlediska slovtvorně neprůhledné, jsou v současné češtině doloženy tři názvy se sufixem *-era* – *sekerá*, *chuděra* a *mezera*; ani jeden z nich tedy není v elementárním smyslu solitérní.

3.1.3 Názvy obličej a rukáv

Jinak je tomu např. se substantivem **obličej**. Jestliže u něj vzhledem k jeho formě i významu snadno identifikujeme prefix *ob-* a sufix *-ej* (← *líce*),⁶ můžeme předpokládat už na základě tohoto faktu, že jde o jasný **solitér v elementárním smyslu** s jedinečně uplatněným afixem *ob-ej*. Prohlídka seznamu slov začínajících na *ob* a končících na *ej* získaného z korpusu v6 náš předpoklad potvrzuje: žádné jiné takové substantivum v něm není obsaženo. Jiná je otázka po genezi tohoto cirkumfixu, na jejíž zodpovězení by bylo třeba etymologických šetření, a také otázka, proč tohoto cirkumfixu bylo v celé historii češtiny použito jen jednou. Podobné otázky se nám ovšem budou vnucovat u každého solitéru.

Jednoznačným a pozoruhodným slovtvorným solitérem v elementárním smyslu je frekventované a stylově neutrální substantivum **rukáv**, které je slovtvorně zcela průhledné (formální i sémantický vztah k substantivu *ruka* je evidentní), avšak sufix *-áv* v současné češtině nemá žádné jiné substantivum a zcela solitérní je tedy i tento sufix.⁷

Vědomost o tom, že v daném jazyce existuje jen jediný derivát s určitým specifickým a jedinečným afixem, je jistě důležitým poznatkem a tuto slovtvornou jedinečnost je jistě vhodné nějak terminologicky pojmenovat. Nazval jsem ji elementární solitérností. Kolik je v současné češtině derivátů elementárně solitérních a které to jsou, na základě dosavadních poznatků patrně nelze určit. Nevíme tedy, jaké všechny solitérní sufixy (např. jedinečné varianty některých známých sufixů) v současné češtině existují.

3.1.4 Název svatebčan

Solitérní rozšířenou sufixální variantou **-čan**⁸ je tvořen běžný název **svatebčan** (*svatba*) – snad analogií se zakončením názvů *občan*, *vesničan*. Podle něj si Jiří

⁵ Srov. Rejzek, 2015.

⁶ Tento strukturální předpoklad potvrzuje etymologicky J. Rejzek, 2015. Předpokládá se sice utvořenost již v praslovanštině, avšak pokud celý derivát se všemi jeho jasně delimitovanými složkami zdědila čeština, můžeme takový derivát pokládat za element češtiny a uvažovat o něm z hlediska slovtvorného na bázi češtiny. *Slovník afixů užívaných v češtině* (dále *SAC*) tento afix neregistruje.

⁷ Stejně hodnotí sufix *-áv* *SAC*.

⁸ Odhlédneme-li od nepravdělně tvořených, v úzu řídky doložených názvů obyvatelských jako *Irčan*, *Beskydčan*. *SAC* tuto sufixální variantu neregistruje.

Kratochvíl dotvořil okazionalismus *pohřebčan*: „*A pak si mě někdo z pohřebčanů – těch svatebčanů téhle Katčiny černé svatby – všiml [...]*“ (J. Kratochvíl, *Lůzko je rozestlané*, Brno: Druhé město, 2015, s. 20).

3.2 Specifická solitérnost

Z hlediska teorie jazyka je důležitějším poznatkem týkajícím se slovtvorné solitérnosti fakt, že určitý derivát byl utvořen takovým jedinečným slovtvorným způsobem, který kromě specifického formantu zahrnuje i některý ze základních aspektů slovtvorných procesů a kategorií, což je především slovní **druh motivujícího slova** a **slovtvorně-sémantická kategorie derivátu** – např. desubstantivní název osoby, deverbativní název místa, deadjektivní název vlastnosti apod. Může jít ale i o jedinečný typ hláskové alternace nebo o jedinečný druh nepravidelnosti aj.

3.2.1 Solitéry s řídce uplatněnými, avšak nejedinečnými specifickými sufixy *-era*, *-icha*, *-ola*

3.2.1.1 Solitéry se sufixem *-era*

Ve výše uvedeném smyslu jsou deriváty **sekera**, **mezera** a **chuděra/chudera** slovtvornými solitéry, neboť první je deverbativum označující nástroj, druhý desubstantivum označující abstraktní relaci a třetí deadjektivum označující osobu.

3.2.1.2 Solitéry se sufixem *-icha*⁹

K vyhraněným specifickým solitérům patří derivát *pleticha* (užívaný obvykle v plurálu *pletichy*). Podle J. Rejzka (2015) je toto substantivum expresivní odvozeninou slovesa *plést*, což je i bez etymologických znalostí očekávatelné. Jestliže sufix *-ich(a)* není zaznamenán ani v TSC 2, ani v 1. dílu *Velké akademické gramatiky spisovné češtiny*, ani v Šimandlově *Slovníku afixů užívaných v češtině* (2016), mohli bychom předpokládat, že název *pleticha* je elementárním solitérem. Hledáme-li však v korpusu v6 substantiva zakončená na *-icha*, nalezneme v seznamu kromě názvu *řeřicha* také následující názvy rostlin: *dlužicha*, *klejicha*, *všelicha*, *zákruticha*.¹⁰ U prvního a posledního z nich lze vzhledem k jejich formě i významu předpokládat, že jsou to slovtvorné deriváty; *dlužicha* pravděpodobně deadjektivum (← *dlouhý*) a *zákruticha* snad deverbativum (← *zakroutit/zakrucovat*, event. desubstantivum ← *zákruta*). U názvu *řeřicha* lze předpokládat odvozenost jen vzhledem k předpokladům etymologického slovníku (Rejzek, 2015).

V každém případě tu tedy máme několik specifických slovtvorných solitérů: deverbativní název děje, resp. výsledku děje **pleticha**, deadjektivní název rostliny **dlužicha** a deverbativní nebo desubstantivní název rostliny **zákruticha**.

⁹ SAČ tento sufix neregistruje.

¹⁰ Na tyto názvy mě upozornil pracovník Botanického ústavu AV ČR.

3.2.1.3 Solitéry se sufixem *-ola*

Tento velmi specifický sufix má v současné češtině jedině stylově neutrální a frekventované deadjektivum – **mrtvola** a dále jen substandardní expresivum **pr-d'ola**. Z odborných termínů lze tento sufix identifikovat v názvu **arteriola** (tepénka) (← *artérie*), kde vypadá jako sufix deminutivní. Všechna tato tři substantiva lze tedy pokládat za slovotvorné solitéry.

3.2.2 Solitéry se specifickým sufixem uplatňovaným v řadě různých slovotvorných procesů

3.2.2.1 Deriváty se sufixem *-ule*

Sufix *-ule* má v současné češtině asi 20 substantiv,¹¹ v nichž je tento sufix jasně vyčlenitelný. Většina z nich jsou mutace (*virtule*, *bledule*, *břehule*), doloženy jsou ale i silně expresivní a substandardní formální obměny základového názvu, jak apelativního, tak propriálního: *brašule* (← *bratr*), *židule/žid'ule* (← *židovka*), *štětule* (← *štetka*, ve význ. ‚prostitutka‘), *bižule* (← *biologie*), *prašule* (← *prachy*, ve význ. ‚peníze‘); *Bětule* (← *Běta*), *Evule* (← *Eva*). Srov. následující kontexty (vše v6):

Když se potkali **brašule** Polívka a **brašule** Donutil, byla z toho pitka a hecovačka.

Proto se taky každá **žid'ule** z New Yorku tak bohatě provdává.

Připadala jsem si jako **štětule**, když jsem mrkala na všechny ty chlapy s otázkou: Karel?

Jako poslední přichází moderátorka Eva Machourková – míň populární než její kolega Aleš Zbořil, zato moje dětská láska – a po pokynu štabu „Tak jdeme na to, **Evule**?“ nasazuje reprezentativní podpatky a televizní úsměv.

Jediným stylově neutrálním názvem běžného, neterminologického úzu je slovo *virtule*. I z tohoto komplexního funkčního hlediska by bylo možno hovořit o slovotvorné solitérnosti.

Za slovotvorné solitéry se sufixem *-ule* lze vzhledem k různým formálně-sémantickým slovotvorným okolnostem pokládat následující deriváty: **virtule** (← *virtět*; deverbativní název materiálního objektu); **křivule** (← *křivý*; deadjektivní název materiálního objektu: skleněná destilační nádoba); **sněhule** (← *sníh*; desubstantivní název materiálního objektu: boty); **mihule**¹² (← *míhat se*; deverbativní název živočicha); **zpěvule** (← *zpívat*; deverbativní název osoby).¹³

¹¹ K nim nepočítám formální obměny cizích slov jako *fakule*, *floskule*, *kapsule*, *klauzule*, *korpuskule*, *skrupule*.

¹² Vztah k základovému slovesu je dnes zastřený, předpokládá ho však etymologie, srov. Rejzek (2015).

¹³ Jako deverbativní název osoby vypadá doložené slovo *štekule*, je to však – jak mě informovala starostka městyse Štěpánov nad Svratkou – slabičná zkratka názvu *Štěpánovské kulturní léto* bez vztahu ke slovesu *štekát*.

Ostatní názvy se sufixem *-ule*¹⁴ ve specifickém smyslu solitéry nejsou, i když k nim mají blízko; je to: (a) několik desubstantivních názvů živočichů: *břehule* (← *břeh*), *hřebenule* (← *hřeben*), *věžule* (← *věž*); *vodule* (← *voda*); (b) několik deadjektivních názvů rostliny nebo živočicha: *bledule* (← *bledý*; rostlina); *plochule* (← *plochý*; živočich); *strakule* (← *strakatý*; živočich); (c) dva deadjektivní názvy osoby: *křehule* (← *křehký*), *těhule* (← *těhotný*).

Srov. následující doklady z korpusu v6:

Ad (a)

„Díky řezům šachty jsou tu **břehule**, které kdysi obývaly břehy regulovaných vod, ale dnes se jich vyskytuje tak málo, že obývají pískovny a podobná místa. Tím, že tady vytvářejí bagry řezy i v písku, tak si **břehule** tvoří hnízdní nory.“

Larvy některých druhů pilatek a **hřebenulí** vyvinuly fantastickou metodu šplhání.

Tento tvor má trochu legrační, ale případné jméno **věžule**.

Mnozí tvorové, žijící přímo ve vodě, mají vodu dokonce ve svém pojmenování, jako vodoměrky, vodomilové, vodouši, vodouchové nebo **vodule**.

Ad (b)

V loňském roce byl popsán nový druh mnohonožky **plochule** *Psammodesmus bryophorus* z rezervace Río Nambí v Kolumbii, což je místo s extrémně vysokými srážkami. (Vesmír, 2012)

Naproti tomu středoasijské sojky saxaulové (*Podoces panderi*), nověji nehezky nazývané **strakule** černoprsá, si nelze nevšimnout. (M. Anděra, *Zvířata Asie*)

Ad (c)

Na obalech řady potravin si dnes můžete přečíst, kolik procent z GDA (doporučeného denního příjmu energie) z nich načerpáte. Logická otázka zní: může se takovým údajem řídit stejně tak drobná **křehule** jako její urostlá kamarádka?

„Já přišla ráno před šestou a už jsem byla pátá. Půl hodiny před otevřením ordinace v půl sedmé už sedělo přede dveřmi dvanáct **těhulí** – tedy denní limit, který je možné k porodu zapsat,“ píše jiná budoucí matka se jménem Lucie.

Pokud bychom na status slovtvorného solitéra aplikovali ta nejstriktnější měřítka, tj. například brali v úvahu i různé redukce a jiné modifikace slovtvorného základu, pak bychom za slovtvorný solitér pokládali i derivát *strakule*, neboť na rozdíl od názvů *bledule* a *plochule* je utvořen z redukováného kmene: **strak-at-ý**¹⁵ → **strak-ule**.

¹⁴ Motivovanost některých z těchto názvů uvedenými slovy základovými je jen hypotetická.

¹⁵ Podle J. Rejzka (2015) je toto adjektivum derivátem názvu *straka*.

3.2.3 Solitéry se specifickým rozšířeným sufixem *-enec*¹⁶ a *-inec*

Zatímco elementární sufix *-ec* je sufix nespecifický a celkově značně produktivní,¹⁷ jeho rozšířenou variantu *-enec* má v současné standardní češtině jen několik málo názvů. Jsou to názvy osob *blíženec*, *dorostenec*, *kmotřenec*, *papeženec*, *sestřenec*, *stoupenec*, *vlastenec*, název rostliny *modřenec* a název *růženec*.

Zatímco názvy příbuzenských vztahů, resp. jejich nositelů *kmotřenec* a *sestřenec*, název *vlastenec* a název *papeženec* jsou jasná desubstantiva (← *kmotr*; *sestra*, *vlast*, *papež*) a pravděpodobnými desubstantivy jsou i názvy *dorostenec* (← *dorost*) a *růženec* (← *růže*), název *blíženec* je deadjektivum (← *blízký*) nebo deadverbium (← *blíže*) a název *stoupenec* je zřejmě deverbativum, odvozené rozšířenou sufixální variantou *-enec* již ve staré češtině pravděpodobně od slovesa *stúpiti*¹⁸. Název rostliny *modřenec* je pravděpodobně – stejně jako název osoby *blíženec* – deadjektivum (← *modrý*).

Za slovotvorné solitéry ve specifickém smyslu můžeme tedy pokládat z názvů osob deadjektivum/deadverbium **blíženec** a deverbativum **stoupenec**, dále název objektu **růženec** a název rostliny **modřenec**.¹⁹

Ke slovotvorným solitérům patří i název **našinec** fundovaný zájmenem *náš*.

3.2.4 Solitérní název osoby s cirkumfixem *pod-í* vyhrazeným pro názvy míst

Z řady názvů míst tvořených cirkumfixem *pod-í* (*podzemí*, *podkroví*, *podhradí* aj.) vybočuje jediný takto tvořený název osoby: *podkoní* (správce konírny); je doložen již ve staré češtině a jeho solitérnost je tím podivuhodnější.

3.2.5 Solitéry jako důsledek rozporu mezi motivací a fundací nebo tvoření analogického

Při tvoření slov se někdy stává, že za sémanticky motivující základové slovo je třeba (nebo možno) pokládat jiné slovo, než je to, které je evidentně či pravděpodobně slovem formálně fundujícím. Zajímavým slovotvorným solitérem je z tohoto hlediska např. název osoby **běženec** (uprchlík, migrant).²⁰ Motivován je zřejmě slove-

¹⁶ SAČ sufix *-enec* neregistruje. Ve VAGSČ je tento sufix zaznamenán jen v tabulce sufixů, jimiž se tvoří názvy osob a je zde uveden pouze název *mládenec* a komentář k němu v poznámce. TSC II v přehledu všech sufixů, jimiž se tvoří substantiva, sufix *-enec* registruje a jako příklady derivátů s tímto sufixem uvádí *cvičenec*, *modřenec*, *vzteklenec*, *papeženec*, *slaměnc*.

¹⁷ SAČ u něj uvádí 17 významů.

¹⁸ Elektronický slovník staré češtiny zaznamenává heslo *stúpenec* a vykládá je jako „společník, kdo má s někým něco společného“.

¹⁹ Botanický název *listenec* je deminutivním derivátem termínu *listen*, nikoli přímým derivátem substantiva *list*. Zda se ve speciální botanické terminologii nevyskytuje ještě jiné deadjektivum se sufixem *-enec*, ovšem nemůžeme zaručit.

²⁰ Běžné a frekventované jsou názvy osob tvořené z reálných trpných participií a významy těmito participií motivované: *chovanec*, *nalezenec*, *odsouzenec*, *omezenec* aj.

sem *běžet*, neboť *běželec* je slovtvorně ten, ‚kdo (odněkud někam) běží‘, avšak fundován je potenciálním slovesným adjektivem **běžžený*, které v úzu dnešní češtiny neexistuje.²¹ Podle *Slovníku spisovného jazyka českého* je toto slovo přejímkou z ruštiny. Jungmannův *Slownjik česko-německý* (1835) jej ještě nezaznamenává.

Zcela nepravidelně tvořeno a slovtvorně solitérní je frekventované substantivum **krasavec** – významově motivované nepochybně adjektivem *krásný*, je utvořeno pravděpodobně mechanickou nápodobou pravidelně tvořených derivátů zakončených na *-avec* (*podnikavec*, *nedočkavec*).

4. ZÁVĚR

V současné češtině mohou být až stovky derivátů, které lze pokládat za slovtvorné solitéry různého druhu. Zjišťovat je systematicky a cíleně však pravděpodobně při dosavadních metodách lingvistiky není možné. Není to možné jednak proto, že nevíme, jaká všechna slovní zakončení mohou ojedinele fungovat jako slovtvorný sufix, jednak proto, že solitéry ve výše definovaném specifickém smyslu lze očekávat i u sufixů produktivních. Zatím se tedy musíme spokojit jednak se seznamem sufixů v *TSC 2*, jejichž existenci v textech současné češtiny můžeme díky korpusům ověřovat, a se seznamem afixů v *SAC*, jednak s tím, že na další a další slovtvorné solitéry budeme narážet náhodně. Tak se mi ostatně stalo i se substantivem *pleticha*.

Bibliografie

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 264 s.

GARABÍK, Radvan – KARČOVÁ, Agáta – ŠIMKOVÁ, Mária – BRÍDA, Radoslav – ŽÁKOVÁ, Adriána: Skloňovanie podstatných mien v slovenčine (s korpusovými príkladmi). Bratislava: Vydavateľstvo Mikula 2016. 656 s.

JUNGMANN, Josef: *Slownjik česko-německý* I. A – J. Praha: Pomocj Českého museum 1835. 852 s.

REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Praha: Leda 2015. 752 s.

ŠIMANDL, Josef: Slovník afixů užívaných v češtině. Praha: Karolinum 2016. 654 s.

ŠTÍCHA, František et al.: Velká akademická gramatika spisovné češtiny I. Morfologie: Druhy slov/Tvoření slov. Praha: Academia 2018. 1160 s.

ŠTÍCHA, František: K pojmu slovtvorný typ. In: Slovo a tvar v strukture a komunikácii. Universitas Comeniana. Philologica LXXII. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Ed. G. Múcsková. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2013, s. 341 – 347.

Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. Sest. F. Daneš – M. Dokulil – J. Kuchař et al. Praha: Academia 1967. 780 s.

Internetové zdroje

Český národní korpus. Dostupný na: <https://www.korpus.cz/>.

Slovník spisovného jazyka českého. Dostupný na: <http://ssjc.ujc.cas.cz/>.

²¹ Pravděpodobně tu jde o podvědomou analogii se slovem *vyhnanec* či celou množinou deverbativ i ostatních derivátů zakončených na *-enec* (*spojenec*, *stoupenec*, *oběšenec*, *vlastenec* atd.).

SŁOWACKIE DEMINUTYWA W FUNKCJI EUFEMIZUJĄCEJ

MARIOLA SZYMCZAK-ROZLACH

Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Śląski, Katowice, Polska

SZYMCZAK-ROZLACH, Mariola: Slovak diminutives with euphemizing function. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 589 – 599.

Abstract: The subject of the study is a group of selected expressive lexical units with positive connotation, euphemisms and euphemistic diminutives belonging to the category of amelioratives. These units function within a broadly understood expressive lexicon, used to express different emotions, including negative valorization. The author assumes that expressiveness is a very important element of interpersonal communication in terms of nomination and she finds the expressive function of the language as the key one. Among the euphemizing derivatives (quasi-diminutives) and diminutives, the author distinguishes categories of nouns, adjectives and verbs. The boundaries of the units forming the ameliorative category are fuzzy and very variable. The sample material of euphemisms and diminutives in the euphemistic function comes primarily from the available monolingual dictionaries of the Slovak language and is respectively verified by examples from the National Corpus of the Slovak language. Ameliorative-diminutive forms, which also occur in the euphemizing function, became the objects of detailed analysis. From among ameliorative forms, the euphemisms (including also diminutives as well as children's lexicon) deserve a special attention.

Keywords: Slovak, expressiveness, lexicon, diminutives, euphemisms

Przedmiotem niniejszych rozważań są wybrane ekspresywne jednostki leksykalne o konotacji pozytywnej (**LJ s kladným expresívnym príznakom**) eufemizmy oraz deminutywa eufemizująca, należące do kategorii melioratywów. Jednostki te funkcjonują w ramach szeroko pojmowanego słownictwa ekspresywnego, służącego wyrażaniu różnych emocji, także o waloryzacji negatywnej.

Eufemizmy, które stanowią przedmiot badań są to jednostki o pozytywnym zabarwieniu, tworzące warstwę wyrazów ekspresywnych w języku słowackim. Chętnie z nich korzystamy zwłaszcza wtedy, kiedy wyrażamy się w sposób oględny, nie chcąc kogoś urazić lub zranić. Są zatem swoistymi zamiennikami lepszego, bardziej kulturalnego sposobu komunikowania się. Oprócz ekspresywności eufemizmom towarzyszą nieodłącznie intensywność cechy, a także wartościowanie. Eufemizmy realizują się na płaszczyźnie morfologiczno-leksykalnej i wśród nich można wyróżnić derywaty deminutywne (*darebáčik*), a także eufemistyczne deskrypcje (*byť v druhom stave*) oraz substytucje (*senior* zamiast *dôchodca*). Tym jednostkom leksykalnym poświęcono monografię (Szymczak-Rozlach, 2014) oraz kilka prac, które wypełniają lukę w badaniach słowacystycznych w Polsce i na Słowacji (por. Dąbrowska, 1991, 2006; Szymczak-Rozlach, 2008, 2010, 2011).

Interesujące eufemizmy mają funkcję ekspresywną, a ta związana jest z kategorią deminutywności. Ekspresja jest niezwykle istotnym elementem komunikacji międzyludzkiej w wymiarze nominacyjnym, a funkcję ekspresywną uznają za jedną z dwóch głównych znaków językowych. Powołując się na Teresę Smólkową, stwierdzić można, że ekspresywne składniki znaczenia jednostek leksykalnych niosą dwa rodzaje informacji: jedną o emocjach nadawcy, drugą o stylistycznych cechach ekspresywnych znaków językowych (Smólkowa, 1989).

Problem ekspresywności nurtuje wielu badaczy od dawna, czego dowodem są rozmaite sposoby ujęcia tego zagadnienia. Jak twierdzi Artur Rejter „owo naznaczenie stanem emocjonalnym nadawcy sytuuje jednostki ekspresywne przede wszystkim w spektrum komunikacji spontanicznej, nieoficjalnej, więc potocznej” (Rejter, 2006, s. 58). Ekspresywność języka jest zagadnieniem wielopoziomowym i złożonym. Wśród kompleksowych monografii podejmujących tematykę ekspresywności, często łączonej z emocjonalnością, należy wymienić prace Jaroslava Zimy (1961), Stanisława Grabiasa (1981), Anny Wierzbickiej (1969) czy Bogusława Krei (1969). Choć w polskich i słowackich pracach leksykologicznych temu zagadnieniu są poświęcone liczne artykuły naukowe Renaty Grzegorzycowej (1978), Pavla Ondrusa (1972), Kláry Buzássyovej (1995), czy Ľubicy Balážovej (2010), to jednak brak było kompleksowej monografii w języku słowackim, ujmującej problematykę wybranych jednostek melioratywnych. Tę lukę, choć częściowo wypełniła moja monografia (Szymczak-Rozlach, 2014), choć pozostałe jeszcze inne aspekty badań, jak choćby miejsce eufemizmów na płaszczyźnie stylistycznej.

Zagadnienie ekspresywności szczegółowo charakteryzuje J. Zima (1961), czecki lingwista, który wyraźnie dokonuje rozróżnienia znaków ekspresywnych od ekspresywnych użyć znaków i wydziela trzy typy ekspresywności: inherentną, adherentną i kontekstową. Z kolei S. Grabias (1981) przypisuje ekspresywność znakom predykatywnym i nominatywnym. Wśród nominatywnych wyróżnia przykłady o eksplicytnych (jawnych) wykładnikach ekspresywności, którymi są wyspecjalizowane formanty, zmiany znaczenia oraz wyrazy, w których ekspresywność tkwi implicytnie. Eksplicytna i implicytna emocjonalność u S. Grabiasa odpowiada wyszczególnionej ekspresywności inherentnej i adherentnej u J. Zimy. Informacje o ekspresywności niosą odpowiednio formanty, które są jednostkami polifunkcyjnymi, co znaczy, iż oprócz funkcji strukturalnej i syntaktycznej mogą pełnić funkcję semantyczną. Składnik ekspresywny formantu wskazuje na aprobatę, dezaprobatę lub emocjonalną ambiwalencję względem komunikowanych faktów (por. Grabias, 1981, s. 50 – 53).

Niniejsze rozważania na temat funkcjonowania kategorii ekspresywności w badaniach słowiańskich (głównie słowackich) mają na celu nie tylko zasygnalizowanie różnych stanowisk badawczych, ale również spojrzenie na problematykę melioratywów z szerszej perspektywy. Wśród derywatów eufemizujących (*quasi-deminuty-*

wów) oraz deminutywów wyróżniamy kategorie rzeczowników, przymiotników i czasowników. Granice jednostek tworzących kategorię melioratywów są rozmyte i bardzo płynne. Świadczy o tym chociażby brak konsekwencji w prezentowanych klasyfikacjach tych jednostek, a zwłaszcza deminutywów w językach słowiańskich (por. prace E. Siatkowskiej, 1967; S. Warchoła, 1984). Wielu badaczy stwierdza, iż znaczeniu małości w formacjach melioratywno-deminutywnych towarzyszy znaczenie pieszczotliwości. Stąd liczne spory lingwistów na temat stanowienia odrębnych kategorii deminutywów, hipokorystyków czy melioratywów (choć w mniejszym stopniu), a także na temat problemu ich rozgraniczenia. Znaczenie tych jednostek zależy w dużym stopniu od kontekstu i konsytuacji. Samo pojęcie melioryzacji związane jest z rodzajem zmiany semantycznej, pewnego przeobrażenia semantycznego inie jest notowane w leksykonach językoznawczych. Dość powszechnie uważa się, że określa on zmianę znaczeniową, w której wyraz przyjmuje dodatni odcień semantyczny. Melioryzacja polega również na tym, jak podkreśla Anna Dąbrowska (2006, s. 60), że dotychczas negatywnie oceniane zjawisko, a tym samym i wyraz, wskutek nadania mu nowej nazwy, jest oceniane lepiej, przy czym nie musi to być sprzężone z pejoratywizacją wyrażenia pełniącego funkcję eufemizmu. W literaturze lingwistycznej słowackiej pojęcie to jest powszechnie znane i utożsamiane z terminem: *eufemizm*. Termin ten rejestrują odpowiednio: *Slovník jazykovedných termínov* (Horecký – Rácová, 1979) oraz słowniki jednojęzyczne odpowiednio: *Slovník slovenského jazyka* (dalej SSJ), *Krátky slovník slovenského jazyka* (dalej KSSJ), *Slovník súčasného slovenského jazyka* (dalej SSSJ). Eufemizmy i deminutywa są konstruowane i odnotowywane metodą gniazd słowotwórczych. Na przykład tzw. „gniazdowane deminutywa” mogą mieć formy wariantywne, np. *frajer*; *frajerček*, *frajerík* – (zdrob.) lub mogą tworzyć wielostopniowe derywaty deminutywne: *dážď*, *dážďik* (zdrob.), *dážďiček* (zdrob. expr.). Z kolei wyrazy z osłabionym znaczeniem deminutywnym opracowane są jako warianty, jeśli są stosowane w tej samej funkcji, np. *fl'aša* – *fl'aška*.

Materiał językowy związany z eufemizmami i deminutywami pochodzi przede wszystkim ze dostępnych słowników jednojęzycznych języka słowackiego i jest weryfikowany w narodowym korpusie języka słowackiego. Obiektem szczegółowej analizy czynimy formacje melioratywno-deminutywne, występujące również w funkcji eufemizującej. Spośród formacji melioratywnych na szczególną uwagę zasługują eufemizmy, wśród których nie brak formacji deminutywnych, a także leksyki dziecięcej. W swoich badaniach zajmujemy się izolowanymi jednostkami leksykalnymi, funkcjonującymi w systemie.

1. Deminutywa i eufemizmy z formantami deminutywnymi deminutywność jest kategorią słowotwórczą, której istotą jest modyfikacja cechy obiektu bądź intensywności pojęcia wpisanego w rzeczownik. Kłopoty w ocenie wartości deminutywnego leksemu wynikają przede wszystkim z wielofunkcyjności formantów: *-ik*, *-ka*,

które tę wartość kreują. Jednak największym kłopotem w interpretacji deminutywów jest ich związanie z funkcją ekspresywną. Najnowsze badania w tym zakresie były prowadzone bardzo intensywnie. Pokłosiem badań była publikacja wydana w 2015 roku, w Słowenii, poświęcona deminutywności w słowiańskich badaniach słowotwórczych. Krystyna Kleszczowa i Magdalena Pastuch (2016, s. 331) podkreśliły, iż: „wachlarz poruszanych zagadnień był zadziwiająco szeroki w kwestiach materiałowych i teoretycznych. Skomplikowane okazało się zakreślenie słowotwórczej kategorii deminutywów”. Ponadto problem granic deminutywności komplikuje fakt, iż jest to kategoria semantyczna możliwa do wyrażania środkami innymi niż słowotwórstwo. Te i inne problemy podejmowane przez różnych badaczy (m. in. Kleszczowa, 2015; Janočková, 2015) świadczą o niejednorodności kategorii deminutywów. Formanty deminutywne w derywatach nie tylko sygnalizują małość obiektu, ale także wyrażają subiektywny stosunek mówiącego do przedmiotu wypowiedzi. Te dwie funkcje deminutywów w systemie i tekście wymagają ściślejszych kryteriów ich rozróżniania. Prowadzi to też do konieczności zdefiniowania terminu **nazwy deminutywne** w celu adekwatnego przedstawienia w leksykografii obu typów derywatów: semantycznych i ekspresywnych, a także konieczność rozgraniczenia kwalifikatorów funkcjonalnych, towarzyszących ich opisom leksykograficznym.

Jeśli chodzi o istotę deminutywów w literaturze slawistycznej i ogólnojęzykoznawczej, to cechy wyróżniające tę kategorię mają charakter zarówno semantyczny, jak i strukturalny. Wszystkie opracowania slawistyczne omawiające formacje deminutywne, wskazując na zakres pojęcia deminutywności, podkreślają, że na wyobrażenie mniejszego przedmiotu często nakłada się specjalne (najczęściej dodatnie) zabarwienie uczuciowe. Wówczas formant słowotwórczy nie tylko sygnalizuje znaczenie małości, lecz staje się również nosicielem znaczenia ekspresywnego. Wśród znanych klasyfikacji deminutywów uwzględniających semantyczno-funkcjonalny punkt widzenia wyróżnia się deminutywa prawdziwe, formalne oraz quasi-deminutywa. Z kolei Ewa Siatkowska (1967) wydzieliła dwie grupy: deminutywa właściwe (*kólko – kóleczo*), odpowiednio słowackie: *chalupa – chalúpka* i emfaticzne (*matka – mateczka*, odpowiednio słowackie: *matka – maminka*). Natomiast Jarmila Trnková (1991) wydzieliła deminutywa kwantytatywne (*koliesko – malé koleso*) i kwalitatywne (*mliečko, vínko*) oraz typy mieszane kwantytatywno-kwalitatywne (*bytík – malý, ale útulný byt, podobnie domček*). Ponadto jest sporo takich przykładów leksemów, które mają formalnie kształt deminutywa, ale nie spełniają ani jednego warunku, aby je zaliczyć do tej kategorii. Są to takie derywaty rzeczownikowe, jak: *cukřík, balík* czy *lístok*. Wśród nich przykłady rzeczowników, które semantycznie nie mają cechy modyfikującej, a ich formalne podobieństwo z deminutywami jest spowodowane polisemią sufiksów w języku słowackim (np. ten sam sufiks można wykorzystać do wyrażenia zdrobnienia czy zmiany kategorii paradygmatu, np. *rú-čka, učitel'-ka*). Inna badaczka deminutywów, Matilda Hayeková (1957) wyróżnia takie leksemy, które są na granicy pomiędzy deminutywami właściwymi (**pravé**

zdrobnieńiny) a niewłaściwymi (**nepravé zdrobnieńiny**); to są np. *knižka, ceruzka*. Formalnie są to zdrobnienia, jednak stanowią warianty wyrazu podstawowego, są to przykłady derywatów zleksykalizowanych.

Słowackie deminutywa są tworzone wyłącznie sposobem sufiksальnym. Wśród produktywnych sufiksów deminutywnych należy wyróżnić męskie: *-ik/-ik, -ok, -ko, -ček/-tek, -ec, -ul'ko, -uško*; żeńskie: *-ka, -ička, -očka/-ôčka, -inka, -uška*; nijakie: *-ko, -ce, -ičko, -iečko/-ečko*. Deminutywa, które należą do słowotwórczej kategorii modyfikacyjnej, są środkiem par excellence eufemizującym, lecz nie zawsze eufemizują (!), to znaczy, że nie każde deminutywum jest eufemizmem i nie każdy eufemizm pełni funkcję zdrabniającą. Eufemizmy, które stanowią przedmiot moich badań, traktowane są w definicjach słowackich jako jednostki nacechowane, wartościujące dodatnio, łagodzące negatywne konotacje związane z rzeczywistością, często drastyczną czy niemiłą. Mamy przy tym do czynienia z językowymi środkami ekspresywnymi, tworzącymi wraz z wyrazami zastępowanymi relacje synonimiczne bądź quasi-synonimiczne. Eufemizmy są pojmowane jako wyrazy ekspresywne ewentualnie słowa z określoną miarą ekspresywności. W swoich badaniach starałam się uwzględnić problem relacji między eufemizmem a ekspresywnością, a podstawę podejmowanych rozważań odnajduję w ekspresywności pojmowanej antonimicznie, określanej przez pole znaczeniowe właściwości pozytywnej i negatywnej, gdzie z jednej strony reprezentują ją melioratywa, a z drugiej – pejoratywa. Tę drugą kategorię pozostawiam na marginesie niniejszych rozważań.

Eufemizmy stanowią część leksyki ekspresywno-emocjonalnej, jednak ekspresywność nie jest ich dominantną właściwością, ale może nią być, świadczą o tym niektóre z przedstawionych przykładów jednostek leksykalnych, powstałych w drodze derywacji sufiksальной, np. *hlúpôstka, darebáčik, hlúpučky, chvastúnik*. Eufemizmom i zjawisku eufemizacji towarzyszy ekspresywność, co wyraźnie zaznacza Jozef Mistrík: „Eufemizmy sú vždy emocionálne zafarbené a vhodné sú do príležitostných rečníckych prejavov, do kondolenčných listov alebo do nepríjemných správ o nešťastí a nehodách” (Mistrík, 1997, s. 82). Nacechowanie ekspresywne dotyczy zarówno derywatów deminutywnych o charakterze eufemizującym, jak i obrazowych kolokacji o charakterze frazeologicznym.

Deminutywa eufemizujące są przykładem ekspresywności melioratywnej. Jest to zazwyczaj rodzaj relacji kwantytatywno-kwalitatywnej, gdzie między znaczeniem podstawowym wyrazu a znaczeniem sufiksu zdrabniającego obserwuje się brak kongruencji, por. *mrzák* ('biedak') – *mrzáčik* ('biedaczek'). Formant w wyżej wymienionym wyrazie podstawowym ma znaczenie augmentatywne. W chwili utworzenia nowego derywatu *mrzáčik* dochodzi do swoistego dysonansu znaczeniowego (inaczej – rozprzężenia znaczeniowego) między nim a wyrazem podstawowym, gdyż formant deminutywny nadaje nowemu leksemowi znaczenie złagodzenia, czyli znaczenie eufemistyczne. Wyrażaniu uczuć o nacechowaniu dodatnim służą w języku słowackim rozmaite inne formanty, np. *-ko, -ek, -ček, -ik/-ik*. Poprzez

dołączenie formantów sufiksalnych dochodzi do osłabienia znaczenia negatywnego danego leksemu, o czym świadczą następujące przykłady: *leňoch* 'lenivý človek, tvor, lenivec' + formant *-ko* = *leňoško*; *hlupák* + formant *-ik* = *hlupáčik*, podobnie: *hrbáčik* od 'hrbatý človek', *huncútik* od *huncút* (expr.) 'figliar, prefikany človek'.

Eufemizują tylko te derywaty o niskim poziomie wulgarności, które stanowią określenia zastępcze, łagodzące, osłabiające cechy negatywne, związane przede wszystkim z wyglądem czy właściwościami, a także charakterem człowieka. Wskazany typ deminutywów jest zazwyczaj stosowany w komunikacji z dziećmi i ma zabarwienie pozytywne dodatnie, ze względu na nazwanie pierwotnie „małego obiektu”, a jednocześnie „obiektem” bardzo miłego i bliskiego, chociaż charakteryzowana cecha czy właściwość może być negatywna (*chytráčik* od *chytrák* (pejor.) 'prefikany, ľstivý človek'; *bachráčik* od *bachráč* – (pejor.) 'človek s veľkým bruchom').

Znaczna ilość derywatów tworzona jest za pomocą produktywnego formantu *-ik* i są to struktury deminutywne emfaticzne (por. Siatkowska, 1967, s. 157). Przyrostek wnosi wyłącznie informacje o emocjonalnym zaangażowaniu nadawcy. Podobnie z innymi grupami wyrazów, np. z kategorią rzeczowników rodzaju męskiego, których cechy negatywne zostają osłabione za pośrednictwem sufiksu. Są to leksemu o charakterze potocznym. Warto zaznaczyć, że P. Ondrus (1972), charakteryzując zdrobnienia w języku słowackim, mówi o tzw. uzupełniającym znaczeniu deminutywów, tj. o jakościowym, ilościowym i jakościowo-ilościowym. Pierwszy typ deminutywów reprezentują takie grupy zdrobnień, jak: *mestečko*, *lesík*, *hórka*. Drugi typ nawiązuje do zabarwienia melioratywnego lub nacechowania pejoratywnego, np.: *chlebiček*, *vodička*, *románik*, *pisárík*. Natomiast trzeci – tzw. typ mieszany jest najczęściej manifestowany przez sufiks i obejmuje takie przykłady, jak: *dievčatko*, *ručička*, *chlebiček*. Niektóre deminutywa utraciły znaczenie zdrobniałości, wyrażają jedynie pewien wariant znaczenia wyrazu podstawowego, np. *lyžička*, *článok*. Pewne deminutywa w niektórych sytuacjach nabierają właściwego znaczenia tylko w określonym kontekście: *Janko je chlapík!* Tak jest właśnie w przypadku deminutywów, występujących w funkcji eufemizmów. Tworzą one specyficzną i złożoną podgrupę derywatów lekсыkalnych o złożonych relacjach między słotwórczym rzeczywistym znaczeniem ilościowym a ekspresywnym znaczeniem jakościowym. Rzeczownikowe formacje deminutywne są najbardziej produktywną kategorią rzeczowników w językach słowiańskich. Cechy wyróżniające kategorie zdrobnień w systemie derywacyjnym rzeczowników mają charakter zarówno semantyczny, jak i strukturalny. W języku słowackim same deminutywa stanowią 2/3 derywatów sufiksalnych (Mistrík, 1997, s. 82).

2. Oprócz rzeczowników niezwykle produktywne i ekspansywne są również przymiotniki, lecz w przypadku tych właśnie derywatów, np. *hlúpučký*, *sprostučký*, *tlstučký*, *tučnučký* (expr. zjemn.) chodzi o formacje ekspresywne, wyrażające swoste natężenie (intensywność) cechy. Intensywność jest traktowana często jako pod-

stawa ekspresywności, choć wpisuje się ją raczej w strukturę semantyczną, natomiast ekspresywność jest łączona z emocjonalnością i stanowi dodatkowe zabarwienie jednostki, jak w przypadku deminutywów o funkcji eufemizującej (por. Straš, 2008, s. 20 – 25). Podane wyżej formacje przymiotnikowe są to formy powstałe w drodze derywacji sufiksальной, gdzie sufiks nadaje przymiotnikowi zabarwienie pozytywne. Funkcję taką w języku słowackim wypełniają rozmaite sufiksy, np. *-učký, -unky, -ulinký (tučnučký, chudunky, chudulinký)*.

Wśród eufemizmów słownikowych (leksykalnych) przeważają deminutiwa łągodzące urobione od podstawy rzeczownikowej lub przymiotnikowej przy pomocy sufiksów melioratywnych: *-ik/-ík, -ko, -ček, -čik, -učký*. Są to przede wszystkim derywaty rzeczownikowe i przymiotnikowe. O neutralizacji polisemiczności wskazanych formantów decyduje przede wszystkim kontekst. Deminutiwa w funkcji eufemistycznej ujawniają emocjonalny stosunek nadawcy, wskazują na swoistą poufałość, familiarny charakter oraz swojskość.

3. O melioratywności można także orzec w stosunku do derywatów czasownikowych (**slovesné deminutíva**), pełniących rolę swoistych intensyfikatorów, wyrażających różny stopień ekspresywności, gdzieintensywność cechy jest sygnalizowana w sposób morfologiczny, np. *čuškať* od *čušať* lub *grckať* od *grcať, vrackať* od *vracať*. Niektórzy autorzy mówią o quasi-deminutywności (por. Nagórko, 2004, s. 192). Z kolei Nicol Janočková (2015, s. 123) zaznacza, iż tu „deminutywność nie odnosi się do kwantytatywnej strony nazwy, ale raczej do kwalitatywnej”, a to do wyrażenia określonej intensywności czynności czasownika, np. *Deti sa hrajkajú na piesku*. Natomiast Jarmila Bartáková (1995) proponuje termin: czasowniki intensyfikujące. Niektóre przykłady czasowników ekspresywnych, stopniujące intensywność cechy ekspresywnej mają charakter eufemizmów i są używane w komunikacji i kontakcie z dziećmi, np. *papkať, plačkať, grckať*. Derywaty czasownikowe mają tzw. pryznak zdrobnenosti (derywaty z cechą deminutywności) jako swoiste intensyfikatory morfologiczne osłabiają znaczenie negatywne leksemu. Znaczenie intensywności obecne w kontekście interesujących derywatów eufemizujących koncentruje się wokół problemów komparacji, a także pozostaje w ścisłym związku z kategoriami kwantytatywności i kwalitatywności. Derywaty modyfikowane, czasownikowe to też ekspresywne zdrobnienia z formantem *-k-*, które można użyć ze względów grzecznościowych, np. *bežkať* (rýchlo sa pohybovať) lub *driemkať* (slabo spať). Stanowią one niezwykle produktywną grupę formacji deminutywnych w języku słowackim w odróżnieniu od derywatów, występujących w polszczyźnie w ilościach śladowych.

Jednak nie wszystkie słowackie czasowniki deminutywne eufemizują. Eufemizacji poddają się tylko te deminutiwa werbalne, których używamy w komunikacji dorosłych z dziećmi lub takie, które służą nawiązywaniu kontaktu, np. specyficzne, „infantylnie” czasowniki: *kakuškať, cikuškať*, itp. Słownictwo łągodne, stonowane,

które pojawia się w rozmowie dorosłych z dziećmi jest nasycone deminutywami o funkcji ekspresywnej. Wśród nich derywaty rzeczownikowe, przymiotnikowe i wspomniane już wcześniej czasownikowe, np: *šerblik/kakáčik, záchodík, peknučký, peknunký, špinkavý, zlatučký, kakat', kakinkat', ležkat', papat', spinkat'*. Wśród przytoczonych przykładów jest wiele określeń eufemistycznych, utworzonych od leksemów nacechowanych negatywnie, np. *můj srůčik malý; ty malá kozička; malý cigánik; opička jedná malá*. Jak już zaznaczyłam wcześniej, nie wszystkie słowackie deminutywa pełnią funkcję eufemizującą, tylko te, które osłabiają negatywne znaczenie leksemu. Nie tworzą one nazwy faktycznie mniejszej niż w podstawie słowotwórczej, lecz opierając się na istniejących skojarzeniach, przedstawiają dane zjawisko w dużo korzystniejszym, lepszym świetle. Dodatkowym elementem łagodzącym ową negatywność leksemu może być występujący równolegle odcień komizmu (por. *ritka, ritulienka*).

4. Do opisu melioratywów w słowniku (por. KSSJ, 2003) stosuje się środki leksykalne – tzw. wartościujące kwalifikatory oznaczone skrótem (expr.). W ramach ekspresywności wyróżnia się wyrazy o różnym zabarwieniu. Słowackie eufemizmy są wyróżnione za pomocą odpowiedniego kwalifikatora: (zjemn.) wyrazy (**zjemnené** alebo **eufemistické**). Wśród kwalifikatorów (zjemn.) rejestrujemy eufemizmy utworzone od pejoratywnych lub zbliżonych pejoratywnie leksemów, np.: *blázonko, mamľasko, hnevkat' sa*. Słowniki starsze, takie jak (SSJ) oraz (KSSJ) w tym miejscu stosują kwalifikator (oslab.). Natomiast niektóre jednostki leksykalne tzw. deminutywa niewłaściwe (**nepravé deminutíva**) ze znaczeniem osłabionym: (oslab.) pełnią funkcję eufemistyczną, jednak ich słownik eksplicytnie nie notuje. Współcześnie stosuje się jednolity kwalifikator funkcjonalny (*funkčný*), w ramach którego można wyróżnić rozmaite kwalifikatory emocjonalno-wartościujące oznaczające leksykę melioratywną: (expr., hypok., det., fam., žart.). Wśród melioratywów substancywnych oznaczonych odpowiednio kwalifikatorami: (zdrob. expr.) i (zdrob. i expr.) możemy wskazać następujące przykłady jednostek: *čajik, džúsik, bryndzička, centimetrik, izbička, jabĺčko, kozička*. W pierwszej grupie jednostek leksykalnych forma słowotwórcza deminutywna owej deminutywności nie wyraża, natomiast akcentuje ekspresywne znaczenie leksykalne. Druga grupa wyraża rozmiar oraz zabarwienie dodatnie danej jednostki leksykalnej. Kwalifikatorem (hypok.) opatrzone są takie leksemy – osobowe deminutywa, które charakteryzują różne stopnie pokrewieństwa, np.: *kmotrička, kolegyňka, kapláňko, farárko*. Te derywaty dominują w komunikacji potocznej i nieoficjalnej. Jeśli chodzi o dane liczbowe to KSSJ podaje 35 eufemizmów oznaczonych eksplicytnie kwalifikatorem (zjemn.) i (zdrob.). Obejmuje przede wszystkim formy deminutywne – derywaty utworzone w drodze derywacji, urobione od podstaw rzeczownikowych lub przymiotnikowych, czasem czasownikowych. W najnowszym słowniku SSSJ (2006, 2011) w pierwszym jego tomie jest około 16 wyodrębnionych przez kwalifikator funkcyjny jednos-

tek eufemizujących, a w drugim już 41 interesujących haseł, które często oprócz kwalifikatora (zjemn.) podają jeszcze inne kombinacje kwalifikatorów: (zdrob. zjemn.), (expr. zjemn.), np. **bambuľko** (zdrob. zjemn.): *to je tiež taký b.*; **bruško** (zdrob.) *brucho dieťaťa* al. *malého zvieráťa: mať boľavé b.*; *položiť dieťa na b.*; (expr. zjemn.) **čučkať**; (expr. zjemn.) **spať**; syn. *spinkať*, *hajať: pekne čučkaj!*; *mami, ešte nejdeme* č. (zjemn. al. iron.). W słowackiej leksykografii nie ma tradycji oznaczania eksplicytnie wszystkich eufemizmów lub wyrażen eufemistycznych, tym bardziej zwrotów eufemistycznych. Wiąże się to z brakiem sygnalizowania w słowniku jednostek o pozytywnej ekspresywności. Natomiast w najnowszym SSSJ obserwuje się tendencję do konwencjonalizacji deminutywnych formacji nazw osób, nominowanych na podstawie wykonywanych czynności intelektualnych i ich ironicznego zabarwienia, np. *taký advokátik, učiteľik* w odróżnieniu od **poľnohospodárnik*. Wprowadzenie tzw. „funkcjonalnych” kwalifikatorów w SSSJ zakłada istnienie trzech norm: językowej, stylowej i komunikacyjnej. Poprzez stosowanie tego typu kwalifikatorów zawężamy kryteria użycia danej jednostki leksykalnej, a jednocześnie obserwujemy obraz zmian o charakterze dynamicznym. Stąd w opisie leksykograficznym mogą funkcjonować tzw. jednostki nacechowane – **príznakové lexikálne jednotky** – *expr., hypok., eufem. (zjemn.), det., žart., pejor. i iron.* Wybiórczo traktowana jest również leksyka tabuizowana, stanowiąca integralną część komunikacji potocznej (vulg.), (hrub.). Wśród problematycznych kwalifikatorów należy wskazać obecność w słowniku języka słowackiego kwalifikatora (det.). Zresztą wyróżniony kwalifikator nie bardzo się mieści w wyodrębnionej klasyfikacji wszystkich kwalifikatorów, raczej będzie stanowić element socjolektu. Słowacki kwalifikator (det.) odnotowujemy aż przy 42 przykładach. Sporą część jednostek leksykalnych stanowią deminutywa, zresztą stanowią one stały składnik słownictwa literatury dziecięcej. Służą nawiązaniu bardziej bezpośredniego kontaktu z małym czytelnikiem, a po za tym odbijają pieśczośliwy stosunek dorosłych do dzieci. Leksyka dziecięca nabiera cech melioratywnych w konkretnej sferze komunikacji językowej.

Ograniczony materiał w sensie ilościowym, jak i w zakresie reprezentowanych przykładów nie upoważnia mnie do formułowania ostatecznych wniosków. Pozwala jedynie na uchwycenie niektórych uwarunkowań typowych dla kategorii melioratywów, obejmujących deminutywa i eufemizmy o formantach deminutywnych, ewentualnie pojmowanych jako quasi-deminutywa. Istotną kwestią jest problem wiązania i oddzielenia deminutywów od eufemizmów, a także związanie kategorii deminutywności z ekspresywnością.

Bibliografia

BALÁŽOVÁ, Lúbia: Osobné (depersonalne) deminutíva: špecifická polysémia a jej lexikografické spracovanie. In: *Slovo – Tvorba – Dynamickosť*. Na počesť Kláry Buzássyovej. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2010, s. 209 – 223.

BARTÁKOVÁ, Jarmila: Modifikované slovesá s morférou -k- v slovenčine a češtine. In: Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity. Řada jazykovědná. A. 43. Red. I. Pospíšil. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 1995, s. 105 – 111.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Lexikálne zmeny v súčasnej slovenčine. (Tendencie, motívy, komunikačné efekty). In: Języki słowiańskie 1945 – 1995. Gramatyka - Leksyka - Odmiiany. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Red. S. Gajda. Opole: Uniwersytet Opolski 1995, s. 195 – 203.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – JAROŠOVÁ, Alexandra (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.

DĄBROWSKA, Anna: Kwalifikowanie eufemizmów przez niektóre współczesne słowniki języka polskiego. In: Język a kultura. T. 1. Podstawowe pojęcia i problemy. Red. J. Anusiewicz – J. Bartmiński. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1991, s. 209 – 229.

DĄBROWSKA, Anna: Eufemizmy współczesnego języka polskiego. Łask: Wydawnictwo Łask 2006. 428 s.

GRABIAS, Stanisław: O ekspresywności języka: ekspresja a słowotwórstwo. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie 1981. 216 s.

GRZEGORCZYKOWA, Renata: Struktura semantyczna wyrażen ekspresywnych. Prace Językoznawcze 91. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego 1978, s. 117 – 123.

HAYEKOVÁ, Matilda: Ešte o formálnych zdrobeninách. In: Slovenská reč, 1957, roč. 22, č. 6, s. 359 – 363.

HORECKÝ, Ján – RÁCOVÁ, Anna: Slovník jazykovědných termínov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 203 s.

JANOČKOVÁ, Nicol: Slovesné deminutíva v slovenčine. In: Manjšalnice v slovanskih jezikih: oblika in vloga. Ed. I. Stramljič. Maribor: Univerzita v Mariboru 2015, s. 122 – 136.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2011. 1088 s.

KAČALA, Ján – PISÁRČIKOVÁ, Mária – POVAŽAJ, Matej (eds.): Krátky slovník slovenského jazyka. 4., dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2003. 985 s.

KLESZCZOWA, Krystyna – PASTUCH, Magdalena: Deminutywność w słowiańskich badaniach słowotwórczych. In: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 51. Sprawozdanie z konferencji Komisji Słowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów (Słowenia, Maribor, 25 - 29 maja 2015). Warszawa: Instytut Sławiastyki Polskiej Akademii Nauk 2016, s. 330 – 339.

KLESZCZOWA, Krystyna: Neutralizacja deminutywności w polskich derywatach. In: Manjšalnice v slovanskih jezikih: oblika in vloga. Ed. I. Stramljič. Maribor: Univerzita v Mariboru 2015, s. 159 – 168.

KREJA, Bogusław: Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim. Formacje na -ik, -k, -isko, -ina. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe 1969. 223 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 600 s.

NAGÓRKO, Alicja: Tendencje w sferze pragmatyczno-stylistycznej. In: Komparacja współczesnych języków słowiańskich. Słowotwórstwo. Nominacja. Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Uniwersytet Opolski 2004, s. 189 – 197.

ONDRUS, Pavol: Slovenská lexikológia 2. Náuka o slovnej zásobe. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972. 90 s.

PECIAR, Štefan (ved. red.): Slovník slovenského jazyka. [1. – 6. zv.]. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 815 s.

REJTER, Artur: Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności. Katowice: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Śląskiego 2006. 272 s.

SCHNEK, Richard: K otázke expresívnych slov. In: Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 1 – 2, s. 73 – 76.

SIEROTWIŃSKI, Stanisław: Słownik terminów literackich. Warszawa – Wrocław – Kraków: Ossolineum 1986. 307 s.

SIATKOWSKA, Ewa: Deminutywa rzeczownikowe we współczesnych literackich językach zachodniosłowiańskich. In: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. T. 6. Red. T. Lehr-Splawiński. Warszawa: Instytut Sławiistyki Polskiej Akademii Nauk 1967, s. 157 – 170.

SMÓŁKOWA, Teresa: Nominacja językowa na materiale nazw rzeczownikowych. Wrocław – Warszawa – Kraków: Ossolineum 1989, s. 146.

STRAŚ, Ewa: Kategoria intensywności we frazeologii języka polskiego i rosyjskiego. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2008. 48 s.

SZYMCZAK-ROZLACH, Mariola: Eufemizacja leksyki słowackiej w komunikacji międzyjęzykowej. In: *Jazykovedný časopis*, 2008, roč. 59, č. 1 – 2, s. 55 – 63.

SZYMCZAK-ROZLACH, Mariola: Eufemizmy w wybranych słownikach języka polskiego i języka słowackiego. In: *Slovo – Tvorba – Dynamickosť*. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2010, s. 224 – 234.

SZYMCZAK-ROZLACH, Mariola: Tabu a eufemizmy w języku słowackim i polskim. In: *Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach*. Ed. E. Žigová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2011, s. 107 – 119.

SZYMCZAK-ROZLACH, Mariola: Eufemizmy we współczesnym języku słowackim. Katowice: Wydawnictwo Naukowe 2014. 226 s.

TRNKOVÁ, Jarmila: O substantívnej deminutívnej derivácii v slovenčine. In: *Slovenská reč*, 1991, roč. 56, č. 2, s. 87 – 95.

WIERZBICKA, Anna: Problemy ekspresji. Ich miejsce w teorii semantycznej. In: *Dociekania semantyczne*. Wrocław: Ossolineum 1969, s. 33 – 61.

ZIMA, Jaroslav: *Expresivita v současné češtině. Studie lexikologická a stylistická*. Praha: Nakladatelství ČSAV 1961. 282 s.

WARCHOŁ, Stanisław: *Geneza i rozwój słowiańskich formacji ekspresywnych z sufiksalnymi -k- i -c-*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1984. 416 s.

SLOVOTVORNÁ MOTIVÁCIA V JAZYKOVOM VÝVINE DIEŤAŤA¹

LUDMILA LIPTÁKOVÁ

Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Slovensko

LIPTÁKOVÁ, Ludmila: Word-formation motivation in child's language development. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 600 – 615.

Abstract: The aim of the paper is to analyse the role of word-formation motivation in child's language development. The character of the research problem requires a transdisciplinary approach. For this reason, the author looks back on derivational theories as well as on researches of applied linguistics in Slovakia and abroad. Analysis of the relation between word-formation motivation and language development is based on author's empirical findings on the children's nonce words, the role of word-formation motivation in the development of the child's cognitive and linguistic abilities and in the comprehension of an instructional text. The paper consists of: 1) the analysis of theoretical background from the point of view of derivatology as well as of applied linguistics; 2) the analysis of relevant research findings and the clarification of relationship between particular aspects of this topic; 3) the discussion about the functions of word-formation motivation in child's language development confronting the author's findings with the findings of other researches in this field.

Key words: word-formation, motivation, language development, child, applied linguistics, educational linguistics

1. ÚVOD

V štúdií sa venujeme slovotvornej motivácii v slovenčine z hľadiska aplikovanej lingvistiky, pričom sa zameriavame na úlohu slovotvornej motivácie v jazykovom vývine dieťaťa. Charakter výskumného problému si vyžaduje uplatnenie transdisciplinárneho prístupu v prieniku poznatkov derivatológie a oblastí aplikovanej lingvistiky, najmä vývinovej lingvistiky, psycholingvistiky a edukačnej lingvistiky.

Slovotvorná motivácia sa v súčasnej slovenskej jazykovede považuje za centrálny typ lexikálnej motivácie (Furdík, 2008, s. 48 – 50; Ološtiak, 2011, s. 54 – 55), ktorý je založený na priamom vzťahu kauzálnej spätosti medzi formou a významom slova (Dolník, 1990, s. 149 – 154; Furdík, 1993, s. 28). Pri interpretácii slovotvorných procesov a štruktúr sa teda uplatňuje onomaziologický prístup s kľúčovou interpretačnou otázkou *Prečo sa lexéma X volá tak?* (Dolník, 1990, s. 149; Furdík, 1993, s. 28). Slovotvorná motivácia je pritom jazykovým javom pomedzného charakteru,² pretože pro-

¹ Príspevok je súčasťou riešenia grantového projektu VEGA 1/0353/18 *Implicitné jazykové znalosti dieťaťa mladšieho školského veku*.

² Veľmi pregnantne pomedzný charakter slovotvorby objasnil J. Furdík: „Na slovotvorbe je okrem iného pekné to, že je to jav na mnohých pomedziach. Z hľadiska jazykových rovin je na pomedzí morfo-

cesy tvorenia slova sa prelínajú s ďalšími oblast'ami jazyka a výrazne reflektujú mimojazykovú skutočnosť a jej interpretáciu používateľmi jazyka. Táto skutočnosť sa premieta aj v teórii lexikálnej motivácie, kde sa slovotvorná motivácia chápe ako najuniverzálnejší motivačný typ, ktorý spolupracuje so všetkými ostatnými typmi lexikálnej motivácie (Furdík, 1998, s. 48).

Okrem toho, že slovotvorná motivácia (ďalej aj SM) plní v slovenčine a v jazykovom vedomí jej používateľov významné funkcie, najmä pri systematizácii, integrácii a internacionalizácii slovnej zásoby, ako aj pri komunikačnej účinnosti a pragmatickej diferencovanosti lexikálnych jednotiek a osobitne pri textotvorných procesoch, sú k dispozícii empirické výskumy, ktoré poukazujú na to, že slovotvorná motivácia zohráva v jazykovej ontogenéze dieťaťa špecifickú úlohu.

Cieľom príspevku je analyzovať úlohu slovotvornej motivácie v jazykovom vývine dieťaťa hovoriaceho po slovensky. Vzťah SM a jazykového vývinu dieťaťa analyzujeme na základe vlastných empirických výskumov, ktoré boli zamerané na spontánnu detskú slovotvorbu, na úlohu slovotvornej motivácie pri produkcii a pri recepcii textu a na využitie SM pri diagnostike a stimulácii jazykových a kognitívnych schopností dieťaťa.

Štúdiá obsahuje nasledujúce časti: základné teoretické východiská problematiky, a to z pohľadu derivatológie a z pohľadu aplikovanej lingvistiky; kvalitatívnu obsahovú analýzu výskumných zistení o vzťahu SM a vybraných aspektov jazykového vývinu dieťaťa; diskusiu o úlohe SM v jazykovom vývine dieťaťa v konfrontácii s domácimi a zahraničnými výskumami v tejto oblasti.

2. TEORETICKÉ VÝCHODISKÁ PROBLEMATIKY

2.1 Derivatologické východiská

Tvorenie slov patrí k najvýraznejším spôsobom obohacovania slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. „V posledných desaťročiach sa slovotvorba vykryštalizovala ako základný pomenovací postup v synergetickej interakcii s ostatnými postupmi, najmä s preberaním slov z cudzích jazykov, s tvorením ustálených viacslovných pomenovaní a s tvorením nových slov na základe prenášania významu“ (Furdík, 1998, s. 68). Kým pred tridsať rokmi sa konštatovalo, že slovotvorne motivované sú dve tretiny slovenskej lexiky a vzťahom slovotvornej motivácie je spätých asi 96 % slovnej zásoby slovenčiny (Furdík, 1989, s. 29), najnovšie výskumy slovenskej slovotvorby ukazujú, že slovotvorne motivovaných je až 83,6 % lexém slovenčiny (Ološtiak, 2015, s. 127). Nemožno teda pochybovať o tom, že slovotvorná motivácia

lógie, lexiky a syntaxe. Z hľadiska existencie jazyka je na pohyblivom pomedzí synchronie a diachronie, dynamiky a statiky. Z hľadiska fungovania jazyka je na pomedzí *langue* (má pomerne pevne ukotvené pravidlá) a *parole* (v realizácii týchto pravidiel je prekvapujúco variabilná). Z hľadiska vzťahu jazyka a jazykového spoločenstva je na pomedzí systémovej imanencie, individuálnej kreativity a komunikačnej determinovanosti“ (Furdík, rkp.).

zohráva v súčasnej slovenčine dôležitú úlohu, a to nielen ako atribút jej vedeckého opisu, ale ako súčasť implicitných (nevedomovaných) a explicitných (uvedomovaných) jazykových znalostí používateľov slovenského jazyka.

Vo vzťahu k predmetu nášho výskumu, teda k úlohe slovotvornej motivácie v jazykovom vývine dieťaťa, je potrebné pripomenúť jazykové funkcie, ktoré SM plní v slovenskej lexike. Slovotvorná motivácia je v slovenčine významným systemizačným a integračným princípom, keďže prostredníctvom slovotvorných útvarov (slovotvorné hniezda, slovotvorné kategórie a slovotvorné typy) je systemizovaná a integrovaná takmer celá slovná zásoba slovenčiny (Furdík, 1989, s. 28 – 36). Pri zapájani slov cudzieho pôvodu do slovotvornomotivačných vzťahov v slovenčine plní SM adaptačnú funkciu a zároveň prispieva k internacionalizácii slovenskej lexiky (ibid.). Vo vzťahu ku konštruovaniu lexikálneho významu ako opory porozumenia textu považujeme za významnú sémantickú funkciu slovotvornej motivácie. Podľa Juraja Furdíka (1996, s. 51) sémantická funkcia SM spočíva v tom, že slovotvorne relevantné morfémy slova signalizujú isté sémantické príznaky, čím sa uľahčuje konštruovanie významu lexikálnej jednotky, teda SM naznačuje onomaziologický rámec, v ktorom sa vytvára lexikálny význam slova. Slovotvorná motivácia je tak v slovenčine aktívnym podporovateľom sémantickej zreteľnosti a komunikačnej účinnosti slova, je nosnou informáciou, ktorá naznačovaním lexikálneho významu pomáha najmä pri porozumení slov s nízkou frekvenciou v jazyku (ibid.).

Metodologickým východiskom nášho výskumu slovotvornej motivácie z ontogenetického hľadiska je dvoj aspektové chápanie slovotvorby. Vychádzame zo slovotvorných teórií, podľa ktorých sa v synchrónnom ponímaní uplatňuje v slovotvorbe jednak funkčno-štruktúrny aspekt (slovotvorná štruktúra a jej funkcia) a jednak procesuálny aspekt (tvorenie nových slov a reprodukcia utvorených slov) (Dokulil, 1962, s. 29 – 32; Ohnheiser, 1979, s. 8 – 10). Treba však zdôrazniť, že oba aspekty fungujú pri výstavbe a utváraní textu v jednote, a teda spoločne splňajú textovo-konštitutívne funkcie slovotvorne motivovaných slov (Buzássyová, 1993, s. 31 – 32). Ako ukážeme v tretej časti našej štúdie, pri vývinovom pohľade na slovotvorbu je potrebné takisto uplatňovať jednotu oboch aspektov slovotvorby.

Pri procesovom chápaní slovotvorby vymedzujeme aj komunikačnú funkciu slovotvornej motivácie (porov. Furdík, 1996, s. 51). Komunikačnú funkciu vidíme vo využívaní slovotvorne motivovaných slov v rozličných typoch komunikačných situácií na realizovanie rôznorodých pragmatických zámerov a komunikačných potrieb. V rámci komunikačnej funkcie možno osobitne hovoriť o nasledujúcich funkciách.

Ak sa SM využíva na signalizovanie štylistickej kvality textu, hovoríme o jej štylistickej funkcii.³ Štylisticky sa môžu využívať slovotvorné útvary, slovotvorné

³ Znamená to, že prvky slovotvorného systému indukujú zamýšľaný štylistický účinok a možno ich považovať za vonkajšiu formu štýlemy, ktorou sa príslušná kategória štýlovej kvality prejavuje v konkrétnom komunikačnom akte (porov. Slančová, 2006, s. 14).

postupy či slovtvorné prostriedky (Fleischer, 1969; Furdík, 1987). Napríklad podľa niektorých slovtvorných typov (ďalej aj ST) sa tvoria motiváty s inherentnou pragmatickou hodnotou a ich výskyt v komunikáte môže signalizovať jeho štylistický charakter.⁴ Podobne je to so štylistickým využívaním motivátov z prevažne pragmaticky príznakových slovtvorných kategórií, ako sú deminutíva, augmentatíva, expresíva a pod. (porov. Vužňáková, 2004). Pragmatická príznakovosť jedného slovtvorného prostriedku spôsobuje pragmatickú príznakovosť celého motivátu (Furdík, 1987, s. 27).⁵ Prejavom štylistickej funkcie SM je aj signalizovanie štylistickej kvality textu prostredníctvom motivátov utvorených podľa istých slovtvorných postupov. Ide napríklad o postupy kontaminácie alebo analogickej derivácie, podľa ktorých sa tvoria autorské okazionalizmy v umeleckej literatúre alebo detské okazionalizmy v bežnej hovorenej reči.⁶ Ak sa slovtvornomotivačné vzťahy zámerne využívajú na estetizáciu textov, predovšetkým umeleckých, ale aj esejistických a publicistických, možno hovoriť o estetickej funkcii slovtvornej motivácie. Osobitné miesto tu patrí autorským okazionalizmom (Buzássyová, 1980).

Slovtvorná motivácia sa považuje i za významný textotvorný postup (Furdík, 1987, s. 29). Súvisí to najmä so schopnosťou slovtvorného hniezda byť prostriedkom textovej koherencie a kohézie, teda obsahovej a formálnej súdržnosti textu (Skoumalová, 1985, s. 76). Táto funkcia slovtvornej motivácie a slovtvorného hniezda platí tak pre procesy produkovania textu, ako aj pre procesy recipovania textu.⁷ Podľa Kláry Buzássyovej (1993, s. 23; 1996, s. 11) sústredenie pozornosti lingvistov na skúmanie fungovania slovtvorby v texte ukázalo, že slovtvorne motivované slová sú schopné vo výraznej miere prispievať ku konštitutívnym vlastnostiam textu (kohézii, koherencii, intencionalite, efektívnosti). Autorka zároveň pripomína potrebu venovať sa aj v školskej praxi nielen systemizácii slovtvorných prostriedkov prostredníctvom slovtvorných útvarov, ale aj fungovaniu slovtvorných

⁴ Napr. pejoratívny ST deverbatív so sufixom *-oš* (*babroš, fffloš*), hovorový ST desubstantív so sufixom *-čiť* (*novinárčiť, záhradkárčiť*), odborná príznakovosť ST so sufixom *-ívny, -izmus*, neologický ST kvázikompozit s prefixoidmi (*euro-, bio-, eko-*) a pod.

⁵ Napr. expr. *film-ík* (nepríznakový slovtvorný základ + príznakový slovtvorný formant), expr. *trepa-č* („kto trepe = tára“, príznakový slovtvorný základ + nepríznakový slovtvorný formant). Dôvod expresivity lexémy môže spočívať aj vo významovej inkompatibilite časti slovtvornej formy (*kukuric-iáda, video-prekvapenie*).

⁶ Vo výskume detských okazionalizmov (Liptáková, 2000) sme zistili využívanie slovtvorného postupu kontaminácie, t. j. vznik nového pomenovania na základe skríženia dvoch východiskových pomenovaní: *vrtadielko* = vrtuľník + lietadielko a pod. Podobne sa v spontánnej detskej slovtvorbe uplatňuje aj analogická derivácia, a to buď napodobňovaním morfológickej štruktúry motivátu (*vytopiť* podľa *potopiť, slabák* podľa *silák, malkosť* podľa *velkosť*), alebo dotváraním druhého člena motivačnej dvojice podľa vzoru (podľa motivačnej dvojice *predávať* → *predavač* dieťa dotvorilo korelát v dvojici *kupovať* → *kupovač*).

⁷ Náš empirický výskum potvrdil uvedenú funkciu slovtvorného hniezda pri výstavbe a recepcii umeleckého textu pre deti (Valeková, 1993, s. 140 – 141).

mechanizmov v texte (Buzássyová, 1996, s. 12). Na základe uvedeného v rámci komunikačnej funkcie SM vymedzujeme aj osobitnú textotvornú funkciu.

Slovotvorbu ad hoc, teda živý proces tvorenia príležitostných slov, považujeme vo všeobecnosti za špecifický prejav komunikačnej funkcie slovtvorby. Špecifické funkcie nadobúda okazionálna slovtvorba v reči detského produktora.

V súčasnej slovenskej derivatológii sa uplatňuje medzirovinový, pomedzný, interakčný a interdisciplinárny prístup k predmetu slovtvorného výskumu (Ološtiak, 2015, s. 18 – 92). V rámci tohto chápania sa za legitímnu oblasť slovtvorného výskumu považuje aj detská slovtvorba (ibid., s. 43 – 44) a slovtvorba v školskej praxi (ibid., s. 51 – 54). A práve týmto transdisciplinárnym oblastiam slovtvorného výskumu sa venujeme aj v našej štúdií.

2.2 Slovtvorba ako téma aplikovanej lingvistiky

Ako sme už uviedli, v štúdií sa venujeme slovtvorbe z hľadiska aplikovanej lingvistiky, osobitne vývinovej lingvistiky a edukačnej lingvistiky.⁸ V akom zmysle je teda slovtvorba reflektovaná vo výskumoch spontánneho osvojovania si jazyka a jeho učenia sa?

Zmienky o fungovaní slovtvorných procesov a štruktúr v detskej reči nachádzame v zahraničnej literatúre v rôznom rozsahu a na základe uplatnenia rozličnej metodológie v komplexných alebo čiastkových opisoch jazykového vývinu dieťaťa alebo v špecificky slovtvorne zameraných výskumných štúdiách. Pravda, potreba a podoba skúmania detskej slovtvorby v tom-ktorom jazyku závisí aj od jeho typologickej charakteristiky a lingvistické hodnotenie slovtvorných javov zase závisí od chápania derivatológie v tej-ktorej národnej jazykovede (slovtvorba ako súčasť derivačnej morfológie, ako samostatná jazykovedná disciplína, ako súčasť lexikológie atď.). Výskumy jazykového vývinu sa venujú osvojovaniu si derivácie a kompozície tak v ranom období (napr. Clark, 2009, s. 254 – 278; 2015), ako aj v školskom období (napr. Tyler – Nagy, 1989). V jazykoch s aglutinačnými alebo polysyntetickými charakteristikami tvorenia nových slov, podobne ako v slovenčine, sledujeme pomerne bohatú produkciu výskumných štúdií zameraných na osvojovanie si derivačnej alebo kompozickej slovtvorby, a to aj s uplatnením komparatívneho prístupu

⁸ Vychádzame z chápania aplikovanej lingvistiky ako interdisciplinárnej vedy, ktorá sa od teoretickej lingvistiky líši cieľom svojich výskumov. Kým teoretická lingvistika sa systematicky zaoberá jazykom a jeho používaním s cieľom opísať a vysvetliť jazykové javy, aplikovaná lingvistika sa zaoberá jednotlivými jazykovými problémami s cieľom pomôcť nájsť praktické riešenia týchto problémov a pomôcť pri praktickom rozhodovaní (Šebesta, 2016, s. 16). Za súčasť aplikovanej lingvistiky považujeme aj vývinovú lingvistiku, keďže sa pri pomerne širokom výskumnom zábere aplikovanej lingvistiky vymedzuje aj problematika osvojovania si jazyka (ibid., s. 11 – 13). Edukačná lingvistika je dnes relatívne samostatnou vetvou aplikovanej lingvistiky. Od 70. rokov 20. storočia sa formuje ako transdisciplína, t. j. na problém alebo tému orientovaná veda, ktorá rieši rôznorodé výskumné problémy vyplývajúce zo vzťahu jazyka a edukácie a podľa povahy výskumnej témy syntetizuje potrebné výskumné nástroje (Hult, 2008, s. 17).

(napr. Argus – Ijäs – Laalo, 2014; Argus – Kazakovskaya, 2018; Dressler – Ketrez – Kilani – Schoch, 2017⁹).

Treba pripomenúť, že téma detskej slovotvorby sa objavuje aj v dielach teoretickej derivatológie, pričom autori na nej ilustrujú buď procesy prebiehajúce v slovtvornom systéme jazyka (napr. analogická a korelačná slovtvorba u Kubriakovej, 1981, s. 21 – 41; analogická slovtvorba u Fleischera, 1988, s. 11), alebo upozorňujú na špecifické „detské“ procesy tvorenia slov (napr. Čukovskij, 1963; Šmilauer, 1971, s. 194 – 206; Vužňáková, 2012, s. 161 – 168).

V slovenskej jazykovede sa výskumu spontánnej detskej slovtvorby začala venovať intenzívnejšia pozornosť v 90. rokoch v súvislosti s výskumom okazionalizmov v hovorenej slovenčine (Liptáková, 2000). Na empirické zistenia o komunikačno-pragmatickej a systémovo-štruktúrnej stránke detských okazionalizmov nadviazal transdisciplinárny výskum, ktorý analyzoval spontánnu detskú slovtvorbu z hľadiska vývinovej psycholingvistiky a edukačnej lingvistiky (Liptáková – Vužňáková, 2009). V uvedených výskumoch sa sleduje okazionálna detská slovtvorba zhruba od troch do pätnástich rokov veku dieťaťa. Obraz o slovtvornom vývine dieťaťa hovoriaceho po slovensky je však dnes už kompletnejší vďaka longitudinálnemu výskumu detskej reči (komplexný a intenzívny výskum vývinovej psycholingvistiky pod vedením D. Slančovej), v rámci ktorého sa realizoval aj výskum slovtvornej motivácie v detskej lexike v priebehu prvých dvoch rokov veku dieťaťa (Vužňáková, 2018).

Vo výskume jazykového vývinu dieťaťa sa rozlišujú dva základné prístupy (Hoff, 2001, s. 23), a to longitudinálne zisťovanie spontánneho priebehu jazykového vývinu a jeho objasňovanie (*developmental approach*) a zisťovanie a objasňovanie toho, ako si dieťa osvojuje (učí sa) jazyk dospelých (*learnability approach*). V prípade slovtvorného vývinu možno tieto dva prístupy usúvzťažniť s dvoma aspektmi slovtvorby. Výskum spontánnej detskej slovtvorby teda väčšmi súvisí s procesuálnym aspektom slovtvorby a výskum implicitných či explicitných slovtvorných znalostí zase s funkčno-štruktúrnym aspektom, ale, ako sme uviedli pri derivatologických východiskách, oba aspekty sa v rečovej realizácii prelínajú a osobitne ich možno vyčleňovať len v metajazykovej analýze. Pri zisťovaní toho, ako si dieťa osvojuje pravidlá jazyka (*learnability approach*), sa slovtvorné javy využívajú aj v psychologickej a logopedickej diagnostike jazykových schopností (napr. Heideberský test rečového vývinu, Mikulajová, 2010, s. 19 – 23).

⁹ V poslednom citovanom zdroji ide o zaujímavé výskumy raného osvojovania si substantívnych kompozit s uplatnením translingválnej a typologickej perspektívy na materiáli jedenástich jazykov. V súvislosti s lexikálnou typológiou sa skúmajú tak jazyky s produktívnou tvorbou kompozit (napr. nemčina, estónčina, finčina), ako aj jazyky s malým využívaním kompozičného postupu (napr. francúzština). V niektorých jazykoch sa zisťuje odlišná intenzita používania kompozit v závislosti od toho, či ide o reč orientovanú na dospelého alebo na dieťa (napr. v ruštine, litovčine, gréčtine), čo potom ovplyvňuje osvojovanie si kompozit dieťaťom.

V psycholingvistických výskumoch schopnosti porozumenia textu sa opakovane potvrdzuje, že prvky slovotvornej štruktúry (alebo v rámci deriváčnej morfológie významovo relevantné morfémy) sú prostriedkom vytvárania inferencií, ktoré zabezpečujú lokálnu kohéziu (lokálne porozumenie textu), a následne sú prostriedkom vytvárania inferencií, ktoré zabezpečujú globálnu koherenciu, teda globálne porozumenie textu (Oakhill – Cain – Elbro, 2015, s. 54 – 67). Zistilo sa, že znalosti detí o významovo relevantných prvkoch slovotvornej formy (prefix, koreň, sufix atď.) mali signifikantný vplyv tak na rozvoj slovnej zásoby, ako aj na porozumenie čítaného textu (Castles – Rastle – Nation, 2018, s. 22 – 24; Oakhill – Cain – Elbro, 2015, s. 66). Podľa nášho názoru tu možno hovoriť o slovotvorných inferenciách, ktoré sa v slovenčine vytvárajú vďaka sémantickej funkcii SM. Slovotvorná motivácia tak zohráva úlohu pri konštruovaní významu slovotvorne motivovaných lexikálnych jednotiek aj pri porozumení textu, v ktorom sa tieto lexikálne jednotky nachádzajú.

Naznačené zistenia o funkciách slovotvornej motivácie z hľadiska vývinovej lingvistiky a psycholingvistiky predstavujú východisko pre riešenie teoretických a praktických otázok vyučovania slovenského jazyka, a to nielen ako materinského jazyka. Z hľadiska edukačnej lingvistiky je potom kľúčové usúvzťažniť spontánne, implicitné slovotvorné znalosti dieťaťa s nadobúdanými explicitnými znalosťami o slovotvornom systéme slovenčiny a jeho komunikačnom využívaní. Potenciál rozvíjať žiakove kognitívne a komunikačné schopnosti majú také jazykové znalosti, ktoré sa vytvárajú v dynamickej interakcii implicitných a explicitných znalostí (Ellis, 2008, s. 5 – 9).

3. VÝSKUM VÝVINOVÝCH ASPEKTOV SLOVOTVORNEJ MOTIVÁCIE

V nasledujúcej časti štúdie budeme na základe predstavených teoretických východísk analyzovať a usúvzťažňovať výsledky svojich doterajších empirických výskumov rôznych aspektov slovotvorby a ich úlohy v jazykovom vývine dieťaťa. Prezentujeme výskumné zistenia, ktoré sa týkajú spontánnej detskej slovotvorby, textotvorného využitia slovotvornej intuície dieťaťa, úlohy SM pri porozumení textu a funkcie SM pri jazykovom a kognitívnom rozvíjaní dieťaťa.

3.1 Slovotvorná produkcia detí a jej textotvorné využitie

Pri skúmaní okazionalnej slovotvorby detí¹⁰ (Liptáková, 2000; Liptáková – Vužňáková, 2009) sa ukázalo, že detská spontánna produkcia príležitostných motívátov má v porovnaní s dospelými produktormi svoje špecifiká a je podmienená najmä vývinovými zákonitosťami a potrebami. V priebehu postupného osvojovania si

¹⁰ Výskum sa realizoval na materiáli cca 500 okazionalizmov detí vo veku 3 – 15 rokov, ktoré boli zozbierané metódou terénnych zápisov kontextov spontánnej hovorenej reči, v ktorých sa detské okazionalizmy vyskytli. Zachytený korpus detských okazionalizmov roztriedený podľa troch vekových období je dostupný na <http://www.indi.pf.unipo.sk/das/3.pdf>.

materinského jazyka nevyhnutne vzniká „napätie“ medzi súborom doteraz osvojených lexikálnych jednotiek a pomenúvacími, resp. vyjadrovacími potrebami, ktoré dieťa má v rôznych situáciách verbálnej interakcie (porov. Clarkovej termín *lexical gaps*; Clark, 2009, s. 254 – 278). Jednou zo stratégií, ktorú dieťa nevedomovane pri prekonávaní tohto napätia volí, je spontánne aplikovanie implicitných slovotvorných pravidiel s individualizovanou a aktualizovanou kombináciou prvkov slovotvorného systému. Tvorba slovotvorných okazionalizmov v pomenúvacej funkcii je preto vývinovo najintenzívnejšia v predškolskom veku. Postupné zdokonaľovanie jazykových schopností dieťaťa a ich stimulácia formálnym i neformálnym vzdelávaním spôsobuje, že spontánna produkcia príležitostných slov postupne klesá. Dá sa povedať, že napätie medzi stupňom osvojenia si konvenčnej lexiky (porov. vývinový princíp konvencionality; Clark, 2009, s. 133) a komunikačnými potrebami dieťaťa sa znižuje, a preto má tvorba okazionalizmov v mladšom a staršom školskom veku viac-menej podobné pragmatické funkcie, aké sme zistili v spontánnej hovorenej komunikácii dospelých (vyjadrenie emócií, snaha o úspornosť alebo výstižnosť vyjadrenia, rečová hra, snaha o nápadnosť a výstrednosť vyjadrenia a pod.).

Na základe realizovaného empirického výskumu okazionalizmov v hovorenej slovenčine (Liptáková, 2000) sme vymedzili definičné vlastnosti tzv. hovoreného okazionalizmu, pričom vychádzame zo všeobecných definičných vlastností okazionalizmu podľa Alexeja G. Lykovova (1976) a zo zistení K. Buzássyovej (1990) o odstupňovanej miere ich prítomnosti v rozličných typoch okazionalizmov. Nazdávame sa, že vývinovo podmienená špecifickosť detskej okazionalnej slovotvorby sa premieta aj do špecifickej konfigurácie definičných vlastností tzv. detského okazionalizmu.

Za absolútne platné definičné vlastnosti detského okazionalizmu, ktoré sa zhodujú s vlastnosťami hovoreného okazionalizmu dospelých, považujeme: príslušnosť k reči (vznikajú ad hoc v momente rečového prehovoru dieťaťa, nie sú súčasťou lexiky jazyka), nereprodukovanosť (na rozdiel od opakovaného používania konvenčných slov), neuzuálnosť (nie sú súčasťou celonárodného ani skupinového jazykového úzu), individuálna príslušnosť (sú tvorené individuálnym detským produktorom) a expresívnosť.¹¹ Na rozdiel od hovoreného okazionalizmu dospelých považujeme nie za absolútnu, ale za graduálnu vlastnosť detského okazionalizmu nominačnú fakultatívnosť. Ako sme už uviedli, dieťa najmä v predškolskom období často produkuje okazionalizmus preto, že ho potrebuje na pomenovanie javu, na ktorý zatiaľ nemá vo svojom slovníku disponibilnú konvenčnú lexému.

Zvyšné definičné vlastnosti považujeme za podobne graduálne v reči dospelých aj v reči detí. Ide o vlastnosť slovotvornej odvodenosti (SM pri tvorení okazionaliz-

¹¹ Opierame sa tu o názor Chanpirovej (1972, s. 256), že „okazionalizmy sú vždy expresívne, pretože každá deformácia jazykovej normy a každá aktualizácia (deautomatizácia) je nevyhnutne expresívna“.

mov prevažuje, občas sa však uplatňuje aj zvuková alebo sémantická motivácia); vlastnosť nenormatívnosti (u detí sa objavujú aj motiváty utvorené podľa produktívnych slovtvorných typov, napr. desubstantívne slovesá so sufixom *-ovat'*, deverbatívne názvy miesta so sufixom *-áreň*, činiteľské názvy osôb so sufixom *-č* a pod.); s tým súvisí viazanosť na kontext, ktorá je u normatívnych motivátov oslabená. Vo väčšej miere ako u dospelých sa u detí oslabuje vlastnosť funkčnej jednorazovosti okazionalizmu (tvorba slova na jedno použitie). Dôvodom je zaznamenaná opakovanosť toho istého okazionalizmu v individuálnych prehovoroch rôznych detí, ktoré ho však tvoria premiérovu ad hoc. Dokonca napríklad desubstantívne tvorenie tých istých okazionálnych slovíes možno vzhľadom na jeho frekvenciu a opakovateľnosť výskytu v predškolskom veku považovať za univerzálny prvok rečovej ontogenézy dieťaťa a hovoriaceho po slovensky. Denominálne verbá patria k častým slovtvorným inováciám detí aj v iných jazykoch, napr. v ruštine (Čukovskij, 1963) a v angličtine (Clark, 2009, s. 268 – 270).

Aj detské okazionalizmy teda môžu indikovať produktívnosť istých slovtvorných procesov v jazyku (popri desubstantívnych verbách je to napríklad uplatňovanie analogickej slovtvorby). S mierou uplatňovania jednotlivých definičných vlastností súvisí nápadnosť alebo neprediktabilnosť detského okazionalizmu, ktorú „vyhodnocujú“ dospelí recipienti. V tejto súvislosti pripomíname, že sa nestotožňujeme s názormi preceňujúcimi „tvorivosť“ detskej slovtvorby (napr. Čukovskij, 1963), ale považujeme ju za súčasť bezprostrednej rečovej reakcie dieťaťa na verbálne podnety okolia.

Okrem uplatnenia slovtvornej intuície pri tvorbe okazionalizmov deti prejavujú citlivosť aj pri využití slovtvorne motivovaného slova (ďalej aj SMS) ako prostriedku textovej kohézie a koherencie. Ukázalo sa nám to pri výskume asociačného písania žiakov 4. ročníka základnej školy (analyzovali sme 50 detských prác). Deti tvorili text na základe inšpirácie motivačne nasýteným literárnym textom. Po prečítaní textu a po invenčnom slovtvornom cvičení, ktorým sme upriamili pozornosť na motiváty patriace do rovnakej slovtvornej paradigmy, deti produkovali texty, v ktorých dokázali intuitívne využiť SMS pri nadväzovaní výpovedí, teda v textovnej funkcii.¹²

3.2 Slovtvorná recepcia detí a jej využitie pri porozumení textu

Implicitné slovtvorné znalosti detí sa prejavujú nielen pri produkcii, ale aj pri recepcii slovtvorne motivovaných lexém. Vďaka pôsobeniu sémantickej funkcie

¹² Toto zistenie môžeme ilustrovať na ukážke detskej narácie: *Bolo raz jedno pero, ktoré patrilo bohatému pánovi z mesta, no to pero bolo nanič. Pán povedal: „Pero, odpíš tento papier!“ Tam bolo 15. 3. 2004 je schôdza predstavenstva. Pero zapísalo – 16. 8. 2007 je schôdza pred stavbou. No žil aj jeden chudobný človek z dediny a ten mal poslušné pero. Povedal: „Pero, prepíš tento papier. Zajtra si musím na truhlu vpísať – Už spím v pokoji. – A pero to napísalo, ešte sa aj podpísalo. Zatiaľ pán kričal na pero: „Skús to prepísať!“ No zase sa mu to nepodarilo zapísať. No a ja môžem už len pripísať: „KONIEC“.*

SM, teda vďaka sémantickej nápovednosti slovtvorných komponentov vo vzťahu k lexikálnemu významu, deti dokážu konštruovať význam lexém, ktoré sú pre ne nové alebo menej známe. Táto schopnosť vytvárať slovtvorné inferencie je dôležitá pri konštrukčnej fáze porozumenia textu, teda pri aktivovaní významov na lokálnej rovine porozumenia, a následne aj pri integrovaní všetkých relevantných zložiek v rámci globálneho porozumenia textu.¹³

Vo vývine dieťaťa je nepochybne dôležité to, že na implicitné pôsobenie sémantickej funkcie SM možno nadviazať pri explicitnom učení sa z textu. Na podpornú úlohu slovtvorby pri konštruovaní lexikálneho významu v procese učenia sa z textu, okrem už spomenutých zahraničných psycholingvistických výskumov, v česko-slovenskom kontexte dávnejšie poukázali Valéria Betáková (1979, s. 8) a Vladimír Šmilauer (1971, s. 206). Novší výskum Evy Gogovej (2017)¹⁴, ktorý bol zameraný na úlohu slovtvorných útvarov pri recepcii učebného textu žiakom 4. a 5. ročníka základnej školy, priniesol zaujímavé zistenia. Autorka metódou obsahovej analýzy učebných textov získala kvantitatívne údaje o pomerne vysokej motivačnej nasýtenosti učebného textu (priemer 40,67 %). Toto zistenie korešponduje s priemerným výsledkom 37,45 %, ktorý výskumom motivačnej nasýtenosti náučných textov zistil J. Furdík (1993, s. 25). Aj s oporou o toto empirické zistenie možno predpokladať, že v procese učenia sa z textu zohráva SM nie nepodstatnú úlohu. V ďalších fázach výskumu autorka uskutočnila slovtvornú analýzu učebných termínov a ich kategorizáciu do slovtvorných útvarov. Na základe toho zostavila intervenčné jednotky, ktorými overovala účinnosť slovtvornej kategorizácie učebných termínov ako stratégie porozumenia učebného textu. Výsledky výskumu poukázali na to, že zámerné využívanie slovtvorných inferencií pri konštruovaní významu odborných pojmov má pozitívny vplyv na globálne porozumenie učebného textu a zvyšuje účinnosť procesu učenia sa (Gogová, 2017, s. 27 – 37).

3.3 Stimulačná funkcia SM pri jazykovom a kognitívnom rozvíjaní dieťaťa

Nadobúdanie explicitných slovtvorných znalostí má pre dieťa význam nielen pri obohacovaní jeho slovnej zásoby, pri procesoch produkcie a recepcie textu, ale aj pri rozvíjaní jeho kognitívnych schopností (porov. Bartková, 1986/87; Betáková, 1979, s. 120). Slovtvorné učivo má v rámci školskej jazykovej edukácie osobitný

¹³ Vychádzame z konštrukčno-integračného modelu porozumenia textu (Kintsch, 1988) a z jeho dvoch fáz: (1) *konštrukčná* fáza, počas ktorej sa na lokálnej rovine porozumenia aktivujú významy slov, formujú sa propozície (elementárne významové jednotky textu) a vytvárajú sa potrebné inferencie; (2) *integračná* fáza, v ktorej sa už na porozumení podieľa kontext a integráciou všetkých zložiek porozumenia dochádza ku globálnemu porozumeniu textu. Porozumenie textu teda vyžaduje interakciu týchto komponentov: konštruovanie lexikálnych a syntaktických významov, všeobecná a špecifická znalostná báza recipienta, kognitívne a metakognitívne procesy – pamäť, vytváranie inferencií, monitorovanie porozumenia (Tennent, 2015, s. 32).

¹⁴ Výskum sa uskutočnil pod našou supervíziou.

potenciál pri kognitívnom rozvíjaní žiaka, pretože podporuje napr. analyticko-syntetické kognitívne procesy pri uvedomovaní si štruktúrovanosti SMS alebo procesy komparácie a kategorizácie pri zoskupovaní SMS do slovotvorných útvarov (hniezd, kategórií, typov). Vytváraním slovotvorných inferencií pri porozumení textu sa zase podnecuje hypoteticko-deduktívne uvažovanie (usudzovanie typu „ak – potom“). Pri prechode od porozumenia konkrétneho významu lexémy k porozumeniu významu slovotvornej kategórie a slovotvorného typu sa podnecujú procesy abstraktizácie a generalizácie.

Práve pre súvislosť slovotvorných a kognitívnych procesov sme slovotvorné úlohy využili aj pri výskume latentných učebných schopností dieťaťa zo sociálne znevýhodňujúceho prostredia (Kovalčíková et al., 2016, s. 100 – 121). V rámci dynamického testu jazykových schopností sme zostavili položku, ktorej cieľom bolo merať schopnosť porozumieť vzťahu medzi formou a významom slovotvorného sufixu prostredníctvom identifikovania prirodzenej kategórie zdobňovania a zveličovania. Zámerne sme použili slová, pri ktorých sme predpokladali nulovú frekvenciu v reči rómskeho 6- – 7-ročného dieťaťa, aby sme vylúčili automatizovanú reprodukciu slovotvornej štruktúry. Výskumné zistenia ukázali, že deti boli na základe pomoci administrátora, odstupňovanej podľa úrovne kognitívnych operácií (išlo o dynamický typ testu), schopné pochopiť princíp slovotvornomotivačnej viazanosti prototypového sufixu zdobňovania (*-ček*) a zveličovania (*-isko*) aj napriek tomu, že s ich spojením s konkrétnym motivantom sa doteraz nestretli (*sochor – sochorček – sochorisko; kúdol – kúdolček – kúdolisko*). Ukázalo sa teda, že aj dieťa z málo podnetného jazykového prostredia, pre ktoré je navyše slovenčina druhým jazykom, disponuje implicitnými pravidlami, ktoré, pravda, dokázalo uplatniť v situácii zámernej edukačnej intervencie. Uvedené diagnostikovanie citlivosti na vzťah medzi slovotvornou formou a slovotvorným významom pri sufixálne utvorených modifikačných derivátoch, v našom prípade so zámerom overiť učebnú potencialitu dieťaťa, korešponduje aj so skúmaním vrozených strategických princípov dieťaťa Dana I. Slobina (podľa Owens, 2008, s. 163 – 167). Deti si na základe jedného z definovaných univerzálnych princípov osvojovania si jazyka skôr osvojujú sufixy než prefixy, a teda aj v učebnej situácii je pre ne významovo-formálna dominantna konca slova prirodzená.

V nadväzujúcom výskume sme zo súvislosti medzi jazykovými a kognitívnymi procesmi vychádzali pri projektovaní stimulačných jednotiek zameraných na stimulovanie exekutívnych funkcií¹⁵ 9- – 10-ročného žiaka s cieľom zvýšiť jeho schop-

¹⁵ Koncept exekutívnych funkcií je súčasťou kognitívnej edukácie ako novej metodologickej paradigmy v pedagogicko-psychologickom výskume. Poznatková báza kognitívnej edukácie vychádza z výskumov kognitívnych vied a ich interdisciplinárneho prepojenia. Primárnym cieľom kognitívnej edukácie je rozvoj kognitívnych funkcií s cieľom zvýšenia efektivity procesu učenia sa. Exekutívne funkcie sú mentálne procesy, ktoré riadia a organizujú ostatné kognitívne funkcie, sú najvyššou, centrálnou úrovňou mentálneho fungovania. Patria medzi ne napríklad kontrola pozornosti, pracovná pamäť, kognitívne plánovanie, ako aj metakognitívne procesy (Kovalčíková et al. 2016, s. 11 – 61).

nosť učiť sa (Kovalčíková et al., 2016, s. 150 – 193). Na stimulovanie exekutívnych funkcií žiaka sme si zvolili oblasť recepcie vecného textu, pretože teoretická analýza vzťahu procesov porozumenia a exekutívnych funkcií ukázala ich významnú súvislosť, napríklad to, že kapacita pracovnej pamäti je limitujúcim faktorom vytvárania inferencií, ktoré sú nevyhnutnou súčasťou lokálneho a globálneho porozumenia textu (Klimovič – Kresila – Liptáková, 2017). Ako sme už zdôvodnili, za významnú súčasť porozumenia slovenského textu považujeme aj vytváranie slovotvorných inferencií, ktoré uľahčujú konštruovanie lexikálnych významov a v interakcii s ďalšími komponentmi prispievajú ku globálnemu porozumeniu textu. V rámci tvorby stimulačných úloh sme preto využívali tak slovotvorný, a teda aj inferenčný, potenciál textu, ako aj inferenčne podnetné otázky a úlohy k textu (Liptáková, 2017). Vytvorené stimulačné jednotky boli podrobené experimentálnemu overovaniu, ktorého výsledky sa v súčasnosti spracúvajú.

Stručný prehľad výskumných zistení týkajúcich sa vzťahu dieťaťa a slovotvorby v zmysle spontánneho priebehu jazykového vývinu (*developmental approach*) aj v zmysle úlohy explicitných slovotvorných znalostí pri textovej produkcii a recepcii a pre schopnosť dieťaťa učiť sa (*learnability approach*) naznačuje, že slovotvorné učivo by malo byť dôležitou súčasťou jazykovo-komunikačnej školskej edukácie. Za zmysel slovotvorného učiva však nepovažujeme iba osvojenie si slovotvorného systému, primerané stupňu vzdelávania, ale aj využitie deklaratívnych znalostí o slovotvorbe pri rozvíjaní procedurálnych znalostí o procesoch produkovania a recipovania textu (porov. Buzássyová, 1996, s. 12). Ako sme ukázali vyššie, dôležitou implikáciou takto chápaného slovotvorného učiva môže byť i rozvíjanie kognitívnych procesov žiaka a jeho schopnosti učiť sa z textu. Podľa nášho názoru edukačná slovotvorba, ako napokon aj ostatné oblasti jazykového vzdelávania, vyžaduje vyvažovanie implicitných a explicitných slovotvorných znalostí dieťaťa (Ellis, 2008, s. 5 – 9). Znamená to teda postupovať od implicitných (spontánnych, neuvedomovaných) znalostí k explicitným (uvedomovaným, metajazykovým) znalostiam. Naučené explicitné metajazykové znalosti následne aplikovať v diferencovaných komunikačných kontextoch a tak dosahovať ich automatizáciu a transformáciu na implicitné znalosti vyššej úrovne, teda smerovať k vyššej úrovni komunikačnej kompetencie žiaka.

4. ZÁVER A DISKUSIA

Áké jazykové funkcie slovotvornej motivácie sa teda uplatňujú vo verbálnom správaní dieťaťa hovoriaceho po slovensky? Samozrejme, dieťa ako používateľ slovenského jazyka realizuje vo svojej reči tie funkcie SM, ktoré v samotnom jazyku jestvujú. Vzhľadom na to, že dieťa sa jazykovo vyvíja a prechádza jednotlivými vývinovými štádiami, reflektuje SM predsa len špecifickým spôsobom. V ranom období jazykového vývinu mu SM pomáha pri pomenúvaní javov, ktoré zatiaľ nevie pomenovať konvenčnými slovami, teda pomocou slovotvorného procesu derivácie ale-

bo kompozície vyplňa medzery vo svojom mentálnom slovníku (porov. Clark, 2009, s. 254 – 278). Ako dokazuje náš výskum detských okazionalizmov, SM je zároveň pre dieťa prostriedkom poznávania a interpretovania subjektívne alebo objektívne chápaných vzťahov medzi javmi, pričom intuitívne využíva regulárny aj analogicko-holistický princíp tvorenia slov (Fleischer, 1988, s. 11).¹⁶ Vo vzťahu k produkovaniu a najmä k porozumeniu textu má pre dieťa osobitný význam sémantická funkcia SM, ktorá je preň oporou pri konštruovaní významu neznámych lexém a pri vytváraní slovotvorných inferencií. Na základe súvislosti slovotvorných a kognitívnych procesov môže SM zohrávať úlohu pri diagnostikovaní jazykových a kognitívnych schopností dieťaťa a pri ich zámernom stimulovaní.

Výskumnou výzvou pre slovenskú vývinovú a edukačnú lingvistiku je realizovať medzijazykový komparatívny výskum osvojovania si implicitných a explicitných slovotvorných znalostí, a to jednak na základe analýzy dostupných empirických údajov a jednak priamou výskumnou spolupracou so zahraničnými lingvistami. Ukazuje sa, že niektoré slovotvorné procesy sú v priebehu jazykového vývinu prítomné vo viacerých jazykoch bez ohľadu na ich typologickú charakteristiku: slovotvorné inovácie ako zapĺňanie medzier v slovníku dieťaťa, podobné postupy pri tvorení okazionalizmov (napr. časté tvorenie desubstantívnych slovičiek, kontaminácie, analogická slovotvorba atď.), slovotvorná intuícia pri konštruovaní významu lexémy, vplyv explicitných znalostí komponentov slovotvornej formy na rozvoj slovného zásoby a porozumenie textu a pod. Na druhej strane, v istých črtách sa slovotvorný vývin dieťaťa medzijazykovo líši. Napríklad, ak sa pri deťoch hovoriacich po anglicky konštatuje, že si najprv osvojujú kompozitá a až potom deriváty a túto postupnosť uplatňujú aj pri novotvaroch (Clark, 2009, s. 254 – 278; Hoff, 2001, s. 191 – 194), výskum slovotvorného vývinu v slovenčine ukazuje opak, teda že deti si osvojujú deriváciu pred kompozíciou (Vužňáková, 2018, s. 119) a derivácia je prevažujúcim slovotvorným postupom aj pri detských okazionalizmoch (Liptáková, 2000, s. 113 – 122). Podobne ako vývinovo prvý derivačný postup sa v angličtine zistilo bezafixálne tvorenie, za ktorým nasleduje afixálna derivácia (Clark, 2009, s. 268), kým v slovenčine postupuje vývin derivácie od sufixácie a prefixácie k transflexii (Vužňáková, 2018, s. 117 – 122). Medzijazykové porovnanie aspektov slovotvorného vývinu môže priniesť užitočné zistenia nielen pre samotné poznanie stavu, ale najmä pre odkrývanie príčin, ktoré stoja za podobnosťami a odlišnosťami slovotvorných mechanizmov v reči dieťaťa. Zaujímavou témou komparatívneho výskumu by mohlo byť napríklad to, ako pri porozumení a produkovanií SMS dieťaťom fungujú faktory významovej transparentnosti, formálnej jednoduchosti a pro-

¹⁶ Na porovnanie: E. Clarková (2009, s. 256 – 277) pri osvojovaní si derivácie a kompozície analogický princíp neuvádza a zdôrazňuje, že deti pri novotvaroch používajú iba slovotvorné modely produktívne v reči dospelých a nepokúšajú sa o nezvyčajné kombinácie slovotvorných prostriedkov. Náš výskum okazionalizmov potvrdzuje okrem regulárneho tvorenia podľa produktívnych ST aj tvorenie nenormatívne a tiež uplatnenie analogického tvorenia podľa vzoru jestvujúceho motivátu.

duktivity slovtvorných prostriedkov a typov v jazyku dospelých (Clark, 2009, s. 264 – 267). Alebo: Aký je vzťah medzi porozumením a produkovaním SMS dieťaťom? Prečo sú medzi deťmi individuálne rozdiely v slovtvornej produkcii? a pod.

Výskumné zistenia o úlohe SM pri konštruovaní významov a pri porozumení textu implikujú perspektívu ďalších výskumov vývinovej a edukačnej slovtvorby. Nazdávame sa, že aj v slovenskom kontexte sa treba miesto preceňovania tvorivosti spontánnej detskej slovtvorby väčšmi orientovať na jej interpretovanie ako nástroja, ktorým sa deti usilujú lepšie chápať okolité dianie, ak na vyjadrenie potrebných významov zatiaľ nemajú osvojené konvenčné lexémy (porov. Clark, 2009, s. 268).

Dôvodom, prečo je potrebné študovať jazykový vývin dieťaťa, je okrem iného aj dizajnovanie jazykovej edukácie (Hoff, 2001, s. 3). V tomto zmysle by malo ísť o spomínané vyvažovanie implicitných a explicitných slovtvorných znalostí dieťaťa, teda vyučovanie slovtvorby by malo vychádzať zo zistení o prirodzenom priebehu slovtvorného vývinu a na základe toho by sa mal stanovovať obsah slovtvorného učiva. Tu treba ešte pripomenúť, čo aplikovaná lingvistika zistila o úlohe SM pri porozumení textu a pri procesoch učenia sa. Ako z tohto hľadiska vyzerá edukačná slovtvorba na Slovensku? Za jej dôležitú úlohu považujeme prekonávanie veľkého rozdielu medzi poznaním teoretickej a aplikovanej derivatológie a jeho edukačnou transformáciou. Len tak sa môžu jazykovo a vývinovo determinované funkcie SM adekvátnejšie podieľať na jazykovom rozvíjaní a komunikačnom kultivovaní dieťaťa.

Bibliografia

ARGUS, Reili – KAZAKOVSKAYA, Victoria: Acquisition of noun derivation in Estonian and Russian L1. In: Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat/Estonian Papers in Applied Linguistics, 2018, Vol. 14, pp. 23 – 39.

ARGUS, Reili – IJÄS, Johanna Johansen – LAALO, Klaus: Acquisition of Compound Nouns in Estonian, Finnish and Sami: Similarities and Differences. In: Keel ja Kirjandus, Journal of the Estonian Academy of Sciences and Estonian Writers' Union, Vol. 2014, Issue Number 8 – 9, pp. 648 – 669.

BARTKOVÁ, Jana: Vplyv vyučovania slovtvornej stavby slova na rozvoj poznávacích schopností žiakov. In: Komenský, 1986/87, roč. 111, č. 2, s. 69 – 72.

BETÁKOVÁ, Valéria: O vyučovaní tvorenia slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 144 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Okazionalizmy v slovenskej literatúre. In: Studia Academica Slovaca. 9. Prednášky XVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1980, s. 91 – 108.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Okazionálna slovtvorba ako indikátor synchronnej a diachronnej dynamiky. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitáte slavistov. Ved. red. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav E. Štúra SAV 1990, s. 63 – 73.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Aspekty vzťahu slovtvorby a textu. In: Text a kontext. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Text v priestore jazykovej komunikácie. Text v priestore didaktickej komunikácie. Red. F. Ruščák. Prešov: Pedagogická fakulta v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach 1993, s. 23 – 33.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Spättná väzba medzi slovtvorbou a textom. In: *Fungovanie jazykových prostriedkov v texte*. Red. E. Krošláková. Nitra: Vysoká škola pedagogická 1996, s. 11 – 21.

CASTLES, Anne – RASTLE, Kathleen – NATION, Kate: Ending the Reading Wars: Reading Acquisition From Novice to Expert. In: *Psychological Science in the Public Interest*, 2018, Vol. 19, No 1, pp. 5 – 51.

CLARK, Eve V.: *First Language Acquisition*. Second Edition. Cambridge University Press 2009. 490 p.

CLARK, Eve V.: Acquisition of Derivational Morphology. In: *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Eds. R. Lieber – P. Štekauer. Oxford Handbooks 2014. 956 p. Online Publication Date: Mar 2015.

ČUKOVSKIJ, Kornej I.: *Od dvoch do piatich*. 2. vyd. Prekl. V. Handzová. Bratislava: Mladé letá 1963. 416 s.

DOKULIL, Miloš: *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962, s. 29 – 32.

DOLNÍK, Juraj: *Lexikálna sémantika*. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 303 s.

DRESSLER, Wolfgang U. – KETREZ, F. Nihan – KILANI-SCHOCH, Marianne (eds.): *Nominal Compound Acquisition*. Series: *Language Acquisition and Language Disorders (Book 61)*. Amsterdam: John Benjamins e-Platform 2017. 310 p.

ELLIS, Nick C.: Implicit and Explicit Knowledge about Language. In: *Encyclopedia of Language and Education*. Eds. J. Cenoz – N. H. Hornberger. 2nd Edition. Vol. 6. Springer Science + Business Media LLC 2008, pp. 1 – 13.

FLEISCHER, Wolfgang: Produktivität – Akzeptabilität – Aktivität. Zur Theorie der Wortbildung (im Deutschen). In: *Zur Theorie der Wortbildung im Deutschen*. Berlin: Akademie – Verlag 1988, s. 8 – 16.

FLEISCHER, Wolfgang: *Stilistische Aspekte der Wortbildung*. In: *Deutsch als Fremdsprache*, 1969, S. 273 – 280.

FURDÍK, Juraj: Štylistické dimenzie slovtvorne motivovaného slova. In: *Jazykovedný časopis*, 1987, roč. 38, s. 25 – 31.

FURDÍK, Juraj: Úloha slovtvornej motivácie v lexikálnej dynamike. In: *Horecký, J. – Buzássyová, K. – Bosák, J. et al.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989, s. 28 – 38.

FURDÍK, Juraj: *Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. Levoča: Modrý Peter 1993. 199 s.

FURDÍK, Juraj: Jazykový status slovtvorne motivovaného slova. In: *Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Šafarikanae. Studia Philologica. Annus III*. Red. Z. Stanislavová. Prešov 1996, s. 48 – 56.

FURDÍK, Juraj: Zmeny v jazykových podsystemoch (čiasťkových normách). *Slovtvorné zmeny*. In: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Slovenský jazyk*. Red. J. Bosák. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 1998, s. 52 – 68.

FURDÍK, Juraj: *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008. 95 s.

GOGOVIĆ, Eva: Slovtvorná kategorizácia ako stratégia pri rozvíjaní porozumenia učebného textu. In: *O dieťaťi, jazyku, literatúre*, 2017, roč. 5, č. 2, s. 21 – 40.

HOFF, Erika: *Language Development*. 2nd Edition. Wadsworth: Thomson Learning 2001. 499 p.

HULT, Francis M.: The History and Development of Educational Linguistics. In: *Handbook of Educational Linguistics*. Eds. B. Spolsky – F. M. Hult. Malden, MA: Blackwell 2008, pp. 10 – 24.

CHANPIRA, E. I.: Okkazionalnyje elementy v sovremennoj reči. In: *Stilističeskije issledovanija*. Red. V. D. Levin. Moskva: Nauka 1972, c. 245 – 317.

KINTSCH, Walter: A Role of Knowledge in Discourse Comprehension: A Construction-Integration Model. In: *Psychological Review*, 1988, Vol. 95, No 2, pp. 163 – 182.

KLIMOVIČ, Martin – KRESILA, Juraj – LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Factual text comprehension tasks as a tool for stimulating executive functions in 9- to 10-year-old children. In: *L1-Educational Stu-*

dies in Language and Literature, 2017, Vol. 17, Special Issue on Executive functions and children's literacy development. Dostupné na: <https://doi.org/10.17239/LIESLL-2017.17.04.03>.

KOVALČIKOVÁ, Iveta et al.: Diagnostika a stimulácia kognitívnych a exekutívnych funkcií žiaka v mladšom školskom veku. 2., dopl. a upr. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2016. 264 s.

KUBRIAKOVA, Jelena Samuilovna: Typy jazykových značení. Semantika proizvodnogo slova. Moskva: Nauka 1981. 200 c.

LIPTÁKOVÁ, Ludmila: Okazionalizmy v hovorenej slovenčine. Prešov: Náuka 2000. 145 s.

LIPTÁKOVÁ, Ludmila: Využitie frazeologickej a slovotvornej motivácie pri stimulovaní pracovnej pamäti žiaka. In: Svět v obrazech a ve frazeologii. Ed. L. Janovec. Praha: Pedagogická fakulta, Univerzita Karlova 2017, s. 169 – 186.

LIPTÁKOVÁ, Ludmila – VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Dieťa a slovotvorba. Prešov: Pedagogická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove 2009. 203 s.

LYKOV, Aleksej G.: Sovremennaja russkaja leksikologija. (Russkoje okkazionalnoje slovo). Moskva: Vysšaja škola 1976. 118 c.

MIKULAJOVÁ, Marína: Metódy diagnostiky dyslexie. Bratislava: MABAG, spol. s r. o., 2010. 60 s.

OAKHILL, Jane – CAIN, Kate – ELBRO, Carsten: Understanding and Teaching Reading Comprehension. A handbook. Abingdon, Oxon: Routledge 2015. 129 p.

OLOŠTIAK, Martin: Aspekty teórie lexikálnej motivácie. Prešov: Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove 2011. 339 s.

OLOŠTIAK, Martin (ed.): Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove 2015. 1024 s.

OHNEISER, Ingeborg: Wortbildung und Synonymie: Untersuchungen zur nominalen Wortbildungssynonymie in der russischen Gegenwartssprache. Leipzig: Enzyklopädie 1979. 246 p.

OWENS, Robert, E. Jr.: Language Development. An Introduction. 7th Edition. New York: Allyn and Bacon 2008. 509 p.

SKOUMALOVÁ, Zdena: Slovotvorné prostriedky a text. In: Jazykovédné aktuality, 1985, č. 2, s. 73 – 81.

SLANČOVÁ, Daniela: K vymedzeniu pojmu a termínu štyléma. In: Slovo o slove. 12. Ed. L. Sičáková – L. Liptáková. Prešov: Pedagogická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove 2006, s. 10 – 16.

ŠEBESTA, Karel: Počátky a vývoj aplikované lingvistiky, její dnešní vymezení, hlavní oblasti zájmu. In: Šebesta, K. – Lehečková, E. – Pierścieniak, P. P. – Šormová, K.: Aplikovaná lingvistika. Praha: Karolinum 2016, s. 9 – 17.

ŠMILAUER, Vladimír: Novočeské tvoření slov. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1971. 217 s.

TENNENT, Wayne: Understanding Reading Comprehension. Processes and Practices. SAGE 2015. 210 p.

TYLER, Andrea – NAGY, William: The acquisition of English derivational morphology. In: Journal of Memory and Language, 1989, Vol. 28, No 6, pp. 649 – 667.

VALEKOVÁ, Ludmila: Slovotvorne motivované slovo v detskej tvorbe Daniela Heviera. In: Slovenská reč, 1993, roč. 58, č. 3, s. 140 – 144.

VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Štylisticko-expresívna funkcia slovotvornej motivácie a slangové slová. In: Slovo o slove. 10. Prešov: Pedagogická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove 2004, s. 42 – 50.

VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Kompozitá v slovenčine. Prešov: Pedagogická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove 2012. 189 s.

VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Slovotvorba v ranej ontogenéze reči. In: Desaf štúdií o detskej reči. Ed. D. Slančová. Bratislava – Prešov: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied – Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2018, s. 87 – 153.

KLÁRA BUZÁSSYOVÁ V KONTEXTE SÉMANTIZÁCIE SLOVENSKEJ LEXIKY CUDZINCOM

JANA PEKAROVIČOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

PEKAROVIČOVÁ, Jana: Klára Buzássyová in the context of the semanticization of the Slovak vocabulary to foreign students. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 616 – 626.

Abstract: This paper deals with the characteristics of the scientific research of the renowned Slovak linguist Klára Buzássyová who – as a lecturer at the *Studia Academica Slovaca summer school of Slovak language and culture* – presented to foreign students the specifics of Slovak lexis and their function in speech within the context of intra- and interlingual relationships. In her lectures, she helped students to see Slovak as a developed and modern Central European language which has its own genetic and typological properties and as a language capable of reacting to dynamic changes emerging from the communication needs of language users while respecting current trends in European language policy. Klára Buzássyová presented students with the latest results of her linguistic research and discussed the issues regarding the dynamics of vocabulary with an emphasis on the methods of word-formation, motivation, and the impact on the semantic and stylistic value of lexical units. Her papers, published in the *Studia Academica Slovaca* proceedings from 1980 to 2001 presented her scientific orientation and became an inspiration for the linguistic and didactic conception of Slovak as a foreign language in the context of the development of Slovak studies in Slovakia as well as abroad.

Key words: lexis, methods of word-formation, motivation, dynamic tendencies, the semanticization of vocabulary, Slovak as a foreign language, linguistic and didactic aspects

„Podiel internacionalizmov na výrazových variantoch, na synonymách, na funkčnej (sémantickej a stylistickej diferenciacii) a na diferencovanom fungovaní domácich a prevzatých výrazov je jednou z typologických charakteristík slovenčiny. Slovenčina je jazyk relatívne otvorený voči prijímaniu internacionalizmov.“

Klára Buzássyová¹

Prezentácia a sémantizácia lexikálnej zásoby patria medzi základné predpoklady úspešného osvojovania si cudzieho jazyka vrátane slovenčiny ako cudzieho jazyka

¹ Tento citát reflektuje vývinové tendencie a zmeny v slovnej zásobe slovenčiny druhej polovice 20. storočia súvisiace so spoločensko-politickými zmenami, ktoré sú predmetom dlhodobého výskumného úsilia Kláry Buzássyovej a ovplyvnili dynamické procesy v oblasti vývinu lexikálnej zásoby (Buzássyová, 2000, s. 306).

ka. Východiskom lingvodidaktickej koncepcie je lingvistický opis lexikálneho systému a jeho didaktická transformácia pre potreby výučby cudzincov so zreteľom na ich študijný zámer, sociolingvistickú charakteristiku, ktorá zvyčajne podmieňuje ich komunikačné preferencie. V tomto duchu mnoho podnetov poskytuje jazykovedné dielo významnej predstaviteľky modernej slovenskej lingvistiky, jubilujúcej Kláry Buzássyovej, ktorá v rámci svojho pôsobenia na Letnej škole slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca (SAS) odkrývala cudzincom špecifickú lexikálnu zásobu slovenčiny a jej fungovanie v rečovej praxi na pozadí vnútrojazykových i medzijazykových vzťahov. Svojimi prednáškami pomáhala frekventantom vnímať slovenčinu ako sebedomý konkurencieschopný stredo európsky jazyk so špecifickými genetickými a typologickými črtami, ktorý je schopný reagovať na dynamické zmeny vyplývajúce z komunikačných potrieb používateľov jazyka aj rešpektovať súčasné trendy európskej jazykovej politiky. K. Buzássyová prezentovala poslucháčom aktuálne výsledky svojho vedeckého lingvistického bádania, so znalosťou veci reflektovala otázky dynamiky slovnej zásoby s dôrazom na proces internacionalizácie a demokratizácie jazyka. Osobitnú pozornosť venovala špecifikácii slovtvorných postupov, otázkam lexikálnej motivácie a jej vplyvu na sémantickú a štylistickú hodnotu lexikálnych jednotiek. Jej príspevky publikované v zborníkoch Studia Academica Slovaca, ale aj ďalšie diela prezentujúce vedeckovyskumnú orientáciu jubilantky, sa stali inšpiráciou pre lingvodidaktickú koncepciu slovenčiny ako cudzieho jazyka v kontexte rozvoja domácej a zahraničnej slovakistiky.

SÚRADNICE PÔSOBENIA NA LETNEJ ŠKOLE SAS

Klára Buzássyová vstúpila na pôdu SAS-u v roku 1980, keď ju ako pracovníčku Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied oslovil vtedajší riaditeľ letného seminára slovenského jazyka a kultúry profesor Jozef Mistrík. Hoci nepatrila k stálym účastníkom vzdelávacieho programu, predsa jej prednášky i ďalšie vedecké štúdiá tvoria základné stavebné prvky lingvistických prameňov sprístupňujúcich stav i pohyb v oblasti lexikologického a lexikografického výskumu súčasnej spisovnej slovenčiny. Opisuje v nich slovtvorné postupy a vznik nových lexikálnych jednotiek pod vplyvom meniacej sa spoločensko-politickej situácie, poukazujúc na potenciál jazykovej stavby slovenčiny a jej schopnosť reagovať na komunikačné potreby tvorbou nových slov z domácich zdrojov i preberaním z iných jazykov. Štúdium latinčiny v rámci klasickej filológie jej poskytlo dobrý základ na precízne formulovanie javov z hľadiska systémovej lingvistiky, ktoré funkčne prepája so sociolingvistickým nazeraním opierajúcim sa o bohatý súbor príkladov z textových zdrojov i rečovej praxe. Pri analýze lexikálnych jednotiek si všima jednak ich pôvodnú štruktúru, ale aj vznik nových slovtvorných paradigiem v kontexte aktuálnych jazykových zmien v oblasti slovníka i gramatickej stavby slovenčiny.

Na stránkach zborníkov *Studia Academica Slovaca*, ktoré vychádzajú od roku 1972, K. Buzássyová doteraz publikovala sedem vedeckých štúdií (1980 – 2001)², čím dopĺňa databázu lexikálne orientovaných štúdií v doterajšej histórii vydávania zborníka. Ako uvádzame v lingvodidaktickej koncepcii slovenčiny ako cudzieho jazyka (Pekarovičová, 2004), viaceré štúdie K. Buzássyovej boli inšpiráciou pre opis lexikálnej zásoby slovenčiny s dôrazom na jej prezentáciu a osvojovanie v rámci jazykového vzdelávania cudzincov. Predovšetkým ide o vymedzenie a interpretáciu dynamických inovácií v rámci slovotvorného systému jazyka ako motivovanej časti slovnej zásoby na pozadí dvoch aspektov, a to genetického a funkčno-štruktúrneho, ktoré fungujú v dialektickom vzťahu. Na ich vzájomnú podmienenosť poukázala autorka už v prvom publikovanom príspevku venovanom charakteristike okazionalizmov v slovenskej literatúre (Buzássyová, 1980). Všíma si v ňom príčiny i spôsob vzniku príležitostných slov, odlišujúc ich od procesu neologizácie. Jednotlivé okazionalizmy ilustruje početnými príkladmi zo slovenskej literatúry a publicistiky. Pozornosť sústreďuje na mechanizmus tvorenia okazionalizmov s dôrazom na špecifikáciu a klasifikáciu slovotvorných zákonitostí v ich jazykovej stavbe. Podčiarkuje prirodzenú tvorbu takýchto slov vyvolávanú aktuálnou rečovou potrebou, ktorú objavuje v slovenskej poézii. Uvádza celý rad slovesných podstatných mien typu *spríbližňovanie*, *osamievanie*, tvorenie nových abstrákt pomocou formantu *-osť*, napr. *piesňovosť*, tvorenie adjektív s poloprefixom *bez-*, napr. *bezostrý*, *beztrupý* či slovesá zachytávajúce zmenu stavu, napr. *zmesačnieva sa*, *súmračnie*, ale aj rozličné novotvary zložených substantív typu *samoliečba poéziou*, *sebabudovanie osobnosti*. Na záver autorka konštatuje, že „okazionalizmy nie sú v jazyku nejakou anomáliou, ale pomerne častým javom prirodzene vyplývajúcim z fungovania každého jazyka“ (ibid., s. 105). Táto téza je stále platná a pomáha osvetliť neustály proces vzniku podobne motivovaných slovotvorných typov aj v rámci výučby slovenčiny ako cudzieho jazyka.

SLOVOTVORNÁ IDENTIFIKÁCIA A SLOVOTVORNÁ KOMPETENCIA

Didakticky relevantnú súčasť prezentácie lexiky cudzincom predstavuje práve slovotvorná analýza, jasné vymedzenie slovotvorného základu a slovotvornej prípony, vďaka čomu sa zintenzívňuje proces osvojovania si základných lexikálnych jednotiek vyjadrených formou rozličných slovných druhov, najmä však substantívami, adjektívami a verbami. Od samotného začiatku prezentácie lexiky vystupuje do popredia snaha prepojiť formálnu a významovú stránku lexikálnych jednotiek s dôrazom na uvedenie si ich derivačného potenciálu. Medzi elementárne problémy vý-

² Najplodnejším obdobím jej pôsobenia na letnej škole boli 80. roky, keď v rokoch 1984, 1985, 1986 ponúkla sasisom prednášky reflektujúce výsledky svojho vedeckého výskumu vrcholiace vydaním kolektívnej monografie *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, 1989.

učby patrí identifikácia rodovej príslušnosti substantív, kde sa uplatňuje korelácia slovotvorných typov s gramatickým tvarom, aj tu však rozhoduje schopnosť cudzinca správne rozlíšiť derivačnú príponu od pádovej/relačnej prípony. Na to určite slúži systemizácia slovotvorného podsystému jazyka vzhľadom na sémantickú podmienenosť slovotvorných paradigiem. Podľa K. Buzássyovej (2001, s. 74) „*slovotvorná paradigma* zahŕňa slová, ktoré majú rovnaké *slovotvorné ohýbanie* v tom zmysle, že sa od týchto slov odvodzujú deriváty s rovnakým kategoriálnym slovotvorným významom“. Ide tu o určenie spoločnej slovotvorne motivovanej všeobecnej vlastnosti obsiahnutej v slovotvornom základe alebo slovotvornom formante, slúžiacej na typizáciu slovotvorných významov vyjadrovaných na báze základových slov (ibid., s. 78). Pri štandardných slovotvorných príponách označujúcich názvy osôb, povolania, miesta, činnosti, kde základ alebo prípona signalizujú prezentovaný význam, napr. jednoznačné substantívne slovotvorné prípony typu *-tel', -an, -ec, -ik, -ák, -yňa/-kyňa, -ba, -osť, -áreň/-iareň, -dlo, -sko, -stvo, -nie*, zväčša nebýva problém, študenti ich zvyčajne rýchlo vedia zaradiť jednak k príslušným deklinačným typom, jednak si uvedomujú ich význam i slovotvorný potenciál. Túto schopnosť označujeme ako *slovotvornú/derivačnú kompetenciu*, ktorú však treba u zahraničných študentov cielene budovať spolu s gramatickou kompetenciou. Nácvik príslušnej lexiky je zameraný na uvedomené vnímanie špecifik rodovej identifikácie v súčinnosti s tvorbou odvodených slov prostredníctvom slovotvorných formantov.

V príspevku venovanom motivácii a jej vplyvu na sémantickú a štylistickú hodnotu slova (Buzássyová, 1985, s. 81 – 104) autorka nadväzuje na podnety slovenskej lingvistiky z oblasti slovotvornej motivovanosti, na ktorú nazerá nielen ako na systemizačný činiteľ, ale aj v kontexte živej komunikácie, poukazujúc na úzky vzťah medzi motiváciou a frekvenciou slov. Práve najfrekvencovanejšie slová tvoria jadro slovnej zásoby hovoriacich. Analyzujúc situáciu v oblasti tvorby kolektív, najmä abstrákt s formantom *-stvo*, zároveň sprístupňuje rozličné typy motivačných vzťahov relevantných pre sémantiku slova a jeho štylistickú charakteristiku. Odlišuje rozličné stupne odvodzovania, pričom reaguje na podnety zahraničnej lingvistiky, najmä poľskej a ruskej proveniencie. Formant *-stvo* sa považuje za najproduktívnejší pri tvorení názvov zamestnania, povolania a pomenúvaní odborov ľudskej činnosti (ibid., s. 86). Tento formant vyjadruje hromadnosť či kolektívnosť v opozícii s individuálnosťou, ktoré autorka vníma nielen ako jazykové, ale aj ako sociálne kategórie, nie však ako produktívny kategoriálny význam. Osobitnú skupinu tvoria názvy odborov činností typu *poradenstvo, skúšobníctvo, vodárenstvo* ap. Zaujímavú genézu zaznamenávame pri lexéme *učiteľstvo* v hromadnom význame (= súhrn učiteľov, učiteľiek ako celok), kde je motivácia so substantívom *učiteľ* jediná možná. Avšak popri tejto špecifikácii autorka pri názve odboru činnosti uvádza aj sprievodnú motiváciu adjektívom zameranú na učiteľské povolanie a v tom prípade sa vyskytuje spojenie *pedagogický zbor*, neskôr *učiteľská verejnosť*, namiesto vyjadrovania kolektívom *učiteľstvo* (ibid., s. 90). Aj v neskorších štúdiách K. Buzássyová (2013, s.

116 – 129) interpretuje pojmy hromadnosť (kolektívnosť) vs. individuálnosť ako jazykové a zároveň sociálne kategórie, pričom podčiarkuje práve komunikačný rozmer týchto fenoménov, ktorým vstupujú do širšieho kultúrneho kontextu. „Možno ich pokladať za súčasť jazykového obrazu sveta, toho, ako jazykové a národné spoločenstvo Slovákov vníma a interpretuje svet“ (ibid., s. 127). Nachádzame tu jasný výklad lexémy *učiteľstvo*, ktorou sa nepomenúva rovnorodý súhrn osôb majúcich rovnaké povolanie s naznačením, že slovenská spoločnosť už odstúpila od tematizovania kolektivismu, preferovaného v minulom režime. Preto sa na označenie osôb aj v súčasnom spoločenskom diskurze častejšie objavuje plurálová podoba *učitelia*, o čom svedčí aj vznik nových profesijných organizácií, napr. *Iniciatíva učiteľov Slovenska*.

Problematika vyjadrovania kolektívnosti v opozícii k individuálnosti úzko súvisí s používaním *rodovo vyváženého jazyka*, v rámci ktorého sa namiesto generického maskulína čoraz väčšmi presadzujú kolektíva. Množstvo príkladov typu *čítateľstvo*, *členstvo*, *diváctvo* a pod. uvádza Lujza Urbánová (2018, s. 301), ktorá analyzuje rodový diskurz z hľadiska dispozícií slovenčiny v kontexte súčasných jazykovopolitických tendencií. Tu však treba veľmi citlivo diferencovať, v akom kontexte sa rodová charakteristika oslabuje a čo jej oslabením používateľ deklaruje. Prejavuje sa to aj v jasnom rozlíšení identifikačnej a referenčnej funkcie používaných lexikálnych jednotiek, keď generické maskulínium vystupuje ako spoločná referencia na pomenovanie mužov aj žien (Pekarovičová, 2016, s. 39). V súlade s K. Buzássyovou možno zdôrazniť skutočnosť, že používanie podobne motivovaných lexém i preferovanie určitých variantných výrazov závisí od dynamiky spoločenských zmien zasahujúcich prejav jazykového spoločenstva a komunikačnú prax jeho používateľov.

Z hľadiska slovenčiny ako cudzieho jazyka dôležitú didaktickú funkciu zohráva jasný výklad javov doložený príkladmi z praxe a prehľadná systemizácia poznatkov. Túto tendenciu vidieť na prístupe k spracovaniu systému abstraktnej lexiky (Buzássyová, 1985), ktorú pokladá za „hybný element v troch jazykových funkciách: 1. ako konkurenčné, variantné (synonymické) prostriedky, 2. ako prostriedky funkčnej a sémantickej diferenciacie, 3. ako prostriedky štylistickej diferenciacie“ (ibid., s. 100). Tvorenie abstrakt a pohyb v abstraktnej lexike v súčasnej slovenčine je podľa K. Buzássyovej (1986, s. 71) prejavom lexikálnej dynamiky smerom k intelektualizácii, internacionalizácii a terminologizácii, ktoré zásadne vplyvajú na obsah a štruktúru modelov odbornej komunikačnej sféry.

V INTENCIÁCH KVALIFIKÁTOROV DOMÁCE A CUDZIE

Pri lingvodidaktickej špecifikácii slovenčiny ako cudzieho jazyka vychádzame zo zásadnej štúdie K. Buzássyovej (1997), kde autorka hodnotí *slovenčinu ako stredeurópsky jazyk* relatívne otvorený voči prenikaniu internacionalizmov, ktorý v po-

rovnaní s niektorými susednými jazykmi zaujíma z tohto hľadiska strednú, neutrálnu pozíciu (Buzássyová, 1997, s. 69).³ Sústreďme sa na známu tézu, že súčasťou identity slovenčiny ako spisovného a národného jazyka je koexistencia domácich a internacionálnych prostriedkov. Podiel internacionalizmov prejavujúci sa na výrazových variantoch, na funkčnej (sémantickej a štylistickej) diferenciacii a na diferencovanom fungovaní v rozličných komunikačných sférach je jednou zo základných typologických črt lexikálneho systému slovenčiny. Tieto vzťahy sú dôsledkom dlhej genézy slovenčiny na pozadí kultúrnych a spoločenských tradícií, pričom postoje k aktuálnemu prísunu anglicizmov do slovenskej lexikálnej bázy nemajú zásadný vplyv na jej typologickú charakteristiku. Okrem interpretácie pojmu internacionalizmus autorka venuje pozornosť aj výkladu pojmu *interlexéma*, ktorý zaviedol Burkhard Schaefer a postuloval ho ako abstrakciu druhého stupňa, čo v praxi znamená, že sa jeden internacionálny výraz vyskytuje v rozličných jazykoch a označuje podobnú entitu. Internacionalizmus sa potom chápe ako interlingválna jednotka rozličnej štruktúry, intermorféma, interlexéma, prostredníctvom ktorej sa tvoria formálne korešpondujúce a obsahovo ekvivalentné jednotky (ibid., s. 70).

Súčasný proces *internacionalizácie* či *européizácie* nie je nový jav. Cesta lexikálnych výpožičiek do slovenčiny podobne ako v iných jazykoch môže byť priama, t. j. prevzatím z východiskového jazyka, najmä z latinčiny a gréčtiny, alebo sprostredkovaná cez kontakty s inými jazykmi, keď sa po uplynutí istého času daný internacionalizmus začne používať nanovo v aktuálnom kontexte s pôvodným alebo modifikovaným významom. V súvislosti s identifikáciou prevzatých morfológických a lexikálnych jednotiek odporúča K. Buzássyová (1991) zaviesť termín *opakovaná internacionalizácia*, resp. *opakovaný internacionalizmus* ako prostriedok na označenie pohybu v internacionálnej lexike, ktorý môže byť kľúčom (alebo aspoň jednou z alternatív) na riešenie problému sémantického a formálneho varíovania morfém, resp. lexém. Motívom opakovaného prevzatia je obyčajne aktuálna potreba označiť nový význam, pojem alebo pomenovať nové, resp. staronové reálie. Podobným spôsobom sa v súčasnosti vytvára aj osobitný jazyk – *eurojazyk* ako dôsledok európskej integrácie vzťahujúci sa na európsku agendu, ktorý pomenúva typické európske reálie, predovšetkým administratívno-právne pojmy, nástroje a inštitúty ako základ legislatívy Európskej únie (Pekarovičová, 2005). Ide o dynamický proces prejavujúci sa jednak preberaním *européizmov*, najmä spoločných lexikálnych prostriedkov, ale aj foriem neverbálneho správania zasahujúcich oblasť verejnej správy aj celkový životný štýl.

Pri procese integrácie cudzojazyčných prvkov do slovenskej terminológie ide jednak o preberanie komplexných lexém, jednak o preberanie nižších jednotiek, naj-

³ Internacionalizmy sú cudzie slová prevažne gréckeho a latinského pôvodu, ktoré fungujú vo viacerých príbuzných aj nepříbuzných jazykoch (aspoň v troch nie blízko príbuzných jazykoch) a označujú javy medzinárodného charakteru z oblasti filozofie, politiky, kultúry, vedy, techniky, umenia a športu a pod. (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 196).

mä slovotvorných formantov, ktoré sa v slovenčine viac-menej adaptovali a vytvárajú rozličné typy analogickej derivácie. Vzhľadom na to, že v poslednom období sa v slovenčine prejavil výrazný posun v oblasti komunikačných funkcií i komunikačných potrieb, „zachytenie typov nominácií niečím charakteristických z hľadiska synchronnej dynamiky jazyka umožňuje neraz odhaliť aj zmeny, ktoré možno pokladať za vývojové zmeny lexikálneho a s ním súvzťahného systému slovenčiny“ (Buzássyová, 2000, s. 301).

Z hľadiska špecifických potrieb cudzincov pri rozširovaní inventára odbornej lexickej za didakticky relevantný postup pokladáme prezentáciu dynamických procesov zasahujúcich odbornú komunikačnú sféru. Prebiehajúce tendencie v tejto oblasti sme naznačili v štúdiu venovanej dynamike administratívnej lexickej (Pekarovičová, 2005):

1. sústavné dopĺňanie terminológie novými termínmi ako dôsledok transformácie a vývinu jednotlivých odborov, napr. *euroagenda*, *ombudsman*, *elektronická pošta*;

2. spresňovanie termínov, ktoré prináša zmeny obsahu pojmu pri nezmenenom výraze, napr. *verejný*, ako aj zmeny vo výrazovej stránke termínu, a to bez zmeny pojmu, napr. *CO = civilná obrana* → *civilná ochrana* i s pojmovou zmenou, napr. *akcia*, *akcionár*;

3. rozširovanie/zužovanie logického spektra termínu, napr. *kurikulum* (*curriculum*) – v slovenčine sa pôvodne používalo len *curriculum vitae* = stručný životopis, v súčasnosti pod vplyvom angličtiny aj vo význame program, obsah, špecializácia, študijný program; *promócia* – v spisovnej slovenčine tradičný slávnostný akt na konci univerzitného štúdia, v modernej komunikácii sa vyskytuje analogicky s angličtinou aj vo význame propagácia, prezentácia, napr. *promócia knihy*;

4. proces internacionalizácie, ktorý vyvoláva napätie medzi dvojicami domáci prostriedok/internationalizmus, napr. *úver* – *kredit*, *zmluva* – *kontrakt*, *hodnotenie* – *evalvácia*, *výmena* – *mobilita*, *vysvedčenie* – *certifikát*, *benefit* – *dávka*, *náhrada*, *odškodné*, *ústredný riaditeľ* – *generálny manažér*;

5. konkurencia slovotvorných typov pri tvorení termínov s rovnakým kategoriálnym významom, napr. *akceptácia* – *akceptovanie*, *registrácia* – *registrovanie*, *stabilita* – *stabilitnosť*, *amatérizmus* – *amatérstvo*, *profesionalizmus* – *profesionalita* – *profesionálnosť*, *monitoring* – *monitorovanie*;

6. prenášanie termínov do iných oblastí ako dôsledok interdisciplinárnosti a stierania hraníc medzi jednotlivými komunikačnými sférami prejavujúce sa jednak zblížovaním pojmov, jednak ich diferenciaciou, čo spôsobuje, že prejavy sa vyznačujú heterogénnosťou, napr. *konkurz* = 1. súbeh, súťaž o miesto, vypísať konkurz na obsadenie miesta/funkcie, 2. obch. úpadok, bankrot, ohlásiť konkurz, zákon o konkurze a vyrovnaní; *skríning* = 1. metóda vyhľadávania včasných foriem chorôb, 2. zisťovanie stavu preberania *acquis communautaire*; *kompetencia* = 1. právomoc, suverénne právo robiť v istej veci rozhodnutia – *rozhodovacie kompetencie*; 2. schopnosť, zručnosť, spôsobilosť – *komunikatívne schopnosti/zručnosti*, *pedagogická spôsobilosť*.

LINGVODIDAKTICKÉ A INTERLINGVÁLNE ASPEKTY SÉMANTIZÁCIE LEXIKY

Sprístupňovanie lexiky cudzincom, v didaktike nazývané aj *sémantizáciou*, sa vzťahuje na metodiku a spôsoby prezentácie nových slov (Pekarovičová, 2001, s. 218). Pri tomto procese treba rešpektovať psycholingvistickú stránku práce s lexikou, ktorá sa odráža na kvalite, dĺžke a funkčnosti zapamätávania. Výučba novej lexiky zvyčajne prebieha rozličnými kanálmi, teda viacdimenzionálne či multimedialne tak, aby sa mohla ukladať v rozličných subsystemoch pamäti, predovšetkým ako zvukový a grafický signál. Na *sémantizáciu*, vysvetlenie obsahu pojmu možno používať sprostredkovací/východiskový jazyk alebo jeho význam vysvetľovať, opísať priamo v cudzom jazyku. Prezentácia nových lexém sa uskutočňuje v niekoľkých krokoch: 1. *prezentácia slova* alebo jeho uvedenie, 2. *sémantizácia* – uvedenie si jeho významu, 3. *nácvik, osvojenie lexémy* samostatne aj v príslušných frekventovaných spojeniach, 4. *upevnenie a kontrola osvojenia*, čiže *aktivizácia lexiky* so zreteľom na používanie danej lexikálnej jednotky v texte a v rečovej praxi. Pri *sémantizácii* lexiky možno postupovať rozličnými spôsobmi v závislosti od aktuálnych didaktických parametrov a stupňa jazykovej výučby. Inak sprístupňujeme základnú lexiku začiatovníkom, inú metodiku si vyžaduje prezentácia lexikálnej zásoby na pokročilejších stupňoch, kde sa možno výraznejšie oprieť o analógiu či medziparadigmatické vzťahy. Obyčajne sa uplatňujú verbálne a nonverbálne spôsoby *sémantizácie* (Hendrich et al., 1988). S týmto zámerom je potrebné rozvíjať *lexikálnokomunikačné štandardy*, sprístupniť inventár všeobecných výrazov slovotvorných procesov kategoriálneho významu, ktoré sú jadrom komunikačných modelov, aby študenti čo najlepšie pochopili derivačné a transformačné možnosti slovenčiny a vedeli ich využiť na porozumenie prejavov i tvorbu vlastných komunikátov.

Osobitný didaktický problém predstavuje sprístupňovanie prevzatých lexém cudzincom, ich formálna a významová adaptácia v slovenčine, ktorej sa treba venovať najmä z hľadiska medzijazykovej interferencie (Pekarovičová, 2005). Integrácia medzinárodných termínov do sústav jednotlivých jazykov prebieha, napriek istým zhodám, diferencovane a nie všetky názvy sa v každom jazyku udomácnili rovnako. Aj medzi slovanskými jazykmi existuje množstvo asymetrií pri vyjadrovaní istých významov domácou alebo internacionálnou lexémou, podmienených rozdielnymi kultúrnymi tradíciami (Buzássyová, 1997). Príkladom dezintegrácie je transferácia termínov *constitution, success, opinion, exam/examination, decision, guarantee*, ktorým v slovenčine a češtine zodpovedajú domáce termíny *ústava, úspech – úspěch, názor/mienka – názor/mínění, skúška – zkouška, rozhodnutie – rozhodnutí, záruka – záruka* na rozdiel od poľštiny, kde sa uvedené lexémy kalkujú v podobe *konstytucja, sukces, opinia, egzamin, decyzja, gwarancja*. Ako príklady slovensko-slovanskej asymetrie v opačnom smere možno uviesť slová *faculty, subjekt*, existujúce v slovenčine a češtine ako kalky *fakulta, subjekt* (medziná-

rodného práva), pre ktoré má poľština domáce ekvivalenty *wydział, podmiot* (prawa międzynarodowego).

Ani výrazy z ekonomickej sféry nie sú vždy ekvivalentné. Napríklad anglický ekonomický termín *budget* sa v poľštine úplne udomácnil ako *budżet, budżetowy*, kým v slovenčine a češtine sa používajú výlučne domáce slová *rozpočet a rozpočtový*, v nemčine sa *budget* ujal popri domácom termíne *Haushalt*, rovnako ako v ruštine koexistujú *bjudžet* i *rasčot*. Asymetria na osi *domáce – cudzie* sa prejavuje aj v miere integrovania internacionalizmov, ktoré v slovenčine a češtine často konkurujú domácim pomenovaniám, napr. *kredit/úver – kredit/úvěr; valuta/mena – valuta/měna, konto/účet – konto/účet*. Poľština si ich z vlastných zdrojov nevytvorila a používa výlučne internacionalizmy *kredyt, waluta, konto*. V ruštine síce koexistujú popri domácich pomenovaniach *účet* ako *sčot*, ale v súčasnej ruskej odbornej komunikácii sa uprednostňujú internacionalizmy *kredit, valuta*.

Interlingválne paralely sa vzťahujú najmä na súčasný proces preberania a používania sémantických výpožičiek vytváraním *neosémantizmov*, najčastejšie anglosémantizmov typu *líder* strany, *prezident* akciovej spoločnosti/nadácie, obchodný/životný *partner*, ktoré sa udomácnujú vo všetkých slovanských jazykoch. Za primárne pri používaní súboru internacionalizmov považujeme schopnosť cudzincov identifikovať prevzaté výrazy aj po gramatickej a pravopisnej adaptácii, napr. *manager – manažér; leader – líder; image – imidž; coach – kouč*, preto sa tejto stránke obohacovania slovnej zásoby slovenčiny treba osobitne venovať.

Uvedený výber vedeckých prác a štúdií Kláry Buzássyovej jednoznačne potvrdzuje, že jej dielo poskytuje teoretické východiská i praktické podnety pre tvorbu lingvodidaktickej koncepcie slovenčiny ako cudzieho jazyka. Výsledkami svojho výskumu v oblasti slovotvorby, slovotvorných postupov, lexikálnej sémantiky a jazykovej dynamiky výrazne prispela k opisu lexikálneho systému súčasnej slovenčiny, obohatila spôsoby sémantizácie lexikálnych jednotiek a metodiku rozvíjania lexikálnej zásoby pre potreby jej prezentácie a osvojovania si v rámci jazykového vzdelávania cudzincov.

PRÍSPEVKY KLÁRY BUZÁSSYOVEJ PUBLIKOVANÉ V ZBORNÍKOCH STUDIA ACADEMICA SLOVACA (1980 – 2001)

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Okazionalizmy v slovenskej literatúre. In: *Studia Academica Slovaca*. 9. Prednášky XVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1980, s. 91 – 108.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Špecifiká stupňovania v slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca*. 13. Prednášky XX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1984, s. 135 – 150.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Motivácia a jej vplyv na sémantickú a štylistickú hodnotu slova. In: *Studia Academica Slovaca*. 14. Prednášky XXI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1985, s. 81 – 104.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Tvorenie abstrákt v súčasnej slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca*. 15. Prednášky XXII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1986, s. 71 – 85.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Aktuálne problémy nového slovníka súčasnej slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca*. 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1994, s. 31 – 39.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vývinové tendencie a zmeny v slovnej zásobe slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca*. 29. Prednášky XXXVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2000, s. 300 – 309.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Slovtvorné paradigmy: ich podmienenosť a určenosť. In: *Studia Academica Slovaca*. 30. Prednášky XXXVII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2001, s. 72 – 82.

Bibliografia

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Opakovaná internacionalizácia a problém identifikácie morfológických a lexikálnych jednotiek. In: *Jazykovedný časopis*, 1991, roč. 42, č. 2, s. 89 – 104.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Slovenčina ako stredoeurópsky jazyk. In: *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Sociolinguistica Slovaca. 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1997, s. 69 – 78.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Hromadnosť (kolektívnosť) a individuálnosť ako jazykové a sociálne kategórie. In: *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte*. Ed. Sociolinguistica Slovaca. 7. Eds. S. Ondrejovič – J. Vrábľová – A. Krausová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2013, s. 116 – 129.

Encyklopédia jazykovedy. J. Mistrík et al. Bratislava: Obzor 1993. 518 s.

HENDRICH, Josef et al.: *Didaktika cizích jazyků*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1988. 498 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján et al.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 430 s.

PEKAROVIČOVÁ, Jana: K didaktike odbornej komunikácie. In: *Studia Academica Slovaca*. 30. Prednášky XXXVII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2001, s. 211 – 224.

PEKAROVIČOVÁ, Jana: Slovenčina ako cudzí jazyk – predmet aplikovanej lingvistiky. Bratislava: Stimul 2004. 208 s.

PEKAROVIČOVÁ, Jana: K didaktike administratívnej komunikácie. In: *Studia Academica Slovaca*. 34. Prednášky XLI. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Mlacek – M. Vojtech. Bratislava: Stimul 2005, s. 103 – 120.

PEKAROVIČOVÁ, Jana: Rod ako gramatická a sociálna kategória. In: *Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach*. II. Eds. J. Pekarovičová – Z. Hargašová. Bratislava: Univerzita Komenského 2016, s. 38 – 47.

URBANCOVÁ, Lujza: Slovenčina a diskurz o rodovej rovnosti. In: *Studia Academica Slovaca*. 47. Prednášky LIV. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2018, s. 291 – 306.